

ASQAD MUXTOR

38
4-93

GHINOR

35
M-93

ABADIY BARHAYOT ASARLAR

ASQAD MUXTOR

CHINOR

(roman)

1640.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
4-FILIALI

“Ilm-ziyo-zakovat”
Toshkent – 2020

UDK: 38.040.482.(051)
KBB: 84(50)6
M-93

Asqad Muxtor. Chinor / roman / «Abadiy barhayot asarlar» turkumi.
T.: "Ilm-ziyo-zakovat", 2020. – 432 b.

Nashrga tayyorlovchi: MATYOQUBOV Ergashboy.

Romanning boshida butun yurtga targab ketgan uzoq-yuqin qarindoshlaridan xabar olgani otlangan Ochil boboga qo'shilishib muallif olis safarga chiqadi. Mana shu o'ta qiziqarli va ibratli safar asnosida bobo peshanalardagi ajinlar singari bir-biriga ulanib ketgan insoniy taqdirlar haqidagi goh shirin, goh achchiq hikoyalarga oshmo tutinasiz.

Bu taqdirlar bir-birlari bilan Ochil bobo orqali bog'lanib, yagona shajarani – azim Chinorni vujudga keltiradi.

Bu romandan o'tin olgan hikoya va qissalar, ko'p asarlarda bo'lgani singari, albatta, yaxshilik bilan, ezgulikning yovuzlik ustidan qozonadigan g'alabasi bilan tugayvermaydi. Asarda o'nlab insonlar taqdiri borki, shafqatsiz va chigal hayot bo'roni ulami xuddi cho'ldagi bir uyum xashak singari sarson-sargardon qiliadi.

Adib qahramonlar taqdiriga behnada aralashish, ularni "to'g'ri yo'lga solib yuborish"dan o'zini tiyadi. Oritqicha hayajon Asqad Muxtor uslubiga mutlaqo yot ekani "Chinor" romanida yaqqol o'zini ko'rsatgandi. Bu jihardan, yozuvchi yoshligidan o'qib-o'rganagan tamoyillarini milliy adabiyotimiz maydonida ham dadil qo'llashdan cho'chimaganiga guvoh bo'lamiz.

ISBN: 978-9943-6034-3-1

UDK: 38.040.482.(051)
KBB: 84(50)6

© Asqad Muxtor.
© "Ilm-ziyo-zakovat", 2020-yil.

Tog' bag'ridagi huy o'sha bulut bulut emas, chinor. Darvoqe, tog'ning o'zi ham, qishloq ham uning nomi bilan: «Chinortog'», «Chinorqishloq», – deb ataladi. Bizning Ochil buva shu yerda tug'ilgan. Men gapni to'g'ri shu kishidan boshlamochi edim-u, lekin bu joylarda chinorsiz hech narsani tushuntirib bo'lmaydi. Hatto guzar, undagi katta, gavjum choyxona haqida gap ketganda ham, «Chinorda chagchaqlashib keldik», «Chinorga borib bir osh qiliylik», – deyishadi. Butun qishloq shu chinorning soyasiga joylashgan.

Ochil buva bugun chinor bilan xayrlashmoqda. Butunlay emas, albatta. Vaqtincha. U safar oldidan, har gal shunday qiliadi, tirik odam bilan xayrlashganday uzoq tikilib, pichirlashib xayrlashadi.

Hali oppoq tong. Nur uyg'otgan qushcha tovushining ilk kumush halqachalari osmonga o'rlab ketdi. Nim shabadada yashil bulutning har joy-har joyi sovunday ko'pirib, azim chinorning sirli bag'ridan chiqib kelgan sokin va qudratli shovullash olamni tutdi. Quloq solmaganga bu tovush eshitilmaydi ham, lekin Ochil buva uchun hozir tong ham go'yo mana shu shovullashdangina iborat edi. U guzardagi katta oq tosh supada tikka turtibdi. Ana shu tog' qishlog'ida bunday qoyatosh serob, ular yo'lkalarda zina-poya, ariqlarda ko'prikl, chashmalarda bosma, choyxonalarda supa vazifasini o'taydi. Chinor ham ana shunday qoyatoshdan o'sib chiqqan-u, lekin uning tomiri tosh ostidagi

ona tuproq bag'rida «Chinortog»ning ildizlari bilan tutashib ketgan, deyishadi.

Hali oppoq tong. Guzarida ham, qishloq ko'chalarida ham bir kimsa yo'q. Faqat Ochil buva bilan chinor yuzma-yuz turishibdi.

Ochil buvaga u doim tirikday, qadrdon subbardoshday tuyuladi. Dono subbardosh. Yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan. Ming yili! Uning navihol payini ko'z oldiga keltirib bo'lmaydi. U vaqlar yil sanog'i faqat uchta raqam bilan ifodalangan bo'lsa kerak. Ming yili! Har bahorda yangi libos, yangi hayot. Uning o'n to'qqiz quloqli g'o'dir tanasi o'zining minglab gatlamlari bilan go'yo hayotning manguligini tasdiqlab turadi. Son-sanog'siz panja barglari ham betinim qimirlab, nurli havodan rizqini terib olayotganday, yuksaklikka intilgani-intilgan. Ochil buva uni doim yosh ko'radi. Mana hozir ham oppoq tongda, navqiron gurkirab, butun vujudidan sarin yoshlik barq urib turibdi. Tarvagaylab o'sgan siliq, yashil butoqlardan ko'z o'timalab tepaga chiqqan sari tanasi suday oqarib boradi. Guzar ustiga og'ib turgan yetinchi butog'i hali juda yosh, borgan bo'lsa besh yuz-olti yuz yashardir, uning tanasi qiz siynasiday oppoq, sof. U Ochil buvaning yigitlik chog'ida ham xuddi shunday edi, o'shanda ham uning ko'ngliga shu qiyos kelgan.

Ha, chinorga tikilib Ochil buva butun umrini eslaydi. Unga qarab tursa ko'z oldida dengizday bir cheksizlik, yamyashil cheksizlik ko'rinadi. Umri cheksizday tuyuladi. Go'yo o'zi ham ming yillardan beri yashayotgandek-u, yana ming yillar umr ko'radigandek. Shunda u chor atrofga, butun tabiatga xuddi xo'jayinday nazar tashlaydi, tog'lar orqasidagi qora bulutlar, uzoqda yil-yilt etgan chaqmoqlar bilan senlab gaplashadi:

—Qo'y endi, tongni qiyama, tong otib olsin!

Uzoq tikiladi buva chinorga. Uzoq subhat qiladi, xayrlashadi. Oxiri ko'ksida soqoli sal titrab, tovushsiz, ko'z yoshsiz yig'lab yuboradi. Yo'q, u qattiq g'ussa chekayotgani yo'q. Chamasi, yig'lagan ham uning o'zi emas, go'yo boshqa birov...

RIVOYAT

Bu chinorni Ochil buvaning uzoq ajdodlaridan biri vabo yili o'tqazgan deyishadi, o'shandan beri bu yerlarga bironta ofat yo'lamagan ekan. Shuning uchun chinorning ziyoratiga atroftevarakdan har yili tumonat odam kelib ketadi. Shunday bo'lsa ham, uning g'o'dir po'stlog'idan — pichog' yarasi u yozda tursin — bironta timoq izi ham yo'q. Chunki chinorning tanasiga tig'tegsa gon tirqirarnish...

Bir yili, u vaqlarda Ochil buva yetmishlardan endi oshgan payt ekan, qishloqning qariyalari chinorning yoshini hisoblab, uning mingga kiradigan faslini taxminlab, e'lon qilishibdi. E'tiqodga ko'ra, chinor mingga kirgan soati o'zidan o'zi lovullab yonib ketishi kerak ekan.

O'shandan keyin «Chinorqishloq»da ham, uning atroflarida ham necha haftagacha tahluka hukm suradi. Chinorning atrofi, guzar, hatto qishloq ham huvillab qoladi. Xalq qirga, dalaga ko'chib chiqqan, tog' etagidagi yashil bulutdan kecha-yu kunduz ko'z uzmaydi. Qariyalar toat-ibodardan bosh ko'tarmaydi, hamma karomati yong'inni vahima bilan kutadi.

Bu vahimali kutishdan toliqqan aholi oqsogollardan aniq kummi belgilashni talab qiladi. Chollar uzoq kengashib, chinorning o't olish paytini aniq aytishadi.

Yozga safar oyi¹ ikkinchi jumasinig yarim kechasi yuz berishi kerak edi.

Bu bashoratga faqat Ochil buva ishonmaydi. Chunki bolaligida bobosidan eshitgan hikoyalari hamon yodida edi. Chingizxon² zamonida chor atrof tutun ichida qolib, dalalar, qishloqlar, bog'lar lovullab yonganida ham, shu chinorning ulkan yashil borki xuddi hozirgiday gurkirab: «Hayot mangudir, hayot tugamaydi!» — degandek, asta shovullab turavergan ekan.

Yo'q, Ochil buva chinorning yonib ketishiga ishonmaydi. Yo ishonmay, yo lovullab o't oladigan bo'lsa, qadrdoni bilan

¹ Safar oyi — qamariy yil hisobida, ya'ni Oy taqvimida, shuningdek, musulmonlarning hijriy-qamariy yil hisobida 2-oynig arabcha nomi; 29 kunga teng.

² Chingizxon (asl ismi Temujin, Temuchin) (taxminan 1155-1227) — Mo'g'ullar davlati asoschisi.

birga yonib ketish niyatida, o'sha kechasi o'zi yolg'iz chinor qoshiga ketadi.

Qishloq aholisi uni shovqin-suron, yig'i-sig'i, qar'g'ish, duo, mehr-shafqat, la'nat, hayrat va tahsinlar bilan kuzatib qoladi. Ochil buva «Chinorso'qmoq»dan asta yuritib, tun qorong'ili-giga singib yo'qoladi.

Safar oyining ikkinchi juma kechasi bu atrofta yosh-u qari tun bo'yi bedor, «Chinortog'» etagida haybat bilan qorayib turgan chinorga uzogdan tikilib tong o'ttiradi.

Chinor yonmaydi.

Ochil buvaning o'zi bu kecha haqida biron vaqt birona odamga batafsil hikoya qilganini hech kim bilmaydi-yu, lekin xalq orasida u haqda ertasiyovq duv-duv gap tarqaladi. U ke-chasi bilan guzardagi o'sha tosh supada tik turib, chinorga tikilib chiqqan emish. Bir soat, ikki soat, o'n soat tikilibdi, go'yo qisma-tini kutganday, ko'zlaridan yosh tirqirab chiqquncha tikilibdi.

Chinor yonmadi.

Chinor yonmadi-yu, lekin bir dam tilga kirib, xuddi inson singari gapirgan emish.

– Men yonib ketsam, zamon oxir bo'ladi! – deganmish chinor.

O'shandan buyon odamlar unga tikilishadi. Lekin chinor oxir zamoni emas, mangulikni eslatadi odamlarga. Yuzdan oshgan chollar ziyoratga kelganda: «Yoshligimda uni qariya de-yishardi, endi o'zim qariyaman, u bo'lsa o'sha-o'sha», – de-yishadi. Hozir uning yoshini hech kim bilmaydi. Uning yoshini sanash gunoh ham hisoblanadi.

Bu voqea atrofidagi gaplardan yana biri shuki, chinorning gapirganini eshitgan odamning umri boqiy bo'larnish.

Bu gapning qanchasi rivoyat, qanchasi haqiqat – bilmay-man, lekin Ochil buva hamon hayot, bu yil qovun pishig'ida to'qson to'rta kiradi, hali chinorday baquvvat. Unga qarab tursangiz, chinorning gapirganiga ham ishongingiz keladi. Chi-nor bilan yolg'iz ro'baro' qolib, astoydil ixlos bilan quloq solsangiz, siz ham uning asriy xayollarini eshitganday bo'lasiz. U zamonlar haqida, hayotning kuchi, zavolsizligi haqida gapira-di. O'yga tolsangiz, uning sokin shovullashida inson tovushini ilg'aganday bo'lasiz. «Nahotki, nahotki mening ham umrim...».

– deb pichirlaganingizni bilmay qolasiz. O'z tovushingizni eshitib hushyor tortasiz-u jilmayib qo'yasiz. Chinor hamon sho-vullaydi.

Yo'q, chinorning gapirganiga birdan bir guvoh hozircha Ochil buva. Buning rivoyatligini ham hamma biladi, haqiqat-ligiga ham hech kim shak keltirmaydi. Yuqorida aytganimdek chinor haqida gapirmay turib, Ochil buvaning ta'rifi-ga kirishish ham qiyin. Chunki bu gaplarni bilmagan odam ham, Ochil buvani ko'rsa, albatta bir azim kuch esiga tushib: «Chinorday odam ekan!» – deb, bir karra hayrat barmog'ini tishlamog'i bor.

...Ochil buva o'rancha o'g'li brigadir¹ Tolibjon bilan birga hovli to'ridagi alohida xonada istiqomat qilardi. Irg'ay tayog'ini to'qillatib guzardan qaytib kelsa, hovlida mashina tayyor turgan ekan. Tolibjon ham uvali-juvali, xotin, bola-cha-qasi bilan chiqib boboni kuzatgani otlangan edi. Bobo shofyor² bolaning salomiga alik oldi-da, ayvonga chaqon chiqib, qoziq-dagi safar chakmonini bilagiga soldi. Keyin kelining, neva-ralarining peshanalaridan bir-bir o'pdi.

– Azimjon, kun tig'iga qolmay yo'lga chiqib olaylik! – dedi Ochil buva mashina tomon yuritib. Ichkaridan hali ohori to'kilmagan yangi begasam to'n kiygan, jussasi kichik, mulla-vachchaga o'xshash rangi siniqgina bir yig'it ikkita tugun ko'tarib chiqdi. Azimjon shu edi. Ochil buvaga qaraganda u boshqa bir olam: g'archili yaltiroq etik, ipak ko'ylak... Hammasi bejirim, hammasi nafis, taxi buzilmagan. Ayniqsa, begasam bilan chust do'ppi ni endi kiyganga o'xshaydi, xuddi omonaday ehtiyot qilardi. Ochil buva uning oldida tog'dek. Chang qo'nsa, bilin-maydigan qum rang ko'n etikning brezent³ qo'ni baquvvat bol-dirida yumshoqgina yig'ilib turibdi. Uzun oq yaktak ustidan pastgina, bo'shgina bog'lagan qiyqlar belning qadimiy navqiron kuchini ardoqlayotgandek. Boboning keksaligi faqat katak-katak charmdek pishiq ko'ksini to'ldirib turgan qorday oq to'rva

¹ Brigada (fransuzcha: brigade – otryad, odamlar guruh, qo'shini) – mehnatning muayyan bir turini birgalikda bajarish uchun tuzilgan va ish natijasi uchun umumiy javobgar bo'lgan jamoa, mehnatchilar guruh.

² Haydovchi.

³ Brezent (gollandcha: presenning yoki lozincha: presengete – o'ramog) – zig'ir tolasidan yoki zig'ir tolasini paxta ipidan to'qiladigan, suv o'tkazmaydigan qalin, qo'pol mat.

sogolidangina bilinar edi. Ochil buva o'kir qora ko'zli, serqosh, chiroyli yigit bo'lgan. Uning yigitlik ko'rki hozir ham mo'ylovining bir uchi bihangina jilmayishidami, sal cho'kkan ko'zlarining yiltirashidami, qirg'iz qalpoqni qiyaroq, qo'ndirishidami – nimasidadir saqlanib qolgan.

Ular tugunlarni joylab, ochiq mashinaning ikki yon kursisiga chiqib o'tirishdi.

– Akamni so'rab qo'ying, buval – deb qichqirib qoldi Tolijon chug'ur-chug'ur bolalarini qo'titg'iga olib.

Biz-chi, azizlarim, biz qayerga o'tiramiz? Biz ham bori-shimiz kerak-ku, Ochil buvadan gap ochgan ekamiz, u bilan yo'lga chiqishimiz zarur. Bu uning umr yo'li desak, katta ketgan bo'larniz, yo'q, bu uning har yilgi oddiy safari. Lekin bu safarda ham u mana shu ona-yerga, haligi azim chinorday tomir yoygan katta oilasining bir qismini aylanib, jigarbandlarining holidan xabar olib, otalik burchini o'tab qaytadi. Ne-ne odamlar, voqealar, taqdirar...

Qiziqmi? Qiziq, deganlar yuraversin.

Ketdik.

Siz bilan bizga joy ham zarur emas. Chetidan kuzatib ketaveramiz.

Mashina hademay asfaltga chiqib oldi. Hali quyosh ufqda, yo'llar shabnandan qorayib, uzozlarga cho'rlab turtbdi. Dovonlar, qirlar oshib o'qday uchartkan, Ochil buva uzoz tog' etagida g'uj bo'lib turgan chinor qorasidan ko'z olmas edi. Azimjon esa ufqgacha qizarib yotgan kakra' gulining tunge uyqudan bosh ko'tarishini birinchi ko'rishi. Bu cheksizgilarning lovuillasidan ko'zi tolgandagina, bobosiga qarab gap qotadi.

– Qaysi yo'ldan yuramiz, bobo?

Uzoqda olinlangan bug'doyzorlar, paxta dalalarini sharta kesib ufqqa sanchilgan yo'llar yaltirar, yaylovlarda ilon izi so'qmoqlar chuvalashib yotar edi.

– Bu yo'llarning qaysi biridan yursang ham, bironta jigarbandingga duch kelasan, bolam, – dedi Ochil buva olis-olislarini ko'zi bilan birato'la ilg'amochiday uzozlarga qarab. Xo'rsindimi, dala havosidan o'pkasini to'latib nafas oldimi, so-

¹ Kakra – ko'pincha dala ekinlari orasida o'sadigan ko'p yillik taxir, talxa o'simlik.

qol enlagan ko'ksi qalqib ketdi. Ochil buva bolalari-yu nevaralaridan bir yuz o'ttiz yettiasini biadi. Undan narisning – evara-chevaralarining hisobiga yetolgan emas. Bu oila butun o'lka bo'ylab yoyilgan. Mana bu qadrdon ona tuproqning har qarichiga ildiz otgan bu avlod. Bir yeriga bir nayza sanchsang, shularning tomiriga tegadi. Kattakon bir el. Lekin bobo uchun esa oddiy oila. «Bolalarim», – deydi.

Azimjon qirqlarga borib qolgan bo'lsa ham, Ochil buva unga «bolam» deganida yarashib turadi.

– Hozir Orif tog'amnikiga boramizmi?

– Orif tog'amnikiga boramiz, bolam.

– Orif tag'am kattamlar, mening oyimmi, bobo?

– Sening onang katta edi, bolam.

Bir haftadan beri savolga tutayotgan Azimjonga u qarindoshlarining ko'plari haqida gapirib berdi. Orifjon tog'asi haqida ham hikoya qildi. Lekin hammasini gapirib tugatib bo'ladimi? Qaysi birini aytin? Bularning hammasini gapirib berishdan, bitta-bitta borib ko'rish oson. Buning ustiga, bobosining hikoyalari Azimjon uchta tushuniquamayapti ham, shekilli. Urug'i-ni zamon shamoli uchirib, begona yurtda unib chiqqan bu zaif nihol boboning dengiz dovuliday shiddatli va go'zal hikoyalari ko'tarilmadi, chog'i, oxiri ishonmay qo'ygani bilinib qoldi. Shuning uchun Ochil buva uni o'zi bilan safarga olib chiqishga qaror qildi.

Azimjon begona yurtda tug'ilib katta bo'lgan. Ota yurtinda qavm-qarindosh-u avlod-ajdodimiz tamom qitilib ketgan, degan fikrda ekan. Daf'atan butun bir el, yuzlab jigarbandi, bu tuproq, bu manzara, bu tarix, bu afsonalar-u bu voqealar – barchasi o'zimiki ekanini hali aqligga sig'dirolganicha yo'q.

Azimjon o'zi badavlat korchalon¹. Yigit yoshidan buyon qorako'l bo'yicha noyob mutaxassis. Tug'ilgan yurtidagi katta qorako'l firmasida salmoqdorgina ota meros ulushi bor ekan. Esini tanibdiki, bobolar yurtiga bir ziyorat qilishni orzu qilardi, mana, Leningrad aukstioni bahona bo'lib kelib qoldi. Avval xalqaro aukstionda mashhur bir firmaning eksperti² to'satdan

¹ Korchalon (*kor'schal*) – tadbiqkor.

² Ekspert – sud-tergov organlari. Tibbiy yoki ilmiy muassasalar tomonidan ekspertiza o'tkazishga chaqirilgan shaxs, muayyan soha mutaxassisi.

yo'qolib qolib, anchagina to'polon bo'ldi. Keyin, Azimjon bobo-sini topgandan so'ng, qayerdaligini va bu o'lkada bir fursat qolajagini bildirib, g'avg'oni tinchidi. Mana, bir haftadiki, u buvasi bilan birga. Ota-bobo rasminiga havas qilib, g'archi etik, shoyi qiyiq, begasam to'n, chust do'ppi olib kiydi. Bularni olib ham ketmoqchi. U yerda yevropacha kiyinadigan boyvachcha ulfatlari ko'rib hayratda qolishlari turgan gap...

Azimjon o'zicha jilmayib qo'ydi. Oh-ho, ularni hayratda qoldiradigan anvoyi gaplar ko'p hali. Bobo-chi? Chinor-chi?

– Bobo, chinorning gapirganini eshitganingiz rostmi?

Bu vaqt ular Qoraqarg'a degan dovondan oshib, ko'z ilg'amas keng, tekis yaylovga chiqdilar. Nayzaga kelgan oftoob mashinaning oldingi oynasida charaqlab, ko'zni oladi, ro'para-dan esgan issiq shabada yuzlarni yalaydi. Bu – ulug' sahroning etagi edi, ufqlar sarg'ish, garmisel¹ ham o'shaniki. Yaylovda podalar yoyilgan. Yo'l chetida chorburchak qilib qirqligan, su-padek-supadek marmarlar yumalab yotibdi. Kon yaqin, samosvallar² buzilib, yukini tashlab ketgan, shekilli.

Issiqdanni, kamxo'raklikdanni – podalar juda sust jilar, mollar o'tlashdan ham ko'ra bir-birlariga biqinish, suyanish payidan edilar. Ochil buva qoshini chimingancha o'y surdi-da, mashinani to'xtatib, xarsang soyasida bir-birlarining pinjiga biqinib suyanib turgan ikki qo'yning oldiga bordi. Cho'p bilan junlarini ag'darib, tikilab ko'rdi. Qichqirib cho'pomi chaqirdi. Natiroqdagi o'tovdan ovoz kelmagach, shofyorga imo qildi, shofyor ustma-ust bosib uzog signal berdi. O'tovdan bola ko'ta-rib chiqqan cho'pon u yoq-bu yoqqa shoshib alangladi-da, ma-shinani ko'rgach, yo'l tomon yurdi. Bu juvozkunda singari g'o'labir, norg'ul yigit edi.

– Qo'yga oqsil tushibdi-ku, bola, nima qilib o'tiribsan? – dedi Ochil buva.

Cho'pon dovdirab, tutilib qoldi, ogarinqirab ketdi. Nima deysini bilmay, qo'lidagi chaqaloqni ko'rsatdi.

– Buning oldidan ketolmay qoldim, ota, tobi yo'q.

Ochil buva bolaning qovog'ini, og'zini ochitirib boqdi.

¹ Garmisel (*forseha*: issiq mamlakatlir, o'lkalar) – yozda bo'ladigan issiq yuqimsiz zararli shamol.

² Samosval – yuklarni o'zi ag'daradigan kuzovli yuk mashinasi yoki vagon.

– Buni kelinga olib kirib ber, kabob qilib, ikki qoshiq selidan ichirsim. O'zing mashinaga chiq.

Cho'pon bolani olib kirib, xotiniga berdi-da, yugurib kelib mashinaga chiqdi.

Ochil buva keta-ketguncha unga tayinlab bordi: darrov karantin¹ e'ton qilish, yo'llarga dorilangan qipiq solib, postlar² qo'yish, ko'plab veterinar³ olib kelib, saratonga qoldirmay ofatni bartaraf qilish... Girdig'un⁴ yigitning ko'zlari borgan sari katta ochilar edi. U ahvolning jidiyilgini endi tushundi, shekilli, qo'ton oldida mashinadan tusharkan:

– Xo'p bo'ladi, Ochil buva, xo'p bo'ladi, Ochil buva, – deb tinmay takrorlardi.

– Qimizing bormi?

Yigit yugurib borib qo'ton orgasidagi o'tovlarning biri-dan meshda qimiz olib keldi. Ochil buva, Azimjon, shofyor navbatlashib ikki kosadan shimirdilar. Bobo yo'l chetidagi oq quvray⁵ gulini uzib chakkasiga qisirdi-da, joyiga chiqib o'tirdi.

– Hoy bola, qaysi joy bu? – deb so'radi u mashina jilgach.

Mesh qo'ltiqlagan cho'pon sovxozining⁶ nomini atab qeichir-gancha to'zon ichida qoldi. Ular posyolka⁷ yonidan burilib, uzoqda sarobday ko'ringan yassi tog'lar sari yo'l oldilar.

Tabiat sokin, ufq jimirlaydi, tikkada tinmay chuldiragan to'lg'ay tovushi jaziramani sal kesganday bo'ladi.

– Cho'pon ham bo'lganmisiz, bobo? – yana ingichka ovozi eshitildi Azimjonning.

– Ha, chorva ham boqqanmiz, paxta ham ekkamiz, qilich ham chogqanmiz, bolam.

– Chinorning gapirganini...

– Ha, el og'zidan eshitgan bo'lsang, unisi ham rost bo'lsa bordir... Mana, yerning ham nafasini, yurak urishini eshit-sa bo'ladi.

¹ Karantin – kasallik tarqalmasligi uchun vaqtincha ajratib izolyatsiyalab qo'yish.

² Post – muayyan hududni qo'riqlash, kuzatish uchun qo'yilgan yoki yordam ko'rsatish uchun uyushgan kishilar guruh.

³ Hayvonlar shifokori.

⁴ Girdig'un – kalitbagay, miqt, baqaloq.

⁵ Oqquvray – cho'l-dashlarda o'sadigan, mayda tikani bir yillik yovvoyi o't.

⁶ Sovxoz – Sobiq Ittifoq davrida qishloq xo'jaligida tashkil etilgan yirik davlat xo'jaligi.

⁷ Posyolka – 1) odatda shahar yoki katta qishloqdan uncha uzoq bo'lmagan kichik qishloq; 2) shahar ko'rinishidagi katta qishloq.

– Eshitilmaydi-ku?

– Go'dakmiz-da, go'dakmiz. Go'dak ona siynasiga yopishib emishni biladi, uning nafas olishi-yu, yurak urishi bilan ishi yo'q...

– Siz ham go'dakmisiz, bobo? – kulib so'radi Azimjon.

– Ha, men ham go'dakman. Mana bu yaylovlarda yalang oyoq shabnam to'kib yurgim keladi. Maysalarda chagaloqday yunalagim keladi. Qurbim kelsa, yer yuzidagi jamiki yo'llarni yayov kezib chiqardim. Kapalakning qanofiga yoki biron oddiy bargga uzoq tikilib qaragannisan? Guini hididan tanysammi? Uzunning xillarini sanagannisan? Hammasini ko'rib to'yish, hammasi bilan xayrlashish kerak.

Bobo jim qoldi, Azimjon bilan shofyor bola ham ancha-gacha indamay yurdilar. Bobo davom etdi:

– Agar men yozuvchi bo'lsam, butun umrinni bittagina kitob yozishga sarflardim.

(Mana bunisi endi, azizlarim, menga tegishli. Butun umri bitta kitobga sarflash? Bu qanaga kitob ekan?)

– U qanday kitob, bobo?

– Xayrlashuv kitobi. Tabiat bilan, uning husni, ko'rki, ulug'vorligi bilan, barglar, gullar, to'rg'aylar, chashmalar, yulduzlar, sahrolar, jamiki go'zalliklar bilan to'yib, xo'rsinib, yig'lab xayrlashuv kitobi. Shunday kitob yo'q, bolam. Shunday kitobni yozgan odam bearmon ketadi...

Ochil buvaning gapi menga ham ta'sir qildi, azizlarim. Lekin men, avvalo, «Ko'rishuv», «Tanishuv» kitoblarini yozardim. Chunki san'atkor tabiatning mo'jizalari bilan ko'rishmay, tanishmay o'tib ketayotgan odamlar ham ko'p.

Azimjon oddiy jazirama cho'llarni, ko'z qamashitiradigan osmon gumbazini endi ko'rayotganday, es-hushi tevarak-atrofta, yo'l bo'yida lip-lip o'tayotgan takasogol qo'ng'iroqlarini ushlab ko'rgisi kelar, yovshan¹ taglaridan uchgan bulduruqlarni² ko'zi bilan uzoqlarga qadar kuzatib qolar edi.

Ular yana uch soat yo'l yurdilar, yo'l yursalar ham mo'l yurdilar. Bu cheksiz kengliklarda cho'ponlar tashlab ketgan eski

¹ Yovshan – murakkabgullilarga mansub, yem-xashak bo'ladigan ko'p yillik o'simlik.

² Bulduruq – kaplarsimonlar oilasining bulduruqlar turkumiga mansub bo'lgan cho'l qushi; qorabovur.

hujralarning guvala devorlaridan o'zga hayot asari ko'rinnas edi. Uch soatdan beri biron kimsa duch kelgani yo'q.

Kechga yaqin ular yaylov tugab sahra boshlanadigan yerga yetib keldilar, sarg'ish barxanlar¹, chiroyli gullagan saksovl butalari ko'rindi. Botayotgan quyosh nurida uzodan bir nima oltinday charaqladi. Bu haykal edi. Bronzadan byust. U asfalt yo'l tugab, dasht-biyobonga son-sanoqsiz karvon yo'llari, cho'pon so'qmoqlari kirib ketadigan joyda, kichkinagina, changoq gulzor o'rtasida, yo'nilgan xarsang ustida turibdi.

Cho'qqi soqolli, keksa odam. Kechki ofobda nurlanib turgan yuzining chuqur ajinlari bu biyobonlarning qadimiy fojialaridan, uzoq zahmatkash umr va ajoyib g'olibona taqdiridan darak berardi. Keksas cho'pon bu sahrolarni tiz cho'ktirgan bahodirday qisq ko'zlarini ufqlarga tikib turardi.

Azimjon bahaybat xarsang atrofini aylantib, haykalga uzoq tikildi. Oltin Yulduzga barmog'larini tekkitib ko'rdi. Haykal qarshisigacha ataylab kelgan tikka asfalt yo'lga, kimsasiz bo'shliqlarga, dengiz ufqiday uzoq, shafaqdan tovlanagan ufqqa tikildi. Keyin keksa cho'ponning oltin chehrasiga yana razm soldi.

– Jabay?! Buva, Jabay emasmi?

U qahramonning portretini Leningrad auksionida ko'rgan edi.

– Ha, otang rahmatlikning halokatli xatosini tuzatgan Jabay shu, – dedi Ochil buva toshga o'tirib. U Jabayga tikildi, lekin ko'z o'ngiga boshqa qiyofalar, tahlikali zamonlar keldi.

Salqin tushdi, so'lg'in gulzorga jon kirdi, chigirtkalar chirtillay boshladi. Bunday oqshom o'y o'yilatadi.

HIKOVAT

Tush payti. Shabada o'tovning keragalarni² asta g'irchilatadi, saraton yaylovining boshni aylantiradigan epkini olib keladi. Atrof tinch, cho'ponlar quyosh tig'idan qochib, mizg'igani kirib ketishgan. Bozorqul bunday paytlarda bosh egib xo-

¹ Barxanlar – sahra va cho'llarda shamol ta'siri (kuchli) bilan paydo bo'ladigan ko'chma qumtepalar.

² Keraga – o'tov va qora uyning chetatsimon devor qismi.

mush o'tirardi, bugun esa serg'ayrat, jonsarak. Shabada keltirgan quvroq pichan hididan, allaqanday yovvoyi gullar hididan boshi aylanib, to'lg'anib turibdi. Bugun Onabibi shu yerda.

Ana u o'tov soyasida ivirib yuribdi, goho qadam tovushi, goho kuvi¹ pishgani eshitiyadi. Bozorqul eshikka kelib tashqariga quloq soldi, Onabibi ko'z oldiga keltirdi: u anordek tiqmachoq, durkungi, otash...

Eshik pardasiga yaqinlashishini poylab turib, bilagidan mahkam ushladi, ichkariga tortdi. Onabibning tarang ko'kraklari qizil bo'z ko'yalak ichida dirkillab ketdi, undan pishloq hidi keldi.

– Voy, u nimasi... Kuppakunduzi... – dedi u Bozorqulning serjun ko'kragiga parjasini tirab.

Bozorqul pardani qiya ochib, u yoq-bu yoqqa qaradi.

– O'g'riday alanglaysiz-a... – piq etib kulib yubordi Onabibi.

– Onabibi...

– O'g'rillikka o'trganan bo'lmang tag'in yaylovda yurib... – erkalanib, bo'shashib shivirladi Onabibi.

Yigit uni bag'riga tortdi. «Nega yalang oyoq yuribsan?» – deb qulog'iga pichirladi.

Onabibi javob bermadi. Cho'ponning murti qattiq botgan edi tomog'iga...

Onabibi Bozorqulni sevib tekkani. Eri har zamonda «Chinorqishloq»ga tushib turadi-yu, lekin Onabibi yugurib yaylovga kelgani kelgan. Podachining halim go'jasidan semirib, ikki yuzi lo'ppi, las² kamzul ustidan zebigardon, qo'ltiqumot taqib yurardi, bekorchilikda o'sma tortib, xol qo'ndirardi. Bu yerda biroz noqulay, albatta, nuqul yosh-yalangning ko'z o'ngida, bir dam yolg'iz qolishlari ham mahol. Ammo shunday bo'lsa ham, shu yer yaxshi. Onabibi biladi – Bozorqulga ham shu yaxshi. Ular bir-birlarini ko'rmasalar, darrov so'lib qoladilar.

– Bozorqul... yomon yigit ekansiz, – degan shivirlash eshitilardi o'tovda.

Bozorqul yomon yigit emas. Yaylovda o'sgan bo'z bola,

¹ Kuv – sutni chuyqatib, yog'ini olish uchun ishlangan, silindr shaklidagi uzun yog'och idish va uning uchi yo'g'onlashgan tayvoqsimon sopi.

² Las – chitiga nisbatan zich to'qilgan, sirti silliq ip gazlama, satin.

keng yag'rinli, hayotga o'ch. Qarshi begining bilimdon

gunashasi rahmatlik Omonqul farangning bita-yu bita o'g'li edi u. Omonqul farang uni qorako'lchi boy qiolmay o'lib ketdi. Niyati juda katta edi. «Buxoroning qorako'li Farangistonda naqd tilla, – derdi u o'g'liga, – bunaqasi hech qaysi yurtda yo'q, olamda qorako'li bozorining kindigi o'zimizda, bilib qo'y, qorako'lchi boy bo'lmasang, rizo emasman!» Omonqul farang bekning moi bilan Yevropaga qatnar, hatto bir marra amirning karvoni bilan Parijga ham borgan edi.

Bozorqulning onasi juda chiroyli xotin edi, to'y-hashamda tavanboshi¹ bo'lib yurib o'lib ketdi. Bozorqul yig'lab-siglamadi ham, u otasini yaxshi ko'rardi. Orasi havasmand kishi edi, buni ham havasmand qilib o'stiradi. Hozir u yetim bo'lsa ham, shu yoshida bekning to'g'iz suruviga bosh cho'pon, qorako'lchi boy bo'lish uchun bundan qulay bo'sag'a bormi?

– Niyatimga yetaman, mana bu to'polonlar o'tib olсин-chi... – derdi u Onabibiga.

Leikin «to'polonlar» uch yildan buyon davom etyapti, o'tib ketadiganiga o'xshamaydi; zamona qalqib turibdi, bek tugul, amirning o'zi ham qutquda emish. Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan ishlar, bekning yaylovaridan gohida ot chopitirib qizil askarlar o'tib qoladi.

– Menga hech nima kerakmas, o'zingiz omon bo'lsangiz bas, – derdi Onabibi uning tikandek mo'yloviga barmoqlarini qadab. Barmog'idan doim pishloq hidi keldi.

Onabibi yaylovga bir kunga deb keldi-yu, Bozorqul oqshomda o'tov ostonasidan kirib, xurjunini yelkasidan tashlamasdan, bo'yninga osilib: «Chinorqishloqqa ertaga ham ketmasam maylimi?» – deb erkalanardi, Bozor bo'lsa bu gapga: «Sen yaylovda shirinog'san», – deb hazillashib qo'ya qolardi. Shu bilan Onabibi yana bir-ikki kun qolib ketardi.

Lekin bugun...

Bugun Onabibi «Ertaga ham ketmasam maylimi?» – deb erkalanaganida Bozorqul hazillashmadi, o'zidan xavotir olgan-day, g'alati bir vahima bilan bag'riga bosdi-da:

¹ Tavan – xotinlar to'yga olib keladigan meva va kiyimliklardan iborat tortiq; tulla. Tavanboshi – tavanlarni qabul qilib olish, mehmonlarga patnis tuzash uchun tavanxonaga bosh qilib qo'yilgan ayol.

– Onabi... sen ketma, sira ketma! Uqdingmi? – dedi.

Bu ehtiros emas, bu qo'rquv edi. Onabibi payqadi: yigit o'z sevgisining mustahkamligiga ishonchi komil emasdek, sevgilisini kimdir, nimadir tortib olayotgandek qo'rquvda edi. U bir necha kun shu holatda yurdi. Onabibi erkalanib ham, noz qilib ham ko'radi, hazil boshlaydi, quvnoq, kulgi bilan ovutmoqchi bo'ladi. Lekin Bozorqul o'sha-o'sha. Unda sirli bir o'zgarish bor. Kechalari sovuq terga botib, uxlamay chiqadi, kamgap bo'lib qoldi. Xotini qishloqqa qaytishni o'ylamay ham qo'yg'an, lekin u har zamonda: «Sen ketma, sen keta ko'rma!» – derdi negadir sevgilisining yuziga qaray olmay.

So'nggi marta Onabibi uning tovushi qaltirab ketganini sezdi.

– Bozorqul aka, nima bo'ldi? – dedi ko'ziga tikiilib. Shu vaqtgacha qiz boladek sho'x, erka Onabibi Bozorqulning oldida birinchi marta shunday jiddiy qiyofada turardi. Bozorqul chirkib xayol bilan qo'lga tushgandek, oqaringirab ketdi.

– Hech gap yo'q... Hech... Hech... hech nima bo'lgani yo'q, – dedi u tutilib. – Begimiz suruvlarini Ko'hikofning narig'i tomoniga haydamoqchi.

– Ha, nima bo'пти?

– Hech nima.

Ular uzog'jim qoldilar. Onabibi kuvisi bilan ovora bo'ladi, lekin ishi yurishmaydi.

– Ko'hikofning u yog'ida nima bor ekan?

– U tomonda... u yog'i begona yurt

– Ha-a... Xo'sh, nima bo'пти?

– Hech nima.

Onabibi bundan hech xavoir oladigan narsa topmaydi-yu, lekin yana qo'li ishga bormaydi, ko'ngildan vahima arimaydi.

– Gapirsangiz-chi! – deydi u toqati toq bo'lgach, baqirib.

– Nimani gapiray?..

– Nimani o'ylayapsiz? Sizga nima? Haydatsa, haydataver-

sin!.. Begingiz o'ziga bek.

– Cho'pon-cho'liq saralayapti.

– Kim?

¹ Cho'ponning yordamchisi.

1640.

– Bek-da.

– Ha, nima bo'пти?

– Hech nima...

Onabibi shundagina bu «hech nima»da gap ko'p ekanligini birdan payqadi. Qo'lidagi koptokdek pishloqni bo'yraga yumalaitib, erining oldiga bordi.

– Siz...

– Bek o'zi saralab olyapti. Yetmish kishi kerak ekan.

– Bu qancha qo'y bo'ladi?

– Hozircha ellik suruv... Bola-chaqasiz, baquvvat

odamlarni tanlab olyapti.

– Shunga nima bo'пти?

– Hech nima.

– Boring-e, «hech nima, hech nima» deyversizmi! – jahl bilan qo'l siltab o'tovga kirib ketdi Onabibi. Uning eriga birinchi marta shunday dag'al gapirishi edi. Bozorqul keragaga suyanib o'tirgancha yer chizib qoldi.

...Bu hayajonlardan charchagan Onabibi qattiq uyquga ketgan ekan, yonida bedor to'lg'anib yotgan eri saharda uyg'otdi: – Onabi... Onabi... Cho'ponga yuz sovliq, cho'liqqa qirg' sovliq va'da qilyapti bek.

– A? Nimaga?

– O'sha yoqqa haydab borgan-da.

Onabibi eriga azob berayotgan jumboqqa tamom tushundi. O'rindan turib ketdi. Chang'iroqdan g'ira-shira yorug' tushib turardi. Juvon yogasi ochiq oq surp ko'ylakda, sochlari to'z-g'igan, ko'ksi sutdek oqarib ko'rinar edi. U keragaga orqasi bilan suyandi. Eriga qaradi-yu, so'z topolmadi, uning niyatini payqab, titrab ketgan edi.

– Har cho'ponga... har cho'liqqa... – deb eri bir nimalarni sanar, hisoblar edi. Onabibi bularni eshitmadi. Miyasida erining avvalgi shunchaki aytgan so'zlari endi temirday jaranglar edi: «O'zi tanlab olyapti... bola-chaqasizlarni... Cho'ponga yuz sovliq...»

O'tovdagi turmushning lazziati qochdi. Onabibi yolg'iz qolganida o'zini koyiydi: «U, tashlab ketaman degani yo'q-ku? Qayoqdan oldim bu xunuk, bachkana xayollarni? Xotin kishi ming qilsa ham, xotinligiga borar ekan. Tavba, mol-dunyo deb

sevgan qaylig'ini tashlab ketarkanni? Shu o'ylagan yomon o'ylarini bilsa bormi, tilkalab tashlasa ham arziydi!»

U o'ziga shunday tasalli beradi-yu, ko'nglining qaysi bir burchagida dahshatli haqiqat hamon pusib yotganini sezadi. Shunday bo'lsa ham Bozorqulni kutganda ichidagini bildirmay, xushchaqchaq kutadi. Bozorqul ham o'tovga yugurib kirib keladi, sevgilisini ko'rib ko'zidan sarosima qo'chadi. Xotinini xuddi yo'qotib qo'yayotgandek ilgarigidan ham mahkamroq quchadi.

– Sen nima, tashlab ketadi deb o'yladingmi?

– Yo'g'-e, nega endi? Qayovqan oldingiz bu gapni?

Shunday qilib, har kuni ikkalasi ham bir-biriga yolg'on gapiradi.

Bu uzoq davom etishi mumkin emas edi. Bir kuni ular shunday bir-birlariga dalda berib quchoqlashib turganlarida Bozorqul yig'lab yubordi.

Bu xunuk yig'i, erkak yig'isi orani ochiq qildi, hayotni ham, muhabbatni ham yondirib yubordi. Hamma narsa sovgandan keyin Bozorqulning yuragidagi iltifat yalang'ochlana boshladi. Bek unga alohida iltifat qilib bir yuz o'tiz soviq yozganini xotiniga aytdi. «Men, albatta, qaytib kelaman, uch oylik yo'l ekan, haydab boramiz-u qaytaman, beknikiday qo'ramiz, suruv-suruv qo'ylarimiz bo'ladi, dadamday qorako'l ortib, Farangis-tonga qatnayman, beknikini emas, o'zimmikini. Jaraq-jaraq tilla qilib qaytaman...»

Onabibiga bu gaplar gap emas, allaqanday sovuq vishil-lash bo'lib eshitar edi.

– Tezroq keting, jo'nang! – deb baqirib yubordi u bir kuni. Muk tushib yig'ladi. Bozorqul uning yig'i-sig'isiga ko'nikib qolgan, o'z ahd-u niyatlari bilan mast edi.

– Hademay jo'naymiz. Bek o'zi ham shoshyapti. Qoragun eshonning fothasiga qarab turibdi, – dedi Bozorqul sovuq-qonilik bilan. U endi ishchan, o'zini ancha bosib olgan edi.

...Qoragun eshon beknikiga dabdaba bilan uch izvosh haydatib keldi-yu, fothasi cho'zilib keldi. U kelganidan beri beknig avzoyi buzilib, ishi yurishmay, uch haftagacha suruv-larini yo'lga chiqarolmadi.

Nihoyat duoyi fotha bo'ldi, shekilli, bosh cho'ponlarga otlar berildi. Bekning qo'ylari har kechasi yetti suruvdan bo'lib

to'qqiz kungacha yo'lga chiqib jo'naydigan bo'ldi. Bozorqullar uchinchi kechada ko'tarilishdi. Uning oti «Qirg'iy» laqabi besabrigina gora to'riq edi, tungi shovqin, cho'liqlarning «qur-ey, qur-ey», bo'ribosarlarning cho'l osmonini boshga ko'tarib hurishlari bilan g'ayratga kirib, tun o'tganini bilmay ham qoldi. Tong otganda qarasa, oldinda hov necha toshgacha yer-u osmon qopqora bulut: tepada chang buluti, yerda suruvlar... Orqadagi yer ham shudgortday qop-qora... Tun bilan shunday yurilgan bo'lsa, orqadagi suruvlar changdan bo'g'ilib o'lmadimikan? Bozorqul darrov oldinga ot chopitirdi: quduqdan keyin suruvlar enlatib, ikki-uch yo'lga solinsin.

Quyosh chiqqandan keyin iltarning ovozi tindi. Aqlli bo'ribosarlar suruvlarni bo'ylab oldinga chopib boradilar-da, to hammasi o'tib bo'lguncha cho'zilib yotib dam oladilar.

Birinci quduqda suruvlarni enlataman! deb ancha ivrisib qolishdi. Kechga yaqin quyoshning qizg'in nurida bugun chiqqanlarning ham buluti qorayib ko'zga tashlandi. Dashti biyobonda uzoq ufqlardagi sharpa ham ko'rinadi. Sharpa – uzoq, harakat bilinsa – yaqin, ovoz eshitilisa undan ham yaqin. Cho'ponning masofa o'lchovi shu. Bozorqul orqadagilarning shoshlayotganini fahmladi. Keyin bilsa, oldindagilar ham jadallash haqida buyruq olishgan ekan. Oldinda quduqma-quduq yo'l boshlovchilar bu biyobonlarning har bir qudug'ini, har bir so'qmog'i-yu, karvon yo'llarini yod biladigan keksalar. Bozorqul ularni tanimaydi. Bu minglagan suruvlar ham, cho'pon cho'liqlining hayot-mamoi ham shular qo'lida. Bozorqul o'ylab qarasa, bu yerda taniydigan odamni juda kam, hammasi begona. Bozorga o'xshash mol-dunyo dardi bilan omad izlab chiqqan tavakkalchi bo'y-doqlar bo'lsa kerak-da...

Kechasi ular har joyda chovgun² osib, to'p-to'p bo'lishdi. Orqadagilarning ham ba'zilari yetib keldi. Bozorqul ular orasidan Choridagqi degan tanish cho'liqni topib oldi, dardlashib yotdilar. Tizza-yu tirsaklari qadoq bo'lib ketgan jikkakkina Choridagqi boshqa gap qurib qolgandek, Qoploning dunmini qanday chopib tashlagani, qulog'iga qalampir sepib o'ziga yedirsas ham, qopog'on bo'lmagani, lekin odamga sodiq-

¹ Savg'ormoq.

² Chovgun – o'tda choy quyayotib uchun moslangan idish, choydosh, qumg'on.

ligi haqida gapirardi. Bozor esa bu birinchi kechada negadir o'ksib Onabini esladi. O'choqlardan oquvray isi aralash pishloq hidi kelar edi. Bozorqul yotolmadi, o'midan turib ketdi, kelgan iziga tikilib qaradi, lekin u ko'rinmas, uni cheksiz qora tun yutgan edi.

Cheksiz qora tun, cheksiz biyobon. Hali yo'l ham cheksiz. Birinchi tuni endi o'tyapti. Birinchi azobli tun... Hechqisi yo'q, avval shunaga qiyin bo'ladi, keyin o'rganish bo'lib ketar.

Lekin ikkinchi, uchinchi kechalar undan ham og'ir bo'ladi. Chori-daqididan turmush haqida biron bama'ni gap chiqmaydi. Bekning to'plagan odamlari allaqanday bir-biriga el bo'lmaydigan, o'lehoq odamlar ekan, ularning jirkanch qiliqlari, pesh-taham gaplari Bozorning ko'nglini aynitar edi. Uni yolg'izlik qiyinardi.

O'n ikkinchi kuni orgadagi suruvlardan, ikki cho'pon o'ldi, degan xabar keldi. Bu gap odamlarni ahillikka sal moyil etdi, kechalari gurunglar kattaroq, to'plar jipsroq bo'ladigan bo'ladi. Faqat Bozor qovushmas edi, u diliga yaqin odam topa olmadi.

Ammo u tetik. Anovi ikkov o'lsa o'libdi-da, o'zlari aybdor, mijozlari nozik bo'lsa, yo'lga chiqib nima qilishadi? Bozorning bu jihaddan ko'ngli to'q, uning zuvalasi pishiq, unchamunchaga bo'sh keladigan emas. Birqoq...

Yarim oydan keyin turmush qatig' o'zgardi. Qora to'rtiq ham endi gijinglamasdi, it ovozlari ham onda-sonda hazin eshiltildi. Ikki suruv yo'lida qolib keldi: ba'zi cho'ponlar ishratga berilib, tajribasiz cho'liqlar bu suruvlarni g'ira-shirada shag'al-dan haydab qo'ygan ekan, tuyoqlari tushib ketibdi, oyoqlari qip-qizil go'sht, bir-birining ustiga yiqilgan... Tashlab ketishga to'g'ri keldi. O'sha kuni alamzada cho'pon bir cho'liq bolani urib mayib qilibdi, endi uning holi nima kechadi...

O'fat birin-kecin kela boshladi. Ikki kun ko'zlab borilgan quduq quruq chiqib, aylanish yo'ldan uch dovon oshib suv izlashga to'g'ri keldi. Tashnalik, ozisizlik yangi ofatlar keltirdi, oqsil¹ tushgan suruvlarni ajratib dashtga quvdilar. Sirtlari, etlari shilimsiq bo'lib oqib tushayotgan jonivorlar jaziramada yo'lsiz

¹ Oqsil — chorva mollari va cho'choqlarda bo'ladigan, shiddatli o'radigan yuqumli kasallik, yashchur.

kengliklarga o'lim izlab ketar ekan, Bozorqulning yuzlaridan sho'rtak yosh oqib tushar edi. Bu kunlari ko'p odam o'ldi. Qo'y

kamaygan sari odam ortiqchalik qilib, ularni birov ataylab o'ldirayotganga o'xshardi... Shunday xunuk fikr miyasiga kelganidan Bozorqul o'zini koyidi: «Tavba, astag'firullo! Tavba, astag'firullo!» — deb yomon o'ylarni ko'nglidan quvdi. Lekin endi uning o'ziga ishonchi ilgariidek zo'r emas edi. O'limning sabablari bu qadar ko'pligini, ajalning har qadamda poylab turishini endi biliyapti. Birovni qoraqurt chaqqan, birov go'shtdan zaharlanib o'lgan, birini ofob urgan... Ajab, cho'ponni ham ofob uradimi?

Bozorqul ba'zida chalopdan ichi guldurasa yoki kechasi suyaklari zirqirasa ham cho'chib ketadi. Qirg'kundand ber yo'lida. O'sha-o'sha jazirama, o'sha-o'sha cheksiz ufqlar, jimir-jimir hovur... Endi u olandan uzilgan, orgaga yo'l yo'q, mana shu suruvlar, mana shu Xudo urgan odamlar nima bo'lsa u ham shu.

Bir kuni, toqqa yetganlarida, ungurdan koptokdek yumalab chiqib kelgan Chori-daqqi hovliqib Bozorni bir chetga imladi. Hozirgina quturgan itdan qutulgandek, ko'zlari ola-kula, qonsiz yuzlaridan sharros ter oqib tushmoqda, tili zo'rg'a gapga keldi:

— Bugun suyuq ichmas ekansiz, bir cho'liq bola tayinladi, — pichirladi u alanglab, — bekning odamlarini tanisang aytib qo'y, dedi.

Bozorqul tushumadi.

— Bekning odamlari?..

— Ha, Qoraqum eshonning odamlari ham bor ekan-da. Orgadan kelib qo'shilgan o'ttiz suruv o'shaniki ekan.

— Suyuqni nega ichmas ekamiz?

Chori-daqqi qutsiz ko'zlari bilan atrofga alangladi. «Qaydam», — dedi-da, toshdan toshga sakrab, jo'nab qoldi.

Dovonning eng mashqaqatli joyi kelgan edi, tog' yo'llari aylanish, xavfli, tosh. Yantog' yo'q, kekxa cho'ponlar ham bilmaydigan allaqanday o'lanlar quvrab-qovjirab yotibdi. Qora-ko'l qo'ylari o'zimizning o'sha tugannas, dag'al beor yantog'i-miz bilan tirik edi. Ularning shu yaxshi xususiyati bu yerda ofatga aylandi, yantog' yo'q...

¹ Ayron.

Nimalarni o'ylayapti Bozorqul?.. Choridagqi nima deb ketdi-yu, bu nimalarni o'ylayapti! Suyuq? Eshonning odamlari? Cho'liq bola aytdi? Jimni bo'lib qolmadimkan bu Daqqi? Juda ko'zlar bejo edi? Pichirlagancha jo'nab qolishi ham g'alati...

Bu yo'lda har nimaga ishonsa bo'ladi. Bozorim o'zi ham keyingi haftalarda uyqudan qoldi, kechgacha egarda zo'rg'a o'tiradi. «Qur-ey!», «Qur-ey!» bilan it vovullashi asabiga tegadigan bo'ldi, qulog'iga paxta tiqsa ham, hatto tip-tinch kechalari ham «qur-ey, qur-ey!» bilan iltarning ulishi naq miyasida shan-g'illab turadi. Keyingi paytlarda odam o'lishi hech gap bo'lmay qoldi. O'tiz-qirq chaqirimga yoyilgan bu qora bulut ichida ne hollar bo'lmaydi! Chorig'i chaga qilib, yarasi qurtlab ketgan cho'liq bolalarni biyoboniga tashlab ketishayotganimish. Bozorlarning tungi gulxaniga ahyon-ahyonda bundan ham xunuk xabarlar yetib keladi...

Bugungi qo'nim yovvoyi tog'-tosh orasida, bo'ri in qo'yadigan zax ungurda bo'ldi, tuni bilan iltar ulib chiqdi. Bozorqul o'choq ustida vaqirlagan qozoni ko'rib, yuragi orqasiga tortib ketdi. «Suyuq ichmas ekansiz...» Nima gap o'zi? Chori qani?

Bozorqul o'choqma-o'choq hansirab yurib Chorini topib keldi. Ajab, shu Chori-daqqi yonida bo'lgani uchunmi, yuragi biroz bosildi. Tinchlanib cho'zilib yoldi. Chori suyuq ichadigan kosasini xurjundan olmadi ham, o'z meshlaridan ayron shimiritib, yonboshlab yotishdi.

— Chori, nima gap? — dedi biroz tinchigan Bozor.

— Fahmlayapsizmi, o'lib, yo'lda qolib ketayotganlar hammasi bekning odamlari...

Bozor turib o'tirdi, Choriga tikildi. Daqqi jinniga o'xshamaydi. Badani uvushib ketdi. Bir nimani tushungandek bo'ldi-yu, bu o'yni zo'r berib ko'nglidan quvar edi.

— Bo'lmagan gap.

— Eshon kallakesarlarni yollab, yo'lda bizni qirib tashlashni buyurgan bo'lsa-chi?

Bozor ham xuddi shuni o'ylab o'tirgan edi. Qonida mol-dunyo dardi gaynagan Bozor buni tez tushundi. O'zining yigirma suruvi bilan quvib kelib, chegaraga yetgandagina bironing ellik suruvini ham o'ziga qo'shib olish va yetmish suruv qorako'l bilan doriomon Musulmonoboda birdan paydo bo'lish niyati

chakki emas. Lekin Bozorqul buni eshondan kutmagan edi. Eshonda bunday niyat bo'lishi bek odamlarining xayolida ham yo'q.

Bek odamlari?... Bozorqulning vujudi muzlab qolgandek edi. Bek odamlari kimlar? Bozorqul ularni tanimaydi-ku? Bu yo'lda odamlar allaqachon aralashib ketgan. Har kim o'zini biladi, xolos. Ochiq gaplashish, surishtirish, o'z odamlarini atrofiga to'plash xavfli...

— Bizni asta-sekin qirib tugatadi ular, — dedi yarim tunda Choridagqi. Uning tovushi vasiyat qilayotgan odamning tovushiga o'xshardi.

— Senga o'sha gapni aytilgan cho'liq kim o'zi?

— Menga o'xshagan bir bola. Nozikkina-yu, juda mard, ko'rkam. O'choq boshida sho'rvaga zahar solganlarini ko'ribdi, — Chori yuzini yerga berib yig'ildi.

— Qo'rqma, Chori! — dedi Bozorqul, negadir o'rtidan turib, belbog'ini siqib bog'ladi. Chori ham turdi. Ular atrofga tikilib, bir qadam, ikki qadam nari-beri yurib, oyogda tong otirdilar. «Qo'rqma, Chori, qo'rqma», — deb qo'yardi Bozorqul har zamonada.

Lekin shundan keyin uning uchun azobi kunlar boshlandi. Shu kuni tongdayoq ikki cho'ponni tosh bosibdi, degan xabarni eshitib, tizzalari bo'shashib ketdi. Tikka goyalarga qarab, orqaga chekindi. Tog' yo'llarida ko'pincha ot yetaklab yurishga to'g'ri kelardi. Egarga o'rgangan odam yerda o'zini kuchsiz sezadi, uzoqlar ko'rilmaydi, qandaydir norma'lum xavf-xatar kutib turgandek bo'ladi.

Bozorqul endi otda yursa ham, yayov yursa ham har qadamida ajal xavfi. Kushandasi kim, do'sti kim, pichogga duch keladimi, toshgami, zahargami — bilmaydi. Bu yerda hali hech kim birovni himoya qilgani yo'q. Tog' yo'llari, qora tunlar, yolg'izlik, bu dahshatli o'ylar — bari sening dushmaning. Bozorqul bir-birini yeyayotgan odamlar orasida qoldi.

Har daqiqada tahlilkada yashash, har sharpaga, har soyadan yurak hovuchlash, tunlari uyqu o'miga sovuq terga pishib yotish, har qultum suvdan o'lim kutish Bozorqulni cho'pdek qilib qo'ydi. Tosh ustida kallakesak lip etsa ham yuragi uzilib tushgandek bo'ladi-yu, holdan toyadi. Chori ham ko'rilmay ketdi. Tirk-

mikan? Tirigida haligi cho'liq bolani ham yaxshiroq surishtirib olmadi. Yosh bo'lsa ham, nozik bo'lsa ham, har qalay, yoningda tirik jon...

«Oh, Onabibi, Onabibi!... O'zingina emas, har bir so'zing bir botmon tilla ekan, jonginam! Yoninganda bo'lsam oyoqlaringni o'pardim... Uzoq ketdim, uzildim. Endi orqaga yo'l yo'q».

Oldinga-chi?

Bozorqul podalar yopirilib, qop-qora bo'lib yotgan tog'larga qaradi. Timmay siljib ketayotgan bu suruvlar endi uning yuragini hovliqtirmadi, kelajak boylik bo'lib emas, qora ofat bo'lib ko'rindi. Oldinda mana shu shum mavhumlikdan o'zga hech narsa yo'q edi.

U dunyoning qaysi burchagida yuribdi? Nega? Bu yo'l-larning, bu jaziramaning oxiri bormi? Insonlar qani, insonning issiq chiroyi, mayin kulgisi qayoqqa ketdi? Bozorqul kechasi mana shu chalkash o'ylar bilan azobda yotar ekan, o'ttiz qadam narida bir nimaning qorasi ko'rindi. Pichog'ini qinidan olib, qinir etmay yotaverdi, nafasi tezlashib, ko'kragi qalqib-qalqib tushar edi. Sharpa qimirlamadi. Bozor ham undan ko'z uzmad, har ehtimolga qarshi darmon yig'ib yotdi. Gulxanlar o'chgan edi. Qayogdandir xunuk ovoz keldi, suruvlarning bir to'lg'anib qo'y-gani eshitildi. Tun to'la dahshat. Bozor qalhiroqdan, qo'rquvdan tamom tolib, mudrab ketgan ekan, ko'z ochib qarasa, tong otibdi. Haligi qora hamon turibdi – tikka tosh ekan...

Bunday paytda odam kuladi. Bozorqul bo'lsa g'azabdan boshini toshga urgudek bo'ldi – o'zining bu ayanch kunga qolgani alam qilardi.

Shu kuni birinchi marta oyog'ida turolmay, cho'l qalqib ketgandek bo'ldi. O'tining bo'yini quchoqlab ancha turib qoldi. Chorig'idanni, meshdanni allaqanday qo'lansa hid chiqdi. Ko'zi tiniib, bir nuqtaga tikildi, xurjun sirtidan semiz bit o'rnatib ketib borardi.

Bugun kuni bilan ot yetaklab yayov yurdi. Uzangiga o'r-gangan oyoq shiliniib ketdi. Ogshomga bazo'r yetib, ko'ngli aynib yigildi. Shundagina kuni bilan tuz tatimagani yodiga tushdi. O'choq tomondan kalla-pocha isi kelib yana ko'nglini ag'dardi. U chalqancha yotar, bit talagan tanini qashishga majoli

yo'q edi. Kechasi gandaydir keksa odam kelib oyog'iga namakob qo'yib ketdi. «O'lingdi bo'lib qolibdi», degani Bozorning qu-log'iga chalandi, u behush edi.

Bozorning ko'zlari kosasiga cho'kib, terisi suyangiga yo-pishib qolgan. Qimirlashga darmoni yo'q, ichida bir joyi loyillab yonadi, to'rsidagi iliq suvni ichgan sari qora ter bosadi tanini.

Kechalari ertagi yurishni o'ylasa o'limiga rozi bo'lgudek.

Birov qorong'ida kelib pichog' ursa, yoki zahar berisha ham mayli, endi unga baribir, faqat bedarmon holda biyobonga tashlab ketishmasa bas. Quyosh tig'ida yonib, chirib-sasib necha kunlar davomida azob bilan asta jon berish, yoki tiritingda qashqirga yem bo'lish... Bu o'ylarning o'ziyoq Bozorqulni to-bora qovjiratar, ado qilard edi.

Yana bir kun odamlarga bildirmaslikka urinib, ot yoli-ga osilib, sudralib, kalovlab yo'l bosdi-yu, undan keyingi kuni o'midan turolmadi. Hushiga kelib ko'zini ochsa, yonida ot yo'q. – Qirg'iy... Qirg'iy!.. – deb chaqirdi boshini ko'tarib. Ovozi o'zidan bo'lak hech kimga eshiltigani yo'q, boshi shil-q etib tushdi. Quyosh ko'zga urardi.

– Qir-g'iy... – dedi Bozorqul. Bu gal ovozi ham chiqmay, so'ngi umidi – «Qirg'iy» labida qoldi.

Bozorqul yerga quloq soldi – tinch. Yelga quloq soldi – jimjit. Ketishdi! Tashlab ketishdi! Ablahlar, yirtqichlar!...

G'azab kuch berib, o'zini ko'tarib yerga urdi, qiyalikdan yumalab ketdi, yuzlari, qo'llari shiliniib, toshga borib taqaldi. Ichida bir nima uzilgandek, tizzasini quchoqlab, tirishib qol-di. To'rsig'i oftoabda yumalab yotibdi, xurjuni egarda ketgan, badanlari shilingan, gonli, kir, qo'lansa, juldur kiyimda xuddi eski lattaday kichkinagina bo'lib tosh soyasida yotardi.

Og'riq bosilib, ko'zini ochsa, quyosh butunlay erib yo-yilib ketgandek, osmon yonar, tepasida pashsha g'uvillar edi. Boshini ko'tarib qaray olmadi. Nima bor ekan atrofta? Nahotki bu azob, yolg'izlik va o'limdan o'zga hech narsa bo'lmasa. Nahotki o'ylagani kelsa? Oftoabda qurtlab o'lish, ko'ksingni qashqir g'ajiganini ko'rib yotish... Ivv... ivv...

Bozorqul yig'layolmas, na ko'z yosh, na darmon bor edi. U «ivv-ivv!» degancha yengil qaltirab yovvoyi bir tovush chi-qarar, shu bilan iztirobini bosib, har zamonda hushidan ketar,

tinib sal darmon yig'ar edi. Tushga borganda, tili shishib og'ziga sig'may qoldi. Nariroqda to'rsiqda suvi qaynab yotipti, tik-kaga chiqib olmaydi, toshning soyasi ham qo'chdi. Bozor so'ngi darmonini yig'ib, to'rsiq tomonga intildi-yu, issiq toshlarni changallab yuz tuban yotganча hushidan ketdi...

Uni kimdir yuziga sovuq suv sepib hushiga keltirdi.

Qorong'i edi. Bozor labidagi suv tomchilarini yaladi. Birlasdan keyin og'zida qo'y sutining ta'mini sezdi. Boshidagi odam ho'l latta bilan uning yuzini, ko'kragini artar, o'zi esa boladek hansirar edi. Keyin u hansiraganchа Bozorni ko'tarishga harakat qildi. Ko'tarolmadi. Birlas nochor o'tirib, nafasini rostladi. Yana urindi. Bu safar bir iloj qilib opichdi, tog'dan pasiga tushib ketdi. Bozorni qulog'ida nimadir qattiq shovullar edi – nima ekan: toshlar y imalayaptimi? Dovulmi? Shalolami?..

Bozorqul keyinroq fahmladi – ko'tarib ketayotgan odamning natasi, yurak urishi shunаqа eshitalayotgan ekan. Bozor unga kuchi boricha tarmashdi-yu, kimligini so'ramadi. Barbir emasmi odam-ku, qashqir emas. Odam bilan birga bo'lishdan katta bax bormi! Qayoqqa olib borsa ham mayli, nima qilsa ham mayli.

Ei di odam uni ikki qo'ltig'idan olib, oyoqlarini sudrab tushib ketayapti. Lekin Bozor payqamay qoldi: bu o'sha kungi ketishmi yo boshqa kumi? Qanchadan beri sudrab ketayapti ekan? Bu zor har zamonda hushidan ketib turar, og'zidan qo'y sutining ta'mini ketmas edi. Hushiga kelganida haligi shovullash yana qulog'iga eshitildi. Bozor endi buning nima ekanligini biladi, naotkorining qattiq azob chekayotganini, uning badaki qora terga botib, har zamonda yiqilib qolayotganini sezadi, yiqilganida tizzasi toshga tilinib, tish orasidan asta ingraganini ham payqadi. Lekin jussasi kichkinagina bu odam uni qayog'adir elitish uchun jonini o'rtagа qo'yib qasam ichgandek, bolasini tishlab qochayotgan yirtiqich singari bardoshi, o'ziga rahmsiz edi. Bozor hali uning yuzini ko'rolgani yo'q, qorong'i. Shuning hammasi tumni, yoki hushsizlikmikan?

Qanchа yurganlarini bilmaydi, bir vaqt Bozorqul ko'ksida muzdek nafas, butun badanida huzurbaxsh bir salqin sezdi. Qarasa, jilg'achada yotibdi. Tong. Suv tiniq. Osmoн ham tiniq. Odam uning boshini etagiga qo'yib o'tirgan edi.

– Tuzukmisiz?
Bozor, yana hushindan ketaypman, deb o'yladi. Bu ovoз yuragini tilib ketgan edi. Toqatsiz to'lg'anib, «Kasalman, meni yomon dard chalgan», deb pichirladi, yana to'lg'andi, zaif tovushi bilan farvod qildi:

– Onabibi! Tovushing qulog'imgа eshitiylaptil... – Keyin nafasini bosib, naotkoriga murojaat qildi: – Xo'rimin... Xo'rimining tovushi eshitiylaptil qulog'imgа. Siz kimsiz? Nega meni qudazdingiz? Bu qayer? Ust-boshim qani?

– Juda juldur bo'lib ketgan ekan, yoqib tashladim.

Yana o'sha ovoз. Bozor qaltirab ketdi, boshini ko'tardi.

– Tuzukmisiz, Bozorqul aka, menman, menга qarang..

U Bozorni suvdan chiqarib o'tqazdi. Bozorqul o'tirardi-yu, ko'zi tingan edi.

– Menman, Bozorqul aka, men, Onabibi.

Bozorqulning xira ko'zlariga chindan ham Onabibining qiyofasi ko'rindi. U o'xshardi ham, o'xshamasdi ham. Cho'liq chakmon kiyib belini chilvir bilan bog'lagan, taqir boshida kulohmi, taqiya...

Bozorqul uni titroq qo'llari bilan paypaslar, yuziga tikilar, lablari titrashidan o'pkasi to'lib kelayotgani bilinar edi. U birdan xunuk tovush bilan yig'lab yuborib, Onabibining titilib ketgan chorig'iga yopishdi, oyog'iga panjalari bilan tirmashib, yuzlariga surdi.

Onabibi ham yig'lardi, hushsiz yotgan, cho'pday bo'lib qolgan erining soqol bosib ketgan betlarini silardi.

– Siz ketgach besh kundan keyin, Qoraqum eshon ham odam tanlayapti, deyishdi. Sochimni qaychilab tashladim-da, cho'liq bola bo'lib kiyinib bordim. «Yosh ekansan, jo'na bola», deyishdi, biroq keyin bir nima bo'lib qoldi, shekilli, darvozadayoq ushlab hammanizni suruvga haydashdi, o'sha kuni yo'lga chiqdik. Yo'l-yo'lakay hammanizni xatga olishdi. Kuning kalta kelgur eshon odamlarining yomon niyatini ikkinchi kunivoch payqadim. Qo'rqmaslikka, charchamaslikka qasd qildim. Biliardimki, siz ketgan tomonga ketib borardim. Chori degan cho'liq bola bilan sirdosh bo'ldim, unga anovilarning niyatini aytdim, u sizlar tomonga borib kelib turdi, beking odamlaridan taniganlarini ogohlantirdi. Keyin Choridan sizning qayerda-

ligingizni bildim. U bechora qoragut chaqib o'lib ketdi. Menga sizni topib berdi-yu, o'lib ketdi... Egarga minolmay qolganingizda men yoningizda edim, uzogdan kuzatib yurdim yiqilib qolishingizni poylab. Biltardimki, yiqilib qolganlarni tashlab ketishyapti... Siz yiqilib qolgan kuni kechasi men ham uzogda toshlar orasida yashirib, karvondan qoldim. Ular uzoglashishi bilan qosh qorayganda sizni borib topdim...

Bozor bu gaplarni eshimmadi. U hamma voqeani anglagan edi. U faqat ro'parasida Onabibi o'tirganini miyasiga sig'dirolmas edi, xolos.

— Onabibi... Onabibi... — derdi yuz-ko'ziga tikilib, — sochingni oldiribsan... Meni kim ko'tarib keldi?

Onabibi uning bu gapidan, yana esi og'yapti, deb o'yladi. Lekin Bozorqul davom etardi:

— U vaqt kuyov bola edim. Dadang menga shunday degan: «Mol-u dunyo dardi boshingni yeydi, oshiqlik dardi joningga ora kiradi». Esimda.

— Dadam har kimning o'ziga tegishli gapni aytadilar...

— Onabibi... men endi o'lmayman. Ajahning sovuq sharpasi yonimdan o'tib ketdi. Endi senga nima qilay? A? Oyog-qatuganindan keyin aytasanmi?

— Yo'q, hozir aytaman... Meni seving.

Bozorqul ho'l ishtoni yopishib turgan qoq suyak oyoqlariga, ingichka bilaklariga, kichkina bo'ladek bo'lib qolgan jussasiga boqdi. Ikki qo'li bilan yuzini to'sib, boshini egdi.

— Mening qanchalik pastkash ablah ekanimni hali ham tushumadingmi?.. — dedi u yerga gapirgandek.

Onabibi indamadi. U nima bilandir ovora, belbog'ini titar, ivirsir edi.

— Qayerdaminiz? Sen bilasanmi? — deb so'radi Bozor anchadan keyin.

— Hozir bilamiz-dal — deb Onabibi o'rtidan turdi.

...Bir tog' qishlog'ida u Bozorqulni uch oy parvarish qilib oyoqqa turg'azdi. Qishloq odamlarining tili, urf-odati yot bo'lsa ham, g'urbat chekkan musofirlarga imo-ishora bilan mehri ko'r-satishdi, avval boshpana topishdi, keyin Onabibiga ish, kir-chir berib turishdi. Lekin Onabibi keyingi haftalarda tog'dan shox-shabba yig'ishga, kir yuvishga qiyinaladigan bo'lib qoldi. Bo'yi-

da bor edi. Hali olti oyga yetmay, oyog'i juda og'irlashib tog'da uzog o'tirib qoladigan, butun vujudini og'riq tutib qiyaydigan bo'ldi. Onabibi bu dardni eriga aymay, anchagacha andisha qildi-yu, oxiri aytishga majbur bo'ldi. Uni yotqizdilar.

Shunday qilib, Bozor turdi-yu, xotini yiqildi. Endi ular bu begona qishloqning o'z kishisi bo'lib qolishgan edi. Tabib chiqirdilar, bu juda qadimiy, qushburun, shafqatsiz bir kampir edi. «Ahvoli yomon, homilasi ikki-uch oyligida og'ir yuk ko'tarib qo'yibdi», — dedi u.

Bozorqul boshini ushlab yerga o'tirib qoldi. «Og'ir yuk» — uning o'zi edi. Ummun, u bu dunyoda keraksiz og'ir yuk bo'ldi, xolos...

Onabibi bolasini yetti oyligida tug'di.

Tug'di-yu, o'zi olamdan ko'z yumdi.

Azimjon begona yurtda qon yig'lagan otasining qo'lida qoldi.

Azimjon haykal soyasida o'tirar, biroz xafaroq edi. Allagachon o'lib ketgan dadasining «halokatli xatosi» haqidagi gap yomqam, shekilli, anchadan keyin:

— Dadam meni telpagiga solib katta qilgan... — deb qo'ydi.

— Men ham Onabibini katta qilaman deb umrimning yig'ir-

ma yilini bekrning ostonasiga to'kkanman. Dadangni yomonlamogchimasman. O'sha yili yo'q bo'lib ketgan o'zbek qorako'l-chiligini yana tiklash uchun butun bir avlodning umri kerak bo'ldi. — Ochil buva haykalning g'udur xarsangini kafi bilan urib-urib qo'ydi. — Yantogdin tilla qiladi, azamat! — dedi oltinlanib turgan do'sti Jabayga «xayt» degandek qarab.

Endi ular chorrahadan burlib, uzoglarda ko'karib ko'rimgan tog' tomon yurtdilar. Asfalt yo'l tugagan edi. Mashina orqasidan uzun chang buluti sudraldi. Kech saqin, onda-sonda uchraydigan quvoqlarning soyasi uzun, quyoshning ufqda qolgan kichikparchasi cho'g'dekyonar edi.

Azimjon bosh egib o'tiribdi.

— Dadamning eng katta gunohi — meni vatangado qilganidir, deb o'ylar edim... — dedi o'ychan.

Ochil buva unga qaradi-yu, indamadi. Bu nevarasiga birinchi marta shunday rahmi keldi. Taqdiri notayin. Qirg'qa kiray debdi-yu, hali uylanolmadi. Davlati katta emish... Davlat-

ni nima qiladi? Vatangado. Muncha kichik jussasi ham? Chum-chugdek. Hozir shunday kichkina bo'lib qoldimi yo ilgari ham shunagamidi? Ochi buva uning boshini siladi. Azimjon boshini ko'rib bobosining yuziga qaradi. Ko'zining qorachig'i xira, nam edi.

— Orif tog'arning bolalari nechta?

— Orif tog'angning farzandi yo'q, bolam.

Qorong'i tushdi. Mashinaning chirog'i uzoqlarni, yo'lning past-u balandini yoritdi, unda chang, chivin-chikay g'ug'on o'ynar edi. Soat o'n birlarda ular tog' etagidagi vodiya kirib keldilar, bir-biriga tutash qishloq ko'chalari, qator terak dala yo'llari boshlandi. Guzarlar, choyxonalar hali gavyum, suv sepilgan tuproq hidi, gul-u rayhon hidi aniqan, mashinani laycha iltar vovullab kuzatib kelar, ro'paradan chiqqan mashinalar lip-lip ko'z qisar edi.

Tuman markaziga kiraverishda yana asfalt boshlandi, son-sanoqsiz chiroqlar, hali so'nib ulgurmagan tungi shovqin kutib oldi ularni. Bu qishloq ham emas edi, shahar ham. Bir tomonda endigina podadan qaytgan targ'il bo'kiradi, ko'prik boshida kallaklangan tutlar, ikkinchi tomonda kunjara hidi, elektr simlariga oppop paxta gardi ilashgan, yog' zavodining quvvat beruvchi stansiyasi gup-gup ishlab turibdi. Ochi buva hali bu joyni ko'rmagan edi, Orifjon bu yerda yangi. Tog'joylarini ham, cho'ldagi yangi yerlarni ham o'ziga qo'shib olgan katta joy tuman, deyishadi.

— Hoy bola, — dedi Ochi buva chiroq tagida pista chaqib turgan o'smirlarga qarab, — Orif Ochilovning hovlisi qaysi?

— Hoy, muyulishda. Garajli darvoza.

Darvoza ochiq edi. Hovli to'rtida dasmolqovog bilan to'silgan ayvon, yonna-yon ikki xona, birida chiroq yonib turibdi. Mashinadan tushganlarga daraxtzor hovlining salqini urdi. Bobonevara chiroqli darvozaga qarab yurdlar, ochiq oynadan uch bolaning o'rtasida o'tirgan Orif tog'a ko'rinar edi. Bolalardan biri kichkina. Orifning tizzasida o'tirib, qolganlarga xalakit ber-yapti. Qolgan ikki bola, biri qiz, biri yigitcha, ikkisi ham 15-16 yoshlarda, masala yechish bilan ovora. Orif ikkalasining yozuvi-

¹ Targ'il — surg'ish va qoramtir yo'lli tusdagi sigir, buzoq va shu kabilar.

ni kuzatar, dam bittiga, dam ikkinchisiga izoh berib, goh ular bilan olishib ketar, goh peshanasini tirishtirib o'ylab qolar edi.

Ochi buva bilan Azimjon tugunlarini ko'targancha to'xtab, kuzatib turishdi. Azimjon hayajonda edi, bobosiga savol nazari bilan boqdi, Ochi buva mo'ylovining bir uchi bilan kutib labiga barmoq bosdi: «Jimi!»

Sol atrofida janjal boshlandi. Qiz bilan yigitcha masala talashib shovqin solishdi, Orif ham nimanidir baqirib gapirar, lekin bir-birlarining gaplarini eshitmas edilar. Orif tog'a qizning boshiga bir shapati tushirdi, kichkina chinqirib yig'lay boshladi, yigitcha dastro'mol bilan uning burnini chimchilab artib oldi, daftarlari yerga sochilib ketdi...

Bu payt shofyor mashinani garajga kiritayotgan edi, Orifjon motor ovozini eshitib o'rmidan turdi, hammasi jim bo'ldi.

Ochi buva yo'taldi. Orifjon chiqib keldi, bolalari dera-dan sakrab tushib ketishdi. Ora-bola ayvonda uzog' quchoqlashib turishdi.

— Tan-joningiz omonmi, dada? Shuncha yo'l bosit... O'zim borardim... Tollibjon bardammi? — dedi Orif yo'lda charchagan kekse otasiga qayta-qayta tikilib qarab.

— Hammalari salom deyishdi. Sen ishi odamsan. Meniki bir umrlik otpuska¹, — dedi Ochi buva so'ti labiga o'tirib soqolini silarkan. — Mana, jiyaning Azimjon, dunyoning nariqi burchidan topib kepti.

— Azimjon?

Azimjon tugunni qo'yib, yo'lda changib ketgan etigi, ust-boshiga o'ng'aysizlanib qaradi, tog'asi tomon odimladi.

— Yopiray! O'sha o'zimizning Azimjon-a! — Orifning qoracharoq, sergo'sht yuzida mehr balqib turardi. Uning keng quchoq'ida Azimjon yo'q bo'lib keldi.

— Obbo jiyana-ey! Til bilasanmi?

— Bilaman, Orif tog'a.

— Qani-qani, ichkariga kiringlar, etikni yeching, dada... Onabi, qayvoddasan, ko'rpa cha sol mehmonlarga! — Orif suyaqi buzuq og'ir gavdasi bilan qandaydir chaqon harakat qilib, quvonchda ivirsir, gapirar, so'tar, savollarga javob berar edi.

¹ Otpuska (ruscha) — mehnat ta'tili.

Javonlar ochilib ketdi, qaymoq, asal islari keldi. Tashqarida o'choq yallig'landi.

– Onabibini tanimabman.

– Ha, dastyor bo'lib qoldi.

– Anovilari qani?

– Ulari qo'shimizning bolalari, Yormat bilan Normat, Ochil buva keldilar, deb suyuanchi olgani chopishdi, shekilli, – kuldi Orifon qo'lga to'kilgan shimini yalab.

– Meni bilishar ekan-da... Sen-chi, – Ochil buva Onabibiga qiziqib qaradi, – sen meni tanisanni?

– Ha, – dedi Onabibi tetik turib, – osmon gumbazini qurganda g'isht uzatib turgan ekansiz, to'g'rimi?

Ochil buva o'g'liga qaradi: «Shunaga deganmiding?» Rohat qilib kuldilar.

Mehmonlar yuvinit bo'lguncha, rux¹ samovar keldi, tunuka barkashga jiz-jiz etib cho'g'i tushardi. Orif non sindira turib Azimjoniga qaradi, hozir uning uchun qizig'i Azimjon edi: qayerdan, qanday qilib paydo bo'ldi, qanday odam, fikrida, ko'nglida nima bor? Qanday katta bo'ldi, taqdiri qanaga?

Ochil buva bularning hammasini bir boshdan hikoya qila boshlaganda stolchadagi telefon jiringlab qoldi. Orifon turib kursiga o'tirdi-da, trubkani² oldi.

U avval ruhi tushibroq, anchagacha indamay qulog' soldi. Lekin ko'nglida norozilik kuchaya borgani yuzidan bilinar edi.

– Xo'p, Mariya Vasilevna, lekin men bunga qarshiman. Senga ilgari ham aytgan edim, hozir ham aytaman... Xo'p, xo'p, sen olib kelgansan meni, lekin endi yo sen ishlashing kerak, yo men. Masala shunday bo'lib qoldi... O'zing bagirvapsan! Odam-garchilik qolmadi senda, yurak qolmadi... A? Yana o'sha gap! Unday bo'lsa sekretarliging³ kerak emas menga, men, avvalo, odamman, ha! – Orifon tovuhi tobora balandlashar, g'azabga aylanib borar edi. – Sendan yaxshi tushunadi o'shalar! Nima qilsang qilaver, faqat telefonda bagirma! – u trubkani taraqqitib qo'yib qo'ydi.

¹ Rux – Mendeleyev davriy sistemasining II guruhiga mansub kimyoviy element; och zangori rangli, kumush kabi yaltiroq metall.

² Go'shak.

³ Kotib.

Onabibi ostonada ikki kosada shirchoy ko'tarib turardi.

– Mariya Vasilevnang o'sha Maryammi? – so'radi Ochil buva ham ishtahasi bo'g'ilib.

– Ha.., Ha-da. Erkak odam bo'lsa-ku, yetti pushini yo'q-lab bir so'kardim-u, xumormidan chiqardim...

– Viloyat boshlig'i bilan ham shunaga gaplashdimi odam? O'zing kimsan? – ovozini ko'taribroq so'radi Ochil buva. Qovog'i osilib tushdi.

Orifon boshini solganicha o'tirar edi...

Azizlar, yo'lovchilarimiz birinchi manzilga yetishdi. Vaziyatga qaraganda biz ham bu bekarda to'xtab, bir qissa eshitamiz, shekilli. Lekin ibrat uchun avval

RIVOYAT

Sir yogasidagi Forob qishlog'ining mardumi Muhammad ahli donish orasida jumla jahonga ma'lum va mashhur edi. Ilm-u hikmat bobida Arastudan¹ so'ngra ustodi somiy² bo'lib, Al-Forobiy³ nomi bilan mashhur edi. Alqissa, yunon safaridan qaytarda minglab g'aroyibot qatori bir mo'jiza olib qaymish erdikim, uning oti naydir.

Attangki, ustodning qaytishi bu dafa elda shodiyona bayram bo'lmadi. Bo'skim, fuqaroning aksari, jumladan, Al-Forobiyning yakka-yu yagona jigarband og'asi ham Bilujiston mulkiga asir tushib, yoppasiga haydab olib ketilgan edi.

Ustod iztirobi beaded chekdi. Nay chalitib nola qildi. G'urbat-u hijron dardida «Cho'li Irog'»u «Ushshog'» yanglig' ko'p sitangar navolar ijod etdi. Nihoyat bardoshi tugab, aqalli, jigarbandini tilab olish umidida Bilujiston shohining arki ma'shumiga qarab ravona bo'ldi.

Bu dargoh baayni jahannam, falak gumbazini oh-nola tutni tutgan, qiyomat qoyimining xuddi o'zi edi. Ustodning og'asi yanglig' mo'r-malax qullar yasog'-yasog' bo'lib qaynoq kun tug'ida qora terga botib zahmat tortar edilar. Ustod bu bedodlikni,

¹ Aristotel, Arastu (miloddan avvalgi 384/383 – 322/321) – Yunonistonning buyuk faylasufi.

² Ikkinchi usto'z yoki ikkinchi muallim.

³ Abu Nasr Forobiy (873-950) – O'rta Osiyoning ulug' mutafakkiri va qomusiy olimi.

inson qadrligining nechog'lik tuban tushib ketganligini ko'rib, og'asini ham, niyatini ham faromush qildi.

– Bu nadirki, bu azobda bino qilursiz? – deb savol qildi ustod.

– Shohimiz jahonning sakkizinchi mo'jizasi barpo etmoqdalar, – dedi qanchisidan qon tomgan sarkor, – sen jahongashta darvishga o'xshaysan, shavkatli shohimizni duo qil.

Ustod undan yuz o'g'irib qullar orasiga kirib ketdi.

Terisi ustixoniga yopishgan, majolsiz qullar uzog'dan xarsang tashir, tuproq qazir, balandlikka tosh ko'tarib chiqar edilar. Ular och-yalang'och, xasta, tanlari yara-chaqa, shom-u sahar betinim zahmat chekib, tunlari chivininga talanar ekanlar. Eng mudhishi ulkim, bu bevaton bechoralar orasida noma'lum bir ofat, kasal targaibdi. Bu dardning na bir sababini, na davosini bron kimsa bilmasmish. Qullar andoq qirilmog'da ekaniki, shohning o'zi ham tahlikaga tushibdi: uning qullari bu ofardan qirilib, tugab ketisa, sakkizinchi mo'jizani kim bino etadi? Shoh shon-shuhrat qozonmog'chi, jahonga nom chiqarmog'chi axir!

Binobari, shoh qullariga muruvvat qilib, beradigan yemagini andak oshirib, haftaga shir¹, oyga bir go'sht ham ulash-tiradi. Ishboshilarga tilla taratadi: qullar o'lmashigi kerak! Ammo ofat chekimas, qullar hamon pashshaday qirilar edi.

Ustod bu miskinlar orasida uzog' yurdi, birga yotdi, birga turdi, hamdard bo'ldi. Kunlardan bir kuni uni sarkor ko'rib, so'roqqa tutdi:

– Hoy musofir, sen darvishga o'xshamaysan, kimsan bu do'xaxni ixtiyor etgan?

– Men Al-Forobiyman, – dedi ustod.

Sarkorlarning esi og'ib qolay dedi, ko'zlarining soqqasi chiqib ketdi. Ular avval asta tisarilib, so'ngra tirqiragancha orqalariga qaramay qochdilar.

Shu kunyoq Forobiyini navkarlar olib ketdi, shoh uni o'z huzuriga da'vat etgan edi. Ustod arkonni davlatning hashamatli saroylarida necha chaqirim poyonozlarni bosib o'tib, shavkatli Bilujiston shohining huzuriga yetdi. Shoh surmaday qora soqolli, banoras to'n va oltin toj kiygan yoshgina, Yusuf

¹ Sut.

alayhissalomdek¹ husni barkamol bir zot ekan. U taxtidan qo'z-g'alib Al-Forobiyning istiqboliga chiqdi.

– Bizning mulkimizga tashrif buyurgan ekanсан, biz mamnumiz. Ammo nechun bizga ma'lum etmadingsiz?

Shohning imosi bilan uning oyog'i ostiga bir tovoq oltin to'kdilar. Ustod pinak buzmad, u bunday shohona dahmazalar, «muruvvat»larni ko'p ko'rgan edi.

– Nega chorladingiz, shoh? – so'radi u soddagina qilib.

Kamida «shavkatli shahanshoh», «shohi jahon» deb ulug'lashlariga o'rgangan shoh bunday muomalaga bu safar g'azablammadi.

– Bizning sodiq qullarimizga qirg'in kelibdi, uning davosini topib ofatga barham bergaysan, – dedi u, kattagina charrm xalada tillani uning oyog'iga o'zi tashladi.

– Bu mening qo'lmdan kelmaydi, shoh.

– A? – dedi g'azablanib shoh, jadal borib taxtiga o'tirdi. – Sening ilm-u-fuzul aro shuhrating, Ustodi Soniy noming g'alami? Sen bu ofatning qayog'dan kelganini, nima ekanini bilmay-sannmi?

– Bilaman, shoh. Lekin davolash qo'lmdan kelmaydi.

– Kimning qo'lidan keladi?

– Bu faqat sizning qo'lingizdan keladi.

Shoh taxtidan sakrab turdi. Saroy ahliga farmonlar berdi: ustodi Soniy saroyda qoladi, unga tillado'zi to'n kiygizilsin!

– Xo'sh, ustod? Bu qanday ofatdir va biz uni qay yo'sin davolay olurmiz?

– Bu sog'imish-sarg'ayish, firoq dardidir, shoh... Buning davosi ularni o'z vatanlariga qaytarishdir. Faqat shundagina tirik qoladilar. Aks holda qirilib ketgaylar, – dedi Al-Forobiy.

– Sen donishi suxandonsan, bilamiz, hazil-mutoyiba qilmog'dasan. O'z vaqtida buning ham qadriga yetgaymiz. Ammo hozir so'zning chini...

– So'zning chini shu.

– A? Bilasanki, biz qullarni o'z vatanga qaytarmaymiz,

¹ Yusuf alayhissalom – Qur'onda tilga olingan payg'ambarlardan biri. Biluviyda to'sif deb tilga olingan. Qur'omning 12-surasi Yusuf nomini bilan ataladi. Alloh Yusufga tushlar ta birini aniq ayta olish qobiliyatini ato etdi. Yusuf alayhissalom go'zallikda tengsiz bo'lgan.

bundan ko'ra ularning qirilib bitguncha shu yerda mehnat qila turgani biz uchun afzal.

– Bilaman. Ammo kasal shudir va o'zga davosi yo'q.

Shohning g'azabi tug'yon urdi:

– Yo'qot! Oyog'iga kishan solib qullikka tashlat! – deb baqirdi.

... Shunday qilib, ustodi Soniy shoh saroyidan qul bo'lib qaytdi, kishanini zo'rg'a sudrab yurgan ming-minglab majolisiz qullarga kelib qo'shildi.

Kunlar, oylar tubanlikda, g'urbatda o'tidi. Minglar bilan taqdiri bir edi ustodning. Qirg'in barotini, o'limni bo'yinlariga olgan qullar uchun u tan-u jon, birdan bir ravshan fonus edi.

Bir oqshom ustod qo'ynidan nay olib, nola mashq qildi. Quloqlari zangli kishan jarangidan batang bo'lgan qullar nozik nay navosini eshitib titrab ketdilar, yotgan, turgan, o'tirgan joy-laridan jilmay qoldilar. Nay navosi dam barglarda o'ynagan bahor yeli, dam uzodan momaqaldiroq nafasi kabi, to'zoni shom havosini lim-lim to'ldirgan, juda uzozlardan chorlab kelganday qalblarni tolpintirar, har kimning aytolmay yurgan mungli tuyg'ularini hikoya qilardi.

Qullar har oqshom nay tovushiga to'planadigan bo'ldilar. Navolarning dardli ayji dillarni tilkalar, odamlar esa bu jarohat-dan lazzatlopb o'zligini unutar edi.

Odatda nola tinglaganda, go'yo gunohlari yuvilgan be-g'ubor qalb oynasi chil-chil sinadigandek, azongacha hech kimsa indamas edi. Ammo bir gal kimdir uh tortib qo'ydi. Shu uh sukunatni chil-chil sindirdi-yu, jonlanish boshlandi.

– To'liqlar... – deb pichirladi kimdir.

– O'tloqlar... – dedi biroq.

– Zangori gumbazlar...

Bu gaplardan nimanidir anglagan ustod o'zining «Peshra-vi diyor» degan uzun va dardnok nolasini chala boshladi.

– Bu bizning Sayxunimiz-ku... – dedi bir qul kuy tugaganda.

– Chaling, ustod!

– Bu navo bizning Forob bog'larini namoyon etdi!

– Chaling, ustod!

Bu tovushlar avval faryoddek eshitildi. Ammo so'ngroq

qullar Forobiydan: «Yurtimizni namoyon eting, ustod!» – deb iltimos qiladigan bo'ldilar. Har oqshom nay sadosi yangrar edi. Ranglariga qon yugurdi. Ular navo go'zalligida namoyon bo'ladigan vatanga ko'ndilar, ko'nikdilar. Endi ular yig'lar, kular, o'y surar edilar. Ajal ofati chekindi...

Jahonning sakkizinchi mo'jizasi bino bo'ldimi, yo'qmi – roviylar¹ bilmaydilar. Ammo odam qalbidagi go'zallik tuyg'usi mo'jizalar mo'jizasi ekaniki, inson usiz inson emasdir...

QISSA

Odami hamisha go'zallikka intilishi kerak
Onore de Balzak²

Shu yili mayning o'rtalari edi-yu, lekin ob-havo erta bahorgidek mayin, ahyon-ahyonda momaqaldiroq guldurab, iliq yomg'ir sevalab, tuproq hidi yurakni hovliqtirar, ko'ngilda ya-shirinib yotgan quvonchlarni yuzga, ko'zga qalqitar edi. Orif akingning dilida esa pinhoniy quvonch ko'p. Avvalo, bu tuman, o'ylamagan joyda bu qadrdon tumanga kelib qolganligi...

Shaharda, ochig'i, «yuzga chopar»ligi tufayli uni qayoqqa qo'yishni bilmay qolishgan edi. Keyingi yili silliqqina qilib sanoat obkomiga³ o'tkazishdi, shaharning sanoati esa ikkita paxta tozalash zavodi bilan bitta ta'mirlash ustaxonasidan iborat edi. Orif aka yaxshi tushundi: bu – undan qutulish, uni faoli-yatdan mahrum qilish niyatida qilingan ish. Shuning uchun ham eski qadrdoni Mariya Vasilevnaning bu viloyatga, xususan bu yangi rayonga ishga taklif qilib qolishi Orif akingning naq ko'ngli-dagiday bo'ldiki, nimasini aytasiz!..

Orif akingning bu yerga kelishga allaqanday ichki, hazin sabbsizlik bilan rozi bo'lishiga yana bir nozik sabab bor edi. U ham bo'lsa Saragulning xotirasi.

Saragul rahmatlik Ko'yki degan tog' tumanning Shivil-g'on qishlog'idan edi. Ko'yki hozir shu yangi joyga qo'shilib

¹ Roviylar (*arabcha*) – hikoya qiliuvchi, rivoyat, naql qiliuvchi, qissa ayituvchi.

² Onore de Balzak (1799-1850) – fransuz yozuvchisi va adibi. «Insoniyat komediyasi» nomli epopeyasi mavjud.

³ Viloyat qo'mitasi.

ketgan.

Shivilg'on!.. Shivilg'on... Orif akaning eng shirin yig'itlik paytlari uning sirti manzaralari bilan, butun umri uning unutilmas xotiralari bilan bog'liq. Saraguldan judo bo'lganidan buyon u yerlarga borgan yuragi dov bermadi, lekin tushida ham, o'ngida ham o'sha yerning alamlari, quvonchlari uni choraladi.

Mana endi borishi mumkin. Borishi kerak. Kelganidan beri shuni o'ylardi. Endi u Shivilg'onga shunchaki ko'ngilchilik, ziyorat deb, emas, ish yuzasidan ham borsa bo'ladi. Bugun Mariya Vasilevna uni tuman hokimligi kengash a'zolari bilan tanishtirganida ham Orif akaning xayolida shu edi. Kengash a'zolari hurmat va sipolik bilan qo'l berishdi-yu, ko'plarining na qiyofasi, na ismlari yodida qoldi. «Ertagayoq Shivilg'onga!», «Avvalo, Shivilg'onga!» – deb ta'kidlar edi ko'nglida.

Ertasiga yana allaqayoqda bo'lg'igina momaqaldiroq guldurab, beozorgina yomg'ir sevalab o'tdi, bo'liq tuproq hidi anqidi. Raykomning¹ to'zon rangidagi kichkinagina eski gaziki dik-dik sakrab dala yo'lga chiqqanda rayon markazida hali kun uyg'omnagan, onda-sonda chitranchoq jo'jaxo'rozlarning qich-qirqlarigina eshitilardi. Orif akaning tongda turib yolg'iz yo'lga chiqqanini hech kim bilmaydi, faqat Mariya Vasilevna paytagan bo'lsa ehtimol. Kecha kengashdan keyin, viloyatga qaytib ketish oldidan uyga kirib, Onabithning sochiga yangi qizil lenta taqib qo'ydi. Bir piyola choy ichib ketdi.

Mariya... Maryam... Vaqt o'taverar ekan. U ham ellikdan oshdi, shekilli. Orif esini tanibdiki, u ishda. Charchamaydi, qari-maydi. Lekin sog'ilg'i uncha yaxshi emasga o'xshaydi. Jilma-yishida g'alati bir ma'yuslik bor, kulgichlarining atrofidan mayda ajinlar yig'iladigan bo'libdi.

Ammo ishda o'sha-o'sha dadillik, biroz hissizroq qat'iyat, keskin va samimiy gaplashish...

– Bilib qo'y, Orif, og'ir joy, katta tuman. Asosan yangi xo'jalik, yodingda bo'lsin!

– Nega erga tegnading, Mariya Vasilevna?

– Asosan yangi sovxozlar, bilib qo'y.

Kecha xayrlashayotganda ularning gapi shu bo'ldi. Hoy-

¹ Tuman hokimi.

nahoy u hozir uyg'ok. Orif akaning tongda turib Shivilg'onga jo'nashini kechayoq paytagan edi. Paytagan edi-yu, lekin ikkalasi ham bu haqda gap ochmadi...

Tong oldi. Yomg'ir yuvgan tiniq havo ufqdagigina tog'tizmalarini ham sof zangori rangga chaygan; sal naniqan ilon izi yo'llar ruldagi yo'lovchining yuragini hovliqirib uzoqlarga chorlab yotardi.

Orif aka bu yo'llarni yaxshi biladi. Bu yo'llarni yayov kezman baxtiyor yillarini unutgan emas.

Bugungi safar uning uchun yoshlikka qaytish, to'g'irto'g'i, yoshlikning qaytib kelishi edi. U qayerda bo'lmasin, o'n yillardan beri bu joylarning qadrdon suratini ko'nglida saqladi. O'rkach-o'rkach ishkomlari-yu, salqin buloqlarigina emas, yo'l yogasida o'sgan har bir oiquloq bargi ham, jonga yaqin, ko'zga issiq, cheksiz xotiralar manbai edi.

Orif aka shuncha yo'llar, shuncha ellar kezib, na o'z yurtimizda, na Yevropa mamlakatlarida Shivilg'onday go'zal tog' qishlog'ini uchratoladi. Sobiq Ko'ykida («Sobiq»! Negadir uni «sobiq» qilib qo'yishibdi!) har bir kichkina qishloqning ham o'ziga xos chiroyi, o'ziga xos fazilati bor.

Shivilg'on tog'-tosh orasida ko'mko'k ishkomlarga ko'milib yotgan qishloq, mashhur shivilg'oni uzum shu yerdan tarqalgan. Orif aka Saragulning oldiga Shivilg'onning ko'rkinli bahona qilib kelardi.

Darhaqiqat, bahona qilsa arziydi-da. Qishloqning katta ko'chasidan tog'dan pastga qarab oqgan Shivilg'onsoyning shovvullashi ham, muzdek shabadasi ham uzoqdan ko'krakka urardi. Qishloqqa kirib kelgan odam, kim bo'lmasin, tepadan shovvullab, ko'piklanib tushayotgan sershalola soyga qarab anchagacha turib qolardi. Soyning ikki qirg'og'i bo'ylab tikka chiqib ketgan tabiiy oq xarsang zinalar hovlilardan devor oshib egilib tushgan yashil tok soyasida doim namchil, unda qizil ko'yalak kiygan qizaloqlar yalang oyoq chopqillagani-chopqillagan. Shaloia zarralaridan ularning kokillari doim yaltirab ko'rinar, ular istagancha qich-qirib shovqin solishar, ovozlari eshitilmas edi. Orif aka Saragulni ham birinchi marta mana shu ko'chalarda uchratgan...

Orif aka o'sha paytlarda ham, keyin Saragulga uylanganida ham, Shivilg'onga kelib qolsa mana shu ko'chaning past-

da turib tepaga, son-sanogʻsiz shalolalarga tikilishni yaxshi koʻrardi. «Petergofʻi Petergofʻi» – derdi har safar hayratta qolib. Eng tepada, uzodagi muzli choʻqqi etralab zangori, kunduzi koʻzni olgudek charaqlab, oqshomda esa qashqa buzoqning kallasiday qora-qoʻngʻir koʻrinar edi.

Bu markaziy koʻchadan ikki tomonga kirib ketgan tor koʻchalar togʻ-u tosh orasida shu qadar past-u baland, hovillarni qoplagan yaxlit tok ostida shu qadar qorongʻi, shu qadar chakalaksimon boʻlib ketgan ediki, bunga pochta-chilarning odatlanib qolgan yu, odamlarning adashmay yurganiga Orif aka har safar hayratlanardi. Togʻ havosining azbaroyi musaffoligidan, bu yerda gʻarq pishgan mevazor bogʻlarning xushboʻyigina emas, kichkina bir yovvoyi gul hidi ham, togʻ bagʻrida qovjiragan bir choʻp hidi ham dimoqqa oʻtkir tuyular, sharsharalarning doim bir xildagi tinimsiz shovullashi asablarni allalar, butun qishloqqa yoyilgan sarin shabadasi esa odamni doim tetik tutar, bu yerning yosh-yalangʻi-yu qari-qartangi bir umr toshdan toshga sakrab yurar, toliqmas edi. Bu yerda istiqomat qiluvchi har bir kishi, bu yerning har bir oʻgʻil-qizi tok parvarishining ikir-chikirigacha bolaligidanoq oʻrganib olar, qishloqdan tepadagi togʻ bagʻrida qorayib oʻsgan cheksiz pistazor, yongʻoqzor oʻrmonlarning har bir soʻqmogʻini yod bilardi. Orif aka bilan Saragulning bu qorongʻi soʻqmoqlarda ataylab adashganlari, ini toʻzgʻigan arilar quvlaganida oydin buloqlarga duch kelib, muzdek suvda yuviniib quvonganlari, soyga gulchambar oqizib baxt sinaganlari... qachon edi bularning bari? Chindan ham boʻlganmidi? Yo tushmirdi bular...

Orif aka «GAZ»ga tormoz berib, shimi choʻntagidan roʻmolchasini oldi, peshanasini ardi. Quyosh koʻtarilib qolgan. Mashinaning yonginasidagi ariqda shildirab suv oqar, tikkadagi toʻrgʻay dam kaltagina sayrab qoʻyar, dam ariqning chuldirashiga quloq solgandek, toʻxtab qolar edi.

Xayolidagi manzaralarga berilgan Orif aka birdan esladi: u yerda endi Saragul yoʻq... U yerda ham, umuman, butun olamda ham yoʻq.

Bir oʻzi chiqmay, birontasi bilan birga kelisa boʻlarkan. Yolgʻizlik ezadi odamni. Birdan orqaga qaytgisi kelib qoldi.

Biroq darrov oʻzini oʻngladi-yu, shaytonga hay berib,

startyorini¹ bosdi. Ikki soatlarda sobiq tuman markazi Sumbulomchi keladi. Sumbulomchining oʻzini koʻrish uchun ham kun-uzun yoʻl yursa arziydi.

Bu joy oʻzi togʻ qishlogʻining oʻrtasidagi bir tabiiy moʻjiza ismiga qoʻyilgan.

Sumbulomchi noyob moʻjiza. Uni tasvirlab koʻz oldingizga keltira olishimga ishonmayman. Uni koʻz oldiga keltirish uchun albatta borib koʻrish, soatlab tikilib turish kerak.

Avvalo, Sumbulni koʻrganimisiz? Soʻraganimga xafa boʻlmang. Bu hamisha yam-yashil, noyob gʻiyohni gʻazallarda koʻp ishlatgan baʼzi shoirlar ham oʻz koʻzlari bilan koʻrmagan ekanlar. U haqiqatan soch tolasi kabi nozik va tim qora, bargi esa juda mayda, zargar qoʻlidan chiqqandek naftis, qoramtir koʻk va yiltiroq boʻladi. Sumbulning oʻsishi uchun, albatta, buloq suvi, tosh va pastqam jarlik kerak.

Endi ikki qavatli uydek katta qoya toshni koʻz oldingizga keltiring. Shu goyaning ichiga oʻyilib kirib ketgan katta tabiiy gʻor. Gʻorning tosh shiftidan toʻrt-besh gaz uzunligidagi millonlab sumbul pastga qarab solinib yotibdi. Sumbulning har bargidan tinq buloq suvi tomib turadi. Gʻorning ogʻziga yaqinlashganingizda siz, avvalo, quyosh nuri va buloq suvi zarralaridan paydo boʻlgan ajoyib nay kamalakni koʻrasiz, keyin koʻzingiz sal koʻnikkach bosh ustingizda qora soch tolalaridagi milliardmiliard yiltiroq bargchalarda koʻz yoshiday moʻlt-moʻlt etib turgan tomchilarni, ularning oyoq ostingizdagi oydin buloqqa yomgʻirdek tomishini koʻrasiz, tomchilarning ajoyib sirti, kumush tovushini eshitasiz, bagʻringizga toʻhatbaxsh, salqin kelib uriladi. Bu yerda hamma narsa doimiy. Yozin-qishin shunday. Mangu shunday.

Tabiatning bunday moʻjizalari boshqa yerlarda, albatta, qadarnigʻa aylanib, nodon bidʼatchi-xurofochilar qoʻliga oʻtadi. Sumbulomchi esa togʻda oʻsib, yuzdan oshgan tabarruk qariyalar otaligʻida edi.

Orif aka ularning koʻpi bilan oshna edi. Ular bilan u dunyodan, bu dunyodan dono gaplarni gaplashib oʻtirishni yaxshi koʻrardi. Hozir u oʻsha otaxonlarni qoʻmsab, oʻzicha

¹ Startyor (inglizcha: starter < start – boshlanmoq, ishga tushirmoq) – ichki yonuv dvigatelinin ishiga solish, yurtizib yuborish uchun xizmat qiladigan moslama, asbob.

ma'yusgina jilmayib qo'ydi.

Saragulning bobosi Halim buva ham shu qariyalardan biri edi. «Ochini Sumbultomchiga olib kel, tanishtir», — deya-deya olamdan o'tib ketdi bechora.

Bu tog' qishloqlari o'sha vaqtda, o'tizinch yillarday oq ko'pgina chirkini diniy urf-odatlardan negadir xoliroq, odamlari firq-fasodni bilmas, qizlari erkin, ochiq bo'lar edi. Orif akani shunisi tortdimi, ishqilib, viloyatdan yoshlar vakili bo'lib yurib, mahubasini shu yerdan topdi. Bu yerning olov qizlari butun vodiya mashhur edi.

Saragul, masalan, parang yopingan emas. Uning yuzi doim yonib turardi... Birinchi marta yolg'iz qolgan oqshomlari hozir Orif akaning ko'z o'ngida xuddi chaqmoq shu lasida yorishgandek gavdalarnadi. Tog' yon bag'ridagi qandaydir cheksiz tokzorga kirib qolishgan edi ular. Pastda ham, balandda ham, tog'da, toshda, hamma joyda son-sanqisiz so'rilar, ishqonlar. Uzunzor, uzunzor... Sira oxiri ko'rinnas edi. Ular xuddi sehr-langanday, chiqarga so'qmoq topolmay yurishar, adashdik deb piqirlab kulishar, oqshomda atrofdagi buki ishqonlar g'alati, soyalar ertakdagiday sirti tuyular edi. Hamma yo'llar tanish-u sira qaytib chiqisholmaydi, kuz salqini badanlarni junjita boshladi, ular qo'ltiqlashib olib, bir-birlariga taft berib hamon aylanishar, ichlarida esa ikkovlari ham birdan yo'l topilib qolib ajralish payti yetib kelishidan qo'rqr edilar. Hamma vaqt, bir umr mana shunday bir-birlarining og'ushida, bir-birlarining mehr-u haroratlarni qalbdan sezib, yonna-yon yuradigandek his qilardilar o'zlarini. Ular bu bog'larning har pastqam burchagi, har so'qmog'i, har qarich mayasini yod bilishar, lekin hozir negadir yo'l topib chiqib ketisholmas edi.

Astoydil qosh qorayganda Saragulning badanini titroq chulg'adi.

— Biz... biz aka-ukamiz-a, Orif aka? Men singlingizman, shundaymi? — dedi u negadir tovushi qaltirab.

Orifning bag'ri unga iliq-issiq, lekin allaganday qo'r-qinchilroq edi bugun. Orif indamadi. Ular sodda edilar. Bir-birlariga intilishlarini chindan ham faqat do'stlik, aka-singillik hissi deb atashga urnardilar.

— Sovqotib yurma tag'in... — Orif uni piyigiga yaqinroq

tortdi.

Endi yurish o'ng'aysiz edi, ular sekinladilar, to'xtadilar, Saragulning vujudini qizib ketdi. Og'ush ikkalasini ham yondirar edi. Lovullagan yonoqlar, yuzlar asta bir-biriga siypalanib, ular o'zlarini ham bilmay bir-birlarining lablarini izlab topishdi... Ko'zlar yumuq, atrofi qorong'i, badanlarda xavotirli bo'shashuv... Bu azobli lazzat qancha cho'zilganini bilishmaydi, ikkovlarning ham lablari yel-yal yonib zirgirdi.

Qo'rqib ketgan Saragul titroq gavdasini asta chetga oldi. Shu holda birpas yerga qarab turdilar. Kuz salqini gupirib turgan qonni sal sovutganda, bosh ko'tarib bir-birlariga qaradilar, ularning ko'zlarida bir-birlariga minnatdorlik ham, bu otashin baxt onidan biroq qo'rquv ham bor edi.

— Yaxshi emas... — dedi Saragul.

— Nega, men akangman-ku... Men seni yaxshi ko'raman... Axir, sovgotib ketuvdik... Anov birda ham...

— U... bunaga emas edi, — dedi Saragul, lekin qorong'ida chaqragan ko'zlarida birinchi muhabbat bo'ssasining sirti lazzatini yana bir totish istagi yonib turardi. Orif choponini uning yelkasiga tashlab, yana bag'riga tortdi...

...Nimadir gurs etib, «GAZ»ning orqa g'ildiragi chuqurga tushib, kuzov qattiq sakradi, kabinaning ichi changga to'ldi. Shirin xayollari lip etib o'chgan Orif aka uyqudan uyg'ongandek atrofga qaradi: gayer o'zi bu? Mashina hamon sakrar, taraqlar, qiya bo'lar, toshga tegar, chang to'zg'itar edi. Eh-he, bu Sumbultomchiga kiraverishdagi asfalt yo'l-ku! Juda o'ydim-chuqur bo'lib ketib, asfaltidan har joy-har joyda parchalar qolibdi, xolos. Yo yo'l boshqa bo'ldimikan? Obbo, ko'prik ham chatqo'ku. Orif aka g'urra bo'lgan peshanasini ushlab atrofga qaradi, ko'prikda bir nima bo'lib qolsa tevarakda bitta-yarimta qarashib yuboradigan odam ham topilmasa kerak. U bo'yindagi, yoqasidagi changni qoqib, omonat ko'prikka qarab yo'l soldi. «GAZ» jonivor ilang-bilang bo'lib yo'tgan chirik xodalarni bosib bir mo'jiza bilan ko'prikdan o'tib olgan edi, chiqaverishda shalop etib loyga botib qoldi. Besh o'n minut qo'ng'izdek vizillab yotib, undan ham chiqib oldi-yu, ichi tashiga allaganday qo'lansa balchiq chaplanib ketdi. Bu yo'llardan ko'pdan beri mashina yurmanganga o'xshaydi, Sumbultomchiga bora-borguncha shuna-

ga – o'yilib, shalag'i chiqib ketgan, chang, tosh... Yo'l-ku tushunarli: sobiq tuman! Lekin nega biron kimsa ko'rimaydi? Sarlag'aygan qiyaliklarda echki boqib yurgan bitta chol bilan bitta boladan boshqa hech kim uchrarmadi.

Orif aka dam to'xtab nafas olib, dam arava yo'lga o'tib, tog'-toshda motorini tarillatgancha buloqqa yetib bordi, makazga kirishga vaqt yetmas edi, kechgacha Shivilg'ondan aylanib qaytishi kerak. Hovliqib kabinadan chiqarkan tepalikdan buloqni ko'rib, yuragi orqaga tortib ketdi: buloq atrofi botiq, chuqur tuyuq izlari, mol tezagi, tepasida ko'k pashsha buluti g'ujg'on o'ynardi. Supurgiday yulib tashlangan sumbul tolalari botiqoqqa g'arq bo'lgan qiz sochlariday taralib, loyga botib yotibdi. G'orning og'zida sassiq shaytonlarog' g'ovlab gullagan. Qoya tepasida sarg'ish tuproq nurab, o'pirlilib, shabadada pasidagi suvga, o'tlarga, botiqoqqa tinimsiz to'zon purkab turardi... Bu yerda ham hech kimsa ko'rimadi. Orif aka horg'in, o'ychan orqaga qaytib, rulg'a o'tirarkan, birdan isitma tutganday bo'shashib ketdi...

Shivilg'oning yo'llarini ham qovjiragan kakra, shuvoq bosib yotibdi. Mashina sakrar, rul ham bo'yusmay har zamonda traversi g'irchillab, g'ashga tegar edi. Orif aka zo'rg'a dovon oshib, yarim soatga chang to'zg'itib yurgandan keyin, ko'zi juda toliqqach, qolgan yo'lni yayov bosgisi keldi. Shivilg'on ko'rinish qolgan edi. Tanish, juda ham tanish yo'llar. Yo'l yogasidagi har tup na'matak, har tikka tosh yurakka jiz etib tegadi. Orif aka aziz ostonaga qadam qo'yganday, shimini qoqib bir poy qo'liqopini kamariga qistirtdi-da, boshini ko'tarib uzoqlarga qaragancha qandaydir qadrdon, tanish belgilarni ko'zi bilan qidirib ketaverdi. Shivilg'oning quloqqa tanish shivillashi eshitildi, toqqa o'rimalab ketgan uzumzorlari qorayib ko'rindi. Lekin tinch, odam sharpassi ko'zga chalimmas edi.

Issiq, dim, quyosh endi oqgan payt, to'g'ri, bunday mahalda qishloq ko'chasida odam bo'lmaydi. Xarsang zinachalarda shalola zararlari bilan o'ynab qiyqirshayotgan qizil ko'y-lakli qizaloqlarni ko'rmoqchidek, ilgirigi odaticha toshdan dadil sakrab, ko'cha boshiga chiqqan Orif aka taqqa to'xtadi. Avval shuni ko'rdiki, zina-zina bo'lib ketgan xarsang qirg'oqlarda hech qanday qizaloqlar yo'q edi. Ko'chening ikki chetidagi uylarning ko'pi buzilib, sinchilari tashib ketilgan, eshik-derazalarga taxta

qoqilgan, xarsang zinalarda botmon-botmon eski paxsa loy bo'lib somoni chiqib yotibdi. Sharsharaning zahridan Orif akaning eiti uvushib ketdi. Qandaydir bir qadrdonini yo'qotgan odamdek, tizzalari bo'shashib, tepaga asta chiqib bordi. Tanish tor ko'chaga qadam qo'yishi bilan zax po'panak hidi nafasini bo'g'di: qarovsiz uzumlarga yoppasiga kul tushgan edi. Kimningdir zaif qo'llari bilan tol chivigga chala ko'tarilgan zanglarda onda-sonda charoslar qorayib ko'rinardi-yu, toklarni barchi novda bosib, g'ovlab yotardi. Xayolida o'tmish xotiralari, og'ir o'yalar, ko'nglida g'alati hislar chivalib, Orif aka jin ko'cha-yu eski tokzorlar oralab ancha yurdi. Oyoq ostida xazon shildirar, chirigan uzum boshlarida ari g'uvillar edi. Bu orada cho'qqi ortiga yumalagan quyosh quray boshlagan kimsasiz bog'larni xazonrezi g'i pallasidagidek sarg'aytirib yubordi. Orif aka daf'atan dilida qarilik yukini sezdi...

Kechki tinlikda qayerdadir «to'q-to'q» etgan tovush eshitildi. Orif aka g'ovlagan kakra, supurgi orasida yer bag'irlab yotgan, kul hidi anqib turgan kasalmand uzumlarni oralab horg'in yurib bordi. Qarasa, notanish bir chol qiyshayib yotgan ishkam ostida toklarni bolta bilan chopib yiqityapti Orif aka uzoqroq to'xtab, cholning hansirashiga, «to'q-to'q-to'q» etgan yolg'iz bolta tovushiga quloq soldi. Bir vaqtlar uning birinchi muhabbat bo'sasini begona ko'zdan yashirgan qadrdon keksa toklar gursullab yerga yiqilar edi. Orif aka chala vayron bir chaylaning ustuniga suyanib manglayini sidirib ardi, cholg'a nima deyishini bilmay uzoq turdi. Shivilg'onlikni tokka bolta urishga majbur etilgan bo'lsa, bu yerda anchamuncha voqealar yuz beribdi-da...

– O'ta...

Chol avval eshitmadi-yu, keyinroq g'ira-shirada begona odamni ko'rib, boltani belbog'iga qistirtdi. Yaktagi ham oppoq, ko'kragini bosgan junlari ham oppoq, kichkina jussasi bukchayganroq, lekin paylari chayir edi choling. Salomlashgandan keyin, o'rik yoyib qo'yilgan choponining bir yengiga o'tirib, nos otdi.

– Uvol bo'lyapti... Gunoh, – dedi mehmonning yuzida savol aralash achinishini ko'rib. – Vodiyga kasal targatadigan joyga aylanib qoldi. Qaraydigan odam yo'q. Yaxshisi...

— Bu yerning odamlari cho'lga ko'chirilganmi? —
— Ha, cho'l'dagi yangi sovxozlarga. Tog' qishloqlarining hammasi ko'chgan.

— O'z ixtiyorlari bilan ko'chishganmi? — Orif aka ham ro'paraga chordana qurib, do'ppisini yerga qo'ydi.

— Sen kimsan o'zing, o'g'lim? Tanimay turibman, — dedi chol javob berish o'rni. Ayyorrog ko'zlarini qisib qaradi.

— Ismin Orifon. Hov, Halim otaning nevarasi Saragulni olib ketuvdim, esingizdami?

— E-ha, eshitganman. O'zingni ko'rgan emasman-u, eshitganman. Tan-joning omommi, ishqilib? Saragul anov do'xir qiz edi-da, u ham olamdan o'tdi, chamananda... Ha a, — chol nosni tuflab, oq cho'qqi soqolini siladi. — Qolganlarning umrini ber-sin... Ha ixtiyoriy, ixtiyoriy ko'chib ketishdi. Avvaliga norozilik, qarshilik ham bo'ldi-yu, keyin, gazetada chiqqandan keyin kar-nay-surmay bo'lib ketdi... Xizmat qayerda, o'g'lim?

— Shu tumanda...

— Ha, hukumatning o'zi biladi, ishqilib. Xo'jalikda tugan-mas xazina bor, deysinadi. U yerlar hukumatga juda foydali ekan.

— Hozir qishloqda hech kim yo'qmi?

— Bor. Besh-o'nta qari-qartang qolganimiz. Bizlarga foyda ham, xazina ham shu yerda, ota-bobomizning xoki poki...

— U yerlar ham begona emas, ota, — dedi Orif aka.

— To'g'ri aytasan, begona emas. Ammo bu yerlar-chi, begona ekanni? Kimga begona ekan? Cho'ldan kelganlar taxta urilgan eshiklarni, ko'zi bekitgan buloqlarni, kul bosgan uzum-larni ko'rib yig'lab qaytib ketayapti. Ming xazina topsa ham, odam ko'ngilchan bo'ladi, bolam. Fagat xazina boylik emas, mehr ham boylik. Odam ko'zining quvongani ham boylik.

— Yig'lab qaytib ketishar ekan, shu yerda qolaverisha bo'lmaydimi? — deb so'radi Orif aka.

Chol yer tagidan qarab qo'ydi.

— Meni sinab nima qilasan, o'g'lim. O'zing tumanda ish-lar ekansan... — «Rayon» degan so'zga endi e'tibor berib qoldi, shekilli, chol mehmonga xavotir bilan razm solib o'midan turdi. — Bizni rayonda hamma biladi, bizga ruxsat berilgan. Yangi ekansiz, ishommasangiz borganda nachaylikdan so'rang...

Orif aka birdan xavotir olib qolgan cholg'a rahmi kelib,

indayolmadi. Chol uzoglashib ketdi. Uning birdan g'alati bo'lib qolgan kichkinagina yuzi yo'lda bora-borguncha Orif akaning ko'z o'ngidan ketmadi.

Yo'l hali yorug' bo'lsa ham, Orif aka faralarni yoqdi. Tikka tushgan chiroq nurida o'ydin-chuqurlar qop-gora, vahi-mali bo'lib ko'rinar, oynaga son-sanog'siz kapalaklar, chiviv, chigirtkalar kelib urlar edi. Sobiq rayon yo'llaridan o'tguncha Orif aka holdan toyayozdi, bir yarim soatdan keyingina ravon yo'lga chiqdi-yu, xayollari sal tartibga tushdi. Kecha qorong'i, dim edi. Tog' qishloqlarining salqin epkini orqada qoldi. Lekin og'ir taassuroti hamon sudralib kelar, charchatar, xayolni chuval-tirar edi.

Sobiq rayonning ahvoli, tog' qishloqlaridagi xalqning cho'l'dagi yangi xo'jaliklarga ko'chirilganligi, chohning aytgan ko'p gaplari Orif akaga avvaldan ham taxminan ma'lum edi. Lekin hozir chohning o'zi uning ko'z o'ngidan ketmay qoldi. Uning tovushi qulog'iga chalinadi: «Odam ko'ngilchan bo'la-di...» «Meh'r ham boylik», «Odam ko'zining quvongani ham boylik». U nega Orif akadan cho'chidi? Orif akaning aybi nima? Xayrlashmasdan jo'nab qoldi-yal Saragulni tanimidi ekan? Balki, urush yillaridagi hayotini bilar. Surishtirish, eslab, gap-lashib o'tirish kerak edi. Bo'lmadi.

Endi tezroq haydash kerak. Onabibi kutib qolgandir. Xayriyakti, Onabibi bor. U hozir Orif akaning chalkash xayol-larida birdan bir yorug' nuqta. Orif aka og'ir xayollardan, o't-mishdan qochgandek, Onabibi sari intilar, gazni ustma-ust bosib, qora tunni yoritib borar edi. Lekin o'tgan kunlar bosib kelib, xayolini yana chuvaltirdi.

Onabibi... «Mayli, emiz. Oti Onabibi bo'la qolsin...»

O'n besh yil avval edi. Orif aka urushdan keyingi tiklash ishlardan, Belorussiyadan qaytdi. Qaytib kelsa, ostonaga qadam qo'yishi bilan — chagalov yig'isi!

Yuragi shig' etib ketdi. Nima gap o'zi? Doktor Saragulni tug'maydi, degan, ular tinnoqqa zor edilar. Yo o'zgarish bo'ldi-mi? Unday desa Orifoning ketganiga qancha bo'ldi o'zi? Yoki... Orifon bir zumda ming xayolga borib, bir isib, bir sovitib,

ichkariga kirib borsa, Saragul beshik ustida alla aytib o'tiribdi.

– Qumrining bolasi, Qumri o'lib qoldi... – deb darrov izoh berdi Saragul erining ko'ksiga tashlanib.

– A?

Qumri – Saragulning hamqishlog'i, juda yaqin dugonasi, yetim qiz edi.

Fermada ishlab yuradigan bu qizni Orif tanir edi, yuragi achishib ketdi, xotini boshini siladi.

– Tug'di-yu, o'lib qoldi o'tgan hafta. Qishloq kasalxonasida... – dedi Saragul yig'lab.

– Eri kim?

– Eri yo'q edi...

– Buning otasi bordir axir?!

– ... Qiziqmisiz, – dedi Saragul Orifonning ovozi bilan landatganidan xafa bo'lib, otasiz bola bo'ladimi, degan ma'no-da. – Xabar olmadi.

– Bilmagandir?

– Bilgan. Yomon odam ekan. Xabar olmadi. Qayerda ekanini bilmas edik. Keyin, qamaltbdi, degan gap targaldi.

Orifon beshik ustiga kelib, chaqaloqning yuzini ochib ko'rdi. O'ylab turib bir jilmaydi-yu, yana jiddiy tus oldi. Nima deyishini bilmasdi.

– Hujjatini ham olib keldim... – dedi Saragul, keyin: – ...emizdim, – deb qo'shib qo'ydi past ovoz bilan.

Orifon nima deyishini bilmasdi. Juda kutilmagan gap edi bu. Keechagacha bu haqda xotiniga bir nima demadi. Saragul safardan kelgan Orifonga issiq suv, ovqat, non-choy, kiyim-bosh tayyorlab ivirsir, dam beshikka, dam eriga qarab qo'yar edi. Ular hamma vaqt ikkov yolg'iz yashab, ohista, shov-shuvsiz, kam tashvish hayotga o'rganib qolgan edilar, bugun bo'lsa uyda qandaydir tashvish, shoshqaloqlik... Keechurun dasturxon ustida Saragul erikanib eriga yaqinroq o'tirgan edi, bola yig'lab berdi. Eri xotin ko'z tikishib qoldilar.

– Ol, emiz... – dedi Orifon. Ko'ngli ilib ketdi.

Begona bolaning xotini boshiga tekanday, uni ancha bezovta ham qildi, lekin Orifon o'zini bosib olishga urindi.

– Oti Onabibi bo'la qolsin... Opanning oti, – dedi.

Saragul chaqaloqni ko'ksiga bosib, eri kelgandan beri birinchi marta bermalol, chin ko'ngildan jilmaydi.

... Uyda hozir Orif akani shu Onabibi kutaypti. Juda zoriqib kutaypti, Orif aka buni biladi. Ular o'n besh yildan beri chinakam mehr-oqibati ota-bola bo'lib yashamoqdalar. Orif aka ko'p joyda mas'ul ishlarda ishladi. Qayerga borsa yangi joy, yangi uy beradilar, yooqan yolg'iz chirog'i shu – Onabibi. Eng og'ir damlarda dilini shu chiroq yoritadi, eng azobli yo'llarda shu chiroq issiq uyga chorlaydi, ko'nglini yumshatadi. Faqat, qayerdadir unga ota tegish vijdotsiz bir odam borligini eslaganda qattiq xafa bo'ladi Orif aka. Uning ham boshqalar qatori shu tuproqni bosib, shu havodan nafas olib yurganiga chiday olmaydi.

Balki, u odam endi olamda yo'qdir. Nima bo'lsa ham kichkina Onabibi Orif akaniki. Saragulning evaziga qolgan jigartbandi. Taqdir uning bag'ridan sevimli Saragulini yulib oldi-yu, o'rniaga mana shu ovunchog'ni, mana shu qimmatga tushgan jajji baxtni berdi.

Saragul go'dakni ikki yil bag'riga bosib yuritib, holvaytar, shinni yalatib katta qildi. Onabibi hammaning havasi keladigan, lo'ppi, sochlari jingalak, qiqir-qiqir kulganida kulgichi nur sochadigan qizcha bo'lib, tetapoya qilganida, Saragul eski o'rniaga, Shivilg'ondagi kasalxonaga ishga kirdi. Orifon partiya maktabiga o'qishga ketgan yil edi. Urushdan keyingi og'ir yillar, uchto'rt qishloqqa bir kasalxona, na ixtisosli vrachlar, na transport bor, yo'llar buzug, Saragul yolg'iz, qishin-yozin kecha-yu kunduz tinim bilmasdi. Lekin u charchamadi, qaytaga shu yillari juda ochilib, durkun juvon, obro'li «doktor opa» bo'lib ketdi. Uning sevimli eri, dilbar qizchasi, qutlug' kasbi bor, o'zi salomat, yosh, g'ayratli. Kuni bilan uyma-uy yugurib kasal boqar, maktab bolalarini emlar, uzog tog' qishloqlariga otda borib kasallarga yordam ko'rsatar, kechalari o'tirib eriga xat yozar, Onabibisini erkalab to'ymas edi.

Baxtsizlik mana shunday kunlardan birida yuz berdi. Kichkina Onabibi differitga¹ yo'liqib, birdan nafas olishi og'irlashib qoldi. Saragulni ishdan chaqirib kelishdi, kelisa vaqt o'tib

¹ Differitga (yunoncha: diphthera – parda, et) – tomoqning va burun shilliq pardalarining yullig'lanishi va ular ustida parda hosil bo'lishi bilan kechadigan, ko'pincha bolalarda uchraydigan og'ir yuqumli kasallik; bo'g'ma.

qolibdi, bolaning holi og'ir, emlashga vakcina¹ kerak edi. Saragul o'zini u yoqqa urdi, bu yoqqa urdi – vakcina yo'q, aptekada² ham, kasalxonada ham, ambulatoriyada³ ham yo'q. Kimdir qo'shni qishloqqa yugurdi, Saragul tumaniga ot chopitirdi. O'zi bolaning oldiga qaytdi, Onabibi dokaday oqarib ketgan, nafas olishga qiyinalar edi. Saragulning jigar-bag'ri ezilib ketdi, ko'z oldida bolaning o'lim bilan olishuvi, ojizlik... U o'zining doktor ekanini ham unutib, sovuq devorga yopishib yig'lar, qo'shnisi bilan hamshira qiz unga taskin berishga urinar edi.

Olti soat deganda – bu olti soat Saragul uchun olti azobli kunday imillab o'tdi – tumandan xabar keldi: difterit sivorotkasi⁴ tumanda ham yo'q ekan, viloyatga telefon qilishgan – bo'lsa ertalab yetkazib berisharnish.

– Ertalab?!

Saragul paxtaligi bilan tivit ro'molini yo'l-yo'lakay qo'lga olib, ambulatoriyaga qarab yugurdi. Qosh qoraygan edi. Daralardan rutubati sovuq shamol esib turtibdi. Bu tog' qishloqlari qalin qorli yumshoq qishga o'rganib qolgan. Lekin bu yil qish qahri kelgan edi, qor yo'q, badanni junjitiqan qora sovuq.

Birpasdan keyin Saragul ambulatoriya hovlisidan ot egarlab chiqdi. Bu uning qishloqlarga minib yuradigan sevimli, yuvosh jiyron qashqasi edi. Hamshira qiz ham, qo'ni-qo'shni ham Saragulning viloyatga otlanganini tushundi.

– Doktor opa... – dedi hamshira vahimaga tushib. Saragul uzangiga oyog' qo'yarkan unga gap bermadi:

– Onabibining yonidan jilmang, jon singlim.

– Axir, opa, qop-qorong'i tun, izg'irin, ayoz! Boshqa birov...

– Rayonimizdagi bu ahvolga men o'zim aybdorman, – dedi Saragul, – undan keyin... Onabibi uchun kerak bo'lgan dori-ni hech kim mendan ko'ra tezroq olib kelolmaydi. – U etik qo'njidan qanchi dastasini olishi bilan, jiyron qashqaga yo'r'tib,

¹ Vakcina (*lotincha*: *vacinus* – sigirga oid < *vaccula* – sigir) – yuqumli kasalliklarning oldini olish va davolash uchun ishlatiladigan emdori; emlashda ishlatiladigan dori.

² Dori-xona.

³ Ambulatoriya (*lotincha*: *ambulatorius* – yurib bulariladigan; ko'chma) – qatnab davolanuvchilarga va uyida yotgan bemorlarga tibbiy yordam ko'rsatadigan kichik davolash-profilaktika muassasasi.

⁴ Zardob.

uchirib olib ketdi. «Doktor opa» qorong'i ko'chening u boshida kichkinagina bo'lib bir ko'rindi-yu, zunda ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Kechasi bolaning ahvoli yana og'irlashdi, tongga yaqin nafari tamom bo'g'ila boshladi. Hamshira qiz ojizlikdan sochini yulishga tayyor bo'lib turganda ko'chada ot dupuri eshitildi.

Saragulning qo'l-oyog'i yog'ochday qotib, gahratonda muzlab yerga tushgan polopon singari kichkinagina, dumaloq-qina bo'lib qolgan edi. Tong yorug'ida ko'm-ko'k yuzi jonsizday ko'rindi. Lablari bir-biriga tegmay sal qimirladi. «Tirikmi?», – deb so'radi, shekilli. Ko'plashib uni zo'rg'a otdan tushirib oldilar.

Onabibi faqat vaksinaga qarab turgan ekan, ikki kun deganda boyagi-boyagiday lo'ppigina, kuldirgichli shirin qiz, tipir-tipir yurib borib onasini «achom» qiladigan bo'ldi. Lekin shu kuni kechasi baland isitma Saragulning ahvolini oshkor qildi. Uni darrov kasalxonaga olib keldilar, Orifonga telegramma berdilar.

Ikki kundan keyin Orifonni oblast kasalxonasida qovog'i soliq bosh vrach qo'llarini ojizona yoyib kutib oldi.

– Kech xabar qilishdi, ikki tarafnoma zotiljam²... – deb tushuntira boshladi u. Lekin dahshatli voqeani anglagan Orifonning qulog'iga gap kirmas edi. Vrach jim bo'lib qoldi.

– Xotiningizning qanday odamligini bilarmidingiz? – deb so'radi u oxiri.

Orif aka o'sha vaqtda bu savolga javob berolmadi. O'lim xabari bilan birga tug'ilgan bu savol o'sha vaqtda uni gangitib qo'ygan edi. Hozir javob beroladimi? Qanday odam bilan yonma-yon yurganini, qanday odam bilan turganini keyin bilib qolar ekan kishi. Oddiy qishloq qizi Saragulning yangi-yangi fazilat-lari o'ylagan sari ko'proq ochilardi, Orif aka ularni halthanuz kashf etib tugatolgan emas. Hozir sochlari oqarib ketdi ham, Saragulni o'ylaydi, dard-u alami ham, o'ksish-iztirobi ham, yu-panch-quvonchlari ham shu o'ylarida.

¹ Telegramma (tele. + *yunoncha*: *gramma* – yozuv) – telegraf orqali uzatilgan yoki qabul qilib olingan shoshilinch xabar, hujjat va shunday xabar yozilgan qog'oz.

² Zotiljam (*arabcha*: o'pkaning yallig'lanishi) – o'pkaning yallig'lanishi, o'pkaning yuqumli kasalligi; pnevmoniya.

Bir chekkasi bunga Onabibi ham sabab bo'lyapti. Uni Saragul o'z o'rniiga shuning uchun tashlab ketgandek. Qiziq, ona suti bilan kirar ekanni, qiliqlari, yurishlari doim Saragulni esga soladi. Shu bo'lmasa Orif aka boshqaga uylanib ketarmidi hali. Yo'q, u unutirmadi. Shu ovunchoq bilan umr o'tdi. Endi u mana shu shirin qizchasi bilan, unga doim yo'ldosh bo'lgan azobli va shirin xotiralar bilan o'tib ketishga qasd qilgan...

Orif aka yo'lga tiklavertishdan ko'zi toliqib ariq yoqasida birpas to'xtadi. Tormozni tortib qo'yib, pastga tushdi. Tun qorong'i, qop-qora osmonda yulduzlar charaqlagan, qirda traktorni, kombayn chiroqlari yiltillar edi.

Sal yozilib, sof havoga to'ygandan keyin, to'satdan hushiga kelganday, bir narsa esiga tushdi: qiziq, borishda-ku baxtiyor damlar, jami shirin, quvonchli voqealar lip-lip etib xayolidan o'taverdi, qaytishda bo'lsa nuqul xunuk, ko'ngilsiz xotiralar chulg'ab olyapti. Nima gap o'zi?

Orif aka o'z holatiga o'zi tushunolmadi. Hech qachon bunday bo'lgan emas edi. Bu kimsasiz tun, bu sovuq yulduzlar, bu yolg'izlik unga birdan og'ir tuyulib ketdi. Shartta chiqib o'rniiga o'tirdi-yu, ustma-ust gaz berib, mashinasi tikka dasht yo'lini chaqirmlab-chaqirmlab yamlay boshladi.

Onabibi mudrab o'tirgandir. O'tasi qay vaqtda kirib bormasin, tong otguncha ham chirog'ini yoqib qo'yib, kutib o'tiradigan odati bor. Mashina ovozigga yugurib chiqqan qizining muzdek peshanasidan o'psa, Orif akaning ko'ngli yorishadi-ketadi. Tezroq haydash kerak.

Tuman markazi tungi uyquga tolgan, faqat yog' zavodining elektr stansiyasigina bir me'yorda gupullab turardi. Parkning rangdor marjon chiroqlari ham so'ndi, bog'ning burchak-burchaklarida vaqtni unutib kech qolgan yosh-yalang chiroq o'chganda sho'xlik bilan xandon kuldi-da, keyin yana hamma yoq jimjitbo'lib qoldi.

Derazada chiroq yo'q edi. Orif aka bu paytda Onabibining uxlashi kerakligini bilisa ham, negadir ko'nglida alamlı yolg'izlik, g'ashlik sezdi. Garaj darvozasini g'irchillatmasdan sekin ochib, mashinani qo'ydi, qorong'i hovlidan o'tib, yechinmay, yuvinnmay, hatto chang qo'ldopini ham yechmay, supaning burchagiga borib o'tirdi. Jim. Qorong'i. Olandda hech kimni, hech

narsasi yo'qdek, faqat shu jimlik, shu qorong'ilik uni manguilikka chulg'ab olgandek edi. Qo'ldopini yechib chakkalarini ushladi, kuni bilan rulda o'tirib toliqqan vujudida qon horg'in-horg'in gupullardi. Birdan yuragi uzilgudek bo'lib qorni ochganini sezdi, lekin negadir kissalaridan papiros qidira boshladi. Papiros yo'q edi. Uyg'a kirdi, qorong'ida tokchalarni, eski plash cho'ntaklarini titkildi – chekadigan biron chimdim narsa topilmas-chil! Bo'g'ilib ketdi, kursiga qoqilib bir nimalarni ag'dardi. Oshxonaga kirib, noiloj yana o'tirgan edi, stolda qo'li bir narsaga tegdi, qarasa bir quti «Belomor». Orif aka alamlı jilmayib qo'ydi, o'ziga o'zi jahli chiqdi: «Nima gap o'zi, muncha bo'g'ilmasam!» Birpas o'tirib o'zini bosdi. Oshxonani tutgan shirin taom hidi dimog'iga endi kelib urildi. Ayvonda chiroq yondi – kostryul qopqog'ining taraqlashiga Onabibi ham uyg'ondi, shekilli.

– Dada, shovlani o'zingiz isitib yeya qoling... – dedi uyqu aralash.

Orif aka uqalagan papirosini chekmay qutiga solib qo'ydi, etigini tozalamay kirgani esiga tushib tashqariga chiqdi. Ayvonda ust-boshini qoqib, yuvindi. Uxlab yotgan Onabibiga tikilib turganda, qo'llarini ishqalab, tetik bo'lishga urinib, ichkari kirdi, iliq-miliq shovlani kosaga suzdi.

Lekin yana birdan ishtahasi qochib, haligi g'ashlik tag'in qaytib keldi, tetik bo'lishga ataylab urinayotganini payqab qoldi. Uygusi kelmas edi, hozir yotsa azongacha dam u yonboshiga, dam bu yonboshiga ag'darilib, azob chekishini biladi. Birdan, yuz grammgina bo'lsa ham ichgisi kelib ketdi. Lekin bu uyda topilarmidi? Bu uyda biron marta erkak-xotin jam bo'lib tuzuk-roq ulfatchilik qilgan bo'lmasa. Nuqul chug'ur-chug'ur bolachaga. Shu ham tirikchilik bo'ldi-yu...

Orif aka o'zini qayoqqa qo'yishini bilmay ko'chaga chiqdi. Nariroqda selpo' magazini bor edi. Zimasida choy yashiklaridan so'ri qilib Mustaf o'cho'loq o'tiradi. Kechasi ko'chada hech kim bo'lmasa ham, Mustafoni topasiz, qishin-yozin shu yerda, o'qlanmagan eski milting'ini quchoqlab mudragani-mudragan.

– Salom, qariya.

¹ Selpo (ruscha: сельского потребительского общества) – qishloq iste'molchilar jamiyati.

— Iyi, assalom ag'alaykum, iptash...

— Chorakta topladimi? — dedi Orif aka.

— A? — Mustafacho'loqqa kechalari har xil odamlarning ishi tushadi. Lekin bunday martabali odamning shunangangi iltimos bilan kelishi uni biroz gangitib qo'ydi. «Interesniy kishi ekan yangi sekretaribiz», — dedi ichida. Keyin oqsoqlanib, yashiklar orasida ivirisiy boshladi. — Tigimi... tobi-la, inim, tobi-la...

Choraktani bo'lib ichishdi. Mustafoning og'zi qulog'ida edi. Orif aka uyg'a kirmay, oyog'i tortgan tomonga qarab yurdi. Ufq g'ira-shira yorishib kelayotgan edi, ko'chada hali hech kim yo'q, u bo'lsa qayoqqa ketayotganini o'zi bilmaydi, haligandan og'zi bemaza bo'ldi, xolos, ko'ngli yorishmadi. Kechasi qorovuldan aroq olib ichganini eslab, battar g'ijindi.

U o'z ahvolini bilar, lekin ko'nglidagi g'ashlikni nima deb atashni bilmas, uni so'z bilan birovga tushuntirish emas, o'zi uchun aniqlab olishdan ham oqiz edi. Bu dilxiralikni tarqatib yuborish kerak. Mana sarin tong otyapi, mana istirohat bog'i tinch, qorovullarning yo'lkalarga paqirlab suv sepgani uzoqlardan eshitiylaydi.

Ammo Orif akaga bu yerda ham hech nima xush kelmad. Bog' nuqul akatsiya¹ daraxtidan iborat ekan, shiraning uyasi. Bunday suvli janubiy tumanlarda istirohat bog'larida ko'rkam dekorativ² daraxtlar o'tgazsa ham bo'lar. Akatsiya boshqa daraxt o'smaydigan suvsiz cho'llarga noiljilikdan o'tqaziladigan fayzsiz daraxt-ku. Yo'lkalarning ham ikki tomoni yetti yillik³ haqidagi standart diagrammalar⁴ bilan to'lib ketibdi. Atirgullarni to'sib nima qilarkin...

Orif aka asta yurib hovuz oldidan chiqdi. Hovuz atrofidagi daraxtlarga, simyog'ochlarga qizil alvonlar, shiorlar osilgan edi. Daraxt tagidagi yashil o'tirg'chda yolg'iz odam ko'rindi. Gilam do'ppi kiygan bu cho'titroq odam tuman gazeta-

sining muharriri Nazarov edi, Orif aka uni uzoqdan tanidi.

— Xo'sh, ilhom kelyaptimi? — dedi Orif aka yaqinlashib.

— E, salom! — Nazarov qizarinqirab bloknotini¹ yashirdi. — Barvaqt chiqib qolibsiz, ishgami?

— O'zlari-chi?

— Erta turib biroz aylanadigan odatim bor...

— Idora shu atrofdami?

— Yaqin, hov suvchilar idorasining ro'parasida. Qani, birpas o'tiring, havo yaxshi.

Orif aka o'tirdi. Hovuzda qandaydir plakat suzardi, shamol yulqib uchirgan bo'lsa kerak. Bog'ning narigi burchagidagi choyxonaga saksovl tushdi, gursullagan tovush, aravakash bilan samovarchining gaplari baralla eshitiilib turardi.

— Gazetamiz bilan tanishyapsizmi, Orif aka? — dedi Nazarov. — Tuzukmi?

— Tanishyapman. Kampaniya² o'tkazishga ustasi farang bo'lib ketibsiz, — dedi Orif aka. — Dashtga ko'chish — kampaniya, makajio'xori — kampaniya, sog'liqni saqlash — kampaniya, ko'chat o'tqazish — kampaniya...

— Bu yaxshimi, yomonmi, Orif aka?

— Men baho bermog'chi emasman, uka. Ammo-lekin hayotni ortiqcha rasmiylashtirib yuboryapmiz... — Orif aka birdan o'yg'a toldi. U o'ziga ham aniq bo'lmagan bir gapni boshlab qo'yganini fahmlab qoldi. — Mana ro'parangizdagi shiorni o'qing: «Kompleks³ mexanizatsiya⁴ turnushga keng tatbiq qilaylik!» «...Keng tatbiq qilaylik!» Xo'p... qaysi ma'noda?

— Gazetalarda shunday yoziladi, qabul qilingan...

— Bilaman. Kompleks mexanizatsiya ham yaxshi narsa.

Lekin mana men, siz, konkret olganda, qanday «tatbiq qilamiz?» Nima qilishimiz kerak? Konkret?

Nazarov yelkasini qisdi. Orif aka davom etdi.

¹ Yondafarcha.

² Kampaniya — muhim ijtimoiy, siyosiy yoki xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan birov vazifani bajarish uchun ma'lum bir davrda safarbarlik yo'li bilan o'tkaziladigan ishlar, ko'riliadigan tadbir-choralar tizimi.

³ Kompleks (lotincha: complexus — aloqa, bog'lanish; qo'shib, qamrab olish) — bir butunni tashkil qiluvchi narsalar, hodisalar, belgi-xususiyatlar majmua, yig'indisi.

⁴ Mexanizatsiya (yunoncha: mechane — qurol, mashina) — ishlab chiqarishda foydalaniladigan (qo'llanadigan) mashina va mexanizmlar majmua.

– So'ngra, bu yerda, istirohat bog'ida, shu shiorga jiddiy e'tibor bergan odam yonidagi sevgilisiga ayadigan gapini ayolmay qoladi-ku? Demak, jiddiy e'tibor berish shart emas, shunchaki, bezak...

Nazarov bu gapga qo'shilmaganini bildirib, hazillashmang, degandek, iljaydi.

– Yo'q, yo'q, nega, bezak, bezak! Buni endi hamma shunday deb biladi. O'z gazetangizda shunday deb yozvapsiz: «Rayon klubining pesthoqi shior va chaqiriqlar bilan bezatilgan edi». Shundaymi?

– Ha, slyot¹ oldidan...

– Demak, bezak. Chunki shior va chaqiriqlar o'z ma'nosini yo'qotib qo'yyapti. Shuning uchun undagi «keng tatbiqlarga ham e'tibor bermay qo'yganimiz. Shuning uchun ularni istagan joyga yozib osaveramiz. Buni biz o'zimiz qilyapmiz. Urush vaqtidagi «Qasos oli!» degan plakat yodingizdami?

– Ha, ona surati solingan bo'lar edi...

– Ha, ona surati. U Vatan nomidan xuddi ko'zingizga qarab xitob qilar, sizdan aniq javob kutar, esingizni joyga keltirar edi.

– Ha!

– Siz o'sha plakat qoqilgan joyini: «Chaqiriqlar bilan bezatilgan», – deb ayta olarmidingiz.

– Yo'q, Orif aka.

– Barakalla.

Ular jim qolishdi. Nazarov ro'parasidagi o'nlab shiorlarga bir-bir ko'z qirini tashladi. U necha yildan beri yoz kunlari deyarli har tong shu boqqa kirib bir aylanadi, shu vaqtgacha bironta shiorni razm solib o'qib ko'rmagan ekan.

– Ana, ro'parangizda yana bir alvon: «Ko'cha tozaligi uchun kurashni qizitaylik». «Kurash!» Buyuk, muqaddas, so'z. Har qadamda «Kurash», «Shon-sharaflar...» Bu mo'tabar so'zlarning qadri tushib ketyapti. Mana sof havoda o'tiribmiz, kislorodsiz yashab bo'lmaydi. Lekin biz har muyulishda «Yashasin kislorod!» deb qichqirmaymiz-ku. Biz shunchaki nafas olamiz. Nafas olaveraylik-da axir!

¹ Slyot – yig'ilish, yig'in.

– Gapingiz to'g'ri. Lekin nima qilish kerak?

– Bilmayman! – dedi Orif aka shartta kesib. Lekin bir zumdan keyin davom etdi: – Chamamda, avvalo, o'zimiz sa-minimiy bo'lishimiz kerak. Mana o'zingiz tabiatan qanday bo'lsangiz shunday. So'ngra, gazeta oddiy insoniylik haqida yozishi kerak. Kampaniyasiz, rasmiyatsiz, soxtaliksiz, insoniylik haqida...

Nazarov gapga juda qiziqib, uning og'ziga tikilib qoldi.

– Yana?

– «Yana?» Nima, siz mendan ko'rsatma kutapsizmi? – Orif aka muharrirga qarab kuldi: – Bilib qo'yimg, men sizga hech qachon ko'rsatma bermayman, «yana» emish. Bilmayman, vassalom! O'zingiz o'ylang. O'ylaganingizni menga ham ayting, mana men sizga aytganimday...

Orif aka soatiga qarab, muharrirga qo'l berdi. Nazarov kulardi.

– Nega iljayvapsiz?

– Alomat odam ekansiz, Orif aka... – dedi Nazarov hamon kulib.

– Sekretar... sekretar haligacha ish boshlagani yo'q. Nimadan boshlashni bilmay yuribman, – dedi Orif aka ketayotib. U endi negadir jadalroq, tektiroq qadam tashlardi. Endi ko'nglida nimadir aniqlangandek, g'ashliklari o'ylga aylana boshlagandek bo'ldi.

Biroq shu kun ham, ertasiga ham xayollarining ipini ush-lolmay, fikrlarida yorug' bir nuqta topolmay parishon yurdi. Raykomda¹ ham kunlari asosiy ishni tutib ololmaganday odat-dagi tashvishlar, tanishishlar bilan o'tardi. Bo'lim boshliqlarini bir-bir chaqirib subbatlashdi. Navbatdagi byuroda ko'riladigan masalalar bilan tanishib, xo'jalik ishlariга doir masalalarning hammasini tuman hokimligi kengashiga o'tkazib yubordi. Qish-loq xo'jalik bo'limiga kirib, kichkina bir majlisga duch keldi. Majlisda boshdan oyog o'tirdi-yu gapirmadi, ko'pgina miroblar², raislar bilan tanishib oldi.

Kechqurun yakunlab qarasa, bironta amaliy ish qilmabdi. Unga nimadir xalaqit berardi. Odamlar bilan gaplashganda ham

¹ Tuman hokimiyati.

² Suvchi.

bo'lar-bo'lmasga tixirlik qilib, yana ancha-muncha dioxiralikni orttirib oldi. Temir yo'l vokzalining boshlig'i bilan gaplashganda ham yuk tashish grafiqi u yoqda qolib, ikkinchi darajali gap bilan dilozorlik qildi.

– Katta viveskaga yozib, butun xalqqa pesh qilib qo'yib-siz, «Deputatlar xonasi» deb! Menga tushuntirib-chi, nimaga?

Vokzal boshlig'i, haqiqatan ham, bu haqda hech o'ylamagan ekan, tushuntirib berolmadi.

– Deputat hamma qatori zalda kutsa ko'z tegib qoladimi? Yo bilet o'lmaydimi? Xalq boshqa-yu, deputat boshqa ekanam? Yo u xalqni kamroq ko'rishi kerakmi? Uni kim saylagan o'zi?

– Hamma joyda shunday, axir, o'rtog sekretar...

– Hamma joyning o'z odamlari bor, jiyon. Bu yerda siz bilan biz o'ylashimiz kerak. Mening savollarimga javob berolmadingiz, shundaymi? Men ham javob berolmayman. Boring, o'ylang, salomat bo'ling.

Bu bo'shangroq yig'it bilan xayrlashgandan keyin Orif aka yana o'zini koyiy boshladi. Bemaiza, dag'al gap. O'zing javob berolmasang undan so'rab nima qilasan? «Boring, o'ylang!» emish. Birinchi ko'rib turgan odamning bo'lsa. Qanday kishi, o'y fikri nimada, xulqi qanaqa, balki, yuragida dardi bor, balki, bir yengilakdir...

Hammamiz ham shunaga. Insonni, avvalo, inson deb emas, faqat bir ijrochi deb bilamiz. Ehtimol uning boshida senkidan ham chigalroq savollar, balki, go'zal fikrlar bordir. Kim so'raydi undan bu haqda? Senni? Yo'q. Sen raykom sekretaris. Sen: «Bajardimgi?» – deb so'rashing kerak. Bajargan bo'lsa yaxshi, bajarmagan bo'lsa, «Boring, o'ylang!»

Xo'sh, uning o'ylarini, bola-chaqasini, kayfiyatini biron so'rashi shartmi? O'zi kelib bemaol gapirsa bo'lmaydimi? Raykomga-ya? Ha, raykomga. Odamlar orasida, oddiy odamlar bilan rahbarlar orasida, odamlar bilan raykom va hukumat or-ganlari orasida shunday muhit yaratish mumkin emasmi? Shunday muhit yaratilisa ediki, odam uyida nimani o'ylagan bo'lsa majlisda ham shuni gapirsa, ko'nglida nima o'ylar tinchlik bermayotgan bo'lsa, raykomda ham, obkomda ham...

Obkomda?

Orif akaning ko'z o'ngida Mariya gavdalandi. Uch-to'rt

kundan beri yo'qotib yurgan natsasini birdan topib olgandek ko'ngli sal yorishib, ertasigayoq Maryaning oldiga borishga qat'iy qaror qildi.

«Boraman, boraman, – dedi Orif aka kechasi bilan shu xayolda to'lg'anib. – Ish boshlolmayotganimni, nimadir xalaqit berayotganini aytaman». Nima? Nima xalal beriyapti? Buni u aytib berolmaydi. Orif aka tayyor formulalarni yoqitmaydi. Sub-barda tug'ilgan haqiqat puxtarog bo'ladi. Shuning uchun kim bilandir, yaxshisi, Mariya bilan gaplashish kerak...

Shu payt ayvonda gaplashib o'tirgan Onabibi bilan Temirning gurungi Orif akaning diqqatini bo'ldi. Siyrakkina iliq yomg'ir tomchilamoqda edi. Temir bilan yonna-yon, tizzasini quchoqlab o'tirgan Onabibi kaffini yomg'irga tutib qiqirladi:

– Yoy, mana tomda, iliq-miliq! Qo'lingni olib kel-chi!

Temir jiddiy bola, kam gapiradi. U o'ninchi sinfning a'llochisi, Onabibini o'z singlisidek doim himoyasida olib yuradi. U aqli, bo'y-basti kelishgan, ko'rkan yigitcha. Yog' zavodi direktorining o'g'li, sal faylasufroq. Orif aka gizi bilan uning do'stligini yashirin bir mehr bilan kuzatib yuradi.

Kech soat o'n birlar. Nam tuproq va o't-o'lan hidi ochiq derazadan kirib, uyni to'ldiradi. Bolalarning gurungi bo'g'oidagi musichalarning ku-kusi bilan bo'linib turibdi. Temir yo'lkaga to'shagan soy toshlarini kuzatardi.

– Ko'rdingmi, ba'zi toshlarga hali yomg'ir tommabdi, – dedi u salmoqlab. – Endigi tomchining qaysi toshga tushishini hech kim aytib berolmaydi. Yomg'ir tinganda shuncha tosh ichida bittasi quppa-quvuqligicha qolishi ham mumkin. Bunday holni odamlar mo'jiza deyishadi. Aslida bu qonun. Tasodiflar natijasida tug'ilgan qonun. Mana, hozir ho'l bo'lmagan bita ham tosh qolmadi. Hammasi bir xilda tim qora. Millionlab tasodifdan qonun tug'ildi. Demak, yomg'ir nima?

– Qo'ysang-chi, biz hali bularni o'tmaganimiz.

– Tentak, bu dars emas. Biz ham o'tmaganimiz.

– «Tasodif», «qonun...» Yomg'irning iliqligini aytasang-chi! Hiddini qara. Mana, kaffinni hidlab ko'r-chi...

Orif aka ichkaridan bolalarni ko'rmayotgan bo'lsa-da, ularning bexos yaqinlashib qolganda bir-biridan asta nariroq surilib o'tirishganini, qarama-qarshi, chala-chulpa gaplari o'zla-

riga juda ham ma'qulligini, hatto Onabibning jaji kaftidan xom yong'oqning achimsiqroq hidi kelishigacha bilib yotibdi. Onabibi hassos¹ qiz. Go'zallikdan zavqlana biladi. Temir bo'lsa quruq mulohazachi. Gulni ko'rsa tomosha qilish yo hidlash o'r-niga santimetrliab o'lehay boshlaydi. Shuning uchun ham ular bir-birlariga zarur bo'lsalar kerak. Shuning uchun ikkalasi ham yaxshi. Biri bo'lmasa biri bo'larmidi? «Ikki yori – bir butun», – deydi Orif aka o'zicha xayolchan jilmayib.

Shu jilmayish uning og'ir, chigal o'ylarini ko'nglidan ko'tarib tashlaydi. Endi Temirning aqlli, mavhum gaplari, Onabibning qiqirlashi uzoqdan eshitilgandek bo'ladi. U ochiq derazadan iliq yomg'ir sevalashini, musichalar kukusini tinglab uyquga ketadi...

Mariya Vasilevnaning kabinet turli nav g'o'za tuplari, hosildorlik diagrammalari, iqtisodiy jadvallar bilan... bezatilgan edi. «Bezatilgan» demasak bo'lmadi. Chunki bu yerda ularning boshqa vazifasi yo'q. Qabulga kirgan odam bu muvakkab raqamlarni tahlil qilib o'tirolmaydi, albatta. Orif aka devorlarga qaradivyu, ko'nglidagi rosmiyaning iliq gaplari yo'qotdi-qo'ydi. Bunday joyda odam beixiyor o'zini sipo tutishga, so'zlarigagina emas, tovushiga ham rasmiy tus berishga urina boshlaydi.

Lekin Orif akaning ro'parasida bolalikdan tanish, chehrasida hali ham sho'xlik shu'lasini saqlab qola olgan, istarasi issiqgina xotin o'tirardi. Mariya Vasilevna yangi tuman rahbarining kelganiga juda xursand bo'lib o'midan turdi. U o'ra bo'yli bo'lsa ham, yoshi o'tib, ancha to'lishibroq qolganligidan pakanaq ko'rinardi. Orif aka uning erkakcharoq siltab uzatgan qo'lini siqib, qabulga kirganlar o'tiradigan kresloga cho'kdi. Mariya Vasilevna bir trubkani yelkasi bilan qulog'iga qisib, ikkala telefonda birdan gaplasharkan, kalendar varag'iga nimanidir yozdi, nimanidir o'chirdi-da, «Ertalabdan shuncha ishl» degan-dek og'ir uh tortib, trubkalarni taraqlatib joyiga qo'ydi.

– Xo'sh, xizmat?

– Xizmat yo'q, shunchaki biroz gaplashaman deb kelgan edim...

Mariya Vasilevna qoshlarini baland ko'tarib, hayratomuz,

¹ Hassos (arabcha; hissiyotga beriluvchi, sezuvchan, sezgir) – narsa-hodisaning mohiyatini tez, to'g'ri va to'la his etuvchi, biror sohalarida o'qir bilimli va sezgir.

sho'xchan tikildi:

– Bekordan bekor-a?

– Ha, – dedi Orif aka sodda qilib.

Mariya Vasilevna birdan gah-qah o'tib kulib yubordi. U chiroyli emas, yuzi hatto shiddatliroq, lekin kulsa, ko'rkanm bo'lib ketar edi, Orif aka hali kulgining sababini tushunib yetmas ham, qo'shilib kuldi.

– Voy Orifjon-ey, shunchaki gaplashib o'tirgani degir? Yana nima yogadi! Guzarga choyxonaga chiqib ketayotib t'u yerga adashib kirib qolgan bo'lma tag'in? – Mariya Vasilevna yana xandon o'tib kula boshlagan edi, Orif akaning birdan qovog'i solinib qolganini ko'rib, to'xtadi.

– Maryam, sho'x kulgi senga juda yarashadi. Lekin ertadan kechgacha, – Orif aka devorlarga qaradi, – bunday qurshovda o'tirish odamni tarashday quritib yuborsa kerak.

Mariya Vasilevna buni o'rinsiz tanbeh deb tushundi. Og'rindi.

– Ishingni gapir.

– Ishni boshlayolmayapman. Bir nima xalagiti beryapti.

– Nima?

– Nimaligini bilsam, senga kelarmidim.

– Ana xolos... Xo'p, kelibsan, yaxshi, xursandman.

Fikringni aniqlab, takliflaring bilan kelmaysamni, sekretar?

– Men fikrinni emas, ahvolimni aygani keldim. Shunchaki subbat.

– Yosh bolamisan?.. Obkom bul

– Ana... ana... – dedi jilmayib Orif aka, kresloga qulayroq joylashib o'tirarkan, – sal subbatlashuvdiki, tayyor fikr ham tug'ilib qoldi: obkomga odam shunchaki o'z hayajonlarini ayritish uchun ham kelishi mumkin.

Mariya Vasilevna tushunib turibdi: bekorchi odam emas-ku, bunday mas'ul kishining dardlari, hislari ham ish bilan bog'liq bo'ladi. Ammo Orifning bu gaplari obkomga tanbeday tuyul-yapti, shuning uchun Mariya Vasilevnaning chehrasidan ko'lanka ketmadi.

– Gapir, gapir, nima, yo'q deyaymami, tashvish-hayajonlaringni gapir. Xizmat?

– Qo'ysang-chi «xizmat»ingni... – dedi Orif aka peshajonlarini.

nasini uqalab. U Mariyaning ochilib gaplashishga qo'ymayotganini sezardi. Shuning uchun gapni tanlamay yuzadagisini aytib qo'ya qoldi:

– Shivilg'onga bordim...

– Bilamiz...

– Tog' rayonni tugatib chakki qilibsizlar.

«Yana tanbeh», – deb o'yladi Mariya Vasilevna.

– Tog' rayonining tugatilganini bilarding-ku.

– Bilar edim-u tugatishning bunday bo'lishini bilmas ekanman.

– Qanday bo'lar ekan?

– Ma'muriy jihatdangina emas, uni nom-nishonsiz butunlay tugatib yuborishga qasd qilinibdi.

– Unchalik emas. Senga shunday tuyulgandir, bu tabiiy...

– Gap menda emas. Buloqlar qurigan, bog'lar so'lgan. Uzunzorlarni kul bosib yotibdi. Kimsasiz qishloqlar, taxta qoqilgan derazalar, ko'rsapalak uyalgan qutsiz uylar, gul o'miga sassiq alif o'sgan hovlilar tog' manzaralariga qabristonday sovuq tus berib turibdi, yo'l yo'q, ko'priklar buzuvchi. Yurting ko'rkam bir go'shasi edi-ya. Necha minglarga vatan... Behumat qilinibdi, poymol etilibdi. Uvol... Mana bu yerda bir nimasi bo'lgan odam shunday qilmaydi! – dedi Orif aka ko'ksini mushlab.

– Sen kimni ayblayapsan, Orif? Sening shaxsiy tuyg'ularingni men tushunaman. Lekin obkomda...

– Men hozircha seni ayblayapman. Bu yerda mening shaxsiy tuyg'un emas, inson tuyg'usi, go'zallik tuyg'usi, vatan tuyg'usi haqida gap ketyapti...

– Yo'q, bu o'zingning ko'ngilchanlik hislaring, Orif. Bilaman, og'ir xotiralarni seni ezib qo'yibdi. Lekin buni obkom ishiga aralashtirish...

– Xo'p, sen aytganday bo'lsin: bu mening shaxsiy tuyg'ularim deylik. Lekin men ularni ichimga yutib ketolmayman axir! Xo'sh, ularni, bu tuyg'ularni qayoqqa qo'yishim kerak? Kimga ayvishim kerak? Kimga...

– Menga qaral – Mariya Vasilevna o'midan turib, majlis olib borayotgandek, qalam uchi bilan stoldagi oynani taqillatdi.

– Hozirgi sening rayoningda biz yetti yildan beri qora terga botib ishlatdik, uning iqtisodiyotini qayta qurdik, pasidagi yovvoyi

cho'lini jilovlab, suv chiqardik, hayot bag'ishladik, aholi ko'chirdik, u yerda oltita xo'jalikni barpo etguncha ona sutimiz og'zimizdan keldi. Bu xo'jaliklar oldiga bu yil o'z xarajatlarini qoplash vazifasini qo'yganmiz. Sen bundan ham bexabarsan. U xo'jaliklarda ahvol hali ham og'ir... Sen, raykom sekretari, u yerlarga haligacha biron marta bordingmi? Cho'l zahmat-kashlarining g'ayrat-shijoatlarini ko'rdingmi? Yo'q. Bormay-ko'rmay turib xo'jalikning bo'yniga ayb qo'yapsan... Ilk muhabbat go'shalarini bir sayr etib kelib, ko'z yosh qilib yuribsan: «Oh-voh! Tabiat manzaralari!...»

Orif aka indamay bosh egib qoldi.

«Attang, bu ishim ham xato bo'ldi, – deb o'yladi u namiqan peshanasini qo'lining sirti bilan artib. – Haqiqatan ham, hech narsa ko'rmay-bilmay turib, da'vo, dimoq... Men bunday emas edim, shekilli...» Qizishib gapirganidan hansirab qolgan Mariya Vasilevna stol orqasida u yoqdan-bu yoqqa yurardi.

Mariya Vasilevna kelib uning yelkasiga qo'lini qo'yidida, «Men-ku tushunaman...» degandek qarab, tasalli bergan bo'ldi.

– Gaping to'g'ri, Mariya Vasilevna. Men hozir xo'jalikka ketaman.

– Xayr, – Mariya Vasilevna qo'l berdi.

Yo'lakda papka qo'ltiqdagi sipo yigilar, ortiqcha gap gapirmaydigan qizlar juda ishchan qiyofada u yoq-bu yoqqa o'tib turardi. Orif aka bosh ko'tarmay jadal chiqib keldi. Akatsiya soyasida turgan «GAZ»ning kabinasiga kirib o'tirdi-da, peshanasiga tars etib urdi. «Ilk muhabbat», «Ko'z yoshini», «Oh-voh...» Ko'nglim cho'kib qorovuldan aroq tilab ichganlarimni, raykomdagi subbatlarda odamlarni bekordan bekor ranjitganimni bilisa nima der edi ekan! Cho'lda qilmayotgan ishlar u aytganday bo'lsa, men vahima qilib yurgan bu tashvishlarim, haqiqatan ham, kulgili...

Eng yaqin xo'jalikgacha bir yuz o'ttiz chaqirim yo'l. Shunday bo'lsa ham, Orif aka benzinni tekshirib ko'rdi-da, cho'lga qarab haydadi.

Changga botib to'rtinchi sovxozga kirib borganida qosh qoraygan edi. U charchaganidan hech kimni, hech narsani ko'r-madi ham, ko'rgisi ham kelmadi. Fagat rosa ochiqqanini va qorong'ida qandaydir g'uborli shamol esayotganini sezar edi.

Uni kutib olgan kishi – ishchilar qo‘mitasining raisi Uzairov – kir kepka kiygan, bukiroq, keksa odam edi. U mehmonning raykom sekretari ekanini bilib, nuqul plandan gapiraverdi: bu yil falon tonna beramiz, yana yilga rentabel¹ xo‘jalik bo‘lishni vazifa qilib qo‘ydik, yaqinda gazetada ham yozishdi – davlatga katta foyda...

– O‘rtiq Uzairov, oshxona qayerda?

– Mehmonxonaga boramiz, o‘rtiq sekretar, ovqat tayyor.

Orif akaga biroz jon kiradi. Lekin mezbomning haligi gaplari hamon qulog‘iga kirmasdi. Uzairov ancha xushomadgo‘y bo‘lib chiqdi. Qo‘lga suv quygan, kursi toza bo‘lsa ham, mehmon o‘tirishdan oldin ro‘molchasi bilan changini artib qo‘ygan, ovqat oldidan «yuza»ni shama qilgan... Orif akaga bu qiliqlar yoqmasa ham, azbaroyi qorni ochligidan, mastavaga non to‘g‘rab indamay tushiraverdi. Keyin og‘ir tortib, barvaqt uxlab qoldi.

Erta bilan mehmonni eshitib tashkilot kotibi yetib keldi.

Bu To‘lagan degan do‘ng peshana, qop-qora, kangap, kamsuqumgina yigit edi. Orif aka unga: «Sovxoz shaharchasini birga aylanib chigaylik», – deb taklif qildi. Ular piyoda chiqib ketdilar.

Havoda to‘zon, uzoqlar ko‘rinnas edi.

– Shamol hali ham bosilmabdi-da.

– Endi boshlanyapti, – dedi To‘lagan.

– «Afg‘oni» degani shuni?

– Ha.

– Qancha davom etadi?

– Kamida uch kecha-yu uch kunduz.

Shundan keyin ular indamay yuraverdilar. Bir chaqirim, bir yarim chaqirim... Sovxoz shaharchasi asosan shu bir ko‘chadan iborat edi. Hovli, tomorqa yo‘q. Uylar hammasi bir xil: ikki qavatli, ikkita kichkina ayvonli, ikki oila uchun. O‘n qadam ichkarida badrafxona². Hammasi shunday, bir uy, bir badraf, bir uy, bir badraf. Boshqa hech narsa yo‘q, na bir qoziq, na bir jo‘yak, na bir nihol... Ellikta, yuzta, ikki yuzta... Uzoq-uzoqlarga cho‘zilb ketgan. Oralarida «afg‘oni» quturib yuribdi.

¹ Rentabel (nemischa: rentabel – foydali, daromadli) – xo‘jalik jihatdan maqsadga muvofiq, xarajatlarni qoplaydigan va foyda keltiradigan.

² Hojixona.

– Odamlar o‘z uyini topadimi, ishqilib?

– Topmay qaqqa borardi... – mujmalroq javob berdi kamgap To‘lagan. Shu bilan yana indamay ketaverishdi. Bir yarim kilometrcha yurgandan keyin To‘lagan to‘xtadi:

– Bu yog‘i ham shunaga, ketaveramizmi?

Ular qaytishdi. Qaytishda shamol orgadan edi, Orif aka ko‘zini, quloqlarini artib, darrov qorayib ketgan ro‘molchasini cho‘ntagiga yashirdi. To‘lagan yangi tuman hokimidan gap kutardi. Bunisi ham ilgirigilariday bo‘lmasa kerak, axir, hech bo‘lmasa bir g‘azablanib qo‘yar: «Bu yerda qanday turibsizlar? Yetti yildan beri biron ko‘chat o‘tqazsanglar, tomorqa, bog‘ qilsanglar bo‘lmamidi? Bu shamol, bu bir xildagi minglab badraflar manzarasi odamni sil qiladi-ku axir!»

Yo‘q, sekretar bu haqda gapirmadi. Buning o‘rniga To‘laganning o‘zini surishtirdi:

– Bola-chaqa bormi?

– Bitta qizimiz bor, – dedi To‘lagan o‘ng‘aysizlanibroq.

– Ha, yaxshi. Mening ham bir qizim bor. Onabbi.

– Meniki Fitruza.

Sekretarning muloyimiga o‘ychan chehrasi, undagi tabiiy otalik mehri To‘laganga yoga tushdi. Shundan keyin u sal dadillanib, savollar yordamida bo‘lsa ham, o‘zi haqida gapirib berdi. Uni partkom sekretarligiga o‘tgan yili saylashgan ekan. Ishining mazasi yo‘q, uning o‘z fikricha, eplolmayotgan ekan. Sovxozning xo‘jaligi katta, ancha ishlar chalkash, hal qilmagan. Eng muhimi – odamlarning kayfiyati... To‘lagan hozir juda band, qishloq xo‘jalik iqtisodiyot institutida sirdan aspirant¹, oilasi yosh, uch oydan beri qizchasi kasal. Ishni eplolmayotganiga shular ham sabab bo‘layotgan ekan.

Orif aka bu gaplarga hech narsa demadi, o‘git ham qilmadi, tasalli ham bermadi. Yana chuqurroq o‘yga toldi, xolos.

Tushdan so‘ng ular to‘kechgacha parkomda o‘tirishdi. Bo‘lim boshliqlarini, keksa faxriylarni chaqirishdi. To‘lagan Orif akaga juda ma‘qul tushdi. U sovxozda rahbarlikni eplolmayotgan bo‘lsa ham, odamlarni yaxshi tanir, har birining oilasi, uyi, dardini bilir, o‘z shaxsiy ishlarini ham sovxoz ishlariga aralash-

¹ Aspirant (lotincha: aspirans, aspirantis – intiluvchi) – aspiranturada shug‘ullanuvchi, ya‘ni nomzodlik dissertatsiyasi ustida ish olib boruvchi shaxs.

tirib gapirar edi. Keyingi kuni ular ertadan kechgacha buxgalleriyada, hisobot bo'limida ishlashdi. To'lagan bu yerda Orif aka uchun ajab bir kashfiyot bo'ldi: u sovxozning iqtisodiy imkonlarini bosh finansist¹ bilan buxgalterdan ham yaxshiroq bilard ekan. Zehni tez, tahlilga moyil, qaysi ko'rsatkich qaysi raqamga borib bog'lanishini, eski-yangi hujjatlarni, raqamlarni yod aytib berardi. Orif aka yana bir narsani sezdi, buxgalter bilan finansist unga shunchaki qobiliyati talaba, yoqalaydigan dissertatsiyasini yod bilishi kerak bo'lgan zehni chaqon yigitcha debgina qarar ekanlar. To'lagan o'qitishlarni tahlil qilganda ular: «Attang, ish qolib ketdi, ha, mayli endi...» degandek, qoshlarini chimirib, «otalarcha» miyida kulimsirab turdilar. Ammo Orif akening tasavvuricha, sovxozning olti yildan beri o'zini oqlamayotgani ham, hosil va daromadning pastligi ham, ishchilarning og'ir kayfiyati ham mana shu ichki xo'jalik hisobotining chatloqlariga kelib bog'lanar edi. Shuni tushuna boshlagandan keyin u To'laganni yonidan qo'yindi.

To'rtinchi kun deganda garmisel tindi. Ammo nafas olish hali ham og'ir, uy havosi bo'g'iq, g'uborli; jihozlardan, deraza tirgishidan, kiyimlardan chang burqib turgandek edi.

Nonushadan keyin Orif aka To'laganni boshlab ko'chaga chiqdi. Uchinchi uyni ochiq ayvonida bir oila choyshabdan soyabon qurib, nonusha qilib o'tirgan edi. Chug'ur-chug'ur bo'lalar qurshovida o'tirgan qariyaning istarasi issiq ko'rindi. «Shivilg'onlik!» – dedi Orif aka ichida. U shivilg'onliklarni allanimsidan, yuz tuzilishidan, jilmayishidan, chehrasidan tanir edi.

– Vaalaykum assalom, qani, choyga qarang, mehmon, – dedi chol. Chol deb, u Orif akadan uncha katta emas, faqat soqol qo'yib, dehqoncha, manglayiga qiyiq tang'iganidan keksaroq ko'rinar, ota degisi kelar edi odamning. Ayvon tor edi. Orif aka zinaga o'tirib, uzatilgan piyolani oldi.

– Tor joyga chiqib olibsizlar?

– E, bu la'nati garmiselning dastidan uch kundan beri gamalib o'tirib dimiqib ketishdi bu churvaqalar, – dedi ota, – nonga qarang.

– Tog'dan tushganmisizlar?

¹ Moliyachi.

– Topdingiz, mehmon, shivilg'onlikmiz. – Ota yangi buxankani olib, avaylab maydaladi. – Qani, To'laganboy, siz ham o'tiring.

– Men bir narsaga hayronman, aka, – deb choyini puflab gap boshladi Orif, – sovxozda ko'pchilik sobiq Ko'yki rayonidan ko'chib tushgan odamlar ekan. Bir umr sof havoda, tog'da yayrab o'sgan xalq, bir umr bog'-rog' qilib shirin-sharbat meva yetishtirgan mirishkorlar, yam-yashil hovlilarni, tokzor-u buloqlarni tashlab kelib, bu yerning sharoitiga qanday chidab yuribsizlar?

Ota yer tagidan To'laganga qarab qo'ydi.

– Bu kishi tumanimizning yangi sekretari bo'ladilar, Mansur ota, dilingizdagi gapiravering, – dedi To'lagan odatdagi soddah ochiqlik bilan.

– Ha, endi dilingizdagi ko'rinish turibdi: oson emas. Ammo hukumat bir nimani bihib qiladi, mana keldik, besh yildan beri shu yerdamiz.

– Unisini bilamiz, bu sovxozlardan hukumatga, xalqimizga juda katta iqtisodiy foyda keladi. Lekin hukumat har bir kishining ko'nglidagini hisobga olmaydi-da. Mana, siz, Shivilg'onlik sog'inmayisizmi?

– Sog'inamiz. Bolalar-ku ko'nikib ketishyapdi. Ammo biz keksalar... o'sha ko'kalanzor qishloqlarimizga achinamiz, uka. Qochoib ketganlar ham ko'p bo'ldi, nimasini aytasiz!

– Qochoib ketish mardlik emas. Biroq o'shalarning ham dilida cho'g'i bor ekan, bu ahvolga ko'nib qo'ya qolmabdi.

– Bizni ayblayapsiz chog'i, uka?

– Ayblayotganim yo'q, hayron bo'lyapman. Dehqonsizlar axir. Nahot yetti yildan beri biron bog' u yoqda tursin, to'rtta ko'chat ko'kartirib, ayvonchangizni garmiseldan to'solmagan bo'lsangiz?

Mansur ota o'zini bosib anchagacha jim o'tirdi, piyola chaydi, dasturxondan non ushloqlarini terdi, bo'g'in-bo'g'in bo'lib qolgan qo'pol, keksa barmoqlari sal titrar edi.

– Yetti pushim bog'bon o'tigan, uka. Mening ota kasbimdan ayrilib bu yerda yurishimni oson tutmang – tirmoqni etdan ajratganday gap bo'ldi bu. Bog' dedingiz, ko'chat dedingiz. Voprovoddan suv tashib deraza tagida ikki tupgina shafoli

ko'kartirishga ham urinib ko'rdim. Kulgi qilishdi, bu yerda bu bekorchilik nishonasi hisoblanarkan. Shunga ham qaramas edik, dehqonimiz, axir, qani endi, bir parchagina tomorqa-yu ibnola bo'lsa, ko'chalarga ariq olinib, suv keltirilsa, biz bu garmisel la'natini yengolmasmidik! Bog' gurkragan joyga shamol kelmaydi. Ammo uka, eng muhimi – ko'chat mana bularni boqmaydi, – Mansur ota chug'urtlashib dasturxondan turib ketishayotgan bolalarni ko'rsadi. – Shivilg'onda bogardi, bu yerda boqmaydi. Bu yerda biz oylikni paxtadan olamiz. Ishlash kerak.

– Yashash-chi?.. Yashash ham kerak, – dedi Orif aka asta, o'zi o'ziga. Keyin choyga, subhatga rahmat aytib, o'rindan turdi. Ular bir-birlarini tushunishdi, «Xafa bo'lmaysiz», «Ko'nglingizga olmaysiz», – deyishdi bir-birlariga.

Orif aka bu kunlarda sovxozning o'nlab turli odamlariga duch keldi. To'lagan u bilan yuraverib, buncha subhatlardan bu kishining miyasi achidi, fikrlari chuvallashib ketdi, deb o'yladi. Ammo Orif aka nimanidir topgandek, savollarni hamon bir tomonga burar edi.

RTS'ning qo'rasida qoramoyga bulangan pakanagina bir remontchi² yigit uning kimligini surishtirmasdan do'q qilib ketdi:

– Istamasam meni majbur qilolarmidi? Bekor gap! O'zim, o'z ixtiyorim bilan ishlab yuribman. Ko'pincha oylik chiqmaydi, sovxoz kambag'al, lekin ishlayman. Nega? O'ylab ko'ring-chi? Yo non topib yeyolmasmidim? – Yigit qo'llarini artgan yog'li lattani burchakka olib, yaqinroq keldi. – Komissiyamisiz, aka, yozing. O'tgan safar ham bittasiga ancha gap aytuvdim, muxbir ekan, gazetaga hamma gapining teskarisini yozib chiqdi. Yozing siz ham! Lekin bir narsani ayting: bugun – dast, shamol, ish; ertaga – dast, shamol, ish; indinga – dast, shamol, ish... Bu nima, yashash shuning o'zimi? Keyin nima bo'ladi, xo'sh?..

Orif aka o'tmiga narigoda siniq choproya ustida oyog'ini chalishitib, papiros chekib o'tirgan duxoba do'prikli oltinroq yigit tirjayib javob berdi:

– Nima bo'lardi, yana o'sha it yotish, mitza turish...

To'laganning har kuni eshitib yurgan gaplari. Lekin Orif aka bu subhatlarning har biri haqida soatlab o'ylab, bloknotlarini

¹ RTS (*ruscha*: ремонт тракторная станция) – traktorlarni ta'mirlash stansiyasi.
² Ta'mirllovchi.

to'ldirib-to'ldirib oldi.

– Bu keyingisi kim? Sillig'i? – deb so'radi u.

– «Sillig'i» – Ubaydullaxon degan, hozir klub mudiri. Asosiy ishi plastinka aylanitirish, – dedi To'lagan.

Oltinchi kun deganda viloyatdan direktorning o'zi kelib qoldi.

– Ziyom Ziyoxonovich, – dedi To'lagan uni derazadan ko'rib. O'zi kutgani chiqib ketdi.

Orif aka ham deraza oldiga bordi. Direktorning uy ko'chani narigi yuzida ekan, «V'olga» kelib to'xtashi bilan bolalari, hali Ubaydullaxon, yana besh-olti kishi chiqib, bagajnikdan tugun, quti, bidonlarni ko'tarib kirib ketishdi. Shahardan kelgan sovg'alari ichida bir-ikki banka qaymoqdan tortib, dasta-dasta obi nongacha bor edi.

Ziyoxonov tunnanning sobiq hokimi edi. Orif aka uni ishdan olinishi paytida, so'nggi yig'ilishda ko'rgan, u haqdagi gaplarni eshitgan edi: o'zi shahardagi uyida turadi, rayonga uch-to'rt kunda bir kelib «rahbarlik» qilib ketadi, deyishgan edi. Hali ham ahvol shu ekan-da...

Yarim soatdan keyin Ziyoxonov mehmonxonaga kirib, salomlashdi, uzi so'radi. U Orif akadan yoshroq, lekin yuzini ajin bosgan, ko'zlari chuqur botgan, qoshlari malla rang, yorg'oq boshi sarg'aygan o't orasida yotgan konserva qopqog'idek yaltirab ko'rinar edi.

– Bir haftadan beri shu yerdamiz, – dedi Orif aka kulib, – na qaymoq, na obi non. Dehqonchilikni yig'ishtirib qo'yibsizlar, chog'i.

– Dehqonchilikning g'amida yuritimiz-da idorama-idora, – dedi Ziyoxonov kesatigini tushumanganga olib. – Biritdan zapchast tilaysan, biritdan ximikat. To'lagan! Choy!

Orif aka direktorga hayron bo'lib tikildi-da, eshikni ochib To'laganni chaqirdi.

– Choyini keyin ichamiz, siz keraksiz.

To'lagan kirib o'tirdi.

– Ziyoxonov, – dedi Orif aka, – o'zingiz mas'ul xodimni bo'lgansiz... lekin bir hisobda, siz hech vaqt.. bo'lganga o'xshamaysiz. Partkomning sekretari yosh bo'lsa ham, siz bilan bizning ilimimizni birga qo'shsa unikichalik bo'lmaydi.

Ziyoxonovning kayfiyati buzildi, yuzida ajini yana ham ko'paygandek bo'ldi.

– Raykom sekretari bo'lganingizdan keyin o'rgatasiz-da, gapiring, qulog'im sizda, – dedi ikki qo'lini stolga tashlab.

– Siz nima uchun ishdan olinganligingizni hanuz tushunmabsiz, Ziyoxonov.

– Nega tushunmas ekanman? Ko'ngilechanlik! Ko'ngilechanlik qildim. Kerak joyda qattiqqo'llikni ishga solmadim. Davr bo'lsa shiddatli, shafqatsiz. – Ziyoxonov qo'llarini ezig'ilab jim qoldi.

Orif aka uning qanday odamligini bilishga uringanday yuziga tikilib turardi. Ziyoxonov davom etdi:

– Boplab ta'zirimi berishdi, ayb o'zimda. Kelajakning muhashsham binosini quryapmiz-a, manguliklaka quryapmiz. Bir million-yarim million pulni, ortiqcha besh-olti yuz odamni ayab o'tirish kerak emas edi. Uygudan qol, ochlikka chida – ayama ekan. Asrlar uchun quryapmiz, avlodlar uchun.

– Bunday «qattiqqo'llikni» tushunarmikan avlodlar? – dedi Orif aka, – o'zingizni aldash nima qilasiz, Ziyoxonov, sizni buning uchun ishdan olishgan emas-ku axir. Aksincha, qattiqqo'llik haddan ziyod edi, odamgarchilik, oddiy insoniylik yetishmagan sizda.

– Mana endi siz kelibsiz, siz qiling odamgarchilikni.

– Gap shundaki, siz bu yerga kelib ham o'sha eski usullaringizni qo'llayapsiz. Sovxozda ishchilarning turmushi...

– Biz davlat xizmatidamiz, o'toq Ochilov.

– Siz odamlar xizmatidasiz. Odamlar, ishchilar, har bir mehnatkash rozi bo'lmaguncha davlat rozi bo'lmaydi.

– Sovxoz, avvalo, o'zini oqlashi kerak.

– Mana yetti yil bo'libdi, qachon oqlaydi? Ungaicha-chi? Odamlarning tirikchiligi shu ahvolda qolaveradimi?

– Ahvoli nima bo'libdi: Oq uy – ola bargak. Arz qilishgandir-da. Qo'riq yerlarni ko'rishmagan, u yerda azamatlar chaylada, yerto'lada yotishibdi. Odam tabiati ajab qiziq: rohatga darrov ko'nikamiz-da, qadriga yetmay qo'ynamiz.

Orif aka Ziyoxonovga tikilmay qo'ydi, uning xayoli uzog'roqqa ketib qoldi, shekilli, gavdasini orgaga tashlab, hech kimga qaramay, go'yo o'ziga o'zi gapirdi:

– Odam ming yillardan beri yaxshi yashay deb intiladi, kurashadi, mehnat qiladi, zahmat chekadi. Bugunga kelib u sal tuzuk yashay boshlasa, nimaga hayratda, qolishimiz kerak, tushunmayman? – U yana Ziyoxonovga qaradi: – Xo'sh, nima qilamiz, direktor?

– Nima qilaylik, aytimg. Paxtaning narxini tushirasizmi, planni kamaytirasizmi, shamolni to'xtatasizmi? Yoki sovxozimiz hududidan bir xazina topib berasizmi?

– Bularning hammasini ham o'ylab ko'rish kerak, – dedi Orif aka. Kulib turgan Ziyoxonovning birdan qoshi chimirdi. – Xazinalardan biri bo'lsa, mana, yoningizda o'tiribdi. Siz unga choy tashitib yuribsiz.

Ziyoxonov To'laganga qarab, taqir boshini qashladi.

– Hozircha bir ish qilaylik. To'lagan, yaqinroq, o'tiring, – dedi Orif aka papkasidan qog'oz-qalam olib. Uchalasi to'garak stol atrofiga joylashdilar. Oq xalat kiygan bir rus xotin choy olib kirib, derazadan charaqlab tushayotgan olovli quyoshni oq dardarda bilan to'sib, devordagi soatni ham yurgizib chiqib ketdi. Xonaga fayz kirgandek, fikrlar chaqonroq ishlab ketgandek, bu uch xil odam o'tirasida allaqanday yaqinlik tug'ilgandek bo'ldi. Keyinroq Uzaurov bilan bosh hisobchi ham kirib o'tirishdi.

– Tuman hokimining bir nuqsoni shuki, – deb boshladi Orif aka, – biz xo'jalikka ko'pincha ma'muriy yo'llar bilan boshchilik qilamiz. Qo'limizda iqtisodiy dastak yo'q. Xo'jalikka ilmiy-iqtisodiy bir dastak kerak. Samarqand xo'jaliklaridan birida men bir voqea bilan tanishgan edim. Xo'jalik boshqaruv qoshida ilmiy konsultant¹ sifatida iqtisodiy kengash tuzilibdi. Rais rahbar. Hamma iqtisodiy masalalarni, planlashtirish, hisobot ishlarini pravleniye majlisiga shu kengash tayyorlaydi. Kengash hisobchilar kurslari ochgan. Ekin yerlarining har bir kartasi o'z pasportiga ega. Buni birovlar kartaning «daftar», ba'zilar kartaning «kasallik tarixi» deb atasharkan. Bu daftarlarda, haqiqatan ham, har bir qartaning tarjimai holi, barcha ko'rsatkichlari, ochligi-to'qligi, foyda-ziyoni, talabi, dardi, bari ko'zgudagiday ayon. Bu dehqonchilikning iqtisodiy analizi.

¹ Konsultant (lotincha: consultants, konsultantis – maslahat beruvchi) – o'z ixtisos bo'yicha kengash, maslahat, konsultatsiya beruvchi, yo'riq-yo'l ko'rsatuvchi mutaxassis.

Kengashning maxsus xonalariga osilgan jadvallar barcha rezervlarni¹, kim qaysi ish jarayonida – o'g'it berisdami, haydashdami, qayerda nima yo'qotgan, buning sabablari, qaysi tadbiri amalga oshirishda qaysi brigada yo'zveno², yoinki agromomni, suvchini – kim aybdor – hammasining tahlili har bir savodli kolxozchiga ko'rinish turibdi. Bu manzara hamma uchun. Bunga qiziqqan, bilgan har bir kolxozchi o'zini butun kolxoz ishiga javobgar deb, xo'jayin deb his etadi. Kolxozchi ilgari qayerda haqini yo'qotgan, nega kam olgan – bilmadi. «Mening nima daxlim bor», – deb ketaverardi. Qaysi traktor qayerda ta'mirlanmasdan qolib, necha ming so'm zarar yetkazgan – bu bilan ishi yo'q edi, bilmadi. Endi biladi! Talab qiladi! Bu tashabbusning ruhiy ta'siri ham katta. Odam ko'pchilik orasi-da o'z mavqeini his qiladi. Xo'jayinlik g'ururi, kolxoz boyligiga javobgarlik hissi paydo bo'ladi. Biladiki, kolxoz yo'qotsa, u ham yo'qotadi. Ilgari biz devorlarda va dalarimizni yoki ish natijalarimizni pesh qildik. Endi ishimiz tahlilini ochib tashlaymiz. Bu moddiy manfaatdorlik haqida quruq so'z emas, uning aniq yo'li. Iqtisodiy kengashning ishi ko'p, faoliyati keng. Lekin hozircha sovxozda mana shu ayvaganlarini qilib ko'rsak dey-man. Qanday fikrlar bor?

O'rganlar bir-birlariga qarashdi, indashmadi. To'lagan ko'zlari yonib turar. Uzairov qog'ozga allaganday geometrik shakllar chizar, bosh hisobchi bo'lsa qamali qolib derazadan derazaga qarab uchayotgan qushdek u yoqdan-bu yoqqa yurar edi. Ancha jimgidan keyin hamma birdan gapira boshladi, savollar ko'payib ketdi. Kengashda necha kishi bo'ladi? Kimlar? Buni qishloq xo'jalik boshqarmasida qilsa bo'lmaydimi? Bu tajriba haqida biror kitobcha yo'qmi? Samarqandga borib kelin-sa, qanday bo'larkin?

Bu masalalar uzoq muhokama qilingandan keyin Orif aka taklif kiritdi:

– Raykom kengashni tashkil etish va boshqarish uchun To'laganni tavsiya qiladi. Parkomning sekretari, moliya mutaxassisi, yosh, g'ayratli...

Haidan beri indamay o'tirgan Ziyoxonov birdan o'rindan

¹ Zahira.

² Zveno – eng kichik tashkiliy birlik.

turdi, «Kelishib qo'ygan ekanisizlar-da?» degandek, To'laganga qaradi, bir yashirin fitna sezgandek bezovta bo'lib qoldi:

– Siz kolxoz tajribasini gapirdingiz, o'rtiq Ochilov, – dedi negadir stoldagi qog'ozlarni yig'ishtirib, – sovxozni davlatning o'zi nazorat qiladi.

– Gap nazorat haqida emas, Ziyoxonov. Bu o'z-o'zini tahlil qilish. Doimiy tahlil! Tushundingizmi? – deb uqtirdi Orif aka. U Ziyoxonovning bezovtalik sababini tushunishga urinardi: nimaga rangidan qon qochdi? To'laganning mavqei oshishidan qo'rqadimi? Kengash huquqlarini cheklab qo'yadi, deb cho'chiyaptimi? Yo boshqa biron xavotiri bormi?..

Orif aka yana to'rt kun boshqa sovxozlarda yurib, charchab, umniqib, soqollari o'sib uyga qaytganida qizi uning chang hidi kelib turgan bag'riga o'zini tashlab yig'lab yubordi. Onabibi sog'inganini bunday ochiq bildirmas edi, bir gap bo'lganga o'xshaydi.

– Nima gap, Onam? – dedi otasi uyga razm solib, uy ozoda, jihozlar sarishta, kechki quyosh nurida Orif akaning charchagan ko'zlariga hamma narsa yunshoq, yoqimli ko'rinar edi. – Biron voqea yuz berdimi?

– Hech nima bo'lgani yo'q, – dedi Onabibi, lekin yana piq etib yig'lab, burnini tortdi-da, testari o'g'irilib, yuzini berkitdi. U sochini maydalab o'rgan, yupqa batist¹ ko'yilgan ichidan o'smir-larga xos uchli yelka suyaklari turtib chiqib turardi. – Sizni maktabga chaqirishdi...

«Hech gap emas ekan-ku...» Orif aka yengil tortib, ko'nglida jilmayib qo'ydi, hatto sevinib ham ketdi. Katta ishda ishlagani uchunmi, uni hech qachon maktabga subhatga chaqir-ganlari yo'q edi. Lekin sirtidan «jiddiylik»ni yo'qotmadi.

– Nima qilib qo'yding?

– Hech nima... Muallimam uyimizga kelmoqchi edi, o'zlari boradilar, dedim. Hammaning dadasi maktabga boradi...

Orif aka qizaloqinani bir bag'riga bosib ovutgisi keldi-yu, pedagog bilan subhatga borishdan oldin bunday qilmaslik kerak deb, o'zini tiydi. Maktabda, albatta, bir «ish» ko'rsagan-ku, bekoraga chaqirishmaydi.

¹ Batist (fransuzcha: Batiste < fransuz Batiste de Chambrai nomidan) – pishirilgan ingichka ipdan to'qilgan yupqa, yengil gazlama.

Orif aka ertasiga maktabga bordi.

Ilmiy mudir xonasida uni sinf rahbari Shafiq'ullina kutib oldi. U biologiyadan ham, ijtimoiyodan¹ ham dars beradigan keksa, to'g'rirog'i, qarib qolgan muallima edi.

– Biz huzuringizga suhbatga bormogchi edik, safarda deysdidi, o'zingiz kelibsiz bezovta bo'lib... Kechirasiz, ya'ni rahmat... Gap Onabibi to'g'risida.

– Noma'qul ish qilib qo'ydimi?

– Nima desak ekan?.. H-ha, ha. O'tgan hafta rus tili darsidan «Bizning oilamiz» degan mavzuda insho yozdirilgan. Mana qizingizning «inshosi»! – Shafiq'ullina inshoni ko'zoynagiga yaqinroq keltirib, yana bir tikildi-yu, Orif akaning oldiga qo'ydi.

Onabibi inshosida o'z otasi haqida eshingan barcha gapini to'kiib solgan edi. Onasining uni deb xor bo'lganlari, uyatga qolganlari... Onasi kasal bo'lganida ham xabar olmay, hatto o'limiga sabab bo'lganlari, Onabibi tug'ilganida vijdonsizlarcha tashlab ketganlari...

Onabibi shunday iflos odamning boshqalar qatori yashab yurganiga g'azablanadi.

«U tufayli mening oilam yo'q. Boshqalarniki singari onam, ammam yoki akam yo'q. Hech bo'lmasa bitta singlim bo'lsaydi... Hozir ota tutingan bir mehribon odam bilan turibman», – deb oxirida qo'shib qo'yadi.

Orif aka uzog o'qigach, shu bir bet qog'ozni ushlaganча nam kipriklarini pipiratib uzog o'tirib qoldi. Yurak-bag'ri ezilib ketganidan, qayerda o'tirganini ham unutgan ekan, Shafiq'ullinaning:

– Ko'rdingizmi? – degan xirqiroq tovushidan cho'chib tushdi.

– Nimani aytyapsiz?

– Qo'lingizdagini.

– Ha... – dedi Orif aka qog'ozni hamon qo'lidan qo'yamay. Uning tovushida og'ir iztirob, ojizlik, horg'inlik bor edi. – Ha.

– Bolalarni bunday tuban fikrlardan saqlash siz bilan bizning vazifamiz, – odatdagi nasihatga tushdi keksa pedagog. –

¹ Ijtimoiyot – jamiyat, uning hayoti va qonuniylari haqidagi fan; jamiyatshunoslik.

Ularni yuksak, pok hislar, portloq davrimiz haqida yorqin o'ylar ruhida tarbiyalash...

– Menga qarang, siz... – Orif aka inshoni ko'rsatib, sinf rahbariga hayron bo'lib tikildi, – siz buning uchun Onabibini ayblayapsizmi? Bu gaplarning hammasi to'g'ri-ku!

– Yosh bolaning oilasi haqida shunday o'ylashi pedagogikaga to'g'ri keladi, deb o'ylaysizmi?

– Pedagogikani... bilmadim, – Orif aka yelkasini qisdi, – lekin bularning hammasi to'g'ri. Mavzu shunday ekan. Har kim o'z oilasi haqida yozishi kerak ekan, shundaymi?

– Shunday. Ammo, mana, qarang boshqa bolalarning insholarini. Mana! Mana! – Shafiq'ullina bir necha dasta iishoni stolga olib qo'ydi. – Hammasi yorqin! Ikir-chikirni kovlash-tirmay, baxtli oila haqida, baxt haqida g'urur bilan yozishadi.

– Baxt.. men aminmanki, Onabibi baxtning nima ekanini aytib berolmaydi. Gapning ochig'i, yoz, desalar, buni men o'zim ham yozib berolmasdim. Lekin Onabibi o'ylaganini, ko'nglidagini yozibdi. Bu yomon emas. Men buni taqibolmayman.

– Bu... xunuk, axir, tushunayapsizmi? – dedi Shafiq'ullina qo'liga Onabibining inshosini silkitib.

– Bu – haqiqat! – dedi Orif aka.

– Siz, o'rtoq Ochilov, uyda kam bo'lasiz, kecha-yu kunduz safarda, daladasiz. Bola yolg'iz, o'z holiga tashlab qo'yilgan. Xulqi ters, og'ziga kelganini gapiradi, yozadi. Biz bunga yo'l qo'yolmaymiz.

– «Og'ziga kelganini» emas, o'ylaganini gapiradi, bolamni men ham bilaman, hurmati muallima.

– To'g'ri, siz olasiz, lekin otalik mehri bizning pedagoglik izminizga xalal bermasligi kerak. Adabiyot o'qituvchisining arzarini hali sizga aytganim yo'q.

– Yana nima?

– Onabibi o'qituvchi bergan plan bo'yicha yozma ish yozishdan bosh tortgan.

– Sabab?

– Sabab – mana, – sinf rahbari tortmadan bir parcha qog'oz olib berdi, – mana, yozma ish o'rninga o'qituvchining ob-ro'siga putur yetkazadigan mana bu xatni tashlab ketibdi qizingiz.

Orif aka qoshini chimirib bu xatni ham uzog o'qidi:

«Men Onegining¹ anketasini to'ldirmayman. Ruxsat bersangiz «Yevgeniy Onegin»ni sinfta to'la aytib bergim keladi. Men uni yod bilaman... «Klassik» degan kitobiy sovuq so'zni yomon ko'raman, Pushkin² mening akandek, uni tirik, oddiy odam deb tasavvur qilaman. Tushimda ko'rganman...»

— Ko'rgan, ko'rgan! — deb yubordi Orif aka, yosh boladek.

— Bahorda edi, tongda yotog'idan yugurib chiqib menga aytib bergan. Buning hammasi rosti! Rosti!

Shafiq'ullina og tushgan qoshlarini uyib, qari yuzini xunuk burushitib, hayrat bilan qarab turardi. Orif aka, qo'lidagi xatning o'qituvchi arzini tasdiqlashi kerak bo'lgan hujjat ekanini eslab, haligi bolalik quvonchini yo'qoldi. Jiddiy gapirdi:

— Menga qarang, men buning uchun ham unga tanbeh berolmayman. U nimani o'ylagan bo'lsa shuni yozgan. Yo o'ylaganini yashirishi kerakmidi? Dilda boshqa, tilda boshqa, shundaymi? Uydah boshqa gapni gapirib, maktabda boshqa gapni yozishga o'rgatishni bizning vazifamiz?

— O'qituvchi shu xatga nima deb baho qo'yadi, o'ylang? Biz imloga, fikr ifodasiga qarab baho qo'yamiz. Bu bir parcha xat — betgachoparlik... Biz baho qo'yishimiz kerak. Nimaga qo'yamiz? Qizingiz «ikki» olib o'tirsa-yu, siz qanaga otasiz... — Kampir qizishib ketganini payqab, qalitraq qo'li bilan ko'zoynagini arta boshladi. — Kechirasiz...

— «Baho qo'yish kerak..» Bolaning nimalar o'ylashi sizlarga baribirimi?

— Nega? Bola yorqin o'ylar o'ylashi kerak. Biz shuning g'amini yeyapmiz.

— Ba'zan ko'nglida yorqin o'ylar bo'lmasa-chi? Soxtalik, ikkiyuzlamalik qilishi kerakmi? Maktabdaligidayoq-a?..

Kampir bu gapga darg'azab bo'libni yo javob topolmay, jim qoldi. Anchagacha yerga qarab turgandan keyin Orif aka davom etdi:

— Kechirasiz, xayolimga bir gap keldi: o'sha... Onabibi-ning otasini aytaman... uning soxtaligi shunaga joydan boshlan-

¹ «Yevgeniy Onegin» — Pushkinning dramasi.

² Aleksandr Sergeyevich Pushkin (1799-1837) — rus yozuvchisi, yangi rus adabiyotining asoschisi.

madmikan?

Shafiq'ullina g'azabdan bezovtalanib qoldi.

Orif aka birpasdan keyin o'zicha o'y o'ylagandek sekin-roq qo'shib qo'ydi:

— **Ziyoxonovning** ham... balki, undan kattarog'ining ham...

— A? Bir nima dedingizmi?

— Yo'q, o'ylab ko'ray, deyaipman. Yo'qlaganingiz uchun rahmat, men subhatimizni, albatta, o'ylab ko'raman. Xayr.

Orif aka kigiz galpog'ini qo'ltig'iga qisib chiqib keldi.

Uydah Onabibiga nima deyishini bilmadi. Qiz xavotirda, otasidan bir gap kutar, ish bilan ivirsib turib, yer tagidan unga qarab qo'yar edi. Onabibi so'rada falsafa so'qib o'tirgan Temirni hovlidan haydab chiqardi, otasiga choy damlab keldi, yana yer tagidan qarab qo'ydi. Orif aka sezib turardi, oxiri chiday olmadi, qizini bag'riga bosdi. Ko'ngli to'lib turgan Onabibi uning bag'righa yuzini yashirib burnini tortdi.

Shundan keyin Orif akaga o'sha birinchi kunlardagi og'ir kayfiyat, g'ashlik yana qaytib keldi. Raykomda ham, prezidiumda¹ o'tirganida, safarda ham ko'nglida bir nima toshdek bo'lib turar, ishing jilovini ushlab olishga xalaqit berib, xotirini parishon qilar edi. Yangi kotib bir necha oygacha byuro-larda gapirmadi, katta tadbirlarga aralashmadi, uning ishga «kitishuvi» cho'zilib keldi.

Bir kuni viloyat konferensiyasida Mariya Vasilevananing juda katta nutqini eshitgandan keyin to'ppa-to'g'ri uning uyiga kirib bordi.

Mariya Vasilevna noshud eridan ajralgandan beri, sochi oppoq oqargan bir ammasi ham urushda o'lib ketgan ukasining ikkita bolasi bilan birga uch xonali uyda turardi. U hozirgina vannadan chiqqan, yuzida muvaffaqiyatli ish kuniidan keyin bo'ladigan odatdagi mamnunlik barq urib turar, sochini boshiga turmaklab, xonaki keng-kovul ko'ylak kiyib olgan edi, qomati nozik bo'lmasa ham, durkun ko'rindi Orif akaga.

— Kirganing yaxshi bo'libdi, — dedi u xushvaqt bo'lib, —

¹ **Prezidium** (lotincha: praesidere — oldinda o'tirmoq, raislik qilmoq) — 1) majlis, kengash

va shu kabi katta yig'ilishlarni boshqarib borish uchun saylangan kishilar guruh; hay'at; 2) bu'zi tashkilot, jamiyat yoki iimiy muassasaning saylab qo'yiladigan rahbarlik organi.

o'zim ham chaqirmoqchi edim. Kuni bilan majlisda o'tirib, yana choy-poy ichmasdan yo'lga chiqish...

— Bu safar tayyor fikr bilan keldim.

Mariya Vasilevna o'tgan safargi subhatni eslab labini tishladi.

— Uyda ishdan gapirma, qani, o'tir, — dedi u stol atrofiga kursilarni qo'yib. — Amma!

— Hozir, Mashal! — deb qichqirdi ammasi oshxonadan ruschalab. — Mehmon jindek ichadimi?

— Ichasanni? Ichadi, ichadi! — dedi Mariya mehmonning javobini ham kutmasdan.

— Uyda gapirma degin? Uyda bo'lak gap, idorada bo'lak gap ekan-da? Uyda o'z o'ylaganimizni, o'z ko'nglimizdagini gapiraylik, majlisda bo'lsa nuqul o'zimizni yaxshi ko'rsatadigan, muxbirlarga, hujjatlarga, rahbarlarga kerak bo'lgan gaplarni so'qaylik, shundaymi?

Ularning ko'zlari uchrashdi. Mariya Vasilevnaning hammomdan keyin lovuillab turgan chehrasi so'ndi.

— Sen nima devapsan, Orif? Yana kayfing buzuq...

Orif aka tirsagini stolga tirab, manglayini katiga qo'ydi.

— Ha, juda ham dilozor bo'lib qolibman, Maryam. Kechir...

Amma chuqur tarelkalarga qo'ziqorin sho'rva suzib keldi. Piyoledan qaymoq tomizib, eskicha guldor yog'och qoshiqlarni oldilariga qo'yib ketdi. Oshxonadan kotletning jizillashi eshiltardi.

Yaxshi ham o'sha jiz-biz bor ekan. Bo'lmasa bu jimlikda qoshiq taqillagani ham, sho'rva xo'rillagani ham eshittilib, battar o'ng'aysiz holga tushar edi. Mariya Vasilevnaning ishtahasi bo'g'ilgan edi, qoramtir sho'rva ushida oydek bo'lib turgan qaymoqni atalab-atlab, qoshiqni surib qo'ydi.

— Gapir endi bo'lmasa... Mening dokladimni aytyap-sanni?

Orif aka sho'rvaqaragancha jilmayib turardi.

— Nega iljaysan?

— O'zing bilarkansan. Men bilmasmikansan, deb o'ylardim. Unda yana ham xunukroq bo'lardi. Darvoqe, ikkalasi ham dahshatli...

— Tushunadiganroq qilib gapirolasanni?

— Ha... Odamlar o'zi uchun — xuddi o'zi, o'z insoniyligi, o'z o'ylari bilan... Idorada yoki majlisga borsach, shundoq plakat bo'ladi-qoladi. Ba'zilar buni o'zi bilib qiladi, ba'zilar esa bilmay. Ya'ni, bir qiyofada ikki kishi bo'lib yashashga o'tganib, shunday tabiiylarib qolgan. Buning ikkalasi ham yaxshi emas, deyapman.

— Xo'sh, men ham shunday ikki yuzlama ekanman, qani, gapir-chi.

— Men unday keskin so'zlarni qo'llamoqchi emasman. Doklading nimanidir pesh qilish, illyustratsiya¹ qilish niyatida balandparvoz tarzda tuzilgan. Tahlil yo'q. Tahlil uchun plyus, minus, yaxshi-yomon kerak, haqiqiy ahvol kerak. Senda esa, u yo'q. Ya'ni, umuman senda emas, majlisdagi senda.

— Davom et

— Misol. Tog' rayonidan sakkiz ming vatandparvar cho'lga ko'chib tushdi, deysan. Bilasanki, ulardan yetti yuztasi qochib ketdi. Lekin ko'nglingdagi bu gapni sen aytmayсан. Cho'lga hayot keltirdik, deding. Bilasanki, ayni paytda tog' bag'ridagi azaliy obod qishloqlar sarg'ayib so'lidi. Lekin sen bilib turgan bu gapingni ichingda saqlab qolasan. Azamat dehqonlarimiz tashabbusi bilan olti sovxoz qad ko'tardi, bu — davlatga uch yuz ming tonna paxta demakdir, deding. Bilasanki, bu sovxozlar yetti yildan beri o'zini oqlagan yo'q, garmel azob bermogda, hosil kam, daromad kam, azamat dehqonlarning turmushi og'ir. Lekin ko'nglingdagi bu gap majlisda chiqmaydi. Chunki sen u yerda mana bu Mariya emas, plakatsan. Bu gap plakadni buzishi mumkin.

Jamiyat qurishni hamirdan qil sug'urgandek oson deb o'ylamaysan, lekin shunday deb ko'rsatmoqchi bo'lasan. Har bir yaxshi ishning bir qiyinligi bor, qarama-qarshiliksiz ish bo'lmaydi — buni bilasan, lekin sen hamma ishini bir yoqlama, yaltiroq qilib ko'rsatishga urinasan. Buni zalda hammamiz bilib o'tiramiz, lekin hamon tinglaymiz, qarsak chalamiz. Nazarimda, biz ish qilayotganimiz yo'q, o'z-o'zimiz bilan bekinmachoq o'ynayapmiz.

¹ Namunaviy misol, dalil.

– Xo‘o‘p... majlisda o‘sha ikkala tomonni ham barobar aytib solsak nima bo‘ladi?

– Nima bo‘ladi? Haqiqiy ahvol ko‘z oldimizga keladi. Tahsil etamiz. Qanoat hosil qilamiz. Insoniyat bo‘lamiz. Samimiyat yuzaga keladi. Hayot tabiiyroq bo‘ladi. Bir-birimizning qalbimizni ko‘ramiz. Qani, ihsadigan bor, degan eding, shekilli...
– Ammal – deb qichqirdi Mariya Vasilevna. – Xo‘sh, har holda bir ish qilyapmiz-ku, oldinga qarab ketyapmiz-ku, buni isbot qilish kerak emasmi?

– Kinga?

– Xo‘sh, nihoyat, yutuqlarni targ‘ib qilish, xalq ichida tashviqot ishi bor, axir, buni ham bekor qilasanmi?

– Agar og‘zakigina bo‘lsa, bir yoqlama va yaltiroq bo‘lsa, bekor qilaman, – deb kuldi Orif aka, keyin yarim ryumkagina aroq quyib ichdi.

– Sening gaplaring esa, og‘zakigina emas, hatto xayoliy.

– Yo‘q, mening konkret fikrim bor... Sening o‘yingni bilib turibman: bu shunchaki mulohaza, devsan, senga mulohaza emas, amaliy ish kerak. Lekin meningcha, mulohazaning o‘zi ham ish. Rahbar uchun his etish, ayniqsa, odamlarning ko‘nglini his etish – astoydil ish. Bilasanmi, bir dehqon menga nima dedi? – Orif aka bloknotini olib varaqldi. – Mana: «Faqat xazina boylik emas, mehr ham boylik. Odan ko‘zining quvongani ham boylik».

– Chiroyli mulohaza qilib, «his qilib» yuraversangiz, yana bir yilda xo‘jaliklarning rentabelligini ta‘minlamasangiz, ishdan olamiz.

– Bunga shoshmanglar. Xulqim og‘irligi shundaki, men bu ikkalasini bir-biridan ajratolmayapman. Hissez, mulohazasiz «ijrochi»larni men ham bita-bita ishdan olib tashlasam kerak...

– Rayonni uzog‘ aylanib shu fikrga kelidingmi?

– Fikr o‘sha-o‘sha: Ko‘yki rayonini tugatish, u yerdagi yetti pushi mitishkor bog‘bon o‘igan muqim aholini ma‘muriy yo‘l bilan cho‘lga ko‘chirib tushirish noto‘g‘ri bo‘lgani!

– Obbo, yana o‘sha Ko‘yki rayoni! – Shu joyda Mariya Vasilevna o‘zi ham yarim ryumkagina ichib yubordi. – Iqtisodiy zaif rayon edi, axir. Rivojlanish kelajagi yo‘q, yerini kengaytirib bo‘lmaydi, xo‘jaligi bir yoqlama – davlatga bergan mevasi bir

kolxozning paxtasiga arzimaydi. Hududi tog‘- Tosh, xususiy uzumzorlardan, bog‘lardan iborat. Xususiy mulkchilikning uyas. Vodiyning bozorlari shivilg‘onliklar bilan to‘lib yotardi. Cho‘ldagi sovxozlar bo‘lsa – davlatga tayanch. Bu gaplarni bolalar ham biladi, men senga tushuntirib o‘tiribman.

– Men bola emasman-da. Men bilimanki, cho‘ldagi paxtani o‘z ota kasbini muqaddas bilgan bog‘bonlar dilini ranjitmasdan ham olish mumkin edi. Bizda qo‘riqlar ochish tajribasi katta... Vodiyn bozorlariga kelsak, men ularning doim mo‘l-ko‘l bo‘lishini istayman. «Ko‘yki – vodiyning ko‘rki» degan gap bor edi ilgari. Hozir bu gap kulgili bo‘lib qolibdi. Sen bilan bizdan kulishadi, Maiyam. Go‘zal qiz o‘z husnini pulga chaqsa – shunday kulgi bo‘ladi...

– Aynima. Iqtisodiy zaif tumandan davlat manfaatdor emas, bilasan.

– Bo‘lmasa Kavkaz sohiliidagi rayonlarni yopaylik, Qrimni ham tugataylik, u yerlarda shifobaxsh havo va azaliy diltarlikdan boshqa narsa yo‘q. Paxta bermaydi, axir, nima haqqi bor...

– Qo‘pol kinoya. Kotleting sovi b qoldi.

Mariya Vasilevna o‘zini bosib, kalta-kalta javob berib turibdi-yu, ammo ich-ichidan qaynab ketayotgani bilini b qolardi. «Bu nima qilmog‘chi? Obkomning yetti yil davomida qilgan ishini, oblastning dong‘ini chiqargan tashabbusni bekor qilmog‘chimi? Nega o‘ziga choh qaziydi? Chalkash, mayda fikrlar, vaziyatni anglamaslik... undan kutmovdim. Nahotki yuqorida shu fikrni qo‘llashar deb o‘ylasal!»

Mariya Vasilevna uning sal og‘arinqiragan go‘shidori yuziga bog‘di. Orif aka bu vaqtgacha ikki marta tushirib olgan edi. Aroq unga yuqmaydi, ichsa rangi o‘chadi.

– Menga qara, Orif, jamiyatning moddiy-texnika bazasini yaratish degan gapni eshitganmisan? Butun mamlatat shu bilan band. Sen bo‘lsang sentimental¹ xayollarning bilan chuvalashib yuribsan. – Mariya Vasilevna jahl bilan o‘rmdan turib ketdi. Sal badani uvushganday bo‘lib yelkasiiga tivit ro‘mol yopindi-da, shkaftga suyardi. Orif aka o‘tirgan joyida indamay bosh egib qolgan edi.

¹ Ta‘sirchan.

Shu xilda ancha vaqt o'tidi. Ko'chalarga allagachon tun qorong'isi va sukut cho'kkan, muyulishdagi katta fonarlar ham o'chgan edi.

– Nimani o'ylab qolding? – dedi Mariya Vasilevna.

– Esimga tushib ketdi... – dedi Orif aka boshini ko'tarib. U juda sekin, og'ir gapira boshladi. – Urushdan kelgan nindan keyin avval Ochil buyani borib ko'rdim. – Orif aka otasini hamma qatori «Ochil buya» deb atar edi. – Keyin Saragulni... ikkinchi kuni bo'lsa tong otar-otmas Sumbultomchiga yugurdim. Shunday uzoqdan ko'rishim bilan xayolimga bir gap kelibdi: «Urushda o'lib ketسام, nima bo'lardi!..» Frontda men o'limni o'ylab bunchalik dahshatga kelmagan edim, shu yerga kelib... – Orif aka o'ylaganining hammasini aytmay, gapining yarmini yutib, dam sekin, dam ovozi balandlashib, uzoq gapirdi. – Sumbultomchini yana bir ko'rish uchun jon tiksa arziydi deb o'ylardim. U mening yoshligimni, mana shunaqangi g'alati qilib tartibyalab qo'ygan ekan.

– Sumbultomchi...

– Ha, Mana, qora tun. Noma'lum so'qmoqlarda sharpa. O'lim sharpasi. Biz uning g'ashiga tegamiz. Qorong'ilik tuga maydiganga o'xshaydi... Birdan quyoshi Qandaydir begona quyosh. Biz razvedkadan qaytamiz. Yana, bu safar ham omon qaytaymiz. Shunda qayin tagidami, botqoqdami, qirg'oqda yo vayronadami bir gulga, tiniq osmonday zangori gulga duch kelaman. Yoki yolg'iz vizillab yurgan bolari... yig'layman... Iltimoz bolasiday, ahmoq bir go'dakdek, do'stlarimdan yashirib yig'layman. Sumbultomchi esimga tushadi...

Mariya Vasilevna uning yelkasiga qo'lini qo'yib, asta silkidi. Orif aka bosh ko'tarib, uning kulimsiragan yuzidan «Uyg'on, qayoqqa ketib qolding, mastmisan?» degan ma'noni o'qidi.

– Yo'q, menga qara, mana sen qancha raqamlar keltirдинг: tonnalar, gektarlar, ish kunlari, kilometr... Odamlarning quvonchlarini, mening o'sha ko'z yoshlarim, qorli cho'qqilarning, buloqlarning dillardagi jilvasi, keksa bir ko'ngilning ranjishi, orzular, odamlarning ixlosi, ishonchi, ko'ngil butunligi... Bularni nima bilan o'layman? Qayerda gapiramiz?

Mariya Vasilevna: «Bas endi, kech bo'ldi, kayf qilib qolding», – demogchi edi, «Qayerda gapiramiz?» – deganini eshit-

gandan keyin, yana ro'paraga o'tirdi. Lekin endi ko'rdiki, Orif aka mast emas edi.

– Men To'ychi Eryigitovni yaqindan tanirdim, – dedi u mulohazasini davom ettirib. – Savodli, ongli yigit, yosh edi. Ko'plar bilmaydi, sen ham bilmaysan: uning yana bir fazilati bor edi – gul dastalar edi. Sira etimmasdi. Ba'zan etralabdan kechgacha shu bilan shug'ullanishi mumkin edi. San'at deb bilardi gul dastalasini. O'z ko'nglidagiday dastalayi olsa, unga kitob o'qiganday uzoq qarab qolardi. Yapon gulchilarining kitoblarini topgan edi. Qizlar uchun gul dastalash san'atini o'rgatuvchi kurs ochishni orzu qilardi... Seningcha, shu yigiti DZOT¹ga tashlanish oldidan nimalarni o'ylagan ekan?

– Guldastani demogchimisani?

– Yo'q.

– Nimani, bo'lmasa?

– Hech nimani. Unday daqiqada odam hech narsani o'ylamaydi, vaqti bo'lmaydi o'ylashga. Endi sen javob ber: DZOTga qarab qanday kuch uni tolpintirdi ekan?

– G'azab.

– G'azab yo'lbarsda ham bo'ladi.

– Onglilik.

– G'azab va ong bilan birga, qalb kerak. Katta, boy,

olijyanob, inson qalbi!

Mariya Vasilevna ikki barmog'i bilan peshanasini qisib, horg'in tovush bilan stolga qarab gapirdi:

– Bu gaplaring hammasi to'g'ri. Lekin sen rayonning xo'jalik ishlariga faqat shu nuqtai nazardan yondashsang, biz sendan plan o'miga gap olamiz, chamamda...

«Aql, iroda, mantiq – hammasi bor, ammo bir qatragina his, yurak ham bo'lsa-chi! – deb o'yladi Orif aka uning qizlik chog'larini ko'z oldiga keltirib. – Bor edi. Bor edi! Ajabo, qayerda yo'qotdi ekan...»

Maryam tirsillagan olma singari, kulgisi kumushdek yangiroq, sapchib turadigan olov qiz edi. Rabfakda Oritdan bir

¹ DZOT (ruscha: «звено-земляная отрядная точка») – «yog' och-tuproqli o't ochish nuqtasi» birlamasining qisqartirmasi) – ikkinchi jahon urushi arafasida va urush yillarida turli xil o't ochish vositalarini joylashtirish va dushman o'q, snaryadlardan saqlanish uchun yog' och, tuproq, tosh va boshqa materiallardan qurilgan mudofaa inshooti.

kursina keyinda o'qir, unda jindek ko'ngli ham bor edi, shekilli, boshqa qizlarga rashk qilardi uni. Birov seni rashk qilsa qanday yaxshi! Orif uning tikanti qarashlarini ko'rgan sari ko'ngli o'sardi. Hozir ham es-es yodida. 1927-yil edi, shekilli. Orifni birinchi kurslik Nazmi degan soddagina bir qishloqi qiz yaxshi ko'rib qoldi. Orifning juda chertib tanlaydigan qirchillama payti, nazar-pisand qilmadi. Bir kuni o'sha Nazmining Orifga yozgan ishq-muhabbat xati nima balo bo'lib direktorning qo'lga tushib qoldi. Lapashangroq edi, yo'lakda tushirib qo'yibdi...

Hamma kurslarda, ustaxonalarda, uchkomda¹ ham, kasa-ba uyushmasi ham, boshlang'ich tashkilotda ham duv-duv gap bo'lib ketdi. Bunday masala u vaqtda darrov majlisga solinardi. Direktor umumiy majlis chaqirdi. Orifning ahvoli chatoq edi: majlisda Nazmini yoqlasa – ko'ngli bor ekan deb o'ylashi mumkin, yoqlamasa – qizni «monunosib axloqi uchun» rabfakdan² haydashadi. Haqiqatan ham, majlis juda keskin bo'ldi. Hech kim Nazmini himoya qilmadi. Hatto keksa muallimlar ham o'quvchilar orasida axloqiy buzuqlikdan g'azablanib gapirishdi. Shunda yolg'inday lovuillab Maryam paydo bo'ldi sahnada. Orif akaning hali-hali ko'z o'ngidan ketmaydi: hech narsadan qaytmaydigan, oppoq bilaklari ochiq, rabfakdagi hamma yigitlarning ko'zini yondirgan bu qiz zalni go'yo to'ldirib turar, u gap boshlashi bilan zaldagi yosh yuraklar go'yo o't olib bir-biriga tutashib ketgan edi.

– O'zbek qizining bugun «Sevaman!» deb baralla ayitishining o'zi bir olam-kul! O'zi bir g'alaba-kul! – deb qich-qirgan edi Maryam o'shanda. U uzoq yonib gapirdi, qarsaklar bo'ldi. Biroq Orif akaning yodida negadir faqat shu gap qolibdi...

Yo'-o'q, bor edi unda yurak! Bor edi...

– Sen bilan biz til topolmadik, Orif. Mayli, istasang, ertaga Birinchiga³ kir.

Orif akaning uzoqda kezib yurgan o'ylari lip etib so'ndi. Bu hozirgi Maryamning tovushi edi.

– Yo'q, – dedi Orif aka, papiros olib, tutatmay kuldonga ezib tashladi. – Men sen bilan gaplashaman. To'g'ri, bugun ko'p

¹ Talabalar tashkiloti.

² Ishchilar fakulteti.

³ Birinchi koth.

gapirvordim. Lekin oxirgi savolim, qani, sen menga ayt-chi: qayerda, qachon yo'qolding yoshligingni?

Mariya Vasilevna seskanib boshini ko'tardi. Juda og'ir botdi unga bu gap. Javob berolmay qoldi. Nimadair hayratda edi. Alamlar o'ylar yurak tepishini tezlatdi. Oshxona eshigida ammasi ko'rindi – Mariyaga achinib, cho'pday quruq barmog'ini iyagiga tirab turardi.

– Meni nima desang de, lekin rayondagi ahvol haqida tasavvuring xato.

– Men odamlar bilan gaplashdim.

– Sen sobiq shivilg'onlik bozorchilar bilan, chayqovchilikda suyaqi qotgan qochoqlar bilan gaplashibsan! – Mariya Vasilevnaning tovushi kutilmaganda temirdek jaranglab ketdi. U o'rmdan turib olgan edi. Orif aka o'tirgan joyidan uning dar-g'azab yuziga qarab yumshoq gapirdi:

– Maryam, sen, obkomning sekretari sifatida, o'z o'rningda emassan.

Shu gap bilan u joyidan turib, qoziqdan pidjagini oldi. Eshik yonida turgan kampirga «Ujin! uchun rahmad», – dedi-da, qo'lini o'pib, xayrlashib chiqib ketdi.

Mariya Vasilevna uni kuzatgani o'rmdan turib eshikka keldi, eshik yopilganda oq lakka bo'yalgan sovuq kesakiga manglayini qo'yib behol suyanib qoldi. Shoshib yetib kelgan ammasi uning sirg'anib tushgan ro'molini kiftiga yopib yelkasidan quchdi.

– Qachondan beri qiynaydi-ya. Erkak boshi bilan... Nega izm berasan unga? Nimaga dilingni og'ritadi? Nima haqqi bor! – dedi yig'lagundek kuyib-pishib ammasi Mariyaga juda rahmi kelib. Sal titragan iliq gavdasini yumshoq tivit ro'molga o'rab quchgancha, yosh boladek yelkasini silar edi. – Qo'y, qo'ya qol, oppoqinam... – u Mariyani yig'layapti deb o'yladi. Biroq Mariya Vasilevna yuzini eshikning kesaksidan olganda qarasaki, ko'zlari qup-quruq, hatto sal zaharxanda bilan jilmaygandek ham bo'lib ko'rindi.

...Ko'chada mashinalar qatnovi tingan, tim qorong'i, tungi shabada terak barglarida sirli shivirlardi. Orif aka kimsasiz

¹ Kechqurungi taom.

yo'lkadan shoshib yarim kvartalecha yurdi-da, orqasiga qaytdi. Uchinchi qavatda faqat bir derazada, Mariya Vasilevnaning derazasida chiroq yonardi. Orif aka do'ppisini ushlab o'sha derazaga qarab qo'ydi, so'ng birpas u yoq-bu yoqqa yurdi-da, yana ketdi. Obkom ro'parasidagi xiyobonda mashinasini topib, astoydil rayonga jo'naydigan bo'lib kabinaga chiqdi-yu, motorni yurgizmay, suyangancha o'tirib qoldi... Uzoq o'tirdi. Kayfi yo'q, ozgina bo'lsa ham, allaqachon tarqagan edi. Xiyobonda allaqanday qushlarning chug'ur-chug'uri, qo'nalg'a tanlab iviritsigani eshiltildi.

Orif aka tunga qulog' solib o'tirib mudrab ketgan ekan, tush ko'ribdi. Tushida Onabibi labini cho'chaytirib yig'layotganimish: «Bittagina kichkina singilicham bo'lsa ham mayli edi...», — dermish o'ksib.

Orif aka uyg'ondi-yu, Onabibining inshosini eslab jilmayib qo'ydi. Tushda ko'rganlari xayollariga ulanib ketdi: yolg'iz, haqiqatan ham, yolg'iz boyaqish. Mana hozir kanikul, Temir ham bolalar oromgohiga yetakchi bo'lib ketib qolibdi. Onabibi uydak yakka o'zi o'tiribdi inizzor bo'lib. Ora bo'lsa bu yerda...

Orif aka qayerda mudrab o'tirganini endigina payqadi. Oppog' tong otgan edi. Shahar ko'chalari birlasda jon kirib, asfalt yo'lkalarda to'q-to'q oyoq tovushlari, magazin, garaj eshiklarining g'irchillab ochilgani, sutchilarning chaqiriqlari eshiltildi. Orif aka ko'zini ochmay, boshini orqaga tashlab birpas o'tirdi. Kimdir:

— Xo'jayka... binagrat chkanaka! — deb bo'g'iq ovoz bilan qichqirib o'tdi. Orif aka beixtiyor jilmayib qo'ydi. Ko'zini ochib qarasa qichqirgan odam yo'q, mashinaning shundog' oldidan bir xotin uyqusiragan bolasini shoshib-pishib yetaklab ketayapti.

«Bitta kichkinagina singilcha...» Onabibiga shunagasidan bo'lsa jonini jabborga berib, kun-tun parvona bo'lardi-da. Yo biromtasini bog'ib olssamikan? Topilarmidi bu zamonda... Xomxayol. Topilib qolsa-chi? Topilib qolsa-chi!

Orif aka kabinadan chiqib, mashinasining atrofini aylantirib, g'ildiraklarini tepib ko'rdi. Topilib qolsa-chi?... Maslahat soladigan odam yo'q-da. Maryam... Maryamni xafa qildi. Chakki

¹ Vinograd chkanaka — uzunning ortiqcha novdalari va burg'larini kesib tashlash jarayoni.

bo'ldi. Yo bosh egib borib uzr so'rasamikan?... Naritog'da fontandan sharillab otilgan suv Orif akani hushiga keltirdi. Bu nima gap? Odamlar yangi ish kunini boshlayapti, u bo'lsa tushdagi xayollari bilan ovora.

U fontanga borib yuzini yuvdi-da, eski cherkovning nar-yog'idagi meva bozoriga o'tib, bir kosa qatq ichdi. Endi jo'nayman deb shoshib kelayotganida haligi bo'g'iq tozush yana eshiltildi:

— Xo'jayka... binagrat chkanaka!

Orif aka tovushni tanidi.

— Simyog'och? — deb yubordi ro'parasidan chiqib. Bu shivilg'onlik Ergash edi. U yengil brezent etik kiyib, oq yaktak ustidan qat-qat qiyiq bog'lagan, qiyiqda guldag'chi, chorpichoq, payvantak, yana allanimalar osig'ilq, yelkasida uzun dastakli qaychi.

— Iya, Orif aka... Haligi... assalomu alaykum! — ikki qo'lini uzatdi shoshib qolgan Ergash. U novcha emasdi, «Simyog'och» lagabi unga otasidan qolgan. Otasi dong'i ketgan bog'bon bo'lsa ham, juda sodda bo'lgan ekan. Bir kuni unga bir sho'x montyor bola daladagi simyog'ochlarni sotib ketibdi. Montyor dalada elektr simi tortayotgan ekan, «Nima qilyapsan?» — debdi chol. «Simyog'och o'tqazdik, — debdi bola, yarimta ichkisi kelib qolganni, hazillashibdi: — O'tqazdig-u, xato o'tqazib qo'yibmiz. Endi tashib ketish juda qimmatga tushadi. Sotmoqchimiz», — debdi. Simyog'ochlar ham tilsa juda so'rtibop ekan. Savdo ko'pga cho'zilmabdi, chol hammasini arzon-garov sotib olib, bolaga bor pulini sanab berroripti. O'shandan beri xalq orasida bularning lagabi Simyog'och bo'lib ketgan. Ergashga lagabgina emas, hunar ham ota metros. Ishkonda tug'ilib, chaylada katta bo'lgan bu isticarali yigit sohbtorkitkini o'n besh yoshidayoq egallab, san'at darajasiga ko'targan edi. Shivilg'on-da hatto ashula ham bor:

Simyog'ochning bog'lari

Marjon uzum.

Marjon qilib taqa qol,

Shahlo ko'zim...

Sentyabr oylari ishqomlarda barg ko'rinnas, shig'il husayni, har boshi naq bir savat bo'lardi. Har donasi kahtabodek sap-sariq, beg'ubor, quyosh botganda ichida cho'g' yonib turganday ko'rinar edi.

– Nima qilib yuribsiz, S... sim... Ergash?

– Shundoq... – dedi otasi kabi soddagina Ergash qo'lga tushib qolgan boladek, belidagi, yelkasidagi asboblarni qayovqaga qo'yishini bilmay. – Raykom bo'psiz, aka, eshitib xursand bo'ldik.

– Gapni chalgitman, siz cho'lga, xo'jalikga ko'chib tushmaganimdiz?

– Ko'chib tushgan edik, aka.

– Bo'lmadimi?

– Bo'lmadi...

– Xo'jalikdan qochib, shaharda eshikma-eslik xomtok qilib yuribman deng?

Ergashning soqol bosgan yuzi bo'zarib ketdi, tipirchilab, atrofga qaradi.

– Kasal, aka, qaysi hovlilga kirmang tok kasal. Tog'dan kul tushyapti, – dedi Ergash o'zining kasal bolasi haqida gapirgandek mung'ayib.

– «Xo'jayka binagrat chkanaka»mish. Paxta ekish o'zi bo'lmaydi. Chidamapsizda-a?

– Men chidayman, aka. Har narsaga chidayman... – Ergash barg shirasi singib ketgan qadog' kaftiga boqdi, qattiq prujinali bog' qaychisining dastasini g'irchillatib qisdi. – Bu yerda ham pulni so'qayotganim yo'q... Bog' bering menga, qaytib boraman, raykom aka!

Orif aka yig'itning tovushida yig'lamsirash ohangini eshitgandek bo'ldi. Shu zundayog' o'zining ko'ngliga ham bir nima soya soldi. Bu unga tanish g'ashlik edi.

– Qochgan bo'lsangiz, yuravering! – dedi Orif aka jahl bilan va jadal qaytib jo'nab qoldi.

Jo'nadi-yu, Ergashga juda achindi. Bir vaqt kimsan mirishkor bog'bon, hamma bog'dor rayonlarga dong'i ketgan, o'z o'rmini topgan, hayotdan mamnun, qo'li gul yig'it edi. Hozir bo'lsa ko'chama-ko'cha... Uning ustiga, jerkitib tashladi. Birovning hovlisidagi tokning kasalini yig'lagudek bo'lib gapiryapti. Uning aybi nimada? O'z qutlug' kasbiga shu qadar ko'ngil qo'y-

ganidami?

Orif aka birpas toptanib turdi-da, haligi joyga qaytdi. Qarasa Ergash narigi muyulishda bir yelkasi bilan devorga suyanib, bosh egib turardi. Orif aka uni chaqirmadi, oldiga bordi. Yo'taldi. Ergash cho'chib bosh ko'tardi.

– Esimga tushdi, nos chekardingiz, shekilli, Ergashvoy, bormi?

– Ha... ha-ha, bor, – deb yig'it qat-qat qiyiqlarini tita ketdi. Jez qoplagan nos qovog'ining popuki tiqiniga cha kul tushgan uzum novdasining zax hidi singgan edi.

– Ha, kul tushib yomon bo'libdi-da, – dedi Orif aka bir chimdim nos o'tib. – Yo'qotish qiyimmi?

– Yo'qotish mumkin. Ammo lekin butun vodiya targasa yomon bo'ladi.

– Ha... undog' deng. – Orif aka kamaridan galpog'ni olib, qoqib boshiga kiydi. O'tob qizita boshlagan edi. – Menga qarang, Ergash, siz... Shivilg'onga qaytib boring.

Ergash ko'zini pipirabit, tushumagandek, savol nazari bilan qaradi.

– Qayting, ha. Butunlay.

– Hazillashmang, Orif aka.

– U yerda ba'zi keksa bog'bonlar bor. Mansur otani ham qaytaramiz. Kuchlaring yetganicha bog'larni tiklanglar. Sumbul-tomchiliklarni ham asta-sekin qaytaramiz.

– Orif aka! Raykom aka! Chiningizmi?

– Ayganday, bola-chaga qalay, sog'-salomatni hammasi?

– Ha.

– Olib keting barini. Uylarni, chaylarni tuzatib olinglar. Keyinroq bog'larni borb ko'raman. Pul-mul qalay?

– E-e, pul kerakmas menga! Kumimiz o'tar. Baxtimizga o'zingiz kelib qolibsiz, aka, rahmat! Shivilg'omni yana gullatmasam, rahmatlik otam mendan rizo bo'lmasin.

U soqollari o'siq bo'lsa ham, allaqanday ko'rkam bo'lib ketdi. Hovliqib qolganidan Orif akani quchoqlab ham olmoqchi edi, shekilli, o'zini bosib, qo'pol qo'llarini uzatib qo'ya qoldi. Orif akaning ham ko'ngili o'sib ketdi.

– Simyog'och! – dedi xayrlasharkan, yelkasiga qoqib.

Orif aka ishdan qaytib kelganida hovli to'la bola edi. Shovqin-suron bilan mashinani qurshab olishdi. Biri kabinaga kirib, biri kuzovning orqasiga osilib, biri tepasiga chiqib, rosa yayrab qichqirishdi. Onabibi otasining bag'ridan qutulgandan keyin, bitta-bitta quvib yurib hammasini har yoqqa tiriqitirib yubordi. Hovli jimjit bo'lib qoldi.

– Tirnizaklar!... – dedi Onabibi xivichni tashlab. Keyin «parovoz-parovoz» o'ynagani tashib chiqilgan kursi, primus¹, paqir, kitob, yana allanialarni hovli yuzidan yig'ishtirib oldi.

Orif aka maykachen, kavush kiyib chiqib, so'tri atrofiga shakarob qilib suv sepd. Radio operalar²dan³ mungli ariyalar³ eshittirar edi. Dim havoga rohatbaxsh salqin oqim sezilar-sezilmasgina oqib kirmoqda edi. Choydan keyin Orif aka kitoblarini, gazeta-jurnal podshivkalarini⁴ ko'tarib chiqib so'ridagi xontaxtaga ag'dardi. U bir necha kechadan beri tog' rayonlarining ekonomikasini o'rganardi.

Onabibi dasturxonni yig'ishtirgach, oyoq uchida cho'zilib xontaxta tepasidagi lampochkani burab yoqdi.

– Maryam xolamni ko'rdingizmi, dada?

– Ko'rdim, senga salom aytdi.

– Mehmonxonada yotdingizmi?

– ... Ha.

Onabibi dam u yoqqa o'tib, dam bu yoqqa o'tib, dadasi-ning atrofiga o'tib ziga ish topib, tinmay bidirtlar edi.

– Mehmonxona chiroyli-ya? Derazalari kattal! To'rtinchi qavatidamidingiz, dada?

– A? Ha, ha. To'rtinchi qavatida.

– Qip-qizil cho'g'dek poyondozlar solingan. Yaxshini, dada?

– Kayfiyatingga qaravdi, qizim. Ko'ngling to'q bo'lsa, vaqing chog', ishingdan mamnun bo'lsang hammasi ham yaxshi. – Orif aka yonboshlab yotgancha daftarlarga nima-

¹ Primus (lotincha: primus – birinchi) – ro'zg'orda ovgat pishirish, suv isitishga mo'ljallangan, kerosinli goretakaga haydab beruvchi nasosi bo'lgan asbob.

² Opera – musiqali-dramatik san'at janri va shunday sahna asari.

³ Ariya (italiyancha: aria – qo'shiq) – orkestr yoki boshqa musiqi asboblari jo'rtligida bir kishi yiro etadigan (aytadigan) vokal asar, ashula (ko'pincha opera, oratoriya va shu kabilarining tarkibiy qismini tashkil etadi).

⁴ Podshivka – gazeta, jurnal va shu kabilarining yig'ib tikib qo'yilgan sonlari.

larnidir yozar, kitoblarning orasiga xatcho'p qisrtirar edi.

– To'g'ri, dada, mening ham ko'nglim har xil bo'ladi. Goho yaxshi, goho... Nimaga yaxshi, qandoq yomon – hech aytib berib bo'lmaydi. – Onabibi ko'rpachaga chiqib, ingichka, uzun oyoqlarini etagiga o'rab o'tirib oldi. – Temirlarning simfida-chi, dada, bir kuni rosa tortishuv bo'ldi. Temir hamma narsaning ta'rifi bor, hamma narsani tushuntirib bera olaman, deydi. U baxtni ham ta'riflab berdi, ko'nglini ham, muhabbatnham...

– Nima dedi?

– Voy, esimda qoplimi? Keyin Komila opam uni boplad. Ularning Komila opa degan o'qituvchisi bor. Bu yil kelgan. Yoshgina-yu o'zi o'qituvchi, qiziq. «Qani, bo'lmasa atirgulin¹ing hidini so'z bilan ta'riflab ber-chi?» – dedi o'sha Komila opa. – Onabibi piq etib kulib yubordi. – Temir ta'riflab berolmay, rosa xijolada qoldi. Ajab bo'ldi, maqtammasin, a, dada?

– Ha, qizim, so'z bilan aytib berib bo'lmaydigan talay narsalar bor dunyoda... – dedi Orif aka, kitobini yopib ko'zini bir nuqtaga tikib qoldi. Radio tindi. Faqat chiroq zirillab yonar edi. Anchadan keyin qarasa, Onabibi o'sha o'tirgan joyida ko'rpaga o'tanib yotib olibdi, ko'zlari yumilib-yumilib ketayotgan edi.

– Menga hozir yaxshi, – dedi kiptiklarini ko'tarolmay, cho'cheygan lablari bilan shirin tamshanib. – Nimaga yaxshiligini ham bilaman. Negaki bugun siz uydasi... – shu so'z bilan pinakka ketdi.

Orif aka uning kichkinagina ma'sum yuziga tikilib ko'ngli g'alati bo'lib qoldi. Anchagacha ish qilolmadi. Keyin chiroqni o'chirib, Onabibining ustini yaxshilab yopib qo'ydi-da, daftarlarni qo'lliqqlab, oyoq uchida uyg'a kirib ketdi.

U tuman gazetasining eski taxlamlarini varaqlab o'tirarkan, tantanali bir sahifada Ergashning suratini ko'rib qoldi. «Simyog'och» kulaymi, kulmaymi degandek, mujmalroq bir qiyofada chaqchayib turardi. Surat tagida maqolasi. Ergash hamma tog'tiklarni cho'lga ixtyoriy ko'chib tushishga chaqirar, «Ko'chishga bo'yni yor bermagan sharmandal eskilik qoldiqlari bizning oramizda bo'lishi mumkin emas!» – deb qat'iy ishonch bilan xitob qilardi. Ergash shunday til bilan yozardiki, uning oldida ba'zi so'z ustalari ham ip esholmasdi. «Sher o'trovli azamat cho'lquvarlarning vatanparvar safida baxtiyotman...»

Bu oylarda gazeta har kuni «sher o'mrovi cho'liq-
varlar»ning hayqiriqlari, chaqiriqlari bilan to'lib chiqqan edi.
Go'yo cho'lda baxt-saodat, xazinalar mana men deb shundoq-
gina tayyor turibdi-yu, uni borib egallash shu vaqtagacha hech
kimning xayvoliga kelmagan; shuning uchun tog'dagi butun bosh-
li qadimiy bog'dor qishloqlarni huvillatib ko'chib ketishda
birona bahs yoki ikkilanish, qiyinchilik, yoki biron muammo
asari gaz bergan emas.

Orif aka Ergashning suratiga yana tikildi. Bu yerda u
nechoq'li jo'ni Dovdirlab qarab turishi ham, so'zlari, fikrlari ham.
Ertalab shaharda uchragan Ergash bo'lsa – butunlay boshqa.
Ko'zlariga boqib, soddagina gaplariga qulog solsangiz, o'ylarini,
dardini, ishqini, ko'nglidagi ezguliklarni sezassiz...

Yo'q, hayotni jo'nlashitirib bo'lmaydi. U o'zining chigal,
murakkab o'zanlari bo'ylab oqadi. Mana Orif aka kun-tun
safarda, dalada, idorada. U uchragan odamlarning hammasi sher
o'mrovi azamat emas, bir-biriga sira o'xshamaydi, har biri bir
boshqacha olam, lekin har biri alohida mislsiz xazina. Har bir
kolxoz yoki sovxozning o'z muammosi, o'z fazilati, qiyinchi-
liklari bor. Haqiqiy cho'liqlarlar – harbiydan bo'shagan askar
bolalar, oliy maktab diplomlarini ushlagan mutaxassislar, mak-
tab attestati¹, zavod yo'llamallari bilan yangi yerda muqim
qoladigan haqiqiy ko'ngillilar yuzlab kelmoqda. Ma'muriy yo'l
bilan ko'chirib keltirilganlar, adashib kelib qolib o'z bog'larini
sog'inib, o'zini omonat sezib astoydil ko'nikolmaganlar esa
ketib qolmoqda. Har kimning kelishi ham, ketishi ham alohida
bir voqea. Ko'p o'ylar, xazinalar, insoniy munosabatlar bilan,
oilal, ko'ngil, kasb, taqdir bilan bog'liq.

Yo'q, odamni, hayotni jo'nlashitirib bo'lmaydi. Orif aka
o'zi ham keyingi vaqtlarda bu hayotga astoydil sho'ng'ib, o'zida
g'ayrat va ganoat seza boshladi. Uzoq qishloqlarda qolib ketadi,
byurolarda ilgarigidek jim o'tirmaydi, hatto shiyponlarda ham
nutq so'zlashiga to'g'ri keladi, ko'plar bilan nizolashib ham oldi,
ko'p do'stlar o'rtirtdi, chigal muammolarga duch kelib uyqudan
qoldi, holdan toydi, ulfat topib chaqchaqlashdi, bularning natija-

¹ Attestat

– ma'lumot yoki ilmiy daraja, unvon haqida berilgan rasmiy hujjat;
2) harbiylarga yoki ularning oila a'zolariga ta'minot olish uchun beriladigan hujjat;
3) hayvonlarning zotidorigini tasdiqlovchi hujjat.

larini ko'ra boshladi. Endi uni hamma joyda yo sevishadi, yo
yomon ko'rishadi, xullas, beparvo kutadigan yoki tanimagan
odam yo'q.

Bir kuni uzoq xo'jalikdan kechasi qaytib, ertalab ishga
kech keldi. Qarasa, qabulxona to'la odam. Raislar, sovxoz
direktorlaridan bir necha kishi, muharrir Nazarov ham shu yerda;
Orif akaning ko'zi darrov To'laganga tushdi, uni o'zi yo'qlatgan
edi, esidan ko'tarilib ketibdi.

– Kechirasizlar, – dedi u o'tirganlar bilan salomlashgach.
Keyin hammamni birdan ichkariga taklif qildi. Kabinet kichkina,
sodda, kursilar tartibsiz qo'yilgan, javonlar qiya ochiq, kitoblar
sochilgan, onda-sonda gul. Bu rahbarning xonasidan ham ko'ra
ko'proq yosh ilmiy xodimning ish xonasiga o'xshardi.

Orif aka stoliga o'tmasdan To'laganning yoniga kelib
o'tirdi.

– Firuza galay?

– Tuzalib ketdi, Orif aka, rahmat. Men... men dissertatsi-
yaning mudдатini kechiktirishga ijozat oldim, mana telegramma.

– Nega? – Orif aka telegrammani diqqat bilan o'qib
chiqdi.

To'lagan qop-qora qo'li bilan do'ng peshanasini ishqab,
«gapiraveraymi?» degandek atrofga qaradi. Atrofda gilar dam
o'zaro gaplashib, dam bularga qulog solib o'tirishardi.

– Xo'sh, nega? – takrorladi Orif aka.

– Bu iqtisodiy kengash deganingizning o'zi bir institut
chigib qoldi.

– Xo'sh, xo'sh?

– E, bu meni dominga tortib ketdi, Orif aka. Ko'r ekamiz,
paypaslanib yurgan ekamiz. Ichki xo'jalik hisobi deganingiz bir
xamirturush ekan deb qo'ydim. Hammaning ko'zi ochilib, har
kim o'zi qimirlab qoldi: biron protsessda kimningdir kissasiga
zarar yetkazmaslikka urinadi, u mustaqil, u javobgar. O'zi kam
olsa, haqi kimda qolganini ko'rib turadi – avtoparkchilardami,
mexanizatorlardami, aviatorlardami, suvchilardami...
«Vodhoz» oltinchi uchastkaga bergan suvini bir yarim baravar

¹ Avtopark – 1) avtomobillar turadigan va remoni qilinadigan joy; 2) biror xo'jalikka
qaratilgan avtomobillar majmua.

² Suv xo'jaligi.

ko'p yozib yurgan ekan. Kecha borsam, fermalarigacha elektrga ham, suvga ham schyotchiklar qo'yib qo'yishibdi. Har brigadir hozir mahsulotning tamarxini yil oxiridagina emas, har oyda bilib, hisoblab boryapti. Hisobchilarni o'qiyapmiz... – To'lagan suvunchiga kelgan boladek hovliqib, tez gapirardi, nafasi ichiga tushib ketdi. Papkasidan qog'ozlarni oldi. – Mana bular rezervlarning. Millionlarni yelga sovuq yurgan ekamiz. Agar yanagi yilga plan oshirilmasa, tamarxini kamaytirish hisobiga sovxoz birinchi marta o'zini oqlaydi.

– Plan oshirilmasa.

– Ha.

– Buni o'ylab ko'ramiz... – dedi Orif aka To'laganning hisobot jadvallariga tikilib. Boshqalar gapga qiziqib, o'rinlaridan turishgan, bularni qurshab olishgan edi. – Menga qarang, To'lagan, kengash yana bir necha masalani ko'tarishi kerak: birinchidan, «afg'on»ning qanotini sindirish masalasini! Olimlar bilan bog'laning. Rezervlarni hisoblab ko'ringlar: cho'lni ko'klamzorlashitiruvchi maxsus brigadalar tuzishga kuchimiz yetadimi? Ikkinchidan, eski bog'dor dehqonlarning xohishini, yoshini, kasbini, vaqtini hisobga olib, ularga sovxoz shaharchasida bog'lar yaratish imkonini tug'dirish kerak...

To'lagan hammasini yozib borardi. Atrofdaqlar jonlanib, shovqin kuchayib ketdi.

– Orif aka!.. O'rtog Ochlov...

– Nima uchun...

Orif aka gapini tugatmagan edi, To'laganga qarab davom etdi:

– Modomiki, kengash astoydil ishga tushgan ekan, unga buyurtmamiz bor. Sizga birinchi buyurtma tuman hokimidan: musobaqada birinchi kriteriyalarini¹ ilmiy ravishda ishlab chiqish kerak. Oldin bajargan yutib ketaverishi kerakmi yo boshqa shartlar ham hisobga olinadimi? Mahsulotning tamarxi, masalan... Yoki kolxozda ma'muriy chora ko'riganlar soni... Aytganday, Ziyoxonov qalay, yordam beryaptimi?

To'lagan nima deb javob berishni bilmay yelkasini qisib, o'ylaganda edi, telefon jiringlab qoldi. Orif aka stolni aylantirib

¹ Kriteriy (yunoncha: kriterion – fikrlash, yechish vositasi) – biror narsani baholash, ta'riflash yoki tasvirlash uchun asos bo'la oladigan belgi, baholash mezon.

o'tib, trubkani oldi.

– Labbay! Kim?.. E-ha, Simyog'ochi... – deb yubordi xursand bo'lib, atrofdagilarga o'ng aysizlanib qaradi-da, «Kechirasiz» deb qo'ydi kimgadir. – Qulog'im sizda, Ergashvov... Bog'lar qalay? Nima-nima, kim? – Orif aka biras jim qoldi, rangi ogarinqirab ketdi. – Qachon? Mahallada. Xo'sh... Kasalxonada. Ha... Keyin ko'rinnadimi?

Trubkani qo'yib odamlarga qaradi. Lekin hech narsani ko'rmayotgandek edi. Keyin o'zini bosib, gap nimaga kelib to'xtaganini eslashga urindi. Ro'parasida Nazarovni ko'rib, hazillashmochi bo'ldi.

– Sizning qahramoningiz... Ergash.

Muharrir tushunmadi, shekilli. Hech kim ham kulmadi, hazil chiqmadi. Orif akadagi o'zgarishni payqamagan direktorlardan biri haligi gapni davom ettirdi:

– O'rtog Ochlov, bu nega bizlarda yo'q... kengash?

– Ha, rost, nega? Bizning sovxozning nimasi kam?

– Bizlar chetida qolaveramizmi?

– Bilmadim... – dedi Orif aka jilmayib. U subbatning nimaga kelib to'xtaganini esladi. Ko'rib turibdiki, qabulga kelganlar o'z yumushlarini unutib, To'laganning gapiga diqqat berishdi. Ularga hozir boshqa hamma masalalar ikkinchi darajali bo'lib qoldi. – Raykom... raykom buni hamma kolxoz-sovxozlar uchun katta tajriba markaziga aylantirish niyatida, – deb tushuntira boshladi u. – Hatto shunday orzuimiz ham bor: kelgusida shu iqtisodiy kengashlar negizida qishloq xo'jalik ekonomikasining jamoatchilik ilmiy-tekshirish institutini ochish mumkin... Lekin nom berish oson. Buni hali ko'p o'ylash, tajribada sinash, ko'p ish qilish kerak. Istasanglar, mana To'lagan batatsil gapirib bersin. Fikrlashinglar. Men... Mening zarur ishim chiqib qoldi.

U shovqinli xonani bularga tashlab chiqib ketdi. Ko'chaga shoshilib chiqdi-yu, zinaning pastida to'xtab qoldi. Nimaga chiqdi? Qayoqqa borishi kerak?

U qayoqqadir borishi, shoshilishi kerakligini bilardi. Lekin qayoqqa? Nega?

Orif aka uyga tomon shoshib ketayotganini payqadi. Ha, uyga, Onabibning oldiga. Qayoqqa borsin bo'lmasa? Onabibni tezroq ko'rishi kerak...

Telefonda Ergash unga xumuk xabar yetkazdi. Onabibiga ota tegish o'sha Isroilov degan odam Shivilg'orni oralab yurganmish. Odamlardan bolasini surishiribdi, mahalla komissiyasiga, kasalxonaga kiribdi... «Niyati buzuqqa o'xshaydi, aytib qo'yay dedim, aka», — dedi Ergash.

Nima niyati bo'lardi? Onabibida uning zarracha haqiqati bo'lmasa!..

Shunday bo'lsa ham Orif aka yuragining dukur-dukuridan qo'rqar, yo'lkada salom berganlarga ham alik olmay, tezlab borar edi. Darvoza oldida to'xtab, buklog'liq qalpog'i bilan peshanasini artib, nafasini rosladi.

Eshik ichkaridan tambalangan edi, tirqishdan qo'l solib ochay desa, hadeganda ochilavermadi, qo'li qaltirardi. Bir amallab ochdi. Hovli huvillab yotibdi. Vujudi soviy, eti jimirtab ketdi.

— Onabibi!..

Hech kim javob bermadi. Qo'shning it vovulladi, xolos.

Orif aka birdan majolisizlangan oyog'ini bazo'r sudrab uyga qarab intildi. Agar shu mahal uyqusiragan Onabibi ko'zlarini ishqalab ro'parasidan chiqmaganda, yiqilib qolishiga ham ko'zi yetgan edi. Qizini bag'riga bosdi. Jajjigina, chuvakina, issiqgina shu vujud unga darhol quvvat bag'ishladi. Shunday bo'lsa ham Onabibi bir nimani payqadi. Orasi hech qachon shoshib kelib uning peshanasidan bunday qaltirab o'pmas, sochlarini bunday silamagan, ko'zlariga bunday g'alati qaramagan edi.

— Nima bo'ldi, dada? Nimaga barvaqt keldingiz?

Orif aka uni bag'riga yana bir bosib, yonginasida ostona-ga o'tirdi.

— Terlab ketibsiz. Men ham uxlab qolibman, biram dim. Choy qo'yay.

— To'xta, Onabibi... — dedi Orif aka uning qo'lidan ushlab. Keyin nima deyishini bilmadi-da, qo'yib yubordi. — Ha, mayli, bor, choy qo'y. — O'tirgan joyida qizi qayvoqqa borsa undan ko'z olmay o'tirdi. Anchadan keyingina nafari roslanib, yuziga rang kirdi. O'shandagina o'zini o'ylab, kulib qo'ydi: «Tentak! Nimaga hovliqib yugurib yuribman? Qizimga biron tahdid solyapimi? Tahdid solib bo'pti! Uni ko'rmagan, tanimagan bir yaramas

tahdid soladimi? Qizimning emgan ona sutidan tortib, ko'z nurigacha o'zimmiki!»

U tizzasiga shap etib urib o'rindan turib ketdi.

Shu kundan boshlab Orif aka uydan kam chiqadigan bo'ldi. Chiqsa ham, barvaqt qaytadi, eshikdan hovliqib kiradida, Onabibining tovushini eshitgandagina o'ziga keladi.

Dam olish kuni Onabibini shaharga olib borib o'ynatdi, gastrolog¹ kelgan opera teatrlarining «Doktor Aybolit» degan spektakliga olib kirdi, ko'ylaklar olib berdi, bir bo'g'cha har xil sovg'alalar bilan qaytib kelishdi. Onabibi shu kunlari sal ulg'aygandek, to'lishib, o'zgarib, quvonchi ichiga sig'may, kulganda chehrasi nur sochadigan bo'lib qoldi. Lekin u ochilgan sari Orif akaning ko'nglini bulut chulg'ar edi. Isroilov uning xayolidan ketmaydi. Bir kun emas, bir kun bezayib kirib kelishi bor. Lekin uning basharasini ko'rishdan ham kutish azob bo'ldi. Ana keladi, mana keladi deb, yuragini hovuchlab yuraverish Orif akani juda ezib qo'ydi. Kechalari ham xayoli o'shanga ketib qoladi. «Kelib nima qiladi, qaysi yuzi bilan keladi-yu, nima deydi? Qishloqqa borgan bo'lsa, yurgandir-da...», — deydi bir ko'ngli. Lekin ko'zini yumsa, allaganday sharpalar eshitiyadi qulog'iga, eshikni taq etib ochib kirib keladigandek...

Eng qiyini bu ahvolni Onabibidan yashirish edi. Orif aka yolg'on qilqqa, ikki qiyofada yashashga o'rganmagan...

Ikki hafta shunday mutasil xavotirda yurgach, Orif aka charhladi. Isroilov qorasini ko'rsatmadi. Orif aka uning ablahligiga batamom ishonib, endi nafрати ichiga sig'may qoldi. Bu nafrat xavotirning ham o'rmini bosdi. Orif aka kerak joyga bernalol boradigan bo'lib, ishi ilgari iziga tushdi-yu, lekin diliga tugib qo'ydi: «Topaman men u ablahni! Manavi ishlarim bitsin-chi, gayerdan bo'lsa ham qidirib topib, basharasiga bir tupurib xumordan chiqaman!»

Orif aka saratonning jazirama kunlaridan birida, Ergashga bergan va'dasiga muvofiq, bog'lardan xabar olgani sobiq Ko'yki rayoniga chiqib ketdi. Cho'llar, soyliklar, yon bag'irlar qovjirab sarg'ayib ketgan bo'lsa ham, oftoabda charaqlab yotgan qorli cho'qqilar tagidagi ko'hna tog' qishloqlari ko'm-ko'k bo'lib

¹ Gastrolog (nemisch. Gast — mehmon, kelgindi + Rolle — rol) — teatr artisti yoki artistlar guruhining boshqa shahar yoki hududagi konserti.

gurkirab yotardi. Ungurlarda pistazorlar qorayib ko'rinar, jilg'a-larning betinim sadosi eshitilar, uzilib tushgan qoyalar ostida qulab yotgan keksa yong'oqlarning yo'd hidi anqib, atrofga, dim havoga asta taralar edi. Bu yerlarda hech kim yo'q, ilon izi so'qmoqlarni o't bosib ketgan, o'nqir-cho'nqir, past-baland ko'mo'k, dimiqib yotibdi. Ba'zan qoyalar sirtiga tirmashib chiqsangiz, to'parangizda mislsiz manzara paydo bo'ladi. G'ovlab ketgan tashlandiq bog'lardan ko'tarilgan yengil hovur jimirlab, havorang harir pardadek, tog'ningvodyga cho'zilgan etaklarini ko'zdan yashirib turadi, tikilibroq qarasangiz, uzog'dagi tepalar, qirlar, mizateraklar xuddi etakdagi serminor qal'alarning zangori ko'lankasidek ko'rinadi.

Shunday qoyalardan biriga chiqqanda Orif aka pastda ko'zni olgudek charaqlab yotgan bir narsani ko'rdi. Bu, shubhasiz, mashina edi, mashinaning oldingi oynasi quyoshda shunday charaqlayapti. Lekin kim bu, yo'lsiz qanday kelib qoldi, nima qilib yuribdi bu yerda?

Orif aka toshlardan sakrab, yo'lsiz qiyaliklardan sirg'anib, yugurib tushdi. Biroq mashinaga yetmasdan to'xtab qoldi: ne ko'zi bilan ko'rsinki, o'nqir-cho'nqir yo'ldan asta yurib Mariya Vasilevna keldi. U qo'lini soyabon qilib qorli cho'q-qilarga qarar, azim emanlar soyasida nafas roslab, yana yurar, to'xtab yovvoyi gullardan uzar, qo'lidagi yo'nilmagan tayog' bilan o'to'lanlarni tikilab bir nimalar qidirar edi. U yolg'iz, qizlarga o'xshab yengsiz kalta ko'ylak, poshnasiz botinka kiygan, yupqa oq durrasini boshiga, peshanasini, yuzini oftobdan to'sadigan qilib bo'shgina tang'ib olgan, yuzi, bilaklari issiqdan qizarib ulgurgan edi.

Orif aka uzog'dan, soyarog'da turib uni kuzatarkan, kulib, kattalarini bir-biriga ishqalab qo'ydi. U negadir Mariya Vasilevnaning bu yerga kelib qolishiga o'zini sababchi deb his etardi. Shundaymi, boshqachami, ishqilib, kelibdi-ku, shuning o'zi ham Orif akaga kutilmagan bir suyumchi bo'ldi. Quvonib ketganini tan olmasa ham, Maryamga o'zining gaplari ta'sir etgan bo'lishi mumkinligini ich-ichidan o'ylab qo'ydi.

Mariya Vasilevna ham Orif akani ko'rib, qo'lga tushgan boladek, qizardi-yu, ko'ngliga shunday o'y kelishini bilib: «Gapim ta'sir qilibdi, Ko'ykini ko'rgani kelibdi», — demasin deb,

o'zicha oldini oldi:

— Shundoq, o'zingna sof havo olay deb... Hordiq chiqaray deb kelgan edim, — dedi beparvorog'ina, — dalada yurib o'pkalarga chang to'lib ketdi.

— Yo'q, Maryam, ochig'ini aytaver, mening gaplarimdan keyin tog' tumaniga qiziqib qolgansan. Odam ko'ngli tortgan ishini, albatta, qilishi kerak. Yaxshi qilbsan kelib.

Mariya Vasilevna «qitmir!» degandek keskin qarab qo'ydi Orif akaga. Toshlar, g'ovlagan o'tlar, chakalakzor oralab, azim qayrag'ochlar soyasiga kirib yo'qoladigan so'qmoqdan chiqib borardilar. Tikkarog' yerlarda Orif aka uning tirsagiga kaffini asta tegizib, odob yuzasidan sal suyagan bo'ladi.

— Nima, menga chiroyli manzaralar sayohati, shunchaki tog' sayri yot deb o'ylovdingmi? Sizga iqtisodiy kengashning raqamlariga mukangizdan ketish yarashadi-yu, bizga jindak lirika yarashmaydimi?

Ular ikkalasi ham atrofini yangratib kulib yuborishdi. Mariya Vasilevnaning kulgichlari nurlanib ketdi. Orif aka o'sha rabfakdagi dum-dumaloq olov qizni ko'rgandek bo'ldi.

— Eshitbsan-da?

— Eshitganda qandog'! Kolxozlarda boshqa ishini yig'ish-tirib qo'yishibdi-ku. Hammasini eshitib turibmiz. Deputatlar xonalarni yo'qolganingni ham, parklardan shiorlarni oldirib tashlaganigini ham, sovxozlarda tog'liklarga javob berayotganingni ham, maorif sistemasiga, gazetalarning uslubiga aralashayotganingni ham... bundan keyin yana nima karomat ko'rsatarkansan — faqat shunisini bilmay turibmiz.

Orif aka kulib turaverdi. Mariya Vasilevnaning bu po'pisasi uning ishlarini ma'qullash bo'lmasa-da, qoralash ham emas edi. Bir dovonga chiqqanda ular tomiri bilan ag'darilib yo'lda ko'ndalang yotgan baqaterakka o'tirib dam olishdi. O'ngda bir xil kiyingan, bo'y-basti ham bir xidagi behisob ko'k archalar uzun-uzun saf tortib qiyalikka chiqib ketayotgan askarlardek ko'rinardi. Tepada tik tog'lar chakalakzorlarga qora soya solib turibdi. Bu yerda hamma vaqt salobati sukut hukm sursa kerak. Ayniqsa, tong otganda... Yengil shabnam hali yerda, o'to'lanlar,

gullar orasida yotadi, tiniq osmon tagida butun vodiylar ko'z oldingizda katdek yastangan, qayerdadir chashma ko'zi mitil-laydi, havo sofligidan archa hidi, asal hidi anqiydi. Shunda nantob so'qmoqlarda yalang oyoq yurib, yerga jondoshligingni sezsang, ko'ngling allanechuk osoyishalik, ezyulik bilan to'liadi.

— Bu joylar odamning chiroyi xayollariga o'xshaydi, Maryam. Odam... o'tib ketadi. Uning chiroyi xayollari qoladi.

Mariya Vasilevna qo'lda o'ynab turgan bargni birinchi marta ko'rayotgandek, aylantirib-aylantirib tomosha qilari, nafis tomlariga uzok tiklari edi.

— Mana ko'rdingizmi, kungurachalariga, tomlariga, shakliga diqqat bilan tikilsangiz, shu bita kichkinagina bargda ham gonuniyat bor. Onabibning do'sti Temirning isbotiga qaraganda, gonuniyat tasodiflardan tug'illar ekan...

Mariya Vasilevna bargchani ajab murakkab simmetrik gonuniyatlarini bir san'at asardek tomosha qilib, huzur qilari edi. Orif aka buni sezib, mamnun, sergap bo'lib qoldi.

— Ba'zi olimlarning faraz qilishicha, har bir narsa, mana shu barg ham, odam ham elektronlarning² maxsus birkimasidan iborat ekan. Qachondir, million yillardan keyin shu birkima tasodifan yana bir takrorlanib qolsa, odam ikkinchi marta hayotga qaytib kelishi mumkin ekan. Agar gonuniyat, Temir aytgan-day, tasodiflardan tug'alsa...

— Yaxshi yupanch.

— Lekin menga yoqmasdi. Elektron, birkima, gonun... Undan ko'ra jannat haqidagi afsona chiroylir...

— Ikki bor yashash imkonidan mamnun bo'lmay, yana go'zallik ham talab qilasiz.

— Sen bo'lsang shu yerda ham go'zallikni unutyapsan.

— Gap fan haqida edi, shekilli.

— Gap odamning ma'naviy dunyosi haqida...

Ular yana jim qolishdi. O'tob qizita boshlagandan keyin bu yerda turib ketishdi. Orif aka tosh tagidan sizib chiqqan bir chashmadan yotib suv ichdi. Suv sovuq ekan, tishlari zirqirib ketdi. Mariya Vasilevnaga do'liana terib berdi. Keyin negadir Istrolovdan gap ochdi. Uning Shivilig'onga kelib yurgani,

¹ Mutanosiblik.

² Elektron — eng kichik ma'naviy elektr zaryadiga ega bo'lgan elementar zarracha.

o'zining sarosimaga tushib qolganlari, Onabibi ham bir nimani sezib, kechalari turib kelib dadasining uyqusidan xabar olishi... hammasini batafsil gapirib berdi.

— Yo'q, men uni topaman, yerda bo'lsa qulog'idan, osmonda bo'lsa oyog'idan tortib...

— Uni topib nima qilasan, tushumadim, — dedi Mariya Vasilevna. — Sudga berolmasang, isboting bo'lmasa... Qaytaga u seni sudga berib, bolani tortib olmasin. Bir umr ovunchog'ingdan ajrab qolasan. Shuncha mehnat sarflab, shuncha tabi'iyat qilganingdan keyin... Yolg'izlik seni yeb qo'yadi.

— Men unga g'azabimni aytmasam, yuragimga sig'maydi! — dedi Orif aka negadir qadamini tezlatib. Keyin Maryamning orqada qolganini ko'rib qaytib keldi. — O'lgan xotinini, tirik bolasini tashlab ketgan, insonning insonlik tuyg'usiga tupurgan bir iflos. Boshqa joyda ham yana o'sha ishini qilib yurgan bo'lsa-chi?! Shunday odamning bu atrofdagi yurganini bila turib, men qanday tinch uxlayman?

— Tavba... — dedi Mariya Vasilevna, qo'llidagi xivichni sindirib tashlab. — Zap topgan ekamiz-da raykom sekretarini. Seni qanday qilib saylashganiga hayroman.

— Men odamman, — dedi Orif aka, tumanda bo'lsa, avvalo, odam kerak. Darvoqe, obkonda ham. Mana, sen, sekretarlik burchingdan tashqari, nima ish qilding?

— Nima qilishim kerak edi?

— Men bola boqib olmoqchiman, Onabibi singilicha talab qilyapti. Maslahat ber, yordam qil, nima qilsam bo'ladi?

Orif aka dag'alroq tovush bilan gapirdi. U Maryamdan «Obbo, raykom sekretari bola boqib o'tirsa endi», degandayroq e'tirozni kutgan edi. Lekin Mariya Vasilevna unday demadi, to'xtab avval uning ko'ziga, keyin o'mrovli ko'krigiga tikilib qarab qo'ydi. Endi bu odamning qo'pol so'roq qilishlari g'ashiga tegmay qo'ygan edi. Qaytaga yolg'iz qolganida uning so'roqlarini o'ziga berib ko'rar, o'zining uzok yillar davomida faqat ish bilan bo'lib sal quruqshaganamo yolg'iz hayotini o'ylari edi. Bugun bu g'alati odam uni o'ziga bir dunyoga olib kirib, aylantirib chiqqandek bo'ldi.

Quyosh tiklaga kelganda ular xayrlashadigan bo'ldilar. Orif aka Ergash bilan Mansur akaning bog'larini borib ko'rishi

kerak edi. Mariya Vasilevnaning esa kechqurun shaharda majlisi bor ekan.

— Juda yaxshi nafas oldik, yengil tortib ketdim... — dedi u mashinasi tomon yurarkan. U do'iana terib yurgan shofyorini chaqirib, motorini yurgizguncha Orif aka naritqda qarab turdi. Mashinaga chiqay deganda Mariya Vasilevna dafatan bir nimani eslagandek Orif akaning yoniga keldi:

— Men ko'p o'zgarman, ko'p narsani yo'qotganman. Bilaman, Lekin qachon? Qayerda? — U yerga qarab yelkasini qisdi. — Bu savolni sen bergan eding. Endi men o'zimdand so'rayman...

U birpas jim turib mashinasi tomon ketdi. Orif aka uning quyoshda qizargan yum-yumaloq yelkasiga, qalin xazoni bosib ketayotgan o'ychan qadamlariga tikilgancha, turib qoldi. Mashinaga yurgandagina ancha gap esiga tushib, qichqirdi:

— Onabibiga singilchani maslahatlashamizmi?

— Maslahatlashamiz!..

— Tog' rayonini qayta tiklaymizmi?

— A?..

Orif aka qo'lini karnay qilib qichqirib takrorladi. Tog'lardan aks sado keldi. Lekin Mariya Vasilevna eshitmadi. «Moskvich» pastlikda yillab bosilib yotgan o'tmon tuprog'ini changitib, qalin pistazorlar soyasiga kirib yo'qoldi.

Orif aka bilan Mariya Vasilevna ba'zan mana shunday bir-birlariga yaqinlashib kelgandek bo'lsalar ham, ularning qarama-qarshiliklari tugamadi. Ayniqsa, ish yuzasidan ularning fikrlari tobora keskin to'qnashar edi. Tumanda ham, ularning yig'inlardagi, kengash va byurolardagi, gazetalaridagi dahanaki janglariga ko'nikib ham qolishgan, biri so'zga chiqsa, ikkinchisi, albatta, qarshi gapirishini kutib turishar, ularning olishuvi bo'lmasa majlis ko'ngilisiz o'tganday tuyular edi.

Ammo keyingi tuman faollari yig'ilishidagisi hammasidan oshib tushdi. Yig'ilishdagi shov-shuv boshqa tumanlarga ham yetib, butun xalq orasiga tarqaldi. Qayerga to'rtta odam to'plan-sa: «Ochilov yana qovun tushirganmish!», «Juda boplabdi! Qachongacha...» «Endi nima bo'larkin?» deganday vahima gaplarni eshitasiz. Aslida hech narsa bo'lgani yo'q. Orif aka rayon aktivida so'zga chiqib, ko'ngilidagi gapini aytib soldi, xolos.

Uning asosiy takliflari shulardan iborat edi: cho'lga tog'dan ko'chirilganlar orasida o'z gishlog'iga qayishni talab qiluvchilar bo'lsa — ularga javob berish; sovxozlarda muqim qolganlarning hammasiga, ikki yilda bog' qilish sharti bilan, tomorqa ajratish; sovxozlarning paxta sotish planini kamida ikki yilgacha hozirgi darajada qoldirish va undan oshirib bajarganlarga ustama mukofot belgilash; tog'da sobiq Ko'yki tumanini tiklash, uning o'ziga xos iqtisodiy bilan alohida shug'ullanish...

Lekin bu takliflarni aytish uchun Orif aka ko'p idoralarning ichiga kirib chiqdi, ko'pgina xodimlarning avra-astarini ag'darib, ba'zilarining ma'naviy dunyoni mutlaqo unutib, nechog'liq soxtalashib, daqqi bo'lib qolganini gapirib berdi. Ayniqsa, Ziyoxonovga, hatto Mariya Vasilevna ham qattiq tegdi. «To'g'ri, azob va shafqatsizliklar hisobiga raport tayyorlash davrlari o'tib ketdi. Lekin, nazrimda, hozir ba'zi boshqa illatlar uchrab qolyapti. Masalan, ayrim rahbar xodimlar ijodiy kishilar emas, quruq jirochilarga aylanib qolayotgani yo'qmi? Rahbarlik deganimiz goho ko'rsatma beradigan mexanizmga o'xshab qolmayaptimi? Xalq biladi: ko'pchiligimiz aqlli kishilarmiz. Lekin qalbimiz ham borligini bilisharmikan? Bordi-yu, odamlar rahbarini qabsiz deb o'ylasa — bu dahshat-ku, axir!»

Orif aka gapirganda Mariya Vasilevna bir necha mar-ta sapchib o'tmidan turdi. Bu zalda o'tirgan aktiv uchun odatdagi hol edi, ammo gapning bu safar odatdagidan keskin ketganligi zalni jonlantirib yubordi. Bu tortishuvga hech kim beparvo qololmadi. Zal dam guvillab qo'yar, ham onda-sonda qarsak yangrab, yana tinar edi.

— Taklifingizning biron-tasida davlat manfaati yo'q, — dedi Mariya Vasilevna. Qattiq olisiganda ular «sizga o'tar edilar, bu ularni yana ham uzoqlashtirar, yana ham murosasiz qilib ko'rsatar edi.

— Ana shu-da, — deb ilib ketdi Orif aka, — biz biron mansabga o'tirsa, o'zimizni davlat manfaatining birdan bir himoyachisi deb his etamiz. Go'yo boshqalar davlat manfaatini bizchalik qadrlay olmaydi, go'yo davlatni ulardan himoya qilishimiz kerak. Bu yerda o'tirgan har bir kishi biladiki,

davlatimiz tobora qudrat to'plashi zarur. Lekin davlat mana shu o'tirganlar, dalada ishlayotganlar, odamlarimizning o'zi emasmi? Ularning manfaati, ularning farovonligi, ko'ngli butun bo'lishi, baxt-saodati davlat manfaati emasmi? Odamlarning davlatimizdan mamnunligi, aminligi, ma'murligi, unga ixlosi va sadoqati – davlatimizning beqiyos boyligi va qudrati emasmi? Turmushimizning afzalligi shundaki, inson manfaati bor joyda davlat manfaati bor.

– Aksincha!

– Va aksincha. Buni bir-biridan ajratgan odam yo obivatel¹ bo'ladi yoki byurokrat²!

– O'sha birinchisi – siz! – dedi Mariya Vasilevna barmog'ini nuqib.

– Ikkinchisi – siz... – deb yubordi Orif aka ham ovozi pastlatibrog. Lekin zal eshidi. Zal gangiganday jim bo'lib qoldi. Faqat Ziyoxonov bilan yonidagi bir-ikkita odam kursilarini g'irchillatib, rohat qilib tirjayar edi. Aktiv³ kimga deysini bilmay birpas lol qolganda, Ziyoxonov kursining suyanchig'iga tayanib, beparvogina o'rtidan turdi. U ko'pni ko'rgan, eski xodim. Bunday paytlarda aktivni noqulay holatdan qutqarib ketishi kerak. Uning minbarda pisanida bilan pastdagilarga tikilib turishi ham faqat shu ma'noni bildirar edi.

– Biz ko'p aktivlarni, kengashlarni ko'rganmiz. Lekin shuncha rahbar o'rinlarda ishlab bunagasi eshitganimiz yo'q edi, – dedi u ajin bosgan yuzini burishtirib. – Bu ikki rahbar o'trog'imizning orasi buzuq ekan, bizing nima gunohimiz bor? Har majlisda bularning janjalini eshitaverib quloqlarimiz batang bo'ldi-ku, qachongacha chidaymiz? Bugun bo'lsa mana, obkomning sekretarini ochiqdan ochiq byurokrat deb atadilar, bu, balki, to'g'ridir, balki... noto'g'ridir. Gap bunda emas. Lekin biz aktivlarning tarbiyasi...

Ziyoxonov bahsning mavzuiga diqqat qilmay, faqat «ikki rahbar o'trog'ning munosabatlarini o'ylab o'tirgan ekan, shekilli, nutqida gapni o'sha tomonga burib yubordi. Orif aka ko'targan mavzu chuqurroq, odamlar bu mavzuda bahslashishga tayyor

¹ Buzg'unchi.

² Qo'g'ozboz yoki buyruqboz.

³ Majlis qantashchilari.

emas edilar, shuning uchun ko'pchilik indayolmay o'tirdi, shunchaki so'zga chiqqanlar esa Ziyoxonov boshlagan yo'ldan ketishdi.

– Biz sher o'mrovi azamat cho'lquvarlar qatorida tantana bilan, karnay-summay bilan cho'lga ko'chib kelganlardamiz. O'rtog Ochilov bizga, javob beramiz, deyapti, bu biz uchun hagorat. Bizlarni kim deb o'ylayapsiz, o'rtog Ochilov? Biz cho'llarni bo'ston qilish uchun...

Orif aka ravon yozilgan nutqni qog'oza qarab o'qiyotgan duxoba do'ppilik silliq yigini tanidi – bu o'sha to'rtinchi xo'jalikning klub mudiri Ubaydullaxon edi. U zalga emas, ayrim odamlarga, avval Mariya Vasilevnaga, uning ko'zini uchratolmagach, muharrir Nazarovga, viloyat gazetasining muxbiriga qarab gapirdi.

Keyin To'lagan qo'zg'aldi. U zalga qarab emas, negadir ko'zini yerdan olmay gapirdi, ovozi past, gapni no'noq. Raqamlarga to'lib ketgan gapidan shu anglashidiki, bir-ikki yil plan bir darajada tursa tannarxini kamaytirish va ichki rezervlar hisobiga sovxozlar nihoyat o'z sarfini o'zi ko'tara boshlashi, ishchilar davlat buyurtmasini oshirib bag'arishdan manfaatdor bo'lib, maishiy-ma'naviy qanoat hosil qilishlari mumkin. Shunda «afg'on»ni yengsa bo'ladi, hosil yana ham ortadi. Dasthni o'zlashtirildi. Bu yaxshi. Lekin «Dasthni o'zlashtirdi!» Dasthni o'zlashtirdi!» – deb, olti yildan beri ko'krakka uraveramizmi? Oldinga siljishni ham o'ylash kerak. Bu – dasht, axir, garmisel tinmay quturib yuribdi. Buni ko'ykilik bo'lgani uchun gapirayotgani yo'q, bu yerda, bu sharoitda bog'lar oddiy bir ehtiyoj, bu yerda bog'siz, daraxtsiz yashash mumkin emas. Ayniqsa, tog'dagi sof havo, ko'm-ko'k tabiatga o'rganagan delqon xalq uchun... Tomorqa xususiy mulk sifatida emas, salomatlik uchun, ko'ngil boyligi uchun kerak. Shuning uchun Ochilovning taklifi to'g'ri. Ko'yki rayonini ham tiklash kerak. U vodiyning sayrgohi, ko'kalamzor bog'i. Tayyor bog'ni so'ldirish xalqimizning tabiatiga yot.

Aktivdan keyin Orif aka, Mariya Vasilevna, yana bir nechalalar foyedagi¹ bufetda limonad ichishdi.

¹ Foye – teatr, klub, kino va shu kabilarida tanaffusda tomoshabinlar dam oladigan xona yoki zal.

– Majlisning paxavasi chiqdi... – dedi yuzidan qon qoqgan Mariya Vasilevna.

Orif aka kuldi.

– Siz Ziyoxonov fikrida ekansiz, shekilli?

– Majlis yaxshi bo'ldi, – dedi jindek pivoy ichib olgan Nazarov, – eshikdan chiqish bilan esdan ko'tariladigan silliq majlislardan ko'ra shu yaxshi, odamlarni uncha-muncha o'ylatadi. – U krukadagi pivoning ko'pini puflab, ko'tarib yubordida, og'zini yengi bilan artib, cho'tirlari qizargancha shoshib jo'nadi: – Ketdim, buni boshqacharoq qilib yoritish kerak.

Kech kirib qolgan, havo dim edi. Manglayini reza ter bosgan Orif aka Mariya Vasilevnani kuzatib chiqdi, uyga bir pivola choyga taklif qildi.

– Xalqning gapini eshittirgizmi? – dedi Mariya Vasilevna taklifga javob bermasdan, o'z mashinasi tomon yuritib.

– Xalq... haligi Ubaydullaxonmi? Menga qara, Maryam, – Orif aka uning orqasidan ergashdi, – axir, u, xalqning dilidagi u yodga tursin, o'z vijdoniga ham xilof gapirdi-ku. O'zi bilan gaplashsangiz: «It yotish – mirza turish...», majlisda bo'lsa «Sher o'mrovi vataparvar!...» Bu o'zimiz tartibyalagan shunday bir toifa odamlarki...

– Siz meni shu toifa odamlarga qo'shgan edingiz, esingizdami?

– Nima qilay, yomon ko'raman!... – dedi Orif aka ko'ksiga qo'lini qo'yib. Mashinaga yetib borgandan keyin, Mariya Vasilevna kabinaga chiqib o'tiravermasdan, qayoqadir, chetga qarab o'tylanib qoldi.

– Ziyoxonovning gapi bugunog Birinchiga yetib boradi...

– Mana Ziyoxonov boplab keldi! – dedi Orif aka birdan esiga tushib. – Haqiqatan ham, tajribali odam ekan. Endi uni ishdan olish mushkul bir muammo bo'ladi.

– Nima, uni ishdan olish kerakmi? – hayron bo'ldi Mariya Vasilevna.

– Ha, shunday edi, sezib qolganga o'xshaydi, endi ish qiyinlashadi: rahbarlarni tanqid qilganim uchun quvg'inga uchrayman, deb da'vo qiladi, qarab turasan. Vaziyatdan foydalanish, deb shuni aytadi.

– U nima qilgan ekan?

– To'laganning iqtisodiy kengashi ancha-muncha narsaga aniqlik kirgizyapti. Direktor ko'p rezervlarni yashirib kelgan, sababi hozircha noma'lum. Lekin gap bunda ham emas. Gap shundaki, Ziyoxonovda rahbar sifatleri yo'q.

Mariya Vasilevna indamasdan, asta kabinaga chiqib o'tiradi-da, jo'nab qoldi.

Ertasiga rayon aktivi haqidagi har xil shov-shuv hamma joyga yetib bordi. Gazetalar uni har xil yoritdilar: birovlar bir tomonni, birovlar ikkinchi tomonni qoralab, yana birovlar «qanjalli yig'in»ni feleton¹ ruhida yozib chiqdilar. Nazarov o'z gazetasiida bahsning mavzuyiga zo'r berib, jur'atsizroqina bo'lsa ham, Orif akaning fikrlarini ma'qulladi, oblast gazetasi esa kichkina xabarda asosan ikki rahbarning «qonga tekkan» nizolarini g'azab bilan qoralab, faqat Ubaydullaxonning nutqini to'la bosib chiqardi. Majlisning buzilganligi, Ochilovning kelishmagan g'alati tezislar² bilan chiqishi, oblast rahbarlaridan birini katta aktivda «byurokrat» deb haqorat qilganligi obkomning birinchi sekretariga yetib bordi. Aytilishlariga qaraganda, Birinchi juda g'azablanganmish. «Bo'ldi, ko'p toqat qildik, mojaroni bir yoqlik qilinglar: yo unisi ishlasin, yo bunisi!» – deganmish. Orif akaning takliflari bilan tanishgandan keyin, bir kun kabinetida o'tirib olib, ertasiga byuro a'zolarini bitta-bitta chaqirib gaplashgan emish... Nima gap bo'lganligi ma'lum emas, xullas, ahvol jiddiy edi.

Orif aka bu g'alayonlar bilan bo'lib, yaramas Isroilovni qiditib topish niyatini ham yodidan chiqarayoigan edi, u ablal o'zi haqida o'zi eslatib qoldi. Shu asabiy kunlarda uning Onabiga otalik haqini da'vo qilib Orif akani sudga berganligi ma'lum bo'ldi.

Buni Orif aka idorasida telefon orqali oblast sudining tergovchisidan eshirdi. Tergovchi subhatga kelish uchun ruxsat so'radi.

¹ Feleton (*fransuzcha*: feuilleton – varraq; dastlabki feletonlar Fransiyada alohida varraqlarda chop etilgan) – kundalik hayotda ro'y beradigan salbiy hodisalarni yoki biror kimsani o'tkir til bilan tanqid qilib, uning ustidan kulib, dolzarb mavzuda yozilgan gazeta yoki jurnal maqolasi, publitsistik janr.

² Tezis (*yunoncha*: thesis – qoida, isbot) – 1) ilmiy asar, maqola, ma'ruza va shu kabirlardagi asosiy g'oyalarining qisqa va lo'nda bayoni (*bu yerda shu ma'noda*); 2) haqiqat ekanligi isbotlanishi lozim bo'lgan hukm, mulohaza, fikr.

– «Subbat...» So'roq deyavermaysizmi... Kelavering, – dedi Orif aka.

– Biz sizni hech narsada ayblayotganimiz yo'q. Lekin raykomda noqulay bo'larmikan... – deb chaynaldi tergovchi.

– Juda qulay bo'ladi. – Orif aka subbatni uyg'a tayinlagisi kelmasdi, bu tushunmovchilikni Onabibi bilmay qo'ya qolsin, deb o'ylardi. – Biz muhim ijtimoiy-axloqiy masala haqida gaplashamiz, shu yerga kelavering.

Orif aka buni mayda tushunmovchilik deb, e'tiborsiz qarashga urindi-yu, o'zi asabini bosolmay tuni bilan hovlida yurib chiqdi. Umrda sud degan narsani ko'rmagan edi, mana tergovchiga ham ishi tushib o'tiribdi. Beor Isroilov badbashara bir maxluq qiyofasida ko'z oldiga keldi. Endi uning yuzini ko'rgisi yo'q edi. Bir vaqt topib gaplashaman, deb g'azab bilan niyat qilib yurganiga endi o'zi hayron. Yo'q, u bilan gaplashadigan gapi yo'q!

Ertasiga tergovchini uyqusizlikdan charchagan, asabiy bir holatda kutib oldi. Tergovchi yiltirab turgan qora sochini fargini ochib silliq taragan, ozoda va puxta kiyingan, yuzi oq mumdan yasalgandek ifodasiz, loqayd bir yigit edi. Orif aka unga Onabibining butun tarixini, xotini Saragulning o'limini, keyingi yillarni – hammasini batafsil gapirib berdi. Gapirardi-yu, shuncha hayajoni voqealar haligi yig'itning yuzida hech qanday o'zgarish, hech qanday his uyg'otolmaganidan joni chiqar edi.

– Endi bidingizni Isroilov degan shaxsning kim ekanini? – dedi Orif aka jerki. Uning nazarida, bu ochiq-oydin masalani shu sovuq odam ko'pirtirib yurgandek edi. – Xotini o'ldi – xabar olmadi, bolasi tug'ildi – xabar olmadi, mana yana o'n besh yil o'tdi – u biron marta bolam tirikmi, deb ko'zimizga ko'ringani yo'q. Endi nima unga? Ikki ayolning, qadrdon Saragulning o'limi evaziga kelgan, qimmatga tushgan bola bu. Men bilan pachakilashmasin u yaramas, aytib qo'yding!

– Men unga hech narsa demayman, – dedi tergovchi, – mening uchun ikki tomon ham barobar...

– Barobar?!

– Ha, biz ikki tomonning ham fikrini eshitamiz, hujjatlari bilan tanishamiz...

– Mening hech qanday hujjatim yo'q. Mening hujjatim

ana – sog'-salomat o'stirgan qizim! Men – otaman.

– Siz boqgan ota, u tuqgan ota, bizning vazifamiz, ajrim qilish.

– Ota? Nimasiga ota? Hali men u bilan teng bo'ldimmi? Hali meni u bilan bir kursiga o'tqazmoqchimisiz? Hali men... hali u...

Orif akaning shuncha tutaqani yig'itning parvoyiga ham kelmadi. Yozib-yozib o'rnidan turdi-da, qanday sovuq salomlashgan bo'lsa xuddi shunday xayrlashib, eshik tomonga yurdi.

– Hali boladan so'rashingiz kerak, bihib qo'yding, qani, ko'ramiz – bola nima deydi, – Orif aka kerilibroq gilam ustida u yoq-bu yoqqa yurdi.

– Albatta so'raymiz. Lekin bu bizga ma'lum, bola, albatta, sizni deydi, chunki u o'z otasini tanimaydi, – dedi yigit chiqib ketayotib.

– Ana shu-da! O'zingiz ham bilar ekansiz-ku! – Orif aka o'sha do'q ohangida tutaqib davom etdi. Tergovchi chiqib ketgan edi, Orif aka uni quvib chiqargandek his etdi. – Ikki tomon barobar emish-al! Men ham ota, u ham ota emish-al! Tenglash-tirganini qara, ovora bo'ladi!.. – deb g'o'ng'illayverdi u ancha gacha o'zini bosolmay.

Keyin, uzog, garang bir holatda yolg'iz o'tirib qoldi. Qo'li ishga bormasdi. Mariya Vasilevna bilan gaplashgisi keldi, ikki marta trubkani oldi-yu, yana qo'yib qo'ydi. Keraksiz qog'ozlarni titib hushrak chala boshladi... Qarasa, hammasi yolg'on, ish qilayotgani yo'q, dilini sovuq tosh bosib turibdi. Kechga yaqin yana vahima bosdi. Hovliqib uyg'a bordi.

– Dadajoni! – deya quvnoq qichqirib, Onabibi qarshi chiqdi, uning sochlari yoziq, qo'llari qurum edi.

– Temir keldi lagerdan, – dedi u, – kioblaringizni qarang, narvoncha qo'yib shiftgacha taxlab chiqdik. Yuring, bir ko'ring, – ichkariga sudradi u dadasini.

– Boshqa hech kim kelmadimi?

– Keldi, – dedi Onabibi, birdan tovushidagi, yuzidagi cho'g' so'nib, qo'llari osilib tushdi, – bir kishi keldi.

– Nima dedi? – Orif aka o'tirib, o'zini bosibroq so'radi.

– Haligi... o'z dadangni bilasammi, dedi, yo'q dedim. Imaykeyin... bu dadangni yaxshi ko'rasammi, dedi, ha, dedim.

O'z dadangni topib beraylikmi, dedi, bilmasam dedim. Topsak, qaysi dadang bilan turasan, dedi...

Orif akaning peshanasiga sovuq tomchilar qalqdi. Onabibining yig'lashga shaylanib, uchib turgan lablariga tikilganча, undan qismatini kutgandek jonsaraklik bilan sabrsizlanardi.

Onabibi birdan chinqirib uning bag'riga otildi.

— Dadajon, kerakmas! Kerakmas! Siz dadamsiz! Siz dadamsiz!

Badaniga iliq yugurgan Orif aka uning yelkasini silab, kuldi, yupaldi:

— Voy tentag-ey, albatta-da... Albatta-da. Qo'y, esingdan chiqar. U kishi bekorchi gaplarni gapirib yuritdi. Esingdan chiqar xo'pmi? Hech gap yo'q. — Orif aka kastyumini yechgani veshalka¹ tonon bordi. — Temir semiribdimi lagerda? — dedi quvnoq ovoz bilan. O'zi ko'zidan tirqirab chiqqan bir tomchi yoshni bildirmay artib oldi. — Zap yaxshi taxlabsizlar-da kitoblarni. Endi bir kitob kerak bo'lsa sira topolmayman.

Onabibi qichqirib kulib yubordi, dadasi ham qo'shildi. Qizcha yugurib kitobxonaga o'tdi, dadasi uning etagidan ushloimay qoldi. Ular narvonchani tokechalarga tirkab qo'ydilar, avval Onabibi eng tepaga chiqib, kitob topish qanday osonligini ko'rsatdi, keyin Orif aka ham chiqqan edi, gurs etib yiqilib tushdi. Bo'ldi kulgi, bo'ldi kulgi.

Xonama-xona yurib kuldilar. Xonalar bugun qandaydir fayzli, yangiroq, plita choynak ham qopqog'i shaqillab xuddi kulayotgandek bigirlab gaynar edi.

Qo'shni kampir osh olib kirdi.

— Qishloqdan ovsinim keluvdi, aylanay Orifjon, shovqinlaringni eshitib esimga tushdi. Nasbanglar... — dedi Yornat bilan Normaning buvisi dasturxonaga o'ralgan lagandagi oshni so'riga qo'yib.

Choydan keyin Onabibi so'rida barvaqt uxlab qoldi. Orif aka, oyog'ida chuvak, qo'lini orqasiga qo'yib, anchagacha hovlida aylanib yurdi, tunga, asta cho'kayotgan jimlikka qulog'soldi. Qo'shni hovlida Yornat bilan Normaning mashmashasi

hali tingani yo'q, buning ustiga uzogdan kelgan mehmonlarning gapi tugamas edi.

— Normatingiz shundoqgina dadasining o'zi-ya, aylanay ovsin! Quyib qo'ygandek...

Orif aka bironing mahram gapini eshitmaslik uchun devordan uzoqlashdi. Ketdi-yu, qulog'iga chalingan haligi gap shaytontaroqdek ilashgan edi unga. Qulog'ida yangrayverdi: «Dadasining o'zi-ya», «Quyib qo'ygandek...» Uyg'a kirdi ham shu gap eshitildi, kitob varaqladi ham shu gap tiliga kelaverdi...

Keyin u so'riga, Onabibining yoniga kelib o'tirdi. Qizcha oy yorug'ida shiringina pishillab uxlardi. Orif aka uning sochini siladi, doimiy kulgi kapalagi qo'ngandek, cho'chchayib turgan kichkina lablariga boqdi. «Qizim... sen-chi? Sen kimga o'xshaysan? U menga o'xshamaydi... U chiroyli».

Orif aka birdan ko'ngli o'ksib, tungi yolg'izlikning og'irig'ini sezdi. Engashib qizining boshiga peshanasini qo'ydi, bir nimalar pichirladi.

Boshini ko'tarib yana yuziga tikildi. Kimga o'xshar ekan? Marhumna onasi ham chiroyli emas edi...

Orif aka birdan o'zini orqaga tortdi. Otasiga! Nahotki? O'sha qallob Isroilovga-ya? Orif aka uni badbashara bir maxluq deb tasavvur etar edi. «Isroilov... To'xta! Sen chiroyli bo'lishing mumkin. Lekin sen vijdotsizsan. Sen bunga husn bergan bo'lishing mumkin. Lekin men ota mehrini berdim, bu ham tengsiz boylik. Yurak berdim».

Orif aka o'ziga tasalli beradigan ko'p dalillarni o'yladi-yu, yupanolmadi. Yana o'sha fikr kelaverdi boshiga. Nahotki o'xshasa? Yaxshi ham o'zini ko'rmagan ekan...

Qiz uni doim esga soladigan darajada o'xshash bo'lsachin? Bir umr. Yo'q, yo'q, ko'rmaydi, bormaydi.

Orif aka Onabibiga bo'lgan muhabbatiga gard yuqishidan, soya tushishidan qo'rqardi.

Ikki kundan keyin tergovchi yig'it idoraga yana kelib bir necha savol berdi va ketishda konverta¹ sudning chagiruv qo'g'ozini stolga qo'ydi. Orif aka buning nima ekanini darrov bildi. Yig'itni to'xtatib, bosiqroq bo'lishga harakat qilib, so'radi:

¹ Kiyim ilgich.

¹ Xarjild.

– Har holda, aytinchi, nima uchun oblast sudi ko'radi?
– Da'vogarning iltimosi shunday. Rayon sudi xolis bo'lmastiki mumkin.

– «Da'vogar!» Demak, men «aybdor» deb atalar ekanman-da! Marhuma xotinim bilan, biz insonga xos oliyanoblik qildik, deb o'ylardik. O'n uch yildan beri shu o'йда ko'nglim o'sib, o'zimdān mamnun edim. Siz sovuq nazaringiz bilan nega poymol etyapsiz bu hislarni! Siz...

Tergovchining mumday harakatsiz yuzida biron tuyg'u ifodalannadi.

– Sudda gapirarsiz gapingizni, – deb chiqib ketdi.

– Bormayman! Ovora bo'lasizlar! – deb qichqirib qoldi Orif aka orqasidan va chaqiruv qog'ozini yirtib-yirtib savatga tashladi.

U qilgan ishining to'g'riligiga amin edi. Shuning uchun ko'ngli ajoyib bir rohat og'ushida tinchidi. Bir kun o'zida, hech kim bu haqda eslatmadi, ikki kun o'zida, uch, to'rt, besh...

Orif aka o'zining sovxozlari, iqtisodiy kengashlari, garmseini yengish, tomorqa, bog'dorchilik brigadalari, tog' rayonini tiklash singari ishlari bilan band bo'lib ketdi. Kechqurunlari uyda Onabibi, ba'zan esa faylasuf Temir bilan subbatda, Yormat bilan Normatni tizzaga olib, o'zini ovutar, dam olar edi.

Shunday oqshomlardan birida, esingizda turgandir, lop etib Ochil buva bilan Azimjon kirib ketdi. Yormat bilan Normat yugurgilab suvunchiga chiqib ketishdi, Ochil buva kichkina Onabibi bilan, Orif aka umrida ko'magan jiyani Azimjon bilan tanishdi. Mehmon kutishdi. Orif aka ichki dardini bildirmadi. Keyin telefon jiringlab, qandaydir nizolardan darak berdi, esingizdadir?

Esingizda bo'lsa, mana endi qissaning bu yog'iga mehmonlar ham ishtirok etadi.

– Obkomning sekretari bilan ham shunaga gaplashadimi odam?! O'zing kimsan! – ovozini ko'tara tushib so'radi Ochil buva. Qovog'i osilib tushdi. Orif aka boshini solgancha o'tirar edi.

– Obkomning byurosigā qo'yadigan bo'lishibdi... Mening «kirdikor»larimni, – dedi u anchadan keyin g'amgin kuilib. – Masalani Maryam doklad qilār ekan. Eshidingizni ovozi?

Kechasi bilan mehmonlar uch-to'rt oylik vogaaning hammasidan xabardor bo'ldilar. Kechasi bilan uxlamay ga irlb chiqqan Orif aka barvaqt turib byuroga tayyorlandi.

Ertalab Temir yetib keldi. Onabibi, Azimjon uch lasi kutubxonadan chiqolmay qolishdi. Azimjon ham nimasi bila dir bola edi. Har narsaga sinchkovlik qilgan, har narsaga hayraida qolgan... Ora-bolaning ular bilan ishi bo'lmadi. Faqat kitubxonadan har zamonda Onabibining chinqiriq ovozi eshitilib qolardi:

– Dada, dada! Azimjon akamning oyilari ham Onabibi ekan!

– Buva, buva! Temir muallimi bilan masala talashib qoluvdi, yengibdi!

Ora-bolaning gulog'iga bu gaplar kirmasdi, albatta. Ochil buva Orif akaga dalda berar: «Nima bo'lsa ham, faqat ko'nglingdagini gapir, o'z o'ylagan o'yininga qildek soxta gap aralasha, yutib chiqqaning bekor», – deb o'git o'qirdi.

U o'g'lining ko'ngliga ishonch solib, yelkasiga qoqib kuzatdi. Orif aka ko'chaga chiqqanda eshikdagi pochta qutisiga ko'zi tushdi, ochib, qarasa, ko'ziga ilon po'stdekyashli qog'oz ko'rindi – yana sudga chaqiriq. Qo'lida ushlab birpas o'tirdi-da, g'ijimlab cho'ntagiga soldi. Tinchib ketdi, deb o'ylagan edi. Hali ham mijg'ishayotgan ekan-da. «Borib bo'pman, qolaversa, raykom sekretariman-al! Nima ham qilardi...»

U raykomga borib mashinani chaqirdi-da, to'g'ri oblastga qarab yo'l oldi. Keta-ketguncha boshqa narsani unutib, byuro majlisini ko'z oldiga keltirishga urindi: «Mening aktivdagi takliflarimni muhokama qilishadimi, o'zimmimi? Takliflarimni muhokama qilishsa – men ulardan qaytmayman, men ularni yana ham asoslayman. Obkom bilan oldindan kelishmagan bo'lsam, rayon aktivini bilan o'z fikrlarimni o'rtoqlashishga haqqim bor. O'ylaganimni hamma joyda baralla aytaman, ba'zilarining po'panagi to'zg'isin, mayli, meni haydashsa haydashsin, men his uyg'otaman, his! Maryam bo'zarib, chinqirib gapiradi-ku. Gapirsa gapirar, «byurokrat» deganinni ham qaytib olmayman... Menda obivatellikdan asar topgan bo'lsa, balli, lekin unda ham byurokratikdan ancha-muncha yo'q emas. Bilib qo'ysin».

Byuro majlisi juda kechikib boshlandi. Mariya Vasilevna

yo'q edi. Uni yana birpas kutishgandan keyin, birinchi sekretar asabiyroq qiyofada orqa eshikdan kirib, e'lon qildi:

— Mariya Vasilevna yo'q, bugun kelmaydi, shuning uchun ikkinchi masaladan boshlayveramiz. — Birinchi sekretar pastak-kina, yuzlari salqi, peshanasi keng, ko'zlari o'tkir kishi edi. U Orif akaga ko'z qirini tashlab, qo'shib qo'ydi: O'troqlar, har xil mulohazaga bormasliklaringiz uchun aytib qo'yay, Mariya Vasilevnaning kelmaganligi uzrli, rayondan qaytayotib dastidagi sovxozda to'sardan tobi qochib, yotib qolibdi. Yurak kasali, deb xabar berishdi.

«Titilib ketсам ham jang qilishaman», deb shay bo'lib o'tirgan Orif aka birdan qurolini oldirib qo'ygandek, sarosimaga tushib qoldi. Ko'z o'ngida Maryam, uning toqqa chiqqandagi og'ir hansirashi, oqarinqiragan yuzi ko'z oldiga keldi. Qayerda? Qaysi sovxoz? Garmselda qolib ketdimikan? Rutubati garmsel nafasni bo'g'adi...

Orif aka chiqib ketmoqchi bo'libmi, beixiyor bir o'midan ham turib qo'ydi-yu, u yopq bu yopqa qarab, yana asta o'tirdi. Majlis boshlanib qolgan edi. Qandaydir RTSlarning qarzlari haqida gapirishardi, Orif akaning qulog'iga kirmadi. Yurak.. Yurak kasali. Orif aka o'z yuragining ham qinidan chiqqudek bo'lib dukillayotganini sezdi. Vujudi yonib ketayotgan edi... «Tez yordam» yuborildimi-yo'qmi, aytishmadi ham... Qaysi sovxoz? Uchinchi bo'lsa, ambulatoriyasi bor...

Odamlar hech narsa bo'lmagandek hamon gapirishar edi. Bir masalaning muhokamasi Orif aka nazari besh-olti soatga cho'zilgandek bo'ldi. Bir ilojini qilib chiqish kerak... Chiqib ketish kerak.

Orif aka eshikni mo'ljallab, alanglab turganda birinchi sekretar salqi yuzini stoldan ko'tarmay so'rab qoldi:

— Siz-chi, Ochilov, sizning fikringiz qanday?

Orif aka o'zi bilan o'zi ovora, gapdan bexabar edi.

— Men... Mening fikrim yo'q, — dedi u.

— Qiziq. Shunday muhim masalada-ya?

Kabinet jim bo'lib qoldi. Hamma byuro a'zolari o'ziga qarayotganini Orif aka ko'rmasa ham, sezib turardi. Bir amallab bu daqiqani ham o'tkazdi. Tanaffus bo'lishi bilan yugurib tashqariga chiqdi. Mashinasining oldiga borib to'xtab qoldi.

Miyasiga bir nima kelib, to'xtab qolmasa, jo'nab ketadigan edi. Qayoqqa?

Mashina atrofini bir-ikki aylandi. Ichkariga bir kirib, yana chiqdi, endi majlisda o'tirolmasligini bilardi. Sovxozga jo'nashga ham bo'yni yor bermadi. O'tirdi-yu, uyga qarab haydadi. Nega? O'zi ham bilmaydi.

O'chakishgandek, yo'lda remontchilar ish boshlagan edi, aylanib o'tadigan vaqinchcha yo'llar o'ydim-chuqur, chang. Orif aka ruhi siqib ushlaganicha, sakrab-sakrab, tezlab borar, peshanasidan shartos ter oqar, namchil yuz-ko'ziga chang yopishib asabiga tegar edi! Majlisda qatnashish kerak edi, o'tirolmadi, odamgarchilik yuzasidan bo'lsa ham Maryamdan xabar olishi kerak edi, borolmadi. Endi nima qilib, qayoqqa ketyapti? Uyda nima bor?

Haqiqatan ham, uyda hech kim yo'q edi. Orif aka shoshib kirganicha hamma xonalarni bir aylandi. Jimjit.

Orif aka chang ust-boshi bilan Onabining karavotiga gurs etib o'tirdi, galpog'ini g'ijimlab, yerga qaradi. Qayoqdaykin bular? Yurak kasali... Yurak kasali har xil bo'ladi. Birdan olib ketadigan... Oylab qimirlatmay qo'yadigan...

Orif aka birdan o'ziga o'zi ayanch ko'rinish keldi. Ayancil. O'jiz. Jur'atsiz. Bir qarorga kelolmaydigan. O'z hislatini idora qilolmaydigan...

«Nima qilib o'tiribman!» deb g'azabli alam bilan o'midan turganida ko'cha eshigi g'ichilladi. Ochil buva qaytib keldi, tizzasigacha tushgan uzun oq yaktagi sal g'ijim, etigi chang edi. Shoshmasdan kelib paqirdagi suvdan ichdi, savlati sog'olini kaffi bilan silab artib qo'ydi. Uning vazminligi Orif akaning ham asabini sal tinchitdi. Ular katta mehmonxonada, stol yonida uchrashdilar.

— Qayoqda edingiz, dada?

— Maryamdan xabar oldim, — dedi Ochil buva.

Orif akaning yuzi lov etib ketdi. Ko'ngli to'lishibroq otasiga bir nafas qarab turdi-da, yosh boladek birdan bag'riga tashlandi. Choh boshini sarak-sarak qilib, burushgan qo'li bilan o'g'lining yelkasini asta siladi.

— Tentak... Ustingdan chang burqib turibdi...

— Ahvoli qanaqa? — so'radi Orif aka otasining oq jun

bosgan ko'krigidan boshini ko'tarmasdan.

– Ahvoli yaxshi. Kasalxonaga yotqizishibdi.

– Rahmat, dada...

Orif aka tovushi o'zgariganidan o'ng'aysizlandi, shekilli, yuzini chega oldi. Ora-bola ko'pdan bunday quchoqlashmagan edilar.

Shu payt qayogdandir o'ksik yig'i tovushi eshitildi. Cho'chib quloq solishdi.

– Onabibi!... – Orif aka kitobxonaga yugurdi, hovliga chiqdi. Onabibi yo'q edi. Lekin yig'lagan – Onabibi, Orif aka buni darrov payqadi. Qayoqda, nega yig'layapti?

– Menga qara, Orifjon... – Ochil buva ichkaridan chaqirdi. Uning ovozi ilganigidek vazmin, salmoqli bo'lsa ham, Orif aka unda bir sarosima asarini sezdi. Qaytib ichkariga kirdi. Ochil buva stol yonida bir varaq qog'ozni ushlagancha, o'g'liga vahimali savol nazari bilan qarab turardi.

– Mana bu... Stolda yotgan ekan, o'qidingmi?

Orif aka qog'ozni qo'lliga oldi. Bu sud hukmining nusxasi edi. Orif aka avval negadir orga-oldini aylantirib ko'rdi, hukm uzun edi, o'qib chiqishga toqat qani hozir, sarosimada qog'ozdan qandaydir so'zni, qandaydir hal qiluvchi jumlanı qidirtdi. Topolma. Boshidan o'qishga to'g'ri keldi.

Sud ikki tomonning ham arzlarini, dalillarini eshitib, hujjat, ri bilan puxta tanishib, shunday bir xulosaga kelgan edi. Grajdau. Ochilov Orif bolani go'dakligidan boqib olib, qo'llidan kelgan ha ta'lim-tarbiya berib, oliyanob ish qilgan. Ammo bolaning as otasi bo'lmish grajdauin Isroilov Muhammadamin o'z vaqtida, haxsga sig'inish xatolarining quboni bo'lib, uzozq muddatga n'haq repressiya² qilinganligi tufayli xotini va bolasi dan x'ovar olish imkoniyatiga ega bo'lmagan. Buning ustiga, bola o'qiyotgan maktabdan vakil qilingan pedagog Shafig'ullinaning guvohligiga ko'ra Onabibining sog'lom tarbiya topishi uchun uyda munosib sharoit yo'q: grajdauin Ochilov xiz nat yuzasidan muttasil ishda, safarda, komandirov-

¹ Fugaro.

² Repressiya (so'ngi lotincha: *repressio* – bosim, tazyiq, kuch bilan bositirish, to'xtatish) – davlat organlari qo'llaydigan jazo chorasi, qatag'on qilish. Asosan, mustabid, totalitar, mustamlakachi davlat tomonidan xalqqa nisbatan qo'llaniladigan jazolash, qat'i om, qat'i nufus, ommaviy tarzda zulm o'tkazish tushunchalarini ifodalaydi.

kada bo'lib, bola kecha-yu kunduz yolg'iz qoladi, u o'z holiga tashlab qo'yilgan, pedagoglar bilan muomalasi dag'al, bola asabiy va qaysar bo'lib o'smoqda, binobarin, uni bu sharoitda qoldirish pedagogikaga xilof va yosh o'smiring kelajagi uchun xavfli.

Grajdauin Isroilov Muhammadamin endilikda har tomonlamma to'la oqlangan, oilasi, uy sharoiti yaxshi va boshqa barcha huquqlarini tiklash bilan birga, otalik haqini talab etishga haqlidir.

Yugorida zikr etilgan fakt va mulohazalarni nazarga olib, oblast xalq sudi masalani grajdauin Isroilov foydasiga hal qiladi.

Orif aka hukmini oxirigacha o'qiyolmadi ham, ko'z o'ngi qorong'lashib, kursiga o'tirib qoldi. Tomog'i qaqrab, o'pkasi halqumiga kelgandek bo'g'ilar, ro'parasida stolda turgan choy-nak bilan piyolaga tikilar, quyib bir qultum sovuq choy ichish esiga kelmas edi. Qulog'iga haligi yig'i tovushi eshitildi. Qayerda, qani, demadi. Xuddi bu uyning yig'isi, o'zi yig'layotgandek edi. Ochil buva ham ojiz. U nima qilishini bilmay, etigini yechib, kavush kiydi, yana bir nimalar qildi, hammasi behuda ivirish edi.

– Onabibi!!! – deb qichqirib yubordi Orif aka birdan hushiga kelgandek. Onabibi o'rninga eshikdan Temir otilib kirdi. Orgasidan ostonada Azinjon ko'rindi, u issiqda yarashmagan begasam to'nda, shu bo'yi bilan so'loqmonday bo'lib Temirning orgasidan ergashib yuribdi.

– Biz sizni qidirib shaharga bordik... – dedi Temir yerdan ko'zini olmay. Keyin yalt etib Orif akaning yuziga qaradi, ko'zida alam, g'azab o'li chaguardi: – Siz sudga bormabsiz, Orif amaki, Onabibini himoya qilmabsiz, bosh tortibsiz! – dedi-da, ichkariga kirib ketdi.

Orif aka o'midan turib, «Onabibi!» – deb eshikka intildi. U Temirning Onabibini qayoqdadir yashirib ketganini payqagan edi. Hujrada bo'lsa kerak, yig'i tovushi o'sha yerdan keldirdi.

Bu mahal darvoza oldiga taksi mashinasi kelib to'xtadi. Undan bir xotin, bir erkak tushib, to'g'ri hovliga kirib kelishdi. It yo'qmi, degandek u yoz-bu yozga alanglab, ayvonga qarab yurishdi. Bular ikkalasi ham o'rta yoshdagi, kelishgan, yaxshi kiyingan odamlar edi. Ayniqsa, erkagi: yo'l-yo'l ipak ko'yla-

gining yogasini ochib, pidagini bilagiga solib olgan, soqolmo'ylovini hozirgina qirdirgan, doim iljayibroq turadigan, odamning dilini xira qiladigan darajada shirin-chuchmal aftli bir kishi edi. Orif aka uni qayerdadir ko'rganday edi. Bir emas, bir necha marta ko'rgandek. Ko'chadami, muyulishdami, o'zini, sharpasimini...

Ular uyga kirganda Orif aka uning qo'lida qog'ozni ko'rdi-yu, tizzalari bo'shashib, oppoq oqargancha uy o'rtasida lol bo'ldi qoldi. Bu shubhasiz o'sha Isroilov edi. Yonidagi xotini. Ular Onabibini olib ketgani kelishgan. Kelganlar salomlashibdi, shekilli, yana bir nimalar deyshidimi-deyishmadimi, Orif aka eshitmadi. Qiziq. U Isroilovni badbashara bir maxluq deb o'ylardi. Bu bo'lsa qizday qirmizi, birovga ozor beradigan odamga o'xshamaydi... «To'xta, men badbaxt nimani o'ylayapman? Nimani o'ylash kerak? Nima deyish kerak?..»

Bu mahal ichki eshikni ochib Onabibi chiqdi. Ko'zlari qizargan, yuzlariga ko'z yoshi iz solgan, chuvakkina vujudi qaltirar edi, qo'lida kichkinagina tuguncha. U avval Isroilov tomon yurdi. Ro'parasida to'xtab, suraidagiday mutasili iljaygan, shirin yuziga tikildi. Isroilovning orgasida og'zi katta, qulog'ida og'ir oltin isirg'a silkinib turgan novcha xotini kulishini ham bilmay, kulmasligini ham bilmay, yuzida ko'proq yig'iga o'xshagan sun'iy bir ifoda bilan, bo'lg'usi o'gay qiziga erining yelkasi orqali qarab turardi. Onabibi keskin qayrilib, Orif aka tomonga yurdi, uning ro'parasida to'xtab, qonsiz yuziga tikildi. U yig'lamas edi. Ertalabdan beri qorong'i hujrada yig'lab ko'z yoshi qurib qolgan o'xshaydi. Orif aka unga intilib, ikki qo'lini endi cho'zgan edi, qiz qo'lidagi tuguni uning oyoq ostiga uloqtirida, Isroilovning yonidan yugurgancha o'tib, eshikni bor kuch bilan tartaqlatib yopib chiqib ketdi. Eshik tepasidagi katta chadon shaloqlab tushib, ochilib ketdi, undan yangi yil archasi o'yinchoqlari sochilib chil-chil sindi. Hamma o'zini eshikka urdi. Onabibi chog'gancha chiqib, taksining eshigini shartta ochib ichkariga kirib o'tirdi. Uning ketidan Temir yugurdi. Undan keyin iljaygan Isroilov bilan uning xotini lapanglab chiqib taksiga o'tirdilar. Mashina atrofida gir aylanib Temir baqirar, yig'lar edi. Orif akaning yugurib chiqishga majoli kelmadi, u ayvoning ustuniga manglayini bosgancha suyanib qoldi. Ko'-

chadan taksi mashinasining motor tovushi, chang ichidan tipirchilab qichqirib qolgan Temirning ayanchi ovozi eshitilardi. Ochil buva o'g'ilga kursi olib chiqib berdi. Orif aka ustunni quchgancha o'tirdi. U ko'chaga qarar, hech narsani ko'rmas edi... Temir qaytib kirmadi. Azinjon bo'lgan voqeadan garang-sib, darvoza oldida anqayib turardi.

Orif aka hovlidagi jimlikdan qo'rqandek uyga kirdi. Ostonadan hatlaganda poshnasi tagida po'stildoq o'yinchoqlar g'irchillab maydalandi. Rang-barang shisha parchalari butun uyda sochilib yotibdi. Ilgarilari Orif aka hovlida bir shisha parchasi ko'rsa, egilib olib, allaqayoqlarga elib tashlaguchi edi...

Polda yotgan tuguni oldi. Qiziga o'tgan yakshanba olib bergan qarq'ashohi ko'ylak bilan Onabibining bolaligidan yaxshi ko'rgan moviy ko'zli eski qo'g'irchog'i ro'molga tugilgan edi. Orif aka yana kursiga o'tirdi, ikki qo'li bilan boshini ushlab, peshanasini stolga urdi, butun alarni yig'ilib endi diliga quyilgan edi, o'kirib yig'lab yuborishiga sal qoldi.

— Dada...

Ochil buva hovlida, u ham nimaga qo'lini urishini bilmay yuribdi. O'g'ilning oldiga kirmaydi. Kirsya yo so'kish kerak, yo yupatishi... Ha, yolg'iz yig'lasa yig'lab olsin, yig'lamasa sal sovib o'ziga kelsin.

Chorak soatlardan keyin yana Orifning ovozi keldi.

— Dada!

Ochil buva kirdi, belbog'iga ikki qo'lini tirab o'g'ilning qoshiga keldi. Orif aka boshini ko'tarmay so'radi.

— Maryam byuro haqida... hech nima demadimi?

— Yo'q... faqat, mana bu xatni... — Chol belbog'ining qatidan konvert chiqardi. U buni bularning o'zaro gap bo'lsa kerak deb, berishga payt topolmay yurgan edi. — Berib qo'ying, devdi.

Orif aka xatni olib, ochmay stolga tashladi. Yana olib, unga ko'z tikkan o'ylab qoldi. Ocha boshladi.

Ochil buva o'g'ilning xayoli haligi fojyadan sal boshqa yuqqa chalg'iganidan ko'ngli yorishib, tashqariga chiqdi. Tok tagiga kirib, shira to'plab qolgan uzumlarga qaradi, og'ir boshlarini ushlab, ushlab ko'rdi. Jonivor rosa bo'lib beribdi. Bu kimsasiz hovlida bular endi kimning ko'zini quvontiradi?

Bobo o'g'ilga rahmi kelganini o'zidan yashirishga urinib,

uzumlarga achinganday gapirardi.

Shu mahal ichkaridan qattiq qahqaha eshitildi. Chol qu-
loqlariga ishonmay uy tomon qayrildi. Oyoq ostida xazon shir-
lardi. Qahqaha yana eshitildi. Bu safar Ochi buva qo'riq ketdi.
Uyda Orifdan bo'lak hech kim yo'q. Ha, Orif. O'shaning tovushi.
Ochil buva yuragini ushlab lapanglab yugurdi. Kulgi
hamon eshilar, endi aniq, yangroq, quvnoq...

— Dada! Ha-ha-hal! Voy. Ha-ha-hal!

Bobo eshikni ochib ichkariga kirs, Orif aka Onabibning
kichkina karavotida chalgancha yotib, oyoqlarini osmonga ko'ta-
rib, ichaklari uzilgunday qah-qah urardi. Bir qo'li qornida, bir
qo'lida xat

— Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib chiqib
ketdi-ya! — deb kulardi Orif aka. U qog'ozni otasiga uzatdi.

Maryam yozar edi:

«Obsudagi ishdan xabar topib, men Isroilov degani
surishtirdim. Qanday bilganimni keyin gapirib beraman, hozir-
cha senga kerak ma'lumot shu: Isroilov katta aferist¹. Sudga
topshirgan hujjatlari qalbaki. U qalloblik va chayqovchilik bilan
qo'lga tushib, o'n ikki yil qamoqda yotib chiqqan, hozir «shaxsga
sig'imish qurboni» bo'lib olib, yana ulguri chayqovchilik bilan
shug'ullanib yurgan bir mutaham ekan. Bu juda aniq. Onabibi
uchun xavotir olmasang bo'ladi. Men kecha ham u ishlab turgan
shahar prokuraturasida edim. Ishni oxiriga yetkazolmay, qayta-
yotib mana bu yerda yotib qoldim... M.»

Orif aka o'rmidan turib ketgan, juda o'zgaragan, harakat-
chan, serg'ayrat edi. Dadasining atrofidan aylanib, uyda u narsani
bu yodga, bu narsani u yodga qo'yib, go'yo tartib o'matar,
timmay gapirar edi.

— Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib chiqib
ketdi-ya! — derdi nuqul, go'yo qizining umrida qilgan eng katta
yaxshiligi shudek. — Qalay, keyin nima dedi, dada, qandog
yotgan ekan? Sizni darrov tandimi? O'sha-o'sha-ya? Byuroni
sira ham gapirmadi deng? — Ortiqcha ezma bo'lib qolganini o'zi
ham sezdi, shekilli, dadasining oldida to'xtab so'radi: — Birov-
ning ablah bo'lib chiqqaniga bunday xursand bo'lish yaxshi

¹ Firibgar, qallob.

emas-a, dada, nima dedingiz? Lekin yo'q... men bunga suyu-
yotganim yo'q. Men uning qallobligini ilgariidan bilardim,
ko'nglim sezardi. Uning qayerdadir bernalol yurganidan dunyo
tordex tuyular edi menga. Endi suyuanganimki... — yelkasini qisdi,
yana kuldi, — bilimayman nega suyuanganimni, aytib berolmay-
man. Buni Temir aytib beradi, u faylasuf.

U Azinjoni chaqirib Temirni topib kelishni buyurdi.

O'zi oshga urindi.

— Jiyan, qayishda ikki chindim ziravor ham ola kelinglar.

— Xo'p bo'ladi. Hali-ehi, tog'a? Undan kerakmasmi?

Orif aka kulib yubordi.

— Obbo jiyan, esing joyida. Olib kela qol, yigitlar
yig'ilishib qoldik, — otasiga sho'xlik bilan ko'z qisib qo'ydi, — bir
ulfatchilik qilaylik. Voy qizaloq tushmagur-ey, eshikni taraqlatib
chiqib ketdi-ya! Voy, Onabi tushmagur-ey...

Orif aka qo'lida kosovi bilan turib o'ylanib qoldi. Eshik
taraqlaganda uning dili qattiq jarohatlangan ekan, shekilli. Shu
gapni takrorlab go'yo yarasiga malham bosar edi.

— Tushmagur-ey...

Ochil buva unga qarab ko'zi quvonadi. Qorayib turgan
osmonda oqshom sharpasi hukmron edi. Quyug, zangori o'rik
tutuni buralb-buralib g'ira-shira hovlini butunlay chulg'ab oldi.
Bu tutundan uylarga olaviy bir fayz kiritadigan, tanish, xonaki
hid taralar edi.

— Obbo, qizalog'i tushmagur-ey... — dedi yana Orif aka.
Qizigan qozonga jaz etib pilyoz tashladi...

Shu bilan birinchi qissa tugadi. Endi mehmonlar ketishlari
kerak. Orif aka tongda raykom garajidan mashina chaqirib, ularni
shaharga, undan aeroportga etib qo'yishni shofyorga tayinladi.
Azinjoni unga qarab turib, o'ylardi: birinchi ko'rgan odamning
ham bir necha kunda shuncha yaqin bo'lib qolishi mumkin ekan.
U tog'asining butun ich-tashini, xulq-u xayolini, o'timishini,
tashvish-u orzularini batamom bilib olgandek edi. Jigarchilik
ekan-da. Buning ustiga, shu bir necha kun ichida ular shuncha
vogalar, shuncha ehtiroslar bilan bo'lib, bir necha oying
savobini topishdi. Xayrlashganda Azinjoni tog'asining suratini
dliga joylab qolgisi kelgandek, yuziga uzog tikilib turdi.

— Diydor ko'rishish nasib qilmasa... omon bo'li, jiyan,

yurtingga omon qayt, toleing yor bo'lsin, — dedi Orif aka. Neva-rasining ko'ngli to'lishib kelayotganini paytagan Ochl buva oldini olib uning yelkasiga qattiq-qattiq qoqib qo'ydi:

— Endi bunga Komilani ko'rsataman, — dedi u, — keyin Akbaraliga o'tamiz, uni o'zim ko'rganingam ham olti-yetti yil bo'ldi, chamamda. Yetim narsa, onasi ham nimjonroq edi, xabar olmay chakki qilibsan.

Orif aka otasi bilan quchoqlashib xayrlasharkan, aybini bo'yniga olib, Akbaraliga ko'pdan ko'p salom topshirishni iltimos qilib qoldi. Mashina ertalabki namtoz tuproqda jimjimador tasmedek ikkita iz qoldirib, rayon markazining katta ko'chasidan dala yo'lga chiqib ketdi.

Hali shabnam ko'tarilmadan turib, uzoqlarda, cho'lda bo'lsa kerak, ikkita-uchta quyun anchagacha yo'rg'alab yurib, ufqda yo'q bo'lib ketdi. Qarshida esa qadimiy vodiyning paxta-zori, tog' etaklarigacha ko'm-ko'k. Onda-sonda ochilgan chanoqlar bu ko'k dengizda sadafdek yaltirardi.

Dalalarda terim taraddudi. RTS qo'ralarida zangori kombaynlar karvon-karvon bo'lib turishibdi. Yaktagingin bir yengini chiqarib belbog'iga qistirib olgan yigitlar shiyponing radiosini baland qo'yib, shoshmasdan xirmon shibbalashadi. Shiyponing soya tomonida esa qizlar, dam pichirlashib, dam qidir-qidir kulishib, pardoz qilishadi, etak tanlashadi, o'sma qo'yishadi. Uzoqda dori sepadigan, barg to'kadigan samolyotlar gurillab, goho ularning qiyqirillarini bosib ketadi. Hali ish qizigancha yo'q. Lekin kuzning taraddudi hammamni dalaga chorlagan.

Orif akaning shofyori, pakanagina pishiq, cho'tir bola bugun dimog'i chog' ekan, olamni to'ldirgan ofto'ba, nurga, yorug'likka to'yamayotgandek, talpinib, gurkirab, g'ayratiga sig'may haydab borardi. Yonida o'tirgan Azimjonning kimligini bilgandan keyin, dilidagini to'ka ketdi.

Kuz yaqin. O'zbekistonda eng dilbar fasl. Haqiqiy oltin kuz — oq oltin kuzi. Hali barglari to'kilganda ko'rasiz: bu cheksiz dalalar yoppasiga bodroqdek oqarib ketadi, uzoqda xirmonlar charaqlaydi, yo'llar ham, jo'yaklar ham oltisidan oqarib ko'rinadi. Tut shoxlarida, telegraf simlarida pag'a-pag'a oq paxta. Panjarali

bunkertlar¹ asta lapanglab kelib avtopoyezd² platformalariga bulutday ag'dariladi, yo'llarda paxta ortgan mashinalar timmay g'izillaydi, etakda paxta, qizilarning boshlarida paxta, tarozida paxta, oyovqda paxta ilashadi. Mezon tolalari uchib kelib yuzlarga yopishadi...

Ba'zan paxtani terib tugatish maholdek ko'rinadi. Tunlar sovgan sari chanoqlar qars-qars ochilib, oydinga tishini ko'rsatib jilmayaveradi, kechagina paxtasi terib ketilgan kartalar, ertasiqa qarabsizki, yana oppoq bo'lib turipti-da.

Kech kuz yana ham fayzli. Dala shiyponing orqasidagi hovuzga sunbula suvi to'lib, qayrag'och barglari qayiqday suzadi, hovuz atrofidagi cho'g'dekyongan gultojxo'rozning yerga to'kilgan qop-qora urug'ini olib, tol shoxidagi to'rgovogqa shundog sepsangiz shomda bedanangiz rosa kayf qilib sayraydi-da. Bitbidiq, bitbidiq, bitbidiq... Chaylada pichan ustida yotib qolgannimisiz? Hiddiga mast bo'lib uxlaydi odam. Shabnamdan ko'rpangiz nam tortib og'irlashganda boshingizni mundog chiqarib qulog solsangiz, qovun polizda ko'kechalarning tars-tars yotilganini eshtiasiz. Tong sahar shabnam ko'tarilmay turib, yalang oyoq yugurib o'sha yotilganini tong sovuq'i bilan karsillatib yeb olsangiz bormi! Oh-oh-oh...

Orif akaning shofyori o'ziga pirit o'zi rohat qilardi. Azimjon bularning bittasini ham ko'rmagan, uning ko'zlari yaltirab, og'zining suvi keldi.

— Sayohat qilib yurgan bo'lsangiz, eh-he, hali ko'p ajoyibotni ko'rasiz! — dedi shofyor.

Aeroportda Azimjon bu cho'tir bola bilan zo'rg'a ajrashdi. Umuman Azimjon bir narsani fahmladiki, bu yerda eng ko'ngilsiz narsa odamlar bilan ajrashish, xayrlashish ekan. Har safar ko'nglining bir joyi uzilgandek bo'ladi. Ikkinchi qaytib ko'rmastligini bilganidammi...

Aeroport katta, gavyum edi. Qandaydir sermulozimati yigitlar kelib Ochl buva bilan salomlashishdi. Nevarasini yetaklagan cho'l-u kampir bir quchoq gul ko'tarib perronga³ yugurib

¹ Paxtashahin.

² Avtopoyezd — avtomobilga yoki traktorga tirilgan bir necha aravadan iborat turkib.

³ Perron (*fransuzcha*) — temir yo'l stansiyasida poyezd kelib to'xtaydigan va jo'natilgan maydoncha, poyezd kutuvchi yo'lovchilar yoki kuzatuvchilar turadigan platforma.

o'ldi, kuzak gullarining o'tkir hidi qoldi havoda. Shaharlik, qishloqi, erkak, xotin, yelkasiga bo'g'cha osgan yosh-yalang, sershovqin bola-chaga – bari quchoqlashib ko'rishgan, o'pishib xayrlashgan... Bu yerlarda odamlarning qarindosh-urug'i muncha ko'p!..

Ana, qoshlarini terib, kipriklariga surma tortgan, Marg'ilon atlasidan kaltagina ko'ylak kiygan styuardessalar o'tib ketishdi. Bari durkun, bari barkamol, farishtadek, bari Fotma-Zuhromi, nima balo, bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Cho'tir shofyor aylagan ajoyibodan biri shu bo'lsa kerak-da...

Qiziq, buyerda hamma narsa katta, cheksiz, keng. Samolyot ham multasham bir qasrdek, pastda ko'ringan yashil vodiylar ham, yaylovlar, buyobonlar ham cheksiz. Ana, oqish bulutlarning tepasidagi qoramir fazo ham cheksiz, azaliy, abadiy. Azimjonning yonida o'tirgan buvasi ham hozir goho azaliydek, abadiydek ko'rinadi va bir zumga Azimjondan qayoqlargadir uzoqlashib ketgandek bo'ladi. U to'qson to'rt yoshda... Azimjon uni umrida birinchi bor ko'rdi. U naqadar uzoq Azimjondan...

Lekin buvasining oppoq o'siq qoshlariga, chuqur ajinlar tilkalagan issiq chehrasiga qaraganda bir zumlik bu taassurot darrov yo'qoladi. Buvasining ko'zlarida yerning tashvishlari. Azimjonning tan-joniga rohatbaxsh iliqlik yugurdi.

Ular tushlik ovqat qilib, plastmassa idishlardagi choyni ichguncha ham bo'lmay samolyot qo'nadigan keng beton maydon ko'zga ko'rinish qoldi. Bulutlar tepasidagi tubsiz qoramir fazoning yuqini qanoqlarida olib tushgan azim samolyotning g'ildiraklari yerga tegdi. Yer bilan osmon go'yo shu maydonga kelib tutashardi.

Ular mehmonxonaga joylashguncha kech kirib, teatr oldidagi kamalak fontanlar ko'kka qarab sapchigan, atrofdagi gulzorlarda bitta ham bo'sh skameyka qolmagan edi. Azimjon mehmonxonaning boloxonasida turib pastda qaynagan ko'cha-yu maydonlarni, o'lsda yongan rang-barang neon vivekalarni uzoq tomosha qildi. Keyin choy chaqirib, tugundagi yog'liq patir bilan choy ichdilar.

Kela kelguncha bir-birlariga ikki og'iz so'z qotmagan bobo bilan nevara, ko'ngillarining teran bir yerida shu o'y saqlangan ekan, shekilli, biroz dam olgandan keyin oq Orif

akadan gap ochdilar. Ayniqsa, Azimjon tashvishda edi: endi tog'asining ishi nima bo'ladi? Onabibini qaytib o'ladimi, yo'qmi? Majlisda ishdan ham olib tashlashsa...

– Hali o'tis xotin qattiq dushman ekan-da Orif tog'amga, – dedi Azimjon.

– Maryammi? – deb kuldi karavotga chiqib chordana qurib o'tirgan Ochil buva. – Ular bir-birlariga sira ham dushman bo'lolmaydi, bilib qo'y, bolam, – bobo soqolini tutamlab, keyin qo'lining sirti bilan tagidan ko'tarib silab, o'ychan jilmayib o'tirar edi. – Buni ba'zilar tushunmaydi-yu, ammo lekin bir kun emas-bir kun er-xotin bo'lib qo'ltiqdashib yurishsa, men sira hayron bo'lmasdim, ha.

– Orif tog'am bilan o'sha xotin-a?

– Bular bir umr olishsa ham-chi, ikkalasi bannisoli yalakat mag'iz¹, ha. Ularning orasiga hech kim ola sololmaydi. Bu do'stlikning ildizi, eh-he, bolam, juda ham chuqur. Juda ham chuqur...

Azimjon yana deraza oldida turib qoldi. Maydon hamon qaynar edi. Poytaxtning ulug'vor maydoni. Bir qarashda begona, bir qarashda esa shunday qadrdonki, yig'lavorging keladi. Do'ppilar, shlapalar, durralar, sallalar. Kimdir baxtini uchragan, kimdir ilhaq, intizor...

Ochil buva chiroqlarni yoqmay, o'rinda cho'zilib yotib, gapni davom ettirar edi:

– Sen bilmaysan, jon bolam... bu juda ham eski, juda ham chuqur...

Azimjonning ko'z o'ngida boshqa bir maydon kelib gavdalandi.

HIKOVAT

Maydon xuddi mozar singari jimjit. Unda g'uj-g'uj odam guvaladay qalashib, tirband bo'lib turibdi-yu, lekin jimjit. Ahyon-ahyonda bir o'q uzilib, ovozi maydon ustida uzoq yangrab turadi-da, yana mudhish jimgilik cho'kadi.

Keng maydon u yog'idan bu yog'igacha past-u baland

¹ Yalakat mag'iz – ba'zan bir damak ichida hosil bo'ladigan ikkinchi mag'iz, egizak mag'iz, qo'sh mag'iz.

qilib yirik-yirik tosh to'shalganday, lekin bu tosh emas, yaxlit yelkalar. Juldur yelkalar, yalang'och, oriqlik yelkalar, bukchaygan yelkalar. Olti ming odamning yelkasi. Ularning yuzini ko'rib bo'lmaydi. Ularga shunday ikki bukilib, yerdan ko'z uzmay turish buyurilgan. Bosh ko'targan otiladi. Ahyonda yangragan o'q ovozlari esa, botayotgan kummi yoki ona shahar vayronalarini bir ko'rib qolish uchun, yoxud biron jigarini izlab alanglagan, bebardosh sho'rtliklarni uchirib ketar edi.

Olti ming egik bosh. Ertalabdan beri to'pga tutilayotgan isyonkor shaharning bir amallab jon saqlagan bir qism aholisi mana shu edi. Bular ko'proq bola-chaga, xotin-xalaj, qari-qartang; garnizondan¹ yetib kelgan jazo otryadlar² ularni shahar chetidagi mana shu taqirga haydab chiqdi. Kappon³ sahni deb ataladigan bu joy doim oppoq sho'rti chiqib, qishin-yozin sizot⁴ suvdan botqoq bo'lib yotadigan bir maydon edi. Yoz kunlari unda qal'adagi soldatlar dupur-dupur mashq qilardilar, olachiq⁵ tikib o'q otardilar, qopga somon tiqib nayza sanchar edildilar, shahar fuqarosi buni bekorchilikda devor raxsalariga tizilib toza tomosha qilardilar, bola-baqra bo'lsa atrofdagi do'ng tepalarda yopirilib yotar edi. Endi ma'lum bo'ldiki, o'sha mashqlar bejiz emas ekan. Ana o'sha soldatlar maydonning chetida, baland qo'rg'on tagida saf tortib, militqlarining nayzalarini maydonga o'qitib shay turishibdi. Kappon bostirmasi yonida ularga komanda berib turgan qip-qizil, jez mo'ylov, kelishgan ofitser⁶ maydonda hech kim bosh ko'tarmayotganidan zerikib ketgandek, betoqat, oq qo'liqop kiygan qo'llarini bir-biriga ishqalab-ishqalab qo'yardi. Bugun u ertalabdan beri shunday ishladiki, boshqa birov bo'lsa cho'zilib yo'tib olardi. Endi esa zerikib qolayotganga o'xshaydi. Tuman tushdi, u junjilib ketayapti, soldatlarni dam u yoqqa olib borib saf tortirardi, dam bu yoqqa. O'q otilmaganda maydonda faqat shuning tovushi yangraydi. Komanda so'zlari anglashilmaydi,

¹ Garnizon (fransuzcha: garnison – ta'minlamoq; qurultilimmoq) – istehkom yoki qal'ada doimiy yoki vaqtincha turadigan harbiy qismlar majmua.
² Otryad (ruscha) – biron ish, faoliyat, xizmat uchun uyushgan kishilar guruh, jamoasi.
³ Kappon – ombor.
⁴ Sizot – yer ostidan chiqadigan zax suv.
⁵ Olachiq – kapa, chayla.
⁶ Ofitser – qurolli kuchlar, politsiya va jandarmneriyaning komandirlar tarkibidagi harbiy xizmatchi.

keskin yangroq tovush eshitiladi, xolos:

– Hau-hau, hau-hau!

Maydondagi xalq uning ovozi ham, o'zini ham yaxshi tanidi. «Jezmo'ylov» deb atashadi. Tuproq qo'rg'onning eng johlil, piyanista, qaysi qovoqxonaga kinsa birovni urib mayib qiladigan bebosh bir ofitseri edi. O'z xotinini ham bir kazakka¹ rashk qilib, bolta bilan chopib o'ldirgan ekan. Hozir u zerikib ketayapti. Qo'rg'onning ichkarisida kattalari, maydondagilarni nima qilamiz, deb keksa general bilan maslahatlashayapti, chog'i. Jezmo'ylovga aytasa-ku, qiradi tashlaydi-ya. Bu hezalak cholning maslahati achchiq ichakdek cho'zilib ketdi...

Qosh qorayar, sovuq tuman quyuglashar, odam to'shalgan maydon ustida qo'lansa hovar ko'tarilar, onda-sonda yilt etgan inson chehrasi Jezmo'ylovning imosi bilan shamdek o'char edi. Kimning kimi tirik, kim tul, kim yetim – hali ma'lum emas. Bu odamlarning butun alam-iztiroblari, butun achchiq faryodi hali ichida. Maydon o'likdek jim. Faqat pastda, yelkalar panasida, oyoqlar ostidagina zaif hayot sharpasi yer bag'irlab asta g'imirlaydi. U yerda odamlar bir-birlarining yuzlarini ko'radilar, yerdan ko'z uzmaganda holda bir-birlariga pichirlab so'z qotadi.

– Shahar yer bilan tekislanib ketdi, Madumar, – derdi bolasining bo'yidan bosib turgan Ochil taqachi yonidagi qo'shnisiga. Madumar kulol bo'qoq² edi, uch soatdan buyon egilib turish unga go'r azobi bo'ldi. Lekin fikri xayoli bolasida. Uning ham bolasi yonida. Yolg'iz bolasi.

– Boshingni ko'tarma, – deb pichirlaydi har nafas bolaning koklidan yerga tortib. O'n besh yoshigacha bolasining koklini kestirilmadi sho'rtlik. Bu yil endi bitta echki o'tirib Shohizindaga boradigan bo'lib turgan edi, mana bu falokat yuz berib... – Boshingni ko'tarma deyapman, o'rning yuzini ko'rib qolsang, moxov bo'lasan! – derdi Madumar xirillab.

Ochil taqachi Madumarni tanidi, kulollar rastasi taqachi-

¹ Kazaklar (turkiycha: dovyurak, bo'tir, erkin odamlar) – askar olinadigan boshqa hududlarda yashovchi harbiy tabaqa vakili va shu tabaqa vakillaridan iborat qo'shinlardagi askar.
² Buqoq – qalqonsimon bez faoliyatining buzilishi natijasida ushbu bezning kattalashuvi bilan bog'liq kasallik.

likning shunday yonginasida. Madumar o'zi dilkash yig'it, kasbi-korlik odamni boshiga ko'taradi. Hamma kasblarning pirini bilar, Ochil taqachini: «Dovud¹ payg'ambarning o'ziga qo'l bergan-san», – deb hazillashar edi. Lekin bir fe'li bor – o'risni ko'rganini ko'zi yo'q. Necha yil yonma-yon ishlab, necha yil bahslashib, Ochil taqachi uning shu ko'r-ko'rona e'tiqodini sindirilmadi. Hozir ham uning bolasiga aylagan gapini eshitib, o'ylab turdi-yu, bu safar bir nima deydiladi. Nima ham desin Madumar bechora? «Boshingni ko'tarma, o'q yeysan!» – desinni? Bolaga-ya?..

Pasida hayot oyoqlar oralab hamon o'tmaradi. Dam ilondak vishillab xunuk mish-mish taralar, dam taqdirga tan bergan birontasi Azroil haqida achchiq hazil tarqatar, kimdir, noumid shayton, degandek bilar-bilmas bashorat qilari edi.

– Eshidingmi, yarim kechaga oborib hammamni bitta-bitta o'tib tashlarnish...

Bo'g'iq faryod, yig'i yer bag'irlab bir-biriga ulanib ketadi.

– Shuncha odamni otolmaydi, shahar ko'chalarida yotgan o'liklarning hisobiga yetsin avval...

– Qo'zg'olonning boshliqlarini terib olarnish...

Kimdir xotinalish xunuk tovush bilan yig'lab, burnini artardi:

– Men qo'zg'olonini bilmayman, mardikorga oladiganini olib ketgan, ko'chaga ham chiqqan yu'q, ayinglar, jon qo'shnilar, qozoq o'risga ayinglar, nachaylikka ayinglar...

– Nafasingni o'chir, ko'sal – dedi unga kimdir. – Bitta semding! Son ming odam bosh egib turibdi bu yerda!

– Voydod, birodarlari, o'lib ketaveramizmi, gunohimiz nima!

O'q yangradi. Yana kimdir ketdi. Ochil taqachi past-u baland gaplarga quloq solar, o'zidek chidam bilan ikki bukilib

¹ Dovud – Qur'onda nomi zikr etilgan payg'ambarlardan biri. Yahudiy va xristian diniy adabiyotlarida David nomi bilan ma'lum bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Dovud miloddan avvalgi XI asrda Isroil va Iudeni birlashtirib, yagona yahudiy davlatini tuzgan podsho. Qur'onda yozilishicha, Dovud Jolur (falastinliklar Iashkarbohisht) ushtidan g'alaba qozongan. «Alloh unga (Dovudga) podshohlik, payg'ambarlik va O'zi xohlagan narsalardan ta'lim berdi» (Qur'on, 2:251). Dovud alayhissalomga Muso alayhissalomdan so'ng samoviy kitob – Zabur tushirilgan. Dovud alayhissalom temirchilik sohasining ustozlari deyilgan.

turgan to'g'iz yashar bolasining belini silari, o'ylar edi. O'limni emas, bo'lib o'tgan voqeani o'ylardi. Nahotki shu bilan tamom bo'lsa? Yo'q, shuncha qon, shuncha qurbon bekor ketishi mumkin emas. O'zbek yerlarida hali bunagasi bo'lmagan. O't tushdi, o't ketdi...

Madumar kulol hadeb tipirchilagan bolasining kokitidan yerga tortardi. Tun ayoz, oydim. Chor atrofta soldatlar gulxan yoqib isinishar, qo'rg'on tagidagilar hamon saf tortib, maydonga miltiq o'qalagancha turishar, Jezmo'ylov bo'lsa yonida qilichini salanglagancha saf bo'ylab do'q-do'q yurar edi. Odamlar birlarini suyah, diydirlashar, loyga yiqilib qolgan paranjili kampir ustida kimdir bukilgancha yosin o'qir edi. Yarim tundan o'tiganda Madumarning bolasini axiri o'q uchirib ketdi. Otasining shuncha xavotiri bejiz emas ekan, qaysarlik bilan bosh ko'tarib soldatlarga qarabdi bola boyaqish. Ochil taqachi izirobda qadidni roslab jon-jahdi bilan nimadir bagirmoqchi bo'lgan Madumarni yelkasidan zo'rg'a bosib qoldi. Shundan keyin Madumarni bolasining o'ligi ustida egilgancha azongacha g'ij etmadi.

Azonda ichkaridan o'ntacha zar pogonli ofitser chiqib, o'ntasi barobar osmonga o'q uzib, nog'ora chalgandan keyin, bitta ko'zoynakli tepalikka chiqib farmon o'qidi. General janoblari oq podsho hazratlari oliylari nomidan marhamat ko'rsatib, fitnach shahar aholisining og'ir jinoyatiga qaramasdan, fuqaroning hayotini saqlab qolishga qaror qildi. Oq podsho hazratlari oliylarining irodasiga qarshi bunday fitnalarning oldini olish maqsadida bu shaharning aholisi shu soatdan boshlab Mirzoning cho'lga badarg'a qilinadi hamda ulardan birontasiga birona shahar yo'qishloqda panoz berganlar oliy jazoga tortiladi.

Maydon birdan qo'zg'aldi. Boshiga qon quyilgan, ko'zlari qip-qizil odamlarning qad ko'tarolganlari tentirab ketdi, belini yozolmaganlari qichqirib yubordi: biri og'riqdan, biri o'limdan qolganiga, biri «badarg'a» degan so'zning dahshatidan, biri Xudoni tilga olib, biri jigarining murdasini o'z qo'li bilan yerlolmay¹ tashlab ketayotganiga...

O'liklarni oldirmadilar. Madumar ko'zida yoshi qurigan, qo'llari qaltiragan holda, bolasining kokilini kesib, qo'yniga

¹ Dafn etolmay.

soldi-da, soldatlar oyog'i ostida qolgan murdadan zo'rg'a ko'z uzib, olomon ichida kimlargadir suyanib, odimlab ketdi. Atrofida oltiq soldatlar podachilardak hay-haylab baqirishib, qanchilab olomoni avval bir joyga g'uj qilishdi, keyin tong otmasdan cho'lga qarab haydab ketishdi.

Tong otganda Ochil taqachi atrofida hech kimni tanimadi. Olomon to'zon buluti ichida asta sudralib hamon yurib borar, orqadan baqirib-chaqirgan oltiq kazaklarning so'kinishlari eshitilardi. Ochil taqachi o'g'lining qo'lidin mahkam ushlagancha alanglab odimlar, «Madunar amaking qani? Ko'rmadingmi?» — deb so'rar edi. Bola eshitmadi. Uning quloq-burniga tuproq to'lib, bitib ketgan edi.

Tong qorong'isida bo'lib o'tgan to'polonda kimlardir qochib ulgurd, kimlardir otilib ketdi, cho'lda olomoni iktiga bo'lib ham yuborishdi, shekilli, xullas, hozir odam kecha kechqurungidan ko'ra ancha kam edi. Kun chiqib, yo'lsiz, kimsasiz cho'lining keng ufqi ko'ringandan keyin, quvg'indilarning yelkalariga oftoq tegib, olomonga sal jon kirdi. Nima bo'lsa ham oyog ostida yer, tepada osmon, tirik qolishdi, biron joyda rizqlari sochilib yotgandir, axir, terib yeyishar, bundan yomon kunlar ham o'tgan-ku, bosh omon bo'lsin, ishqilib. Juvonnang bo'lib ketgan begunoh bandalar oz bo'ldimi shu uch kun ichida! Yigitning guli qirilib ketdi, o'sha kunlari ko'chaga chiqqan borki nobud bo'lavardi, mahallalar xonavayron, bozor to'pga tutildi, shahar yer bilan yakson, machining minorasigacha uchib ketibdi. Bu ketayotganlarni Xudo yarlalab jonini saqlab qoldi. Mana bu orqadagi la'natlar ham narroqqa borib zora qaytib ketishsa, o'shanda tirikchilik o'zlariga qoladi...

Biroq oftoq tikkaga chiqqan sari yurish qiyinlashardi. Suv yo'q, yozi bilan qovjiragan cho'l lovullay boshladi. Qariroq xotinlar darmonsizlikdan paranjiga chuvalashib, kalovlab qolar, yalang oyog bolalar tovoniga tikan kirib g'ingshib yig'lar, yiqilganlarni tetikroq erkaklar oyogga turg'izib suyab borar edi.

Oltiq kazaklar — ular ko'p emas, sakkiztacha edi — cho'lning ichkarisiga kirgan sari olomonga uncha e'tibor qilmay qo'yishdi. Ular orqada qolib, bir nimalar kavshab, bir-birlaridan maxorka tutatishar, ba'zilar yalang'och bo'lib oltib sariq junli badanini oftoqga solgan, orqaroqdagilari bo'lsa, egarda bemalol

uxlab kelishar edi. Ular bilarlilarki, endi bu sillasi qurigan olomon na qarshilik ko'rsata oladi, na qochishga harakat qila oladi, yurib tursa bo'lgani.

Chindan ham yaydoq biyobonda podadek olomon o'z changi bilan birga siljib, tobora sekinlashsa hanki hamon sudralar, noma'lum manzillar sari hamon jilib borar edi.

Kechga yaqin oltiqlar bir yerga to'planib, to'xtab qolishdi. Ularning soyalari sho'ri chiqqan taqirda uzun yastanib yotardi. To'xtashga buyruq bo'lmagani uchun odamlar madori boricha bir-birini suyab oldinga siljiyverishdi. Yarim soatlardan keyin sakkizta oltiq uzoqda bir qora nuqtadekkina bo'lib ko'rindi, keyin esa, jo'nab ketishdi, shekilli, ular turgan joyda bulutdek chang muallaq turib qoldi. Ajab, chang bulutning bir chekkasi qip-qizil edi...

— Ketishdi, Ochil, tashlab ketishdi, — dedi Madunar. Bolasiidan judo bo'lgandan beri endi birinchi marta so'z qotgan Madunarning tovushida fojia'viy bir tushkunlik sezildi. Soldatlarning tashlab ketishi go'yo bir qayg'u edi. Olomon orqaga va atrofga bir qayrilib qaradi-yu, ilgariidek bosh ekkancha yuravardi, chunki atrof bo'm-bo'sh, pesdek oppoq sho'rxok taqirlar, qovjiragan tikanak, chaqirtosh qum... Hayot asari yo'q, to'xtaydigan joy emas edi. Olomon yuravardi. Go'yo oldinda bir manzil bordek...

Lekin oldinda hech narsa yo'q edi. Cho'l, cho'l, cho'l... Bir g'iyoh dardida yongan o'sha cho'l. Ne-ne karvonlarni yutib ketgan o'sha o'lik cho'l. Katta cho'l, Mirzacho'l.

Olomon kichkina bir dovon oshgandan keyin qiyalikda gapsiz-so'zsiz cho'kdi. Uni go'yo umidsizlik, darmonsizlik, tun qorong'isi yelkasidan bosib cho'ktirdi-yu, shu bilan to'longgacha bosh ko'tartirmadi. Mudhish taqdir odamlarni bir-birlariga yaqinlashtirib qo'ygan edi, tanish-notanish, bir-birlariga hovur berib, g'uj bo'lib qotdilar, hech kim ahvolini gapirmadi ham, nima bo'ladi deb so'ramadi ham...

G'ovur-g'uvur ertalab boshlandi. Kechadan beri tuz tolmaganliklari ham, ochliklari, tashnaliklari ham, bundan keyingi qismatning mudhishligi ham endi bilindi. Hech narsa ma'lum emas edi: endi nima bo'ladi, yegulikni qayoqdan topishadi, nahotki shu yerda qirilib ketish kerak bo'lsa?.. Kecha,

titik qoldik deb sevinib, bu yog'ini o'yashmagan ekan, yoppasiga halokatga mahkum etilganliklarini endi fahmlashdi...

Bunday sarosimada ochlik, o'lim jadal bosib kelayotgandek bo'laverdi. Odamlar yana bir necha soat tentitashdi, biron alaf ko'karib ko'ringan yo sizot suvi yilt etgan joyga yugurishdi, umidsiz qaytib yana bir yerga to'planishdi; odam bir-birini topar ekan, bir-biridan doim madad izlar, bir-biriga muhtoj bo'lar ekan, tarqab ketishmadi. Sizot suvda ko'kargan bir parcha qamishzor panasiga makon qiladigan bo'lishdi. Orada eng tetik, tadbirtiroqlari Ochil taqachi bilan Madumar kulol edi. Ular yana bir-ikki odam bilan chiqib ketib, kechga yaqin qayovqlardandir bir etak boshqoq terib kelishdi. Uni uqalab, bolalarga ulashib chaynatishdi.

Kulfat tadbirtkor qiladi kishini. Har kuni kimdir bir chora topar edi. Toshga yig'ilgan shabnam ham, yumronqoziq imidagi don ham, qamish poya ham, sizot suv ham, qizg'aldog' piyoz ham – hammasi ish bera boshladi. Ammo jonga ora kirgani boshqoq edi. Oyog'ida darmon bor kimsa borki sahardan to oqshomgacha o'ulab chaqirim kezib, qir etaklarida o'rigan bug'doy poyalari oralab, bir cho'ntakni, bir hovuchni boshqoq terib qaytardi. Tunlar sovuq, kunlar issiq. Ochil bilan Madumar yerto'la kovlashni buyurishdi, yerga xashak to'shatishdi. Xo'inlar o'choqqa xor-xas terib kelar, chollar qamishdan bordoni¹ to'qib kasallarning ostiga to'shar, bolalar tongda turib boshqoqqa yugurur edilar. Bolalar... Ochil bilan Madumar ko'rib turibdiki, tirikchilik o'ziga yarasha bir izga tusha boshlagan bo'lsa ham, odamlarning ko'zi so'nig, boshlari xam. Chunki, bu holda qachongacha kun kechirish mumkin, ertaga nima bo'ladi, qilichini olib qish kelyapti, yiqilib qolganlar, ochlikdan shishganlar ko'payapti. Bolalarning bolaligi yo'qoldi, o'yin yo'q, kulgi yo'q, otalarining ko'zlariga tikilishadi.

Ochil taqachi yerto'lasida har oqshom o'z o'g'lini kutadi. «Bugun hammadan ko'p teraman, bir joyini bilib oldim», – deb dadasiiga dalda berib ketadi-yu, oyovqlari qonab, oriq boldirlari shiliniib, barmovqlari ko'karib, tiliniib, qaytib keladi. Bir kuni u chivin talagan yuzlari oppoq oqarib, o'pkasini bosolmay yig'ilab

¹ Bordon (*forscha*: katta xurjun) – qobig'i olinmagan qamishdan bo'yirga o'xshab to'qilgan qalin, dag'al to'shama.

kelib otasining etagiga darmomsiz yiqildi. Ora tushundi: u bir dona ham boshqoq topolmagan. Ochil taqachi bolasining yarachaqa boshini siladi: «Qo'y, shunga ham yig'imi, ana sholg'om

gaynatib qo'ydim, yeb ol», – dedi u o'zining ko'z yoshini zo'rg'a tiyib. «Sholg'om» degani keyingi kunlarda topilgan qandaydir chuchuk tomir edi. Keyin-keyin borib o'g'li yig'ilamaydigan bo'ldi, hatto boshqoq borganda bir sherigi to'satdan yiqilib jon berganda, ko'tarib kelolmay, o'ziyoq ko'mib kelaveribdi. Buni u qaytib kelganda shoshmay, yig'i-sig'isiz gapirib berdi. O'lgan bolaning onasi ham faryod solgani yo'q. Ochil-taqachining o'g'lini bo'lsa: «Katta bo'lib qolibdi», – deyishdi.

Odam ko'mish ko'pincha yig'i-sig'isiz o'tadigan bo'lib qoldi. Har kuni kimdir ko'z yumadi, birov ochlikdan, birov kasaldan, birov ishqorli sizot suv ichib... Ko'pchilik eshitganlar: «Qutulibdi sho'rlik», – deb, tirikchiligiga ketaveradi. Bular taqdirga tan berganlar, o'zining o'ligi ham shu biyobonda qolib ketishini bo'yirga olib qo'yganlar edi. Lekin yozmishga¹ bo'yir egnay, nimadir kutib ko'ziga uyqu kelmagan, ko'nglida isyon o'ti so'nmaganlar ham bor edi. Bular Ochil bilan Madumar atrofidan. Maslahatlashishar, har xil taxminlar qilishar, odamlar to'plangan joyga borib, atrofdan xalq, hayot, katta dunyo borligini eslatib, dillariga cho'g' solishga, hayot shamini so'ndirmaslikka urinishar edi.

- Bironyasi eslar, axir, do'stlarimiz bor edi...
- Yo yuqoridan marhamat bo'lib...
- Jo'nash kerak bu yerdan!

– Qayovqqa?

– Odamlar turgan yerga. Moxovga ham boshpana beradi kishilar. Ketaversak, biron qishloq, shahar, aqalli, bir o'tovga duch kelarniz, axir.

– Keyin sening dastingdan ularni ushlab dorga osishsin, qishlog'iga o'ti qo'yishsin, shundaymi? Yo'q, biz begunoh odamlarni balo-qazoga duchor qilolmaymiz.

Bir kuni shunday xashak tutatib o'tirganlarida qamish-zorda bir sharpa sezildi. Qorong'i edi. Shabada ekan, deb yana gapga kirishganlarida, kimningdir hanstragani aniq eshitildi.

¹ Taqdir.

— E, bu o'zimizning jinni-ku!

Haqiqatan ham, bu keyingi vaqtda esi kirdi-chiqdироq bo'lib qolgan kasalmand bir bukri edi. Biroq u o'zi yo'lga iz emas, ikki qo'lida kichkina bir gavadani ko'tarib turibdi. Hamma o'rindan turib unga qaradi. «Yana bir bola o'libdi-da», — deyshti. Bukri ko'tarib kelgan gavadani yerga qo'ydi, bu, haqiqatan ham, bola edi, qiz bola. Qamish tagidan suv hovuchlab yuziga sepd.

— Kim u, hey jinni? — deb qichqirishdi. Jinni indamadi. Qiz bola tirik ekan, boshini ko'tardi. Jinni uni avaylab turg'izib odamlar tomonga boshladi.

— O-o-ov! — dedi jinni uzoqlarni ko'rsatib. — O-o-ov! O'sha yerdan topdim, o'lib yotgan ekan... O-ov uzoqda!..

Qiz bola gulxan yorug'iga kelganda, shu'la shunday tushgan ekanni, nima bo'ldi-yu, hamma, avvalo, uning yum-yumaloq yuzini ko'rdi. Bu yerdagilarnikiga sira o'xshamagan bu lo'ppi, kichkina qirmizi yuz hayrarda jilmayib turardi. Odamlar avval ko'zlariga ishonmay sarosimada qolishdi. Qizcha birdan qichqirib gulxan tomonga o'tildi.

— Haybol! Haybol! Men seni qidirdim, senga, senga keldim! — deb u yugurib borib Ochil taqachining o'g'lini quechoqlab oldi. — Men seni qidirdim, men seni topdim! — dedi chingirib.

— Qizimka... — dedi «Haybola» ham ichiga cho'kkan ko'zlarini katta ochib. — Dada, bu Qizimka-ku, tanimadingizmi? Qizimka, qayogdan kelding, bizni haydashdi, sen nega kelding? — Senga keldim, mana, mana, mana! — deb «Qizimka» qo'ynidan uchta olma, fartukchasining cho'ntaklaridan xo'roz, g'ildirak shaklidagi pryantiklarni olib «Haybola»ning etagiga to'kdi.

Hamma ularni qurshab, nima deysini bilmay, uchta olmaga, shirin pryantiklarga allaqanday qo'rquv va ishonchsizlik bilan qarab turar edi.

— Sen, Qizimka, non olib kelsang bo'lardi, ana novcha Alimat ham, Mukambar xola ham o'lyapti.

— Voy, pryantik nondan shirin-ku... — dedi Qizimka, — keyin birdan qo'rqib, moviy ko'zlari olayib ketdi: — O'lyapti?

¹ Pryantik — xamirga o'simlik yog'i, asal, shakar, qiyom qo'shib tayyorlangan yartimsharsimon qandolat mahsuloti, shitrakulcha (dastlabki vaqtlarda unga zira-vorlar, jumladan, xushbo'y qalampir qo'shilgan).

Nimaga o'ladi?

Qizcha o'zini qurshab turgan odamlarning qoq suyak bo'lib qolgan, yara-chaga bosgan, shishinqiragan isqirt yuzlariga vahima bilan bir-bir qarab chiqdi, hech kimni tanimadi, bosin-qirayapman, shekilli, deb, baqirib yubormaslik uchun kafti bilan og'zini to'sdi. Gulxan chirs-chirs yomib tugayotgan edi, uning tutuni qo'rqinchli basharalarni to'sdi. Shunda olomonda g'ovur boshlandi. Kindir qichqirib yubordi:

— Jezmo'yloving bolasi! O'shaning qizi-ku bu! — Orani yorib, yirtiq chorag'i bilan tutab yotgan gulxanning kulini bosib, to'zg'itib, oldinga Madumar o'tilib chiqdi. Kulolning ko'zlari kosasidan chiqqudek dahshatli, ikki qo'lning chayir panjalarini yozib, Qizimkaga tashlamog'chi bo'lib keldi.

— Jallodning haromisini menga ber, ining bolasidek bo'g'ib tashlayman! — deb qichqirdi u. Bo'qog'idagi tomirlari ko'karib bo'rtgan, iztirobda esini yo'qotib, nima qilayotganini bilmas, panjalarini bolaning bo'g'iziga to'g'rilab borar edi. Ochil-taqachi uni silab tashladi.

— Madumar!

Kulolning ko'zlari hech narsani ilg'amay, faqat qizchani ko'rayotgandek edi, u yana qaytib keia boshladi. Ochil yana qattiqroq silagan edi, Madumar odamlarning oyoq ostiga, kulga ag'anadi.

— Go'dakdan o'ch olasammi, nomard? — deb qichqirdi Ochil. Orada Madumarning tarafini olib ko'ziga gon to'lganlar ham yo'q emas edi, buni payqagan Ochil, uning o'g'li, yana bir-ikki kishi Qizimkani gavalari bilan to'sishdi.

— Bolaning nima gunohi bor? — dedi yana Ochil.

— Bizning bolalarimizning nima gunohi bor edi?

— Qirilib keganlarning, o'ligi cho'lda qolganlarning-chi?

— Mana bu o'lim to'shagida yotgan zaifalarning nima gunohi bor?

— Norastaning bunga daxli yo'q, bu go'dak, axir, u bizni qidirib ketbdi! — dedi taqachi endi xaloyiqga yalingansimon.

— Sening bolangni qidirib kelgan, — dedi Madumar juldur ust-boshidan kulni qoqib, — sen azaldan o'risparastan, kelgindi!

Ochil taqachi jizzaxlik emas, olti yilgina avval Chinordan kelib, rastada taqachilik do'koni ochgan edi. Usta taqachi. O'ziga

to'q bo'lsa ham, mehnatkash odam. Mehnati bilan mol ortirdi, obro' topdi. Shuning uchun «kelgindi» unga juda og'ir haqorat edi. Qariyalar buni sezib bosdi-bosdiga o'tishdi.

— Noma'ul gapni qo'y, Madumar, kelgindi bo'lsa ham dardimizni tortishib yuribdi-ku... — deyishdi.

Xaloyiq asta targala boshladi. Qizimka Haybolaning orgasida, uning oyog'iga suyanib o'tirib uxlab qolgan edi. Ochil taqachi uni ko'tarib yerto'laga olib kirdi. O'g'li quvray yoqib, yoritib turdi, bolani bordonga yotqizdilar. U dong qotib uxlardi, uzun qo'ng'iz qizil botinkachasi shilini ketgan, kaxmalangan fartukchasi kir, otasining mo'ylovidek jez rang sochlari sepkilli yuziga sochilib yotibdi.

— Qizimka... — deb pichirladi Haybola yuziga tikilib. U birpas gaplashmochi, «qo'rqma», deb tasalli bermochi edi. Eshitmadi.

Qizimka juda shaddod edi. Qo'rg'on tagida «yakkashta quloq» o'ynaganda o'g'li bolalar bilan mushtlashgani-mushtlashgan, doim yuz-ko'zi ko'kargan, sopqon¹ otishda o'g'li bolalardan qolishmas, Haybola bilan ham necha marta timdalashgan, soch yulishgan edi. Bir kuni ular mushuklarini ayiribosh qilishdi. Haybolaniki yovvoyiroq baroq mushuk edi, qo'shni bolaning kaplarxonasidagi kaparlarni bezillatib qo'ydi. Shuning uchun, almashitirib bopladim, deb yursa, baroq ikkinchi kunyoq qaytib keldi. Qizimkaniki ham o'zi qaytib boribdi. Rosa kuishdi. Keyin ular mushuklaridan har xil narsa almashish uchun, birlariga sovg'a yuborish uchun foydalanadigan bo'lishdi. Masalan, Haybola uning mushugining bo'yiga o'zi yasagan sopqonini taqib yuborsa, baroq o'sha kunyoq beliga bog'liq xaltachada faqat oq podsho ofitserlarining uyida bo'ladigan «otnon», «pabrikon piyanika» olib qaytardi. Haybola pyanikni o'shanda yaxshi ko'rib qolgan. Afsuski, hozir Qizimka olib kelgan piyaniklardan Haybolaga bittasigina tegdi. Qolganini dadasi bosha yerto'lalarga olib borib kasallarga bir tishlam-bir tishlandan ulashdi. Olmalarning faqat bittasini Qizimkaga qoldirdi. Uyg'onganda yeydi, ana bordon ostida yashirg'iliq do'ppayib turibdi.

Haybola olmaning hidiga anchagacha uxlo olmay yotdi-yu,

¹ Sopqon — ichiga tosh solib otiladigan qadimgi sodda qurol.

keyin ko'zi yumilib ketibdi. Dadasi bo'lsa bu kecha uxlagani yo'q. U tuni bilan dam yerto'laga kirib, dam dalada aylanib, bir nimalarini o'ylab chiqdi. Tong oldidan Qizimkani uyg'oldi.

— Yaxshi uxlab oldingmi? — dedi u kuimsirab. Qiz ko'zlarini ugalab, g'ira-shira yerto'lanning qorong'i burchaklariga xavotirlanib qaradi.

— Endi sen qaytib ketishing kerak. Qizimka, — dedi Ochil jiddiy gapga o'tib. — Ko'rib tursan bu yerda yeydigan hech narsa yo'q, suv yo'q, odamlar tashna, bolalar ochdan o'lyapi. Sen qaytib ket, kuzatib dovondan oshirib qo'yishadi, kechgacha shaharga kirib borasan.

Qiz tushundi.

— Haybola ham ketsin! — dedi u.

— Bizlarga mumkin emas. Haybolaga ham mumkin emas. Senga mumkin.

Qiz o'ylanib qoldi, indamadi. Bir kechada uning ham bolaligi yo'qolgandek edi. Ochil bilan o'g'li uning indamay qolganini rozilik alomati deb bilishdi.

— Borganda dadangga nima deysan, bu yerga kelganingni aytasanmi? — deb so'radi Ochil.

— Yo'q! Bormayman dadamga! — deb qichqirib yubordi qiz. Sepkili yuzi o'zgarib, ko'k ko'zlarida g'azab chagnadi. — Bormayman! Mast bo'lib keladi, kechasi aroq so'raydi, shiffiga to'pponcha otadi, qo'rqaman! Bormayman dadamga!

Qizcha chinqirib, tipirchilar, yig'lar edi. Bu payt yerto'la og'ziga to'plangan odamlar bir-birlariga qarab, boshlarini saraksarak qilishdi.

— Tushida ham gonda suza kerak-da, odamxo'r, bosin-qirab to'pponcha otadi, — dedi oradan endi sal o'ziga kelgan Madumar.

— Vijdon azobida Jezmo'ylov!

— Vijdon nima qiladi unda!

Ochil-taqachi yerto'ladan chiqib qadimi rostladi, oqarib kelayotgan ufqqa qaradi, tizzalarini ugaladi.

— Havoni to'smanglar, yerto'la dimigib ketdi, — dedi odamlarni chetlatib. — O'zi naritroqqa yurdi, nima qilamiz, degandek yigitlarga qaradi. Odamlar bir nimani sezgandek, unga ergashishdi, ular taqachining ko'ngliga bir fikr kelganini yurish-

turishidan payqashar edi. Ancha nariga borib, cho'kkalashib o'rtaga maslahat solishdi. Chorak soatdan keyin shovqin ko'tarilib, maslahat majlisi to'zg'ib ketdi, yerto'laga qarab kela boshladilar. Orada hammadan ham Madumar qattiqroq shovqin solardi.

– Ilon bolasi – ilon! Balki, otasi o'rgatgandir.

– O'rgatishga o'rgatmagan-ku, lekin bola-da, ishonib bo'ladingmi? Chunonchi, shaharga qaytganda ko'ngli o'ksib ketib dadasinikiga kirib borsa. «Qayerda eding?» «Falon joyda». «Nima deyishdi?» Bola qo'rqib hamma gapni aytib solsa...

– O'sha zahotiyoq hammasi tapir-tupur ot solib ketadi-yu, birimizni qo'ymay qiradi-ketadi, – dedi Madumar, cho'lga yotgan yuzlab o'liklarni ko'rgandek atrofga qarab. Bu bo'lishi mumkin bo'lgan gap edi. Odamlar xavfsirab, Ochil tomondagilar ham ikitilani qolishdi.

– Xo'sh, nima qildik bo'lmasa? – dedi Ochil bosiq o'ychanlik bilan. – Ochlikdan qirilib ketaveramizmi? Hozir odamlarimizning yarmi o'lim to'shagida yotibdi. Ochlikdan tashqari, yana kasal oralab qolsa, bir haftaga bormaymiz. Bizga qayerdan najot kelishi mumkin? Nimani kutaymiz? Bunday ojiz, sharmandali o'limdan har qanday tavakkal yaxshi.

Madumarning telbalarcha baqirig'i oldida bu mulohaza jo'yaliroq tuyuldi. Ochil tomon yana bosib ketdi. Hech kim qarshilik ko'rsatmagach, Ochil yerto'laga kirdi.

– Qizimka, – dedi qizchani yoniga o'tirib, eplaganicha muloyimroq qilib, – Mayli, sen dadangga borma. Yo'q, yo'q, sira borma. Lekin shaharga qaytishing kerak.

– Haybola ham borsin!

– Yo'q. Haybola bormaydi. Sen o'zing borasan. Hozir kuzatib qo'yishadi, xundonning tutunini mo'ljallab yuraversang, kechasi shaharga kirib borasan. To'g'ri borib, Beshquvurdagi cherkovning panjarasidan oshasan, Matvey amakining derazasini chertasan. Tushundingmi? Matvey amaki bor-ku, qo'ng'iroqchi, tanimsanmi?

Qizimka bosh igr'adi.

– Ma, olmaning yarmini yeb ol.

Yerto'la eshigida turganlar ichida yana Madumar qichqirdi:

– Qo'ng'iroqchi! Yana o'ris! Yana o'risga tutib bermog'chi bu taqachi!

– Sen jim tur, bo'qoq, chinqiraverasanmi!

– Sen o'risdan nima yaxshilik ko'rgansan? – deb kimningdir yogasiga osildi Madumar-kulol. – Xotiningni otga bostirib o'ldirgan kim? Kulbangni xonavayron qilgan kim? Ertaga sening ham suyangingni chiyabo'ri g'ajib ketadi!

Chora izlab, o'y o'ylab tinkasi qurigan och olomonga bu shang'ilik yoqmadi. Madumarni chega surib, yerto'laga quloq solishdi.

– Qizimka, – derdi Ochil. Og'zidan suvi kelib, yutini o'tirgan bolasining boshini silardi. Qizimka yarimta olmani bir tishlab, qolganini Haybolaga berdi.

– Qo'ng'iroqchiga aytasan: hammasi och, suv yo'q, yuztacha odam o'libdi, deysan, qolganlari ham ko'pi bordonga uzala tushib yotibdi, qirilishyapti, deysan. Tushundingmi?

Qizimka ustma-ust bosh igr'adi. Shaharga, albatta, borish kerakligini endi u ham yaxshi tushungan edi.

– Shunday qilmasang, Haybola ham ochdan o'ladi, bildingmi, yana juda ko'p bolalar ochdan o'ladi. Tushundingmi?

– Tushundim.

– Dadangga sira-sira ko'rimna. Matvey amaking nima desa, shuni qil. Uyidan chiqma, mezanada¹, qo'ng'iroqxonasiga joy qilib beradi.

– Yana kelsan, maylimi? Haybolaga non olib kelaman.

– Yo'q! Yo'q, yo'q! Sen mening gapimni qo'ng'iroqchiga yetkazsang bas. Shunda senga men ham dada bo'laman, Haybola ham senga aka bo'ladi, mana bu turgan hamma amaklaring ham dada bo'ladi, xo'pini?

Madumarning yana jini qo'ziy boshladi, u pestanasiga tars etib urib, og'zi ko'piklanib bir nimalar deb qichqirdi. Uni yonidagilar bosishdi.

– Yana bitta gap bor, Qizimka, – davom etdi Ochil-taqachi. – Qo'ng'iroqchini xoli topib, ayv: Yarofey boboning mo'rtasiga tushar ekansiz, degin. Hov toshloq mahalladagi Yarofey-cho'loq bor-ku, bilasanmi?

¹ Mezana – masjid minorasining muazzin azon aytadigan yuqori qismi.

– Tor ko'chada.

– Ha, balli. Yarofey-cho'loqning mo'rchasiga tushar ekansiz, degin. Uqdingmi? Esingdan chiqmaydimi?

– Yo'q.

– Xo'sh, qani, nima deysan?

– Matvey amaki, Yarofey-cho'loqning mo'rchasiga tushar ekansiz, deyman.

Ochil-taqachi qizchani tizzasidagi o'g'ilga qo'shib quchoqlab, suydi.

– Barakalla, aqlli Qizimka.

Haybola bilan Qizimka xayrlashganda taqachining ko'zidan yosh chiqib ketdi. Yigitlar qizchani dovondan o'ikazib qaytib kelishdi. Hamma o'sha tomonga qarab turardi.

– Tetik bo'linglar, birodarlar, kasallarga qaranglar, ko'nglim sezib turibdi, do'stlar bizni qulqazishadi, – dedi taqachi ishonch bilan.

– Inshoollo... – deyishdi qariyalar.

Yoshlar qamish o'rgani, bolalar yorilib qonab ketgan oyoqlariga latta o'rab, boshqoqa ketishdi, kimdir qalpogda sizot suv tashib yumrongozini imidan chiqarishga urinardi, har kim o'z ishiga kirishdi. Lekin Madumarning atrofidagi ba'zi odamlar hamon shang'illashib, tahdid qilishar edi.

– Bu chayoning ertaga oltiq qozoq, o'rislarni boshlab kelisa...

– Shuncha jonning uvoliiga qolasan, taqachi.

– Bizni o'risga sotib qutulish niyatig bo'lsa, biron otligning qorasi ko'rinishi bilan avval sening giribonigdan olaniz, bilib qo'y, – dedi Madumar. Ular shunday tahdid bilan jo'nab ketishdi-yu, Ochil-taqachi yerto'la yonidagi toshga o'tirib, peshanasini ushlagancha yolg'iz qoldi.

Alamzada Madumarning gaplari xalqning ishonchini susaytirib, Ochilga azob bermogda edi. Keehin ular yana ham ko'payishib Ochilning oldiga kelishdi.

– Menga qara, Yarofey-cho'loqning mo'rchasidagi – qurolmi?

– Ha, qurol, – dedi Ochil ham ochiqchasiga.

– Shaharning yer bilan tekis bo'lib ketgani yetmaganmidi? Hali ham tavbangga tayannabsan-da? Senga o'sha-

ganlarning dastidan bo'ldi-ku bu xunrezlik!

– Hov, Madumar, sen Jezmo'ylovning gapini qilyapsan, – dedi bir chol. Bundan Ochil biron dalda topdi.

– Birodarlar, – dedi u og'irlik bilan, – agar sizlarda biron boshqa tadbir bo'lsa, ayinglar, men bu yo'ldan qaytay.

– Ochil to'g'ri ayradi, o'ladiyan ho'kiz boltdan toymaydi.

– Qurol – hozir birdan bir yo'limiz, – dedi Ochil.

– Shunday-ku, ammo lekin shuncha odamning taqdirini bir go'dakning qo'liga topshirding...

– Qonxo'r jallodning arzandasiga...

– Bas qil, Madumar!

– Quroling boshingni yeydi! – dedi Madumar, ketayotib qo'shib qo'ydi:

– Taqachini ko'zdan qochirmanglar, yigitlar! Bir kori hol bo'ladiyan bo'lsa, ha!...

Ochil yana tosh ustida yolg'iz qoldi. Keehqurun u o'g'li terib kelgan bug'doyni hafsalasizgina chaynadi-da, yana chiqib toshga o'tirdi. Odamlar uzogdan unga qarab-qarab qo'yardilar. Birov xavotir bilan olar, birov ikki og'iz tasalli berib ketar, «madumarchilar» bo'lsa bo'ridek yer tagidan tikilib, uni ko'zdan qochirmaslikka tirishar edilar.

– Uxla, bolam, uxla. Uxlasang, qorning ochmaydi... – deydi Ochil o'g'iliga. Otiqlab musichadek bo'lib qolgan o'g'li bordonga cho'zilib uxlaganda, g'amgin jilmayib: «Haybola», deb qo'yadi shivirlab. Ko'zida sal umid uchquni yonadi. Keyin yana birdan yuragi orqaga tortib ketadi: Madumarning gapida jon bortigini o'zi ham sezar, o'zining qaltis tavakkalidan qo'rqar edi. Jezmo'ylov qizini qidirishga tushgan bo'lsa kerak. Tutib, chiqirib hamma gapni aytirsa... Aytmasa, o'ldiradi ham: uning qo'ldan keladi. Bola qo'rqib aytib qo'ysa, qurol ketadi, o'troqlar halok bo'ladi, Samargandga, Xovosga ketgan iplar uziladi, bu yerdagilar... bu yerdagilar shunday ham qirilib ketadi...

Bu dahshatli manzara har zamonda ko'z oldiga kelib, Ochilning butun vujudini karaxt qilib qo'yar edi. Ikki kun og'ziga bir don olmay, tunlari ham uxlamay toshda o'tirdi. Yana gavs yerto'lada kimlardir jon berdi, qandaydir voqealar bo'ldi – u qimir etmadi, go'yo asabi ham, sezgilari ham o'lgan edi.

Odamlar endi unga, aqldan o'zidini, deb, xavotir bilan qaray boshladilar.

Uchirchi kuni kechasi Madumar boshliq kimlardir kelib, (Ochil bu latta-puttaga o'ralgan, yara-chaga, eti suyagiga yopishgan odamlarni tanimadi ham) birpas indamay turib, yana ketishdi, achinishyaptimi, g'azabini — bilib bo'lmadi. Yarim tun deganda butunlay kutilmagan tomonga o't ko'rindi. Kechasi suyak yonadi deyishardi, balki... Yo'q, uzoqda millitlagan o'tlarning bir me'yorda tebrinishidan kimlardir mash'ala tutib kelayotgani ma'lum edi. Lekin kimlar? Nega cho'l tomondan?

Ochil qimirlab qoldi. Hozir yo u yoqli, yo bu yoqli bo'lishi kerak. Qo'rqib yig'lagan xotin-xalajining, sovuq natijas qilgan — Madumarlarning ovozi o'chirib, gulxanlarni so'ndirishga, hammamini ovoz chiqarmay yotishga buyurdi. Yigitlarni yoniga chaqirib, mash'alalar kelayotgan tomonga oldinroq chiqib, qorong'ida cho'kkalab turishdi. Bularning kimligini bilib, shunga qarab harakat qilish kerak edi.

G'ovur-g'uvur gaplar eshitila boshladi, ular ko'pchilik emas edi.

— O'rislar... — dedi Madumar.

— Sallotlar! emas, ko'rinish turibdi.

— O'lasi bo'yib yotgan olomoni kishi bilmas bir yoqlik qilib ketish uchun to'rtta to'pponchalik murshab ham yetadi.

— Jim!

Mash'alalar yolg'inlanib turardi, ular yaqinlashib qoldi.

— Hoy jizzaxliklar! — dedi xirillagan bir tovush ruschalab.

Ochil o'rtidan turdi.

— Hoy xaloyiq! Borimsanlar! — dedi yana haligi tovush.

Ochil ular tomon yurdi, keyin birdan yugura boshladi, boshqalar ham yetib borishdi. Kelganlar mash'alalarni qungga suqib o'chirishdi. Boshlashib yeto'lalar yoniga kelishdi, jizzaxliklar ularni qurshab oldilar.

Bular yetita mujik² edi. O'siq sochlari telpakday, soqollari ko'ksiga tushgan, bo'z xala ko'ylaklari tizzadan, ikitasi yalang oyog, qolganlari chipta kavush kiygan. Hammasining yelkasida qop, qo'llarida yo'nmagan tayog.

¹ Askar.

² Dehqon.

Qoplarini yerga qo'yib ustiga o'tirishdi. Holdan toygan edilar.

— Ochil kim? — dedi yuzini soqol bosgan, faqat sholg'omdek burnigina ko'rinish turgan eng kekasi. Ochil oldinga chiqdi.

— Biz Balashovka xutoridamiz¹. Xalq qalay?

— Ahvol og'ir. Xalqning uchdan biri... Sizlar...

— Biz tong yorishmasdan xutorga qaytishimiz kerak, mana bu sizlarga: non, tuz, piyoz, jiyda, baliq...

Ular hech narsa demay qoplarini tashlab darhol yo'lga otlanshdi. Xalq nima bo'lganini hali ham tushummagandek, g'iq eimay turardi. Ochil mujiklar ortidan yugurib ergashdi:

— Sizlarga rahmat Lekin gapiringlar, axir, kim topshirdi, bu yog'i nima bo'ladi, hech kim hech narsa dedimi? Mening otinni qayogdan bilasizlar?

Sholg'om burunli kekasa Ochilning ro'parasida to'xtab, yuziga qaradi, bir qo'lini kiftiga qo'ydi.

— Bizga topshiriq shunday bo'ldi. Biz ham bir vaqt bu yerga surgun qilingan odamlarmiz. Xo'p, dedik. Boshqa hech narsa bilmaymiz, — dedi-da, jo'nab qoldi. Qorong'i tunda ularning qorasi tezda yo'qoldi.

Ochil yeto'lalar yoniga qaytib borsa, Madumar hammamini tartibga solib, bosiqlik bilan oziq-ovqat ulashyapti. U qandaydir o'zgarib ketgan, odamlarga yaxshi muomala qilari, bolalarni yupatar edi. Hamma yoqni o'z tasarrufiga olgandek. Bosh ko'tarib qaramasa ham Ochil undagi o'zgarishdan mamnun bo'yib, «xo'jalik ishlari»ni butunlay unga qo'yib berdi.

— Haybola! — deb chaqirishdi uzoqdan. Ochilning o'g'lining oti «Haybola» bo'yib ketgan edi. — Dadangning ulushini ham olib ket.

Dadasi toshda o'tiribdi. U reja tuzishi kerak. Endi nima bo'ladi? Bu mujiklarning ishi hoynahoy «qo'ng'iroqchi»ning imosi bilan bo'lgan. Demak, Qizimka yetib boribdi. Odamlar yeb-ichib sal darmon yig'ib turishsin-chi, topshiriq bo'yib qolar. Shunday tashlab qo'yishmaydi.

Ovqatlari tugagan kuni tongotarda o'n bitta otlig kazak cho'ini changitib birdaniga ufqdan chiqib qoldi. Yelkalarida

¹ Xutor (ruscha) — uyilar bilan alohida ajratib, muayyan shaxsga qarashli yer maydoni.

mlitq, yonlarida qilich. Qiyomat-qoyim bo'lib ketdi. Qiy-chuv, dod-faryod ko'targan xalqni sal tinchitib. Ochil otiqlarga pesh-voz chiqdi. Naritqda ular bilan gaplasha boshladi. Xaloyiq o'lim kutar, jimjit, faqat shoshib kalima keltirganlarning shivirlashi eshitlar edi.

— Ko'rdinglarni, soti o'risgal — deb baqirib yubordi birov. Bu yana o'sha Madumar edi. — Aytmovdimmi, musulmonlar, men sizlarga nima devdim! — dedi u g'azab aralash yig'i tovushi bilan. — Bolasini ushlanglar sotqinning, bolasini bermaymiz! — U Haybolani sersuyak yelkasidan mahkam ushlab oldingi safga tikka qilib qo'ydi, — oltirsin!

Lekin bular otadiganlar emasdi. Ularga quvg'indilarni Xovos temiryo'lchilari ixtiyoriga yetkazish topshirilgan ekan. Ochil buni xalqqa tushuntirgach, «otliq kazaklar» olomoni Xovos tomonga haydab ketishdi. Yo'lda uchragan ko'chmanchi chorvadorlarning o'tovlarida odamlar bularni «Ana, Jizzax qo'z-g'olonchilarini Sibirga haydab ketishyapti», — deb qarab qolishar edi. Bola-baqra, qari-qatang, ayniqsa, kasallarning ko'pi o'sha ko'chmanchi qozoqlar bilan, bir vaqt Mirzacho'lga surgun qilingan rus mujiklari bilan qolib ham ketishdi. Qolganlari ikki kun deganda «konvoy» bilan kechasi Xovosga kirib bordilar. Bu yerda depo² ishchilari ularning bir guruhini Farg'ona poyezdiga, bir to'dasini Toshkent poyezdiga o'tqazib, har yoqqa sochib, to'zg'itib yubordilar. Tetik yigitlarni esa depochilar uyma-uy olib ketib yashirishdi. Yarofeyning mo'rchasi ostiga ko'milgan qurol yetib keldi. Keyin Yarofey-cho'loqning o'zi ham, Matvey-qo'ng'itqochi ham Qizimka ham shu yerda paydo bo'lib qoldi.

— Hali ham ko'z oldimda turibdi ularning uchrashuvi, — dedi Ochil buva shifga tikilib yotgancha. Uning keksa ko'zlarida uzog o'timishdagi bir kichik quvonchning zaif nurlari bor edi. — Qizimka loladekkina qirmizi ko'ylakda, lo'ppi yuzlarini sarig sepkil bosgan. Haybola bo'lsa juldur, ozg'in. — «Haybola!» — «Qizimka!» Qichqirgancha yugurib borib quchoqlashishdi, yana olina, pryanik. Bu qizaloq otasidan voz kechishni ham, shuncha

¹ Konvoy — soqchi yoki qorovul.

² Depo (fransuzcha: depoi — ombor) — 1) transport vositalari (garovoz, tramvay, talleybus vaqonlari) turadigan va joriy ta'mirlanadigan maxsus bino, korxona; 2) o't o'chirish mashinalari turadigan bino.

xavfli yo'l bosib, shuncha mushkul ishlarni ham go'yo o'sha Haybolani yana bir ko'rish uchungina qilgandek edi... Qizimka o'sha Mariya Vasilevna edi-da, tushundingmi? Haybola bo'lsa — Orif tog'ang.

Azimjon, tushunib turibman, degandek bosh iring'adi. Uning ham xayollari allaqayoqlarga ketib, Toshkent mehmonxonasining bir xonasida o'tirganligi, vaqt allaqachon yarim tunga yaqinlashgani esidan ham chiqqan ekan.

— Yo'q, ular hech qachon bir-birlariga dushman bo'lisholmaydi, bolam. Bu oshnachilikning ildizi chuqur, — dedi Ochil buva, kechqurungi gapini yana takrorlab. — Men bu yetga o'rislar kelgan yili tug'ilganman. O'risning har xilini ko'rdim. Lekin yaxshisi bilan o'sha kezlardayoq erish-arqoq bo'lib ketganmiz. ha!..

Ular aeroportda tikka turgancha ikki sixdan kabob yeb olib, yarim soatdan keyin Nukusga uchishdi.

Bobo bilan nevara samolyotda, mashinada, otda, piyoda. paroxodda¹, poyezdda o'lkani eniga-bo'yiga kezib, hali ko'p gaplashdilar. Bu elning deyarli butun tarixini yelkasida ko'tarib kelgan bobo bilan begona yurtida o'tsgan nevaraning bir-biriga ayadigan hangomasi ko'p. Ular gaplashib ketaverishsin, nasib qilsa, ular bilan endi Komilnikida uchrashamiz. Hozir esa, odatdagicha, gissa oldidan mana buni eshitng:

RIVOYAT

Ajoyib mamlakat, Sevgi mulki!.. Hamisha bahor, hamisha o'tob, banoras osmonidek bepoyon ufqlari ham zangori, harir. Undan faqat gohi-gohida yengil hovur ko'tarilib, shu'la pardasi osha iliq yomg'ir tomchilaydi-da, chamanlarning, barra o'tloqlarning xush bo'yini yer uzra taratadi.

Sevishganlarning qalbati shirin-shirin tolpingani-tolpingan. Ko'zlaridagi masirona ehtiros tumani osha bir-birlarini ko'radilar, xolos. Sevgi mulkining sultoni-yu malikasi ham, hokimi-yu fugarosi ham shular.

¹ Paroxod (ruscha: nap — bug' + xoi(tra) — yummog) — bug' dvigatelli kema.

Butun bir mamlakat ikkovlari uchun juda keng emasmi, dersiz? Yo'q, keng emas. Tor ham emas. Chunki Sevgi mulkini ular o'zlarini uchun, o'z qurbilariга yarasha, o'zlarini yaratganlar. Ular uchungina shunday go'zal, nafis, poyonsiz. Uning chegarasi yo'q.

Iya? Chegarasiz mamlakat ham bo'ladimi?

Yo'q, uning chegarasi bor, albatta. Lekin qayerda? Hech qayerda. Va hamma yerda. Har qadamingizda. Yo'lingizda, bog'ingizda, ufqlarda, qalbingizda, ishingizda, gapingizda... U shishadek nozik, bir ehtiyotsiz odim qo'yish bilan bosib olib, chilparchin qilishingiz mumkin.

Butun boshliq bir mamlakatni-ya?

Ha, butun bir mamlakatni.

Shuning uchun, rivojyada aytilishicha, Sevgi mulkining chegarasi chizig'i bo'lmasa ham, posboni bor emish.

Kunlardan bir kun sho'x bir Navqiron chegaraga kelib, Posbonga yo'liqibdi.

— Xo'sh, yo'l bo'lsin?

— Malikani ko'rmoqchiman, juda dilbar emish.

Posbon uni kiritmabdi. Ro'parada Sevgi mulkining chamanzor vodiylari yomg'irdan so'ng gurkirab, kamalak rangida tovlanib yotar emish...

— Axir, Malikaning go'zal jamolini bizdek sho'x navqironlar tomosha qilmasa...

— Yo'q! — debdi Posbon.

— Men u dilbarga bir jahon qaynoq muhabbatimni olib keldim.

— Yo'q, kirmaysan! — debdi Posbon, — Malikam muhabatga muhtoj emas.

— Kirgizmaymizmi?

— Ota-onasi kelasa ham kirgizmayman.

Posbon Navqironni kirgizmabdi.

Ammo shu zahoti chegarada bir ayol paydo bo'libdi. Bu qomati raso, yuz-ko'zida mehr to'la, mushtipar ayol ekan.

— Yo'l bo'lsin?

— Men bolalarimning oldiga, — debdi ayol.

— Yo'q, kirgizolmayman.

— Men ularning onasiman-a! Ular mening mehringa,

o'g'itimga muhtoj.

— Bu mamlakatda ular faqat yolg'izlikka muhtojlar.

— Och qolishlari bor, ehtimol, yo'lga solishim kerakdir.

— Ular to'q, ular muhabbat bilan to'q.

— Men bolalarimning oldiga kiray!

— Vallomati kelasa ham, kirgizmayman! — deb yuboribdi

Posbon.

Ona ham iziga qaytibdi.

Posbon o'zidan mamnun bo'lib, cheksiz shaffof osmon-uzosovishga chamanlarga mahliyo ekan. Shu osuda bir damda daf'atan qattiq portlash yuz berib, Sevgi mulki chil-chil bo'lib ketibdi. Na sevgi-yu, na sevishtanlar, na tiniq osmon-uzosovish... Faqat tutun buruqsab yotganmish.

Buni chegaradan darg'azab bo'lib ketgan kishi qildi, deb o'ylandsiz?

Yo'q. Gap shundaki, sevishtanlar och qoldi, deb o'ylagan rahmdil bir chumoli bug'doy donasini ortmoqlab, chegaradan yashirinchicha o'tgan ekan.

Ichkariga bir qadam qo'yishi bilan...

QISSA

«Buni faqat ikki kishi
kashf etadi, Uchinchisi, kim
bo'lsa ham, oshig'cha...»
(Qayerdaniigi yodimda yo'q.)

Komilalarnikiga ular kechga yaqin kirib borishdi. Katta hovlida hech kim ko'rinmasdi. Ochil buva chevaralariga olgan sovg'alar to'la xujumini yelkasidan tushirib, yerga qo'ydi-da, salqin darvozaxonada turib hovli ichkarisiga ko'z soldi. Hovlini o'rab olgan paxsa devor baland, pishiq; devor bo'ylab shildirab oqgan ariq yogasida tik qomati qator yosh teraklar oqshom shabadasida dam oqarib, dam qoramtir rangga kirib, shitirlab turibdi. Hovli etagigacha olma, o'rik, olcha, shafoli. Bo'sh joyning bir qarichini ham qoldirmay pomidor, piyoz, kartoshka,

kashnich' ekib tashlanibdi, jo'yaklar tekis sug'oritgan, namqib turtbdi. Uying yonboshida sim to'r bilan to'silgan kattagina tovuq katagi, undan narida o'tinxona, molxona. Katta ayvon shiftiga qalampir shodalar, makkajo'xori so'talari² osilgan.

Ochil buva nevara kuyovini eslab miyig'ida kulib qo'ydi. Sattorni u Komila shu hovliga kelin bo'lgan yillari ko'rgan, bosh ko'tarib odamning yuziga qaramaydigan uyachangina yigit ko'ringan edi. Pishiqina ekan. Hovlisini qara, meva deysami, sabzavotni, rezavorni³, hammasi muhayyo! Supurgisigacha g'ovlab o'sib yotibdi.

«Ammo biron tup gul ekmagan ekan, shunisi chakki bo'libdi», — deb o'ylab qo'ydi Ochil buva. Bu gap shunchaki xayoliga keldi-yu, zunddan keyin, shu o'ydanni, bir narsani sezibmi, ko'ngliga g'ashlik cho'kdi.

— Hov, kim bor! Uchqun, To'lgini! — deb evaralarini chagirdi Ochil buva ayvonga chiqib. U hali ularni ko'rmagan, butur Komila yuborgan suratlariga qarabgina bilar edi. Chopqillab chiqib qolishsa, albatta, taniydi-ku tirnizaklarni...

Ichkaridagi qaysi bir xonadan kichkina Uchqunni yetaklagancha lapanglab Anzirat chiqdi. Sattorning onasi. U yosh beva qolib, hali ham husnini yo'qotmagan, dakanasini dol qo'ygan durkun, xonsenizroq xotin edi. Mehmonlarni ko'rib etagini lippasidan tushirdi-da, cho'lloq supurgisini qo'ldan tashlamadi, beparvo qarab turaverdi.

— Omonisan, Anzirat, tanimadingmi?

Xotin churq etmadi.

Bu sovuqlikni Azimjon ham payqadi, u xurjunni ayvonga qo'yishni ham, qo'ymaslikni ham bilmas, garangsigan edi. Ochil buva desa, ko'chadagilar, rayondagilar, aeroportdagilar, Markaz-komdagilar⁴, butun el-yurt taniydi-yu, qudasi tanimasa-ya!

— Nega tanimay, tanidim.

Ochil buva «qudamizning bo'lgani shu ekan» degan xayol bilan, qulochini yozib evarasi tomon yurdi, uning oldiga borib cho'kkaladi.

¹ Kashnich — o'zi va urug'i ovqatni xushxo'r qilish uchun ishlatiladigan, bir yillik serbang xushbo'y o'simlik, oshko'k.

² So'ta — tayog.

³ Rezavor — ovqatga solish uchun ishlatiladigan ko'kat va sabzavot.

⁴ Markaziy qo'mita.

Uchqun yalang oyoq, begasam to'ncha kiyib, ko'krigidan qiyiqcha bog'lagan, olti yoshlardagi shirin bola edi. Ochil buva uning qansharidami, iyagidami, yuzining qayeridadir Komilaga o'xshashligini topdi.

— Sen-chi, sen taniyingmi opoq buvangni? Qani-qani, beri kel-chi. Uchqunmisan sen? Ho-o, barakalla, katta yigit bo'lib qolibsan-ku. Qani, tog'asi, xurjunni ochingchi, Uchqunboyya nimalar bor ekan, — Ochil buva evarasini qo'ltig'idan olib, dast ko'tarmog'chi edi, Anzirat uni qiyiqchasidan ushlab o'ziga tortdi.

— Qo'ya qoling, aylanay, o'yinchloqlari bor...

— Nima gap, quda? — Ochil buva o'midan turib, Anziratga xavotirlik bilan qaradi.

— Quda demang! Qo'ying, bolada haqingiz yo'q. Bor, do'mboqinam, bor qoqindiq, bor o'yiningni o'yna, — deb Anzirat Uchqunni ichkariga kirgizib yubordi. Bola uyga kirdi-yu, yangi aliflangan¹ og'ir eshikni qiya ochib, tirqishiga burnini suq-ganicha mehmonlardan ko'zini uzmay turaverdi.

— Mundog tushuntirgin, axir, Komila qani? Bir gap bo'ldimi?

— Komilangizning nima bo'lganini bilmayman-u, bizga hech gap bo'lgani yo'q, Xudoga shukur, ro'zg'orimiz but, boya-gi-boyaqdaymiz.

— Yotig'i bilan gapirsang-chi, kelining qani?

— Unday kelinim yo'q mening.

— Komila...

— Komila yo'q... Yo'q, dedim-ku, axir, ketgan, mana ikki bolasini tirik yetim qilib tashlab ketgan, ha! — Anzirat borgan sari asabiy bidillab, oxirida baqirib yig'lab yubordi:

— Boshqa er qilib ketdi, eskidan jazmani bor ekan yer yutur maqtagan nevarangizning, o'sha bilan yetaklashib ketdi bolaginning yuzini yerga qaratib, behayo! — Anzirat qo'ldagi supurgini burchakdagi sandiq orgasiga ulotqirdi.

Ochil buva bo'shashib ketdi, u yog-bu yogqa qarab o'tirgani joy izladi. Azimjonning ham xurjuni yelkasidan sig'alib tushgan edi, u bobosini suyadi.

— Yig'i-sig'ini qo'yib, avval mundog, kelinglar, degim,

¹ Alif — o'simlik, asosan zig'ir yog'idan qizitib tayyorlangan va bo'yochilikda ishlatiladigan moy. Aliflamog — alif bermog, alif surmog.

axir, uzog' yo'l yurib kelganimiz, mana bu Komilaning amma-vachasi bo'ladi, chet eldan kelgan, joy qil, ko'rpacha sol, nafasni rostdan bafurga gaplashaylik. Ko'chaga quvib chiqar-masan, axir, kech kirib qoldi... — Ochil buva sandiqqa o'tirdi. Anzirat hamon javvar edi:

— Komilangizni gapirmang menga, ha, hali bu ikkala gulday bolaning uvoli tutadi uni, qarab turing. Sattor qo'yday yuvosh-u, qaytib borsam, yana bag'riga olaveradi, deb o'ylasa kerak. Eshigimga qadam qo'yib ko'rsin-chi buzuq!

— Sattor qani? — dedi so'ngi so'zdan nafs olingan Ochil buva.

— Sattorinam binoyiday ishlab yuribdi, martabasi, obro'si joyida, qirchillama yig'itiga nima ko'p qiz ko'p, hali shunday bir qizni olib berayki Xudo xohlasa! Ha!..

Bu payt maktabdan kelgan To'liqin buvisining keyingi gapidan bo'zartib ketdi. U bunday gaplarga uncha-muncha tushunadigan, o'n-o'n bir yoshlardagi bola edi. Yana xijolatga qolmaslik uchun Ochil buva bu evarasi bilan yengilgina so'rashib qo'ya qoldi. Buvisining gapini eshitib titrab ketganini ko'rib achindi. Bunday gaplar juda ko'p bo'lsa kerak bu uyda. Bola bechoralarga qiyin. Ularning tarbiyasi, asabi, ruhiasi... Nima bo'ldi ekan-a bu Komilaga? Ochil buvaning eng yaxshi ko'rgan nevarasi. Kimsan Olintoy darg'aning qizi, Amudaryo flotingi¹ aloqili kapitani! Bu nimasi? Nima bo'lyapti o'zi?

— Qayerdan topsa bo'ladi uni... — so'radi Ochil buva Komilaning ismi har safar qudasining asabiga tegayotganini sezgan edi, shuning uchun beixtiyor ovozin pasaytirdi:

— Komilani... — Bu nom hozir o'ziga ham xunuk eshitildi, uni bu uyda tilga olish haromdek sezilardi.

— Jazmanidan borib so'rang!

— U qayerda ekan? Kim?

— Ha, u kishi mening Sattoringa o'xshagan jo'n arava-kash emas, albatta. U kishi mulla, akadimning² piliyanida ishlab mo'may pul toparmish. Puliga uchgan u o'lgir. Xudoga shukur,

¹ Flot (gollandcha) — muayyan bir vazifa bajaradigan yoki ma'lum bir sohaga, hududga mansub kemalar majmua.

² Akademiya.

sil' emish, ha. Tavbasiga tayanib qaytib kelib, bolalarim deb ko'rsin-chi, yaqiniga yo'lartarmikanman?

Ochil buva boshini quyi solgancha, bo'shashib o'tirar, Komilani o'ylar edi. U har qanday og'ir ahvolda ham o'zini burchalik yo'qotmagandi, hozir bo'lsa miyasi karaxt, tili lol bo'lib qoldi. Shuncha yo'ldan sevimli nevaram, jaji evaralarimni ko'raman, degan umid bilan kelgan, ularni Azimjonga ko'rsatmoqchi edi. Endi bu isnodga qanday chidaydi. Ochil buvaning urug'ida bunaga gap sira bo'lmagan. Qanday sharmandalik!

Anzirat qavsi uylardadir yurib hamon shang'illar, kimlar-nidir qarg'ar, Komilani har xil sifatlar bilan tilga olganida Ochil buvaning birdan buchaygan yelkasi sapchib titardi. Evaralari ham allaqayerda, burchak-burchakka pusishdi...

Komila bo'lsa bu mahal Chorjo'y portida² reyddagi³ «Orol» teploxodining⁴ kapitan ko'priчасida turib telegramma o'qir edi: «Yoqlash haftaning oxiriga belgilandi, o'paman Matni-yoz».

Komila o'tkir ko'zlarini chagnatib atrofga nazar soldi, paroxodlarning tartibsiz chinqirqlari, kate⁵ motorlarining guvil-lashi, dispetcherlarning⁶ karnayda asabiy baqirishlari, portdagi kranlarning g'irchillashi orasida uning aqli tez ishlar, chora izlar, reja tuzar edi.

Xo'sh... Haftaning oxiri. Hozir atrofda o'n kundan beri prichal⁷ kutib reydda turgan og'ir yukli kemalar tirband bo'lib yotibdi. Qirg'oq devorida bir qarich bo'sh joy yo'q. Kutsa, «Orol»ga bir haftada ham navbat kelmaydi. Undagi yukni bo's-shatib, yangi yuk olish uchun ham kamida bir kecha-yu kunduz

¹ Sil' (arabcha) — turli a'zolar, asosan, o'pkada o'ziga xos yallig'lanish bilan kechadigan surunkali yuqumli kasallik; tuberkulyoz.

² Port — dengiz yoki darvo qirg'og'ida kemalar turadigan va ta'mirlanadigan, yuk yuklash va tushirishga mo'ljallangan, kemalarni noqulay ob-havodan muhofaza qiluvchi inshootlari bo'lgan, maxsus jihozlangan joy.

³ Reyd — portga kiraverishda kemalar turish uchun qulay joy.

⁴ Teploxod (russcha: теплоход) — issiq, issiqlik + xod (urr) — yurmoq, harakatlamoq) — ichki yonuv divigateli o'rnatilgan, uning yordami bilan yuradigan kema.

⁵ Kate — maxsus kichik kema.

⁶ Dispetcher (inglizcha: dispatcher) — transport vositalari harakatini yoki korxonadagi ish jarayonini xabar berish qurilmalari va aloqa vositalari: telefon, radiotelefon, signalizatsiya, faks va televizion uskunalar kompyuter va shu kabilar orqali bita markazdan, bir joydan turib nazorat qiluvchi va boshqarib turuvchi xodim.

⁷ Prichal — kema, dirijabl va shu kabilarini bog'lab qo'yiladigan joy.

vaqt kerak.

Yo'q, bu ahvolda bo'lmaydi. Komila nima qilsa ham, barjani¹ bo'rtib sudga tushsa ham, piyoda yurib bo'lsa ham chorshanba kuni Nukusga yetib borishi kerak. Bu Matniyoz uchun ham, uning uchun ham hayot-mamot masalasi. Matniyozning yetti yillik azobi mehnati, bundan keyingi hayoti, sog'lig'i, respublika uchun muhim bir masala. Orolning taqdiri, qolaversa, Komilaning shuncha azob, iztirob va qurbonlar evaziga kelgan o'ti-cho'g'i muhabbat o'rta qo'yilgan. Chorshanba kuni u yerga respublikadan, deladagi² sovxozlardan, Toshkentdan ko'p mutaxassislar, orolshunoslar, xo'jalik xodimlari, iqtisodchilar, geograflar, geolog³, gidrologlar⁴, Matniyozning do'st-dushmanlari, shu jumladan, albatta, professor Shuman ham yetib keladi. Uni yeti tashlashlari mumkin. Komila unga nimasi bilan yordam qila oli'hi, qanday dalda bera olishi mumkinligini bilmaydi-yu, lekin u voqlash kuni o'sha yerda bo'lishi kerak. Matniyoz o'zini o'tga uryapti. Komila, albatta, yetib borishi kerak.

Teploxodlar keng yoyiq daryo yuzini yangratib chinqirishar, barjalar moyli suvda tinmay chayqalar, qirg'oqda jonga tekkan «Virali» «Maynal» degan xitoblar quloqni qomatga keltirar edi. Komila qiyqirib o'zini to'liqning urgan oqchorloqlarning⁵ dadil fidoyiliklarini tomosha qilib turdi-da, butun komandani⁶ palubaga⁷ to'pladi. Komanda, loitsman⁸ Qayipbergen akani hisobga olmaganda, hammasi norg'ul yoshlardan

¹ Barja (*fransuzcha*: barge < *lotincha*: bara – yengil kema) – shatacka olib yuritiladigan yoki o'ziyurar, tagi yassi yuk kemasi.

² Delta – daryoning uchburchaksimon tarmoqlanib, ko'lga yoki dengizga quyiladigan joyida hosil bo'lgan tekislik (Nil daryosining dengizga quyilish joyi delta harfi shakliga o'xshashligidan kelib chiqqan).

³ Geolog (reo. + *yunoncha*: logos – tushuncha, ta'limot) – Yer qobig'i va Yerning tuzilishi, tarkibi hamda tivojlanish tarixi, foydali qazilmalarni qidirish usullari haqidagi fanlar mutaxassisi.

⁴ Gidrolog (gidro. + *yunoncha*: logos – ta'limot) – Yer yuzidagi suvlarni, ularning bug'lanishini, qayta suvga aylanishini, singishini va boshqa xususiyatlarini o'rganadigan fan mutaxassisi.

⁵ Oqchorloq – baliq va hasharotlar bilan tirikchilik qiladigan, suv bilan bog'liq qush; baliqchi qushi.

⁶ Guruh.

⁷ Paluba (*rusecha*) – kemalarning gorizontal holda taxta qoplangan yuzasi, sahni.

⁸ Loitsman (*gollandcha*: lootsman – loods – yo'l + man – odam) – ma'lum hudud doirasida kema va paroxodlarga yo'l ko'rsatuvchi, ularni shu yerdan olib o'tuvchi, suzib o'tiladigan joyning sharoitini yaxshi biluvchi mutaxassis.

iborat edi. Ular o'zlarining tutgan yeridan kesadigan, ko'z tikkan joyini yondiradigan dovyurak kapitanlarini yaxshi ko'rar, uning uchun o'tga-suvga kirishga tayyor edilar. Faqat cholg'ina (komandada Qayipbergen akani «Chol» deysishardi) Komilaning «ertakchalish qiliqlari»ni yoqitmaydi, yigit bo'lsa kallakesar bo'lardi, deb yuradi. Komila ham komandasi uchun har qanday qaltis ishga tayyor. Sehrgar Jayhunning ko'pni ko'rgan keksha kapitanlarini qoyil qilish qiyin, lekin Komilaning oqimga qarshi o'rashdagi dadil manyovrlari¹ o'shalar orasida ham atsona bo'lib ketgan. Komanda yoshlari uni faqat shuning uchunгина yaxshi ko'radi, deb bo'lmaydi, albatta. «Orol» muttasil rentabel kema, uning mactasida² sharaf tamg'asi to'rt yildan beri hipiraydi. Bunday kemaning yig'itlari har qanday port shahrining xiyobon-u-restoranlarida paydo bo'lsa – qizlar uchun unutilmas voqea. Pul ko'p, kiyimlar boshang, tugmalar tilladay yitillagan...
– Yo'q, ming qilsang ham, bizning kapitan manaday³ yigit! Olimtoy darg'aning qoni bor unda! – deysishadi ular. U nimaki buyursa, hammasi tayyor.

Bugun ham kapitanining bir imosi yeta qoldi. O'rqada turgan «Orol» prichal devoridan bo'sh joy topib, aylamma, qaltis, tor yo'llar bilan, tiqlincha surilib-sirg'alib o'tib, tasodifan bo'sh turgan bitta-yu bitta knextga⁴ g'ippa tirkaldi. Komila asabiylashib kalavasini yo'qotgan port boshliqlarini telefonida «ezg'itlab», gangitib, epaqaga keltirguncha matroslar pristanidagi⁵ qabuichi, hisobotchi qizlarni xushomad bilan qo'lga olib, o'rishga qulayroq, prichalga yaqinroq yuklardan azmoyish⁶ olib, kranchi do'stlari bilan kelishib qo'yidilar.

Komila boshliqlarning roziligini «yu'litib» olishi bilan, yig'itlar yukchilarni ham kutmasdan tryumga⁷ otilidilar, kranlar

¹ Manyovr (*fransuzcha*: manoeuvre – qo'l bilan ishlayman) – ustomonlik bilan qilingan harakat.

² Mactsha (*gollandcha*) – kemaning qoq o'rta-siga o'rnatiladigan, yetkan osish, kuzatish, signal berish uchun xizmat qiladigan vertikal metall yoki yog'och ustun, dor...

³ Ajoyib, zo'r.

⁴ Knex – kemalar bog'lab qo'yiladigan ustun.

⁵ Pristan (*rusecha*: причал – «kelib to'xtamoq») – daryo va boshqa suv havzalari sohilida quyilqar, kemalar to'xtaydigan, maxsus jihozlangan joy, kichik port.

⁶ Tekshirish uchun namuna.

⁷ Tryum – kemaning pastki palubasi bilan kema tubi, eng osti o'rta-sidagi, oddida, yuklarni qo'yish va mahsulotlar uchun foydalaniladigan oraliq joy.

temir izdan g'ildirab kelib, kechasi bilan «Orol»ga xizmat qilganiga boshqa kapitanlar garang edi. Qarab turishdi-yu, keyin ular buni noilojlikdan o'zlarining yig'itona muruvvalariga yo'yishdi.

— Mayli, izzati, qiz bolaning oldiga tushgan nomard, — deb sipolik bilan mo'ylovlarini silab qo'yishadi.

Nima bo'lsa ham, ikkinchi kuni tong-la «Orol» safarga tayyor edi. Tuni bilan mijja qoqmasa ham, ko'zlari yonib rubkada¹ g'oz turgan Komila tong qorong'isida ilon izi yo'llardan eht t bilan o'rnatilib, chiroqsiz kemani reydg'a olib chiqdi, faqat erkin suv yuziga chiqib «Polniy!»² komandasi yangragandagina, hamma o'zining oyoqdan yiqilguday charchaganini payqadi. Shunda ham faqat cholg'ina yonidagilarga g'o'ng'illab qo'ydi:

— Bunaqa shoshishdan jahannamga yo'liqmasak-da. Bu-ku kuyov bolaning qo'y'miga shoshyapti, biz-chi, bizga nima naf bu qaltis ishlardan?

Unga hech kim javob bermadi. Ular Komilaga ishonishardi. E'tiqod shunday ediki, u nima qilsa ham — to'g'ri, hatto oilasini tashlab ketganini, boshqa erga tekkanini bilisganda ham, komandada uni choldan boshqa hech kim aybsitmadi. Shunday qilibdimi — demak, bir gap bor, bilib qiladi.

Bo'tana³ Amu keng yoyilib, to'liqsiz, lekin sirti bir ulug'vorlik, haybat bilan, yuzadan qaraganda juda sekin, ammo kuchli, teran oqim bilan siljib borardi. Quyosh tikkaga ko'tarilganda ikki qirg'oqda oltinlanib sarg'aya boshlagan chakalaklar, kuz shamolini pisand qilmaydigan quyug, qorantir yashil qamish o'tmonlari, tinmay nurab yotgan qumloq jarliklar suzib o'ta boshladi. Amu go'zal, ammo sehg'ar, jodugar daryo. O'zani bo'sh, qirg'oqlari tayinsiz, kutilmagan joyda farvaterda⁴ qum tepalar, balchiq orollari, tosh to'g'onlar paydo bo'ladi. Loyqa daryo tubidan ularni payqab, o'z vaqtida chap berib o'tish uchun kapitan to'liqlarning aroyishini, mavjarning aldamechi jinjima-

larini, oqimlarning teran yo'llari, asov xulqi va hiylakor tovlanishlarini ko'z bilan ko'ribgina emas, ichki bir his bilan sezib, tez va dadil qarorga kela olishi kerak. Aks holda, kema ham, yuk ham, ekipaj¹ ham har lahza xavf ostida.

Lekin hozir xatari bahor emas, Amu kun sayin o'zini dam chapga, dam o'ngga tashlab, bema'ni to'lg'onmaydi, hozir kuz, qirg'oqlar o'sha-o'sha. Biroq kuzning ham o'z makti, o'z qiliqlari bor. Kuzda daryo daf'atan sayoz tortib, o'zining toshloq joylarida o'tkir qoyalarni yalang'ochlab ketadi. Shulardan birontasi ko'ndalang turib qolsa, o'ziga to'qnashmasang ham, ikki tomonidagi kuchli oqimni yoritib o'tish mahol bo'ladi.

Amu hozir rubkada oqila va mohir kapitan Komila turibdi, shuning uchun karvon odatidagidan tez ketayotgan bo'lsa ham, ekipaj xotirjam. Uning bo'ydor xipcha qomatiga qorantir havorang forma yopishib tushgan, oq yoqa, erkakcha galsruk, baland ko'ksida durbin osig'liq; zarin kokardali² furajkasi tagidan kalta qing'ilgan qora sochlari daryo shamolida o'ynaydi. Sal puchug'ligi, iyagi oldinroq turib chiqqanligi demasa, u ancha ko'hlik, chehrasi o'tli, qoracha juvon. Lekin u komandadagi yigitlarni ko'rki bilan emas, irodasi bilan asir etgan.

— Soldor to'liqini!

— Qiya oqimi!

— Diqqat, tagiri! — deb shturmanni³ keskin-keskin ogohlantirganida, lotsmandan tortib orqadagi barjachilargacha bu qisqa so'zlardan katta ma'no uqib, jadal harakatga tushishardi.

Faqat chol hamon chaynalib, o'zidan o'zi to'ng'illaydi:

— Jaznamimga yetaman, deb, bizning boshimizga yetmas-da bu mov mushuk! Oqimga qarab ketyapmiz-a! Tag'in yuk bilan! Bir barjani «qiyas» tortib ketisa bormi, kemani qirg'oqqa urib chilparchin qiladi! Bizning ishimizda-chi, bolalar, kech qolish yaxshi emas, ammo shoshilish — asfalofoflin degan gap, ha, mizg'ib olgan Komila tongda yana ko'prikchani o'zi egalladi.

Kuz quyoshining zaif taftini daryo shabadasi yalab ketar,

¹ Rubka — kema palubasi ustiga qurilgan va kemani boshqarish postlari turadigan boland joy.

² To'liq kuch bilan.

³ Bo'tana — loyqa, qum, tuproq kabilar aralashgan suv.

⁴ Farvater — suvning kemalar yura oladigan chuqur joyi, kema yo'li.

¹ Ekipaj — kema, tank, samolyot va shu kabirlarning komandasi yoki shaxsiy tarkibi.

² Maxsus tang'a.

³ Shturman (gollandcha: ruli boshqaruvchi odam, kishi) — 1) kema va samolyotlarni eng muvofiq yo'l tanlab, boshqarib boruvchi mutaxassis.

barja etagida baliq sho'ra qaynatayotgan matroslarning kichkina gulxanlari dini o'ziga tortar edi, u yerda ajab sarguzashtlar, sho'x hangomalar bir-biriga ulanib ketadi odadda. Komila ilgari bunday gurunlarga quloq tutishni yaxshi ko'rardi. Hozir bo'lsa u o'zi bilan o'zi ovora, ko'zlarini qisib oldinga tikiladi, karvoni shoshiradi. Mahmudozga intiladi, uni ko'z oldiga keltiradi, u bilan gaplashadi.

Mahmud Orolida urushning oxirgi yili, o'sha og'ir qishning etaklarida paydo bo'ldi. U paytda endi yigirmaga kirgan, hammaga taniqli, puchug, shaddod qiz Komila kombinaning¹ baliqchi katerida ishlardi. Urush davrida dengiz bo'y² posyolkalarida odam kamayib, kombinatning ham puturi ketgan, motor xo'jaligi izdan chiqib, ov asboblari — eskib, titilib, ovga chiqish faqat tinch, ayov kunlarigina bo'lar edi.

Qish chiqar oldidan Orol ancha quturib oladi. Deyarli har haftada allaqayoqlardan izgi'irin, qora bulut ko'tarilib, bo'ron turadi-da, hech kim uydin chiqmaydigan, zerikarli, namchil, xira kunlar — dovol kunlari boshlanadi. Bu yerliklar dovulning boshlanishini bir kun oldin bilishadi.

Shunday namchil xira etarlardan birida Komila kapitanlar baragidan² chiqayotib narroqda bir begona odamni ko'rib qoldi. U eski pichalning chirib cho'kib ketgan sepyalariga³, sasigan baliq ustida qiy-chuv solib talashayotgan chorloq galalariga qarab, shamolda xayol surar, harbiy gimnastyorka ustidan yaraslmagan qizil sharfini tomog'iga ehtiyot bilan o'rab, toqatsizlanar edi.

Bu yerda yangi odamning paydo bo'lishi siyrak voqea

¹ **Kombinat** (lotincha: combinatus — qo'shilgan, birlashtirilgan) — 1) bir-biriga uzviy bog'langan, birining mahsuloti ikkinchisiga xomashyo bo'ladigan bir necha turli tarmoqdagi muassasa, korxona va shu kabilarni birlashtiruvchi yirik tashkilot; 2) ba'zi mamlakatlarda mahalliy samoviyda mavjud ishlab chiqarishlarni birlashtiruvchi korxonalar; 3) biror korxona, muassasa qoshida bo'ladigan turli bosqichdagi o'quv yurtlari birlashtirish.

² **Barak** (italiyancha: baracca — loy chayla) — yog'ochdan qurilgan vaqtinchalik uy, yashash joyi.

³ **Sepoya** (forscha: uch poyali, uch oyog'li) — 1) to'g'on, damba qurishda, daryo va aholilarning qirg'oqlarini suv yuvib ketishidan saqlashda ishlatiladigan, uchta xodanli uchburchak shaklida bir-biriga mahkamlab, poyalar orasi xarsangrosh va boshqa materiallar bilan to'lg'aziladigan moslama (bu yerda shu ma'noda kelgan); 2) biror narsa osish, tish uchun mo'ljallangan oyog'li asbob; 3) novdadan uchburchak shaklida to'qilgan chambarak.

bo'lganidammi, Komilaning sho'xligi tutib, soldatga bir tegishmoqchi bo'ldi chog'i, xullas, nimadir uni o'sha tomonga tortdi.

— Malikaning qizil yelkanini kuyapsizmi? — deb hazillashdi Komila.

Yigit ma'yus kuldi. Uning yuzi oriq, rangsiz, burni qirra, chuqur botgan katta ko'zlarining oqi allaqanday moviy edi.

— Nahotki etakdagi shahzoda menday jo'n bo'lsa?

— Siz bu yerlik emassiz.

— Topdingiz, Xorazmdan keldim. Biron ish topilisa,

kirmoqchiman.

Komila qiyg'och qoshini uchirib yelka qisdi. Etikchasi-ning uchlariga qarab:

— Xorazmda ish qurib ketgan ekammi? — dedi.

Keyin gap to'xtab qoldi. Yigit negadir gapirilmadi-yu, «Uyatchan ekan, shoshirib qo'ydim», — deb o'yladi Komila.

— Lekin yaxshi qilibsiz, askarbop ishlar hozir Orolida ham juda ko'p...

Dengizdan «yulg'ich» izgi'irin kelib, gapning bu yog'ini uchirib ketdi, yigit shamolga orqa o'g'irdi-da, bir qo'li bilan ko'kragini ushlab, bir qo'lga ro'molcha olib og'zini to'sdi. Nafasi bo'g'ilgandek birdan yuzi bo'zara boshladi, ko'zlaridan tirg'irab yosh chiqdi. U o'pkasi uzilib ketgudek bo'lib yo'talar-kan, oriq yelkasi uchib, ko'ksi temirchining eski damidek xirillar edi. Bo'yindagi ko'k tomirlari o'ynoqlab ketdi. Yigit bir-ikki minut shunday azob chekkach, ro'molchasini cho'ntagiga yashirib, qizga gunohkorona qaradi.

— Aybga buyurmaysiz... vaqti-bevaqt shunday...

— Urushda yaratlanib...

— Ha, oskolka o'pkaga tegib o'tdi.

U sharfning uchi bilan sovuq ter qalqagan peshanasini artdi-da, indamay qoldi. «Bu notanish qiz mening oldinga nega keldi-yu, men unga ahvolimni nega gapiryapman, shartmidir? — deb o'yladi yigit. — Sir bermay, ha, shundog aylanib yuribman, deb ketaversam bo'lmamdimi?» Shuni o'yladi-yu, o'zi boshlanib ketgan oskora gapni davom ettirdi:

— Doktorlar baliq moyi buyurishgan, ancha-muncha

¹ **Oskolka** (ruscha: oskoroj — parcha, biror narsadan uzilib, parchalanib ajralgan qism) — zamburak o'qi, mina, bombaning portlashidan paydo bo'lgan metall parcha.

ichish kerak ekan, — dedi yigit U yo'tal azobidan qutulgandan keyin, yuziga qizillik kirib qandaydir chiroyli bo'lib ketgan edi, qarashlari mayin, aqlli, ochiq. Komila bu o'zgarishga hayron bo'lib qarab qoldi.

— Shuncha baliq moyi qayoqda hozir!.. Toshkentda ham topilmaydi. Ba'zi tanishlarim: «Orolga jo'na, o'sha yerda topiladi», — deb maslahat berishdi. Shuning uchun kelganman, ochig'ini aytсам. Lekin biron ish topish kerak, ishlamanganga kim beradi...

— Yo'q, yo'q, siz hozircha ishlamasligingiz kerak, — dedi birdan Komila nimadandir qo'rqib. Lekin o'zi biron maslahat berishdan o'jiz edi. To'g'ri, kombinatda kichkinagina bir qo'l bola usuldagi moyjuvoz bor. Salogreyka deyiladi. Lekin uning mahsuloti kimlarga beriladi, Komila buni bilmasdi.

— Bu yerda ishlaydigan tanish-bilishingiz yo'qmi?

— Bor edi-da, o'shani orqa qilib keluvdim... — dedi yigit. Uning tovushlari pasayib, xirillabrog chiqdi. Komila «Yana yo'tali tutadimi», — deb qo'rqib ketdi, yana tutsa, unga qarab turolmasligini bilardi, bunday vaqtda bironni tashlab ketish esa odangarchilikdan emas, yordam ko'rsatib ham bo'lmaydi, biron so'z bilan tasalli beraman desang, kim biladi, og'ir botadimi, notanish odamning ko'nglini bilib bo'lmasa.

— Uni topolmadingizmi?

— Urushda halok bo'libdi. Asanjo'lov degan. Kombinatda hisobchi edi urushdan oldin.

— Hozir qayerda to'xtadingiz?

— O'sha og'aynining kampiri bor, shu yerda, Mo'ynoqda. O'sha yerda tunab yuribman. Hozircha...

Komila sal yengil tortdi. Agar yotadigan joyi ham bo'lmasa, nima qilardi? Tashlab ketib bo'ladimi? Qayerga ham joylardi? Kelib gap qotganiga ham pushaymon.

U og'ir, bemaza bir kayfiyatda ketdi yigit yonidan. Mo'ynoq ko'chalari tizgacha qum, u oyog'ini zo'rg'a sudrab, sho'longa bordi, baliq tuzlovchi qizlar yoniga kirib birlas hangomalashdi, yana qum kechib uyga qaytdi. Lekin ko'ngli yozilmas edi. Ishsizlik. Yolg'izlik. (U qizlardan birgina bo'lgani uchun, kapitanlar baragida emas, Mo'ynoqning tor ko'chalardan birida, bir cholinikida ijara o'tirardi.) Tezroq dovul tugab,

havolar ochilib ketsa-yu, dengizga jo'nay qolishsa, bu g'ashliklar unutilar edi. U yerda cheksiz kengliklar, o'ylar ham, hislar ham cheksizdek. Dengizning o'z qaltis yo'llari, qandaydir bebosh dadillik, tavakkalchilik talab qiladigan, ham majburiy, ham ixtiyoriy zahmatlari bor. U erkin va shiddatli hayot urush majalagan o'vul, shahar tirikchiligidagi diltiralliklardan odamni uzog'lashtiradi, vaqinchcha bo'lsa ham alaxsiyati, ovuntiradi.

Mana o'sha g'ashliklardan biri hozir Komilani ta'qib qilyapti. O'sha notanish askar, uning bo'yindagi ko'k tomirlari, oriqli yelkasining azobli titrog'i, shunda ham mardona soldatlik belgilarini yo'qotmagan ko'hlik yuzi, ma'yus, samimiy boquvchi qorachig'lar ko'z o'ngidan ketmayapti.

U o'sha xasta, o'jiz musofir odamni o'ylayverdi. Dovul tugadi ham. Endigi dengiz safarlari ham ilgirigidek bo'lmadi. Komilaning uyqusi qochdi. Bir kuni ikki kechalik ovdan qaytgach, tog'orada sovuq ko'pirtirib sochini yuvayotgan edi, xayoliga bir fikr keldi. Bu fikr ilgariroq kelmaganiga hayron bo'lib, o'zini esipast, deb koyidi-da, kiyinib kombinatga yugurdi. To'g'ri moyjuvoza kirib bordi. U yerda Ajimiyoz degan yog'och oyoqli bir chol ishlardi. Eski-tuskidan yannab yasalgan par qozoni ishga solib, baliq jigaridan moy qaynatadigan bu qo'l bola juvozni amal-taqal qilib o'sha yurgizgan. O'zi buzar, o'zi tuzatar, o'zi yurgiztar, mahsulotga ham o'zi xo'jayin, lekin o'lguday qo'pol, johil, berahm odam bo'lib, qo'li gulligi tufayligina ishlash turar edi.

— Ajimiyoz tog'a, menga... xo'-o'sh... ikki shisha moy kerak! — dedi Komila eshikdan bo'ronday otilib kirib.

— Nima qilasan?

— E-e... haligi... akamning bolasi, haligi... sil bo'lib qopti. Kichkina bola. Mana mundaqgina, — Komila, ishonarliroq bo'lib, deb o'yladi, shekilli, bolani ham tizza bo'yigina qilib ko'rsatdi.

— Direktordan ruxsat olib kel.

Ajimiyozga yalinish foydasiz edi, Komila kombinat direktoriga yugurdi. Direktor, oltiqanduglik rus, Zosim Prokofevich, bu yerda juda eski, vijdoni sofligi, to'g'ri so'zligi bilan tanilgan kekasa odam, hamma bilan qorag'apog'cha gaplashar edi.

— Senga berna'y kimga beraman, shag'alay, yoz arizangni,

— dedi u. Komilani yaxshi ko'rar, epcilligini oqcharloqqa o'xshatib, qoraqalpog'cha «Shag'alay» deb e'rkalar edi.

Lekin Zosim Prokofevich rezolyutsiyani¹ «Bir shisha!» deb qo'ydi. Komila ham indamadi, «Hozircha mayli, kerak bo'lsa yana olaman», — deb o'yladi. U kasalga qancha moy kerakligini, uni stakanlab ichadimi, tomizibmi, bilmasdi. Xursand bo'lgancha, shishani qo'yniga solib, Asanjo'lovning kampirini kimga ketdi.

Avval yo'tal eshitaman, deb xavotir olibroq yaqinlashgan edi, yo'q, yigit qamish qo'rada hansirab taxta randalayotgan ekan. Taxtalar, payraha tasmalari orasida ochiq-sochiq kitoblari yotibdi: «Orolning geografiyasi», «Qorabo'g'oz...»

Yigit yuzlariga qizil yugurib, shimargan yenglarini tushirib, bosh egib salomlashdi.

— Bekorchilikda kampingning tomini yopib beray deb... — dedi u negadir o'zini oqlashga uringandek. Uning nafas olishi uzozdan eshitilardi.

— Mana! — dedi Komila qo'ynida isigan shishani chiqarib. Yigit ikki qo'lini cho'zib unga intildi, shishani olib, uning qahrabo rangiga suqlangandek yorug'ga solib qaradi. Komila uning g'amgin ko'zlarida quyoshli kundagi teran dengiz ko'rkini ko'rdi.

— Siz... siz ovora bo'libsiz, men buning uchun nima qilishim, nima berishim mumkin sizga... — dedi yigit, keyin o'rinsiz gaplar aytayotganini payqab, qisqagina: — Rahmat! — dedi, — Voy, nima deypsiz, biz baliqchilarga bu narsa dehqonchilik-ku.

— Qayerdan oldingiz?

— Ombordan! — dedi Komila kerilibroq, «bizga bu cho't emas» degan ma'noda.

— Ana, ishlaganlarga beradi-da, men ham, albatta, ishga kirib olishim kerak...

— Yo'q, siz davolaning, — dedi Komila beparvorog' bo'lishiga urinib. Lekin o'zi bilardiki, bu yigit ishlay olmaydi, uni ishga olish ham mumkin bo'lmasa kerak, — moy bo'lsa topiladi.

Komila ketmoqchi edi, yigiti to'xtatdi.

¹ Rezolyutsiya (lotincha: resolutio — qaror) — yig'ilish, majlis, konferentsiya va shu kabilarda biror masala muhokamasiidan keyin qabul qilingan qaror.

— Shuncha yaxshilik qildingiz, otingizni ham bilmayman, kimga minnatdorchilik bildiraman...

— Mening otim Komila.

— Menki — Matniyoz.

— Matniyoz... Buni qanday ichasiz, qanchaga yetadi? — dedi Komila.

— O... bu anchaga yetadi. Katta rahmat sizga. Men uni uch kunga yetkazaman. Rahmat.

«Uch kunga?» Bu yog'i nima bo'ladi?

Yog'och oyog' Ajimiyozning patak soqoli, o'taketgan pok vijdoni Zosim Prokofevichning «Shag'alay-Shag'alay» deb turib so'raganining yarmini bergani ko'z oldiga keldi. Dehqonchilik emish! Maqtanib nima qilardim-a?

Lekin bu xavotirlar Komilaning esidan tez chiqdi. U soldatning quyoshda kulgan chuqur dengiz quvonchini eslatuvchi ko'zlarini o'ylardi. Matniyoz... Komila u bilan hamon gaplasholgani yo'q. Direktorga yaliniy yana bir shisha moy olib borganida Matniyozning yo'tali tutib, yana gaplasholmadi. Tarashalar orasida yotgan kitoblar haqida ham gaplashsa bo'lardi, o'zi haqida ham. O'yi, xayollari, maqsadi bordir...

Bir kuni dengizda uni vahima bosdi: ketib qolsa-chi? Unga ish berishmas... Keyingi borganidan uch kun ham o'tib ketdi. Moyning foydasi bo'lmayotgannikin? Yo'q, doktorlar bilib aytgandir. Komila ham qaydadir eshigan, baliq moyi davo deb. Qancha davolanishi kerak ekan? Bir oyini, besh yilini? Komila o'ylab qarasa, ko'p narsadan bexabar ekan. O'zining nodonligidan koyinib, dengizdan qaytganda, albatta, kutubxonaga borish, ensiklopediyalarni bir titishni niyat qilib qo'ydi.

Katarning duminida baliqchi qoraqalpog' bolalar do'mbira chalib, Ayabbergen yo'lida nimadir kuylashar, Komilaning qulog'iga kirmas edi. Qaygisi kela boshladi. Keyingi vaqtda plan bilan ham ishi yo'q, «Nima bo'ldi o'zi menga?» — derdi u ba'zan. «Ketsa ketibdi-da, begona bir odam bo'lsa. Ha, nima bo'пти? Xasta, musofir. Odamgarchilik yuzasidan qarasham qarashibman-da!» — derdi yana o'z ahvolini o'ziga tushuntirib.

Ovdan qaytgan kunioyq yana direktorga kirdi. Zosim Prokofevich arizani olib stolga qo'ydi-yu, qizga otalarcha ochiqlik bilan qaradi:

– Shag'alay, men seni yaxshi ko'raman, bilasan, lekin...
 – Ajiniyoz boboni avrasam-chi, Zosim Prokofevich?
 – Unda uning ishi prokurorga ketadi.

– Zosim Prokofevich...

– Sen ochig'ini ayt-chi, kinga?

Komila ochig'ini aytdi. Hammasini gapirib berdi. Direktorni yig'latgudek qilib gapirdi. Zosim Prokofevich o'rmda boshqa birov bo'lsa erib ketardi. Lekin Zosim Prokofevich yumshamadi.

– Menga qara, Shag'alay, Ajiniyozning bu teshik qozoniga ko'zini mo'tillatib qarab turganlar ozmuncha emas. Gospi-tal-lar, yetimxonalar, bolalar... Bilasanmi, ular qancha? Leningrad-dan, Kiyevdan, Minskdan, Smolenskdan... Bu moyning har tomchisi o'lg'og'lik...

Komila direktorga vahima bilan qarab turardi. Uning hikoyasi Komilankidan ham ayanchliroq bo'lib chiqdi. Endi nima bo'ladi? Nima qilishadi? Ular bir-birlariga savol nazari bilan tikildilar.

– Berolmayman, Shag'alay, haqim yo'q.

Komila kaltak yegandek, bosh egib chiqib ketdi.

Shundan boshlab Komila o'ziga joy topolmay qoldi. Kechalari ko'z yumsa, Matniyozning azobi yo'tali eshitilgandek bo'ladi. Endi ketadi u. Xayrlashmasdan ketarmikan?

Yo'q, kampingning qo'rasida randa tovushi eshitilyapti, Komila tasodifan o'sha ko'chadan o'tayotib buni aniq eshiddi. Endi nima qilsa ekan? Kutayotgannikan... baliq moyini?

Komilaga, ayniqsa, dengizga chiqmaydigan kunlari qiyin. Dovul kutilgan bunday xira kunlar, ayniqsa, imillab o'tadi. Matniyozdan xabar olay desa, quruq qo'l bilan qanday kirib boradi? U bunga intizor bo'lib o'tiribdimi, unga dori kerak.

Komilaning ko'ngliga hech narsa sig'magan shunday kunlari anavi yelim ham jonga tegdi kelaverib. Xudoning bergan kuni shu atrofda parvona, Komilaga chakacharviday ilashib qolgan Komila uni «elim» deydi. Oti Sattor. Baliqchilar artelining¹ motorchisi, posyolkada turadi. Ishga chiqilmagan kuni bo'lsa Mo'ynoqda ivirsigani-ivirsigan. «Ribojark»da pivo

¹ Artel (fransuzcha: artiere – humarmand) – fuqarolarning, kasb-hunar egalarning birgalashib, jamoa bo'lib ishlash uchun tuzilgan uyushmasi shakllardan biri.

ichadi, kapitanlar barajiga kiradi, Komilaning ko'chasidan o'tadi. Lekin zabondan bermagan, Komilaga qul bo'lishga tayyor-u, ichidagini ayolmaydi.

Qo'ydek yuvosh bu yigitning so'zsiz, jur'atsiz sadoqati ilgari Komilaga bir ernak edi, hatto ba'zan ko'ngliga yorug' bir nuqtadek bo'lib ham ko'rinar edi. Hozir esa g'ashiga tegadigan bo'ldi, u eng ko'ngilsiz, bekorchi paytlarda paydo bo'lar, qovog'i soliq dovul kunlarining bir belgisidek bo'lib qolgan edi.

Bugun ertalabdan dengiz osmoni to'ng'atilgan qora qozondek kuni to'sib, olamni zimiston qildi. Dengizda hali to'lqin yo'q, lekin u qo'rg'oshindek qorayib, nafasi sovib, havoni sho'rtak, zaxkash, yoqimsiz bir rutubat bilan to'ldirdi.

Oqchorloq galalari suv yuzalab, bezovta qiyqirib uchishdi. Bugun ham ish yo'q, ertaga ham bo'lmaydi. Kombinatchilarda birona kater yo' motobot ko'rinnaydi, estakada¹ huvullab yotibdi. Brezent saroyda baliq tuzlovchi qizlar yana havoni qarq'ab, pista chaqishadi, ish to'qishadi. Yog'och oyoq Ajiniyoz ham qozonni qantariib, asboblarni tozalab bo'lib uyiga ketdi.

Komila barak muylushida yo'lini poylab turgan Sattorni imlab chaqirdi. Sattor avval ko'zlariga ishonmaganday kiprik-larni piptirib turdi-yu, keyin yo'rg'alab yetib keldi. U pidjak ustidan qiyiq bog'lab, etik kiygan, o'rta bo'yli, yumaloq, chor-paxildan kelgan yigit edi.

– Dengizga chiqamiz, – dedi Komila.

Sattor garang bo'lib, badqovoq, past, qop-qora osmonga qaradi-yu, qo'lini ko'ksiga qo'yib:

– Xo'p bo'ladi! – dedi.

«Nega?» deb surishtirib o'tirmadi ham, Komilaning amriga mahall edi bu sho'rlik oshiq. Lekin vahima bilan dengiz-ga, osmonga qaravverganidan, Komila shoshib-pishib tushun-tirdi. – Baliq moyi kerak. Juda zarur bo'lib qoldi. – Kimingdir, Komilaga yaqin bir odamning joni xavfda... Sattor shuni angla-gandek bo'ldi. Unga buning ahamiyati yo'q edi. Komilaning bir koriga yarasa, bipas yonida bo'lsa bas. Shuning uchun bosib kelayotgan dovul ham, bunday paytda dengizga chiqish qat'iy man qilingani ham, Komiladek tajribali dengizchining aqlga

¹ Estakada – sohilda kemalar to'xtashi uchun qurilgan ko'priksimon maydon.

sig'maydigan bu telbaligi ham, ko'zga ko'rinish turgan xavf-xatar ham xayoliga kelmadi. U yarur olib kelgani kolxozga yugurdi. Bunday kunlari baliq fagat yarusga¹ ilinishi mumkin.

Komila uyga borib, ovqatlanib, sochlarni brezent qalpog ostiga turmab, baliq hidi singib ketgan eski kombinezoni², rezinka etigini kiyib qirg'oqqa kelguncha, Sattor karbas deyidigan katta, eshkaki qayiq ichida, chuvalgan yarurining qarmog'ini qarmogga, katagini katakka to'g'rilab, kutib turar edi. Paqir, yashiklar, taxlab tashlagan yelkan, tag'in allaganday yuklar bor edi qayiq tubida. Komila rulga o'tirdi. Sattor eshkaklarga yopishdi.

To'liq qayiqni birdan olib ketdi. Qirg'oqdan uzoglashgan sari dengizning sovuq vahimasi ko'ngilga o'tmalab kirar, Sattor Komilaga savol nazari bilan qarab-qarab qo'yar, lekin hamon tirishqoqlik bilan eshar edi. U biladiki, yarur bilan ovlash uchun Oroida kamida o'n chagirim ichkariga kirish kerak, buning ustiga, dovulni sezib, baliq borgan sari pastga qochadi. Sodda Sattorning miyasida o'zicha juda ustalik bilan paygab olgan bir nozik fikr aylanar edi: «Komila kombinarda tanigili odam, baliq kerak bo'lsa motobor bilan chiqish ham qo'lidan keladi. Lekin u kolxozning karbasida³ yarur bilan chiqib keyapati, bahona bu, men bilan chiqib kelishga bir bahona». Bu fikrdan Sattorning ichi yorishib, xayoliga kelmagan bir dadillik bilan hamon ichkariga qarab eshak eshardi. Dengiz esa hozir to'nkariadigandek tubdan to'lg'anib, tobora qorayar, qora osmon bilan qo'shilib ketayotgandek edi.

Taxminlangan joyga yetganda ular yarurini bir boshdan qulochlab suvga tushirishdi. Endi kutish kerak, ish yo'q. Sattor ikki yildan beri kuvidirgan sanamiga tiklar, uning brezent qalpog tagidan chiqib to'liq urgan soch toalariga, dengiz shamolidan sho'rak bo'lib ketgan (Sattor shundoq bo'lsa kerak deb o'ylardi) lablariga tikilib og'zi ochilib qolganini paygamas edi. U nihoyat Komila bilan yolg'iz. Gapirolmasa ham, u bugungi Xudo bergan g'animat fursatdan baxtiyor edi.

¹ Yarur – baliq tutish uchun moslama – ko'p qarmog bog'langan argon.

² Kombinezon (frantsuzcha: combinaison) – o'zida shim va kostyumni birlashtirgan massus kiyim. Cho'maklari ko'p bo'ladi. Shu sababli bunday kiyim asbob-uskunalarini olib yurish uchun juda qulay.

³ Karbas – katta qayiq, yelkanli kemacha.

Komilaning bo'lsa, ko'zi ufqda. Qayiqni teran to'liqlar

chayqayapti. Bu qalits ish halokati xato bo'lmadimkan? Bunday kunda qayiqda dengizga chiqish o'z joniga qasd qilganing isthi, buni hamma dengizchilar yaxshi biladi, Komila ham sezib turibdi, hali kutish kerak, to'rti ko'tarish kerak, keyin uch-to'rt soati yo'l...

Ko'p o'lmay, xuddi Komila kutgandek, Borsa-kelmas tomondan izing'irin turib, og'ir qora bulut qatlamlari ko'chdi, qayiq chetiga birinchi barra to'liq kelib urildi. Bu tanish to'liq. U qayerdadir, o'sha borsa kelmas tomondan makkor kuch yig'ib, mash'um sovuqligi bilan pastak qora bulutlarni yana ham og'irlashtirgandek, shamol, bulut, dovul – hammasini birga qo'shib, dengizning butun bir qalin qatlami qirg'oqlarga olib kelib uradi. Bunday dovulda, qayiqlar u yoqda tursin, katta kemalar ham po'choqdek uchib, chilparchin bo'ladi.

– Ko'taramiz! – dedi Komila qat'iy. Ular chayqalayotgan qayiqda zo'rg'a oyoqda turib to'rti ko'tara boshladilar. Jigaridan yog' chiqadigan treska¹ baliq siyrak bo'lsa ham, ov bororidan keldi, desa bo'lardi. Sattorning qo'llariga qarmog sanchilib, qonab ketgan bo'lsa-da, baliqchi bolasi baliqchi emasmi, shamolga, xavfli to'liqiga qaramay, qiziqib ketdi, ikki yondan bita-bita uzib tashlayvergandan keyin, yashiklar ham, yashikning tubi ham tipirchilab turgan sadaf tangali yirik baliqlarga to'ldi. Olti pudcha² keldi.

– Bo'ldi, yig'ishtiring, – deya buyurdi Komila. Ufqga bir qarab qo'yib, toyg'oq baliqlarni bosib, rulga o'tdi. – Haydang!

Sattor bo'li, shilimsiq yengil bilan yuzlarini aritib, skameykaga sakradi. Tabiatan ochko'zroq bu yig'it ovining barakasini ko'rib jonlanib qolgan edi, lekin to'liqida yukli qayiqning og'ir eshkagi uni tez bukdidi. Shamol dam o'ngdan, dam chapdan kelib, xuddi qo'l bilan itargandek, uni go'yo o'rtidan siljitishga urinar edi. Karbas tobora qattiqroq chayqala boshladi. Tepada quruq machta xunuk g'irchillar, dengiz bukhaygandek gardani bilan kelib, qayiq ostiga kirib ketar, lekin ko'tarib tashlash o'rtiga, bir mo'jiza yuz bergandek, qayogdadir asov kuchi sinar,

¹ Treska – shimol dengizlaridagi baliqning bir turi.

² Pud (lotincha: pondus – og'irlik, o'lichov) – 16,38 kilogrammga teng og'irlik o'lichov birligi. Meitrik o'lichovlar tizimi qabul qilinganiga qadar qo'llangan.

shundan keyin bir zumda qayiq yana ham balandroq to'liqining sirtiga chiqib ketar edi.

Qayiq oldinga siljimag, o'rkach-o'rkach to'liqlar asirli-gida, yakkash bir o'rinda chayqalayotgandek edi, Sattor holdan toydi, peshanasini artadi, tani yonadi, og'zi, labi sho'r, to'liqin yuziga urib, quyuqda Komilaning nima deb qichqirayotganini eshitmaydi. U paxtaligini, chorig'ini yechib tashladi, yelka pay-lari tarang, bo'g'inlari oshiq-moshig'idan chiqib ketguday bo'lar edi.

Qirg'oq ko'rinnasdi, bulut quyuqligidan kun shomda-gidek qorong'i. Taxminlab qo'ltiqqa yaqinlashdik deganlarida, qirg'oqdan qaytgan to'liqlar karbasni ustma-ust ko'tarib tashlay boshladi. Komila taxlangan yelkan ustiga otilib tushdi, Sattor baliqqa toyib eshkaklarni qo'ldan chiqardi. Bu payt dengizda chinakam dovul boshlanib, to'liqin, yomg'ir aralash izg'irin kelib qanchiday savalab ketdi. Ko'z ochib bo'lmas edi, atrof, yer-u osmon suv, hech narsa ko'rinnaydi. Chakkasini nimadir tilib ketgan Komila jon-jahdi bilan baqirardi:

— Eshkakni qo'yib yubormang! Eshkakni! Eshkakni!

Qayiqni to'r-besh metrqa yana ko'tarib, boshqa bir qahrli to'liqining o'pqonday qo'ymiga otganda, machtaga borib urilib bel mayishgan Sattor, ko'ziga ajal ko'rinish ketib, Komilani ham unuti. Shunday tashlanganda qayiq yoni bilan tusha bormi... Sattor mo'ljalni ham yo'qotdi, esini ham... Yo'q, esi joyida edi: u jon-jahdi bilan yashikni ko'tara boshladi, tomir-lari o'ynoqlab, ikki pudcha baliqni qayiqning labiga ko'tarib to'liqin qo'liga itarib yubordi. Yana baliqlar ustida sirg'anasurila borib boshqa yashikka yopishdi. Komila dovulda avval uni yaxshi ko'rolmadi, keyin sharpasini ko'rgach, nima qilayotganini tushumadi.

— Eshkakni qo'yib yubormang! — deb baqirgancha, oqsoq-lanib borib, rulni tutdi. So'ng, quturayotgan to'liqlar orasida o'lik baliqlarning yitillagan sirtini, to'liqin bilan qayiqqa kelib urilgan yashik taxtalarini ko'rib, payqadi. Sattor tomonga otildi. Qarasa Sattor navbardagi baliq to'la yashikni ulotirish uchun kuchanyapti. Komila unga tashlandi, butun gavdasi bilan qo'lla-riga osildi.

— Nima qilyapsiz? Nima qilyapsiz, deyapman sizga! Sattorning yuzida qon qolmagan, ko'zi o'lik qo'ynikdek

ma'nosiz edi.

— Qo'rqoq! Nomardi! — deb baqirdi Komila uni bu ishdan to'xtatishga kuchi boricha urinib. Uning bo'l sochlari to'zg'ib, yuz-ko'ziga yopishgan, ko'zlari o'q bo'lib sanchilgudek, chak-kasi qonangan, tovushi bitgan edi. O'limi ko'z oldiga kelgan Sattor bo'lsa og'ir yashiklardan boshqa hech narsani ko'rmasdi. Ammo Komila qattiq osilgan edi. Qayiq xatarli chayqalganda birga yunalashdi, lekin uning qo'lini bo'shlatmadi.

Joni halqumiga kelgan Sattor alamidan baqirib yig'lab yubordi:

— Cho'kib ketaveramanni sizni deb... hech kinga aytmay chiquvdim. Tashlash kerak bu la'nati yashiklarni... Jon shirin emasmi sizga... — Keyin bir silab Komilaning qo'lidin chiqdi-da, yana bir yashikka tarmashdi.

— Yo'ql! — dedi Komila yig'lagan bu erkakka nafrati kelib. Yana unga tashlandi.

— Axir, shunda jon saqlaymiz! — Yana kuchandi Sattor.

— Yo'ql!

Sattor shu dam bo'ridek bo'kirib birdan o'zini orqaga tashlab yubordi. Komila sochidan mahkam changallab qolma-ganda to'liqin ilib ketadigan edi.

Sattor qayiq tubiga sirg'anib tushib, bir qo'lini quchoqlab bo'kiraverdi. Komila jon achchig'ida uning qo'lini tishlab, bir parcha go'shtini uzib olishiga sal qolgan edi, yengidan sharillab qon oqdi.

Sattor shundan keyin o'tirgan joyida bir qo'li bilan qayiq-qa mahkam tarmashib jim bo'lib qoldi. Komila shoshib borib eshkakka yopishdi. Asabi sal tinchlanganidanni, dovul ham biroz pasaygandek tuyuldi, butun kuchini yig'ib, qo'ltiqqa kirib olish uchun to'liqin bilan olisha boshladi. To'kilib, sinib yotgan yashiklar, qayiq tubida suvda suzgan paxtalik, bosilib uvildirig'i sirtilib chiqqan baliqlar, majaclanib yotgan paqir, chuvalgan arqonlar ko'ziga ko'rindi. Demak, yomg'ir ham siyraklashib, havo yorisha boshlagan. Lekin qirg'oq ko'rinnaydi. Komila qayiqqa suzishni biladi, qirg'oqdan qaytarib urmasa bo'lgani.

— Rulga o'ting! — deb baqirdi u g'azab bilan.

Sattor bir qo'lini quchoqlagancha rulga o'tdi, birozdan keyin Komilaning eshkaklarga kuchi yetmayotganini ko'rib,

taxtaga kelib o'tirdi, eshkakning bittasini qo'lga oldi, ikkovlab esha boshladilar.

Qo'ltiqqa kirganda to'lg'in pasaydi, lekin qirg'oq tim qorong'i edi.

Tongda Ajiniyozi uyg'otib, juvozxonaga yetakladilar. Uch pudcha baliq omon qolgan edi. Choi borining ichini ag'darib jigardan ikki shishacha moy qaynatib berdi. Kahraborang moyning og'ir quyilib shishaga oqishini ko'rgan Komilaning butun charhog'i tarqab, dili yorishdi, kutilmaganda Sattordan uzr so'rab qoldi:

– Kechirasiz-da, jahl ustida...

Sattorning o'yi boshqa yoqda edi.

– Baliqni nima qilamiz?

– Baliqni?.. – Komila buni hech o'ylamagan ekan, hozir juda yaxshi fikr ko'ngliga keldi: – Moyi – menga, baliq'i – sizgal – dedi u.

Sattor ichi tozalangan baliqni qayiqda uyiga olib ketdi.

– Qoyil-e, tirik chiqdik-e... – derdi u quvonib.

Komila ikki shisha moyni ko'tarib, Matniyoznikiga bordi. Yigit uni kutmay qo'ygan ekanmi, hayratta tikilib qoldi. Hayajonlanganidan yo'tala boshladi. Moyni ko'ksiga bosib yo'talar edi.

– Siz... siz buni qayoqdan olyapsiz, Komila?

– Voy, qayoqdan olardim, ombordan, – dedi qiz beparvolik bilan. – Vaqt bo'lmayapti-da, kelolmay qoldim. Tuzakmisiz?

Matniyozning yo'tali ilgirigidek emas, yengilroq edi, biroz et bitib, rang ham kirgan. Lekin u Komilaning qarashidan cho'chib ketgandek, kamgap bo'lib qoldi. Komila bu safar ham uzog'roq gaplasholmay ketishga majbur bo'ldi.

Qish chiqib, dovulli kunlar kamayib qoldi. Komila ilgari o'lgudek zerikari bo'ladigan o'sha zax havo, xira, izg'irinli kunlarni qo'msay boshladi. Badjahl Ajiniyoz bilan endi til birtirib, ishini yo'lga qo'yganida dovullar siyraklashib ketdi. Moyjuvoz uchun baliq ovlash esa faqat dovul kunlarigina bo'lishi mumkin, boshqa kunlari Komila reysda¹. Komilaning kechasi

pichirlagan ilijolariga binoan yana bir necha izg'irinli kun bo'ldi. Ammo keyinroq Sattor gapga kirmay qo'ydi. Avval u chandiq bilagini hammaga ko'rsatib: «Komila tishladi», – deb maqtanib yurdi, Komila bunga e'tibor bermadi, Sattor unga kerak edi, Sattor ham har safar bir necha pud marmaray baliqqa qiziqib, yana bir-ikki marta dovulda dengizga birga chiqdi. Keyin yurak oldirib qo'yib, bu qalits oshiqlikdan voz kechdi. Komila so'ngi vaqtda kombinatdan motobot olib, dengizga yolg'iz ham chiqadigan bo'ldi. Jindak-jindak moy keltirganda Matniyoz undan har safar qiziqib so'radi, ammo so'ngi marta qovog' solib, qo'pollik bilan so'radi:

– Qayoqdan olyapsiz, ochig'ini ayting?

Komila darrov javob bermadi-da, bosh egib kelib uning bilagidan ushladi, yerdan ko'zini olmay turib:

– Ombordan, – dedi sekin. – Siz tuzalishingiz kerak, Matniyoz... Bo'lmasa...

– Nima «bo'lmasa?»

Komila birdan piqillab yig'laganacha yugurib chiqib ketdi. Keyin u dovul kuni kechqurun yolg'iz o'zi dengizga chiqib, bir o'limdan qolib, ust-boshi shalabbo ho'l, sochi to'zg'igan holda kechasi Ajiniyoz choini qo'yarda-qo'yamay uyg'otib, yarim shishagina moyni zo'rg'a eplashirib, tongda kampirmikiga keldi. Kirsam Matniyoz yo'q, Matniyoz ketib qolgan edi. Qayoqqa g'oyib bo'lganligi noma'lum.

Komila hamma narsani birdan payqadi-yu, shu ko'yicha achchiq shamolda tentirab qirg'oq tomon yurdi. Eitgi qumga botar, sug'urib olishga darmoni yo'q, sochlari to'zg'igan, nega kimsasiz sohilga qarab ketayotganini o'zi bilmas edi. Ketdi! Ketdi! Komilaning diliga ilgirdan ququ solib yurgan narsa shu edi. Ko'ngli sezib yurardi-yal! Nega ahmoq bo'lib unga sir berdi? Nega ahmoq bo'lib uning uchun har dovul kuni ikki shisha moyga jomini tikdi? Sharmandalik! Sharmandalik! Qochoib ketibdi! Komila o'z qadriga yig'lardi. Umri bino bo'lib bunday alamli, bunday azobli damlarni kechirgan emas. «Ajab bo'ldi, ajab! – derdi u qirg'oqda, izg'irinda yolg'iz qum kechib qayoqdadir shosharkan. – Ajab bo'pti, yurma birinchi ko'rgan yigitingga yelimdek yopishib, qiz boshing bilani!»

¹ Safar.

Kechalari uyqu yo'q, dam o'zini koyiydi, dam yorug' dunyoni qarq'aydi, dam Matniyozni... Manzilini ham qoldirmadi, Xorazmdan so'radi ham, yo'q.

O'sha kunlardagi telbaligini o'ylasa hozir ham yuragi o'ynab, yuziga qon tepadi. Matniyoz, nima qilding?

— Qirg'oqqa yondash! Qirg'oqqa!

Komilaning xayoli bo'libdi. Bu Qayipbergen cho'lining hovliqan ovozi edi. Komilaning jahli chiqdi. Xayolini bo'lgani uchun emas, kapitandan ijazatsiz buyruq bera boshlagani uchun. Qorong'i tushib, daryo yuzini tuman qoplagan edi. Bo'tana Amu qo'ng'ir qora tusga kirib, bo'g'iq va sirli shovullay boshladi. Komila paygadiki, Tuyacho'kdi yaqin. Chakki bo'libdi-da, bu falokat shayton bo'g'izi qoq tunga to'g'ri kelibdi.

Ammo hozir Komilani jahannam ham to'xtatolmaydi. Oldinda Matniyoz, o'sha Matniyoz. Komilaga juda qimmatga tushgan, yillar, iztiroblar, yoshlik quvonchlari evaziga, «or-no-mus», oila, jigarporalari Uchqun ham To'lgini o'rta qo'yib qo'lga kirgizgani o'sha Matniyoz, o'sha shafqatsiz muhabbat, azobli baxtoldinda...

Tuyacho'kdi — Amning eng tor joyi bo'lib, ikki qirg'og'i qip-qizil, baland, tikka jar, o'zanning o'rta bir yerida esa, o'chakishgandek ikki qoyatosh, tuyaning ikki o'rta singari suvdan qalqib turadi. Suv ko'p vaqtda bo'lsa, qalqmasa ham, oqimini ikkiga ayirib, ikki tomonida sharsharadek shovqinli, xatarli «qiya» paydo qiladi. «Qiya» degani qirg'oqqa urib, jar tagida girdob, o'pdon paydo qiladigan makkor oqim.

Hozir-ku bular ko'rinarligi yo'q, hozir qorong'i, uning ustiga nafasni bo'g'adigan allaganday quyuq, og'ir tuman.

— To'xtal! — deb buyurdi kapitan, lotsmaning komandasi rad etib. Chol g'azabdan titrab-qaqshab Komilaga qaradi: «Bu nima qilganingiz?!»

— Katta projektorlar¹ yoqilsin! — dedi kapitanjavob o'rni, uzun-uzun signal berdi.

Projektorlar uzodan tynukday ko'ringan Tuyacho'kdi-ning qorasini ko'rsatdi, daryo sathi bug'lanar, bosib tushayotgan

¹ **Projektor** (fransuzcha: projecteur < latinch: pro-jectio — oldinga itg'itish, o'tish) — yorug'lik nurini, shu'lani to'plab, ma'lum tomonga yo'naltiradigan optik qurilmali yoritish asbobi.

og'ir tuman bilan olishayotgandek edi.

— Signalni kimga beryapsiz, bu yerda zog' ham yo'q hozir, esi joyida bo'lsa kechasi hech kim Tuyacho'kdi-ga yaqinlashmaydi, — dedi chol.

— Hozir ko'ramiz... — dedi Komila. U o'zi ham o'z ishinig to'g'riligiga unchalik amin emas edi. Ammo to'xtab ertani, tuman ko'tarilishini kutish hozir uning miyasiga sig'masdi.

— G'altakni¹ qirg'oqqa tashlashni buyuring, men sizga otalarcha maslahat beryapman, qizim, tumanni qarang, yongina-mizdagi barjaning chirog'ini ko'rib bo'lmayapti, — deb avray boshladi jahlni zo'rg'a bosib Qayipbergen chol. «G'altakni qirg'oqqa» degani «koshka» degan langarni qirg'oqqa, oldin-roqqa olib borib o'rnatib, ikki yuz metrli sim arqonli chig'irliq bilan barjani alohida, kemani alohida siljitib, xavfli joydan o'tkazib olishdan iborat edi. Bu kamida o'n ikki soat to'xtash degan gap.

— Qo'rqmang, avval o'rtaqlarning ahvolini bilib kelamiz, — dedi Komila. Uning xatarli ishga qasd qilgani sezilib turardi — Siz projektorni idora qiling. Yigitlar, qayiqni suvgal!

— Men aralashmayman bu ishingizga. Kemani jarga urib pachaqlaysiz, barjada Taxiashning dizellari², bilib qo'ying. Men Amuda o'tiz yil suzib, bitta quruq barja ham cho'kitgan emasman. Siz... siz yosh er qilgan bo'lsangiz, ekipajning aybi nima!

Komila ko'n³ qo'lgop kiygan qo'limi ko'zlariga bosib, birpas yerda qarab turdi. Chol «yig'latdim» deb o'ylagan edi, shu zunday qo'lgop Komilaning o't chiqqan ko'zlarini ko'rdi.

— Buyruqni bajarib, lotsman! — dedi Komila. O'zi zinadan yugurib tushib, ikki yigit ushlab turgan qayiqqa sakradi, chol uning «O'lchagich oling!» «Siz bu yoqqa o'ting!» degan

¹ **G'altak** (forscha: g'ildirak, chig'ir, jo'va; rolik; mola) — 1) ip, sim, lenta kabi uzun narsalarni o'rta joylash uchun moslangan buyum; 2) arqon, sim, zanjir vositasida og'irlikni ko'tarish, narsalarni siljitish uchun xizmat qiladigan qurilma; 3) elektrotehnika va radiotekhnika maxsus sim o'rnatilgan; 4) biror narsani tekislash, silliqlash yoki devorlarga g'aj solish uchun ishlatiladigan, o'qqa o'rnatilgan g'altaksimon moslama; 5) bu'zi qurilma, moslamalarning aylantiriladigan qismi.

² **Dizel** (nemisch: nemis ixtirochi ingeneri R. Dizel (Diesel) ismidan) — suyuq yonilg'ining og'ir turlari bilan ishlaydigan ichki yonilg'li dvigatel.

³ Teri.

keskin buyruqlarini eshitib turardi. Lahza o'tmay Tuyacho'kai-ni qirg'oqlarini yangratib motor guvulladi, tumanni tilib uzoq-larga sanchilgan projektor nurida motorli qayiq qora tynukka kirib yo'qoldi.

O'rkachga yaqinlashgan sari qayiqdagilarga motor tovu-shi pastroq eshitila boshladi, ikkiga aytilgan oqimning shovulla-shi ikki baland jar orasida momaqaldiroqdek gumburlar edi. Oqarib turgan o'rkachlarni yonginasiga borganda ko'rishdi, qoya panasida oqimga qarshi ularning yaqiniga bernalol borish mumkin edi.

– Mana, la'natlar qalqib turibdi! – dedi Komila. Uning gapini yigitlar eshitmadilar, ammo kapitanning vaqti chog'ligi ko'rinib turar edi. Qoyalar suv ostida bo'lsa xatarliroq, Hozir suv kam ekan, kemani boshqarganda xavf qayoqdaligini darrov payqasa bo'ladi.

– Chap tomon yoyiqroq, keyin, bu qirg'oqda teran girdob ham yo'q...

Yigitlar uning chap tomonni ko'rsatganidan maqsadini taxminan anglashdi, lekin chappda tuman quyuq, qirg'oq ko'rin-mas edi. Komila projektorni kerak joyga to'g'rilamayotgan Qa-yibergenni erkakcha boloxonador qilib so'kdi-da, kemani chappdagi kuchli oqimga burdi. Oqimning kuchini, yo'nalishini tekshirish, qirg'oqni tasmolash kerak edi. Shu vaqt qayiq birdan gir aylanib, oqimni yengib o'tolmay, tikka qirg'oq tomon, sovuq qorong'ilikka kirib ketaverdi. Qorong'i, tuman, bir-birlarini ko'-rishmas, gaplarini eshitishmas edi. Motorchi yigit o'z joyidan siljiyolmas, Komilani ko'rmas edi: bormi-yo'qmi? Yo uchib ketdimi?

– Kapitani! Kapitani! – deb qichqirardi u motor dastasiga yopishgancha... – Kapitani! Qayerdasiz?

Bu payt Matniyoz tashvishda, hayajonda, ko'zlari bilan Komilani zaldan qidirardi. Uning tepasida O'zbekiston va Qoraqalpog'yerlarining geografik xaritasi sap-sariq bo'lib osilib turibdi. Go'yo jazirama Qoraqum bilan Qizilqumning olov nafasi qog'ozni ham qovjiraytib yuborgan edi. Ko'm-ko'k qon tomirdek Sir bilan Amu buralib-buralib ming-minglab chaqirim sahro yo'llarini bosib o'tadi, uzoq qorli cho'qqlarning kumush xazinasini, qadim vodiylarning orombaxsh salqini kessa Orol-

ga eltib topshiradi. Orol – cheksiz va jonsiz qum dengizlari ichida, haqiqatan ham, bo'tako'z orol, tabiatning mo'jizasi, tengsiz go'zal bir in'omi!

Matniyoz xarita oldida qo'lliga nayzadek ko'rsatkich tutgan holda dissertatsiyasining mazmunini bayon etadi. U odatdagidek beparvorroq kiyingan, galstugi bo'sh, shimi g'ijim-roq, lekin to'lishgan, keksalik belgilari bilina boshlagan, paydor, qoracha yuzida salomatlik, ishonch, jur'at, hatto qaysarlik zuhur etar edi.

U Komilani topmadi. Katta zal liq to'la, bo'sh o'rin yo'q, hamma shu yerda. Ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish kenga-shidagi ilmiy xodimlar – Matniyozning do'stlari ham shu yerda, oldingi qatorida mo'yna sovxozining bosh zootexnigi¹, gidroproyekt² injenierlari³, melioratsiya⁴ stansiyasining boshlig'i, fan kandidati Markaryan, Toshkentdan kelgan tanish-notanish olimlar... Prezidiumda esa ishning rahbari, opponentlar⁵, ilmiy kengash a'zolari ham eng aloqli mehmon – professor Shuman o'tiribdi.

O'rta Osiyo gidrologiyasining⁶ keksa nazariyotchisi⁷ Shu-man uchun bunday prezidiumlarda o'tirish o'z uyida yonboshlab yotishdek oddiy narsa bo'lib qolgan. Qayerda paydo bo'lsa, zalda ham, foyeda ham shivir-shivir: «Shu! Falonchi shu!» U bo'lsa shon-shuhratga, yumshoq pijama⁸ kiyishga odatlangandek, o'rganib ketgan, bunday shivir-shivirlar parvoyiga kelmaydi, pangalarini bir-biriga oshiq-moshiq qilib kiyib, bosh barmog-larini bir-birining atrofiga asta aylantirib, unga tikilgan ko'zlarni

¹ Zootexnik (zoo... + yunoncha: techne – mahorat) – chorvachilikni rivojlantirish, chorva molini asrash, parvarish qilish masalalari bilan shug'ullanadigan mutaxassis.

² Gidroproyekt – suv inshootlari va havzalarni o'rganuvchi loyiha.

³ Injenier (fronsuzcha: ingenieur yoki lotincha: ingenium – tug'ma xislat, aql, fikrkorlik)

– texnikaning bir sohasi bo'yicha oliy ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassis; muhandis.

⁴ Melioratsiya (lotincha: melioratio – yaxshilash) – yerning tabiiy sharoitlarini tubdan yaxshilab, dehqonchilikka moslash va hosildorligini oshirishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

⁵ Opponent (lotincha: opponents, opponents – e'tiroz bildiruvchi) – ochiq suhbat yoki

bohs-munozarada qarshi tarf.

⁶ Gidrologiya (gidro... + yunoncha: logos – ta'limot) – Yer yuzidagi suv'larni, ularning

hug'lanishini, qayta suvga aylanishini, singishini va boshqa xususiyatlarini o'rganadigan

ilm.

⁷ Nazariyotchi – ilm-fanning biror sohasida nazariy masalalar bilan shug'ullanuvchi

olim.

⁸ Pijama – ko'pincha, kurtka va shimdan iborat uy kiyimi.

emas, boshqa narsalarni o'ylab o'tiradi.

Professorning chiqishlari doim shov-shuvi bo'ladi. Ikki-uch yilda bir yozsa ham effektili, kutilmagan sensatsion bir fikrli maqola bilan chiqib qo'yadi-da, shu bilan yana anchagacha ko'pikning yuzasida, ko'pchilikning diqqat markazida yuraveradi. Shunday yashashga o'rganib qolgan.

Shumanning besh-olti oy oldin yozgan so'nggi maqolasining shov-shuvi hali bostigani yo'q edi. «Orol yashamog'i zarurmi?» degan bu maqola olimlarni ham, xo'jalik xodimlarini ham g'alayonga keltirdi, Matniyozning esa yetti yillik azobli ishinig beliga tepdi. Professor maqolasida Orolni asta-sekin quritib, Amuning unga beradigan 40 milliardlik suvi hisobiga 5 million gektar yangi yer o'zlashtirishning iqtisodiy foydalarini isbotlar edi. Bundan qoni qaynab ketgan Matniyoz shu olti oy ichida dissertatsiyasini ataylab yanada o'qitilashitirib, bu tezisning xatoligini isbotlashga qasd qildi. Shuman bilan olishishi ko'plarining nazariida boshni devorga urish bilan barobar edi. «Krilovning «Laycha bilan Fil»ini o'qiganmisan?» degan do'stlari ham bo'ldi. Lekin u, o'z ta'biricha, bu «abordaj»¹ga — hamlaga ataylab azm etdi, ko'p o'yladi, ikkilandi, ba'zan o'zida shunga kuch sezdi, nima bo'lsa ham vijdon izmidan qaytmadi.

Albatta, avvalo, professor Shumandan o'z avtoreferatiga² qashqatgich yozma fikr kutgan edi. Kelmadi. Yooqlash marosimiga professorning o'zi kelib o'tiribdi. Hali indagani yo'q, hurmatini bajo keltirib ko'rishdi, prezidiumda ham miyig'ida jilmayibgina o'tiribdi, noroziligi ham bilinmaydi, bezovtaligi ham. To'q mushuk sichqonni tutgach, qo'yib yuborgan bo'lib yana osongina tutib, birpas o'ynab, keyingina shoshmasdan yeydi. Yo bu ham shu xilidamikan?

Matniyoz shularni o'ylab, ayniqsa, buning ustiga zalda Komilaning ko'rinnaganidan, ancha hayajonlanib, tutilib gapirdi. Keyin qimir etmagan zalning e'tiboridan dadillashib, Shumanga tikka qarab so'z boshladi.

— O'lkamizga ko'z soling, — dedi u qo'lida sal titragan ko'rsatgich bilan xaritada doiralar yasab, — bu sariq ranglar, bu

o'lik ranglar shunday ham ko'p. Biz esa, hurmatli professor, buning ustiga yana bir sahro yaratmoqchimiz!

— Siz buning evaziga barpo bo'ladigan yangi obod vodiyni tilga olmayapsiz, kollega¹, — dedi Shuman birinchi marta luqma tashlab. U jilmayib turib, yumshoq gapirdi, lekin Matniyoz uning «kollega» deganidagi zahari kesatqichangini payqadi.

— Trishkaning kaftanini² bilasizmi, professor? — dedi u ham. Zalda jur'atsizgina kulgi eshittildi. Matniyoz davom etdi:

— Orolning raqiblari bu jazirama o'lkada vahshiy sahroning quturishlariga yana ham kengroq erk berib qo'yishmoqchi. Ko'z oldingizga keltiring, yetmish ming kvadrat kilometrlilik Orol kosasida yangi sahroning paydo bo'lishi bu o'lkaning ob-havosini yovvoyilashitirib, bu yerda sarin zangori to'liqlar o'miga qum bo'ronlari o'ynaydi, sobiq dengiz tubidan ko'tarilgan zararli tuz zararlari aralash quyuv to'zon havoni to'latirib, atrofidagi yashil havzalarni quritadi.

— Ob-havoning bunday o'zgarajagini, sho'r bo'ron vahimalarini isbot qilish kerak, kollega.

— Ularning bo'lmashligini ham hech kim isbot qilgan emas, shu jumladan siz ham, hurmatli professor! — dedi hozirjavoblik bilan Matniyoz. Tag'in davom etdi: — Nihoyat, tabiat hissi! Jonjon o'lkamizning go'zalliklarini his etish, ko'z quvonchi, hayot chashmalari! Bular sizga begonami, professor? Orol — tabiatning ajib tuhfasi! Orol O'rta Osiyoning Baykali, balki undan ham afzalroq. Chunki u jahonning eng ulug' saholari bag'rida to'liqlanib yotibdi. Jahondagi san'at mo'jizalari, tabiat mo'jizalari faqat rentabellik uchungina saqlab kelinayotgani yo'q. Ona yurt tabiati degan narsaga shunchaki buxgalerlaracha munosabatdan boshqacha muomala ham bo'lishi kerak. Ne-ne buyuk olimlar necha asrlardan beri uni halokatdan qutqazib qolish haqida o'ylab kelyapti, siz esa... Siz bu tengsiz go'zallikka, butun bir o'lkamiz taqdiriga to'ralarcha qo'l silatmoqdasiz. Ba'zi bir to'ralar hozir ko'pgina mahkamalarda qora terga botib cho't qoqishmoqda, go'zal Orolning fojiasi hisobiga keladigan raqamlarni hisoblashmoqda. Ularning yuragi qilt ecmaydi, ular hozir

¹ Abordaj — eshkakli va yelkanli kemalar davrida: dushman kemalari yonma-yon

kelganda jangchilarning kemadan kemaga o'tib jang qilishi.

² Avtoreferat — ilmiy asarning o'z muallifi tomonidan yozilgan qisqacha bayoni.

¹ Hamkasb.

² Kaftan (ruscha) — XVI-XVII asrlarda G'arbiy Yevropada keng tarqalgan kiyim. Bizdagi chopon kiyimga to'g'ri keladi.

dadi, chunki sizning «ilmiy basharotaringiz» ular uchun asos bo'lyapti. Orol million yillik tugannas boyliklar xazinas: yiliga yarim million tomon baliq, million dona qunduz, olamda noyob mo'yna sovxozining jahon bozoriga ketadigan 70 xil bebaho mo'ynasi! Buni sanab bitirish qiyin. Sizning maqolangizdan keyin esa Orol halokati ravishda chekinib quriy boshladi, uning banoras ko'zgusi 20 ming kvadrat kilometr kichraydi. Daryo deltalardagi botqoqni bosib o'tolmayapti, delta ko'llari o'lik, suv sho'rlanib, hayotni qurimoqda. «Gidroyekt» hozir Amu bilan Sirdan foydalanish bosh planini tuzgan. Bu planda Orolning taqdiri haqida bir og'iz so'z yo'q. Bu ham sizning maqolangizning oqibati, professor!

Matniyoz bir necha bor «Professor!» deb xitob qilgandan keyin Shuman o'rtidan turti, bu uning, so'z aytaman, degani edi, hamma tushundi.

— Bunday, kollega, — dedi u salmoqlanib, — siz meni qo'ya turing. Siz dissertatsiyangizni yoqlang. Butun xalqimiz jamiyatining moddiy asosini vujudga keltiraman deb jonbozlik qilayotganda siz akademiya¹ minbariga chiqib tabiat go'zalligi haqida lirika o'qing, qirq milliard kubometr suvni Orolning botqoq qozonida qaynatib, bug' qilib osmonga uchiraylik, deng; respublikada sug'orish va irrigatsiya² ishlarini, yangi yerlar o'zlash-tirishni to'xtataylik, deng...

Uning bu sovuqqon, salmoqli kinoyasiga Matniyoz indamadi, odob doirasida bo'lmasa ham, so'zini bo'ldi:

— Buni demagogiya³ deyiladi, hurmatli professor. Xalqimizning nima bilan bandligini men ham bilaman. Lekin sizning pozitsiyangiz⁴ ma'lum fransuz qirolining falsafasiga o'xshab ketadi: «Bizdan keyin olamni to'fon bosib ketmaydimi...»

Zal yana sal jonlanib kulib qo'ydi.

¹ Akademiy (yunoncha: Academia — afsonaviy qahramon Akaden nomi hamda Platon o'z ta'limotidan dars bergan, Afina yaqinidagi kichik o'rmon nomidan) — 1) ilmiy-fan yoki san'atni rivojlantirish uchun tuzilgan, yuqori malakali olimlarga ega bo'lgan oliy ilmiy muassasa (bu yerda shu ma'noda); 2) ba'zi bir oliy o'quv yurtlarining nomi.

² Irrigatsiya (lotincha: irrigatio — suv quyish, sun'iy sug'orish) — suvsiz yerlarga suv chiqarish, dalalarni, ekin maydonlarini sug'orish ishlari.

³ Demagogiya (yunoncha: demagogia < demos — xalq + ago — boshlayman, olib boraman) — quruq va'dalar berish, lajqlatish, xushomadlar qilish yo'li bilan ommani o'ziga moyil qilish, ular o'rtasida obro' qozonishga intilish.

⁴ Nuqiyai nazar.

— Men norozilik bildiraman, hurmatli ilmiy kengash! —

dedi Shuman o'rtidan turib. Endi u haligiday sovuqqon emas edi. Uning vajohati Matniyozni cho'chitdi. U bir zum iktilani, uzr so'rashni ham xayoliga keltirdi-yu, uzr so'ramadi. Ammo negadir sal umidsizlik sezdi ko'nglida. Zalga qaradi. Yo'lak uzun, uzodagi eshik tomon g'ira-shira edi. Vaqt qancha bo'ldi ekan? Komila hamon yo'q. Nega kelmadi, qayoqda qoldi? Hozir yalt etib ostonada paydo bo'lsa, Matniyoz qaytadan kuchga kirar, ilhomni toshib, qaqshagich nuq so'zlab tashlar edi.

O'sha kasal vaqtida ham baliq moyidan emas, Komilaning o'zini o'ylab yo'taldan qolgan. Shishani qo'yniga solib kirib kelganida zaif a'zoyi badani yo'lqinlanib ketardi. O'limni bo'yniga olib qo'ygan askar hayotga mahkam tarmasha boshladi.

— Qayoqdan olyapsiz?

— Voy, ombordan...

Matniyoz ishonmay qo'ydi. Qizning ko'zlari boshqacha edi. Keyin u Komilaning uning uchun o'limga tik borib, har dovulda yol'g'iz dengizga chiqayotganini payqab qoldi. Bu muhabbat edi. Muhabbat.. Unga esa... mumkin emas. Uning haqi yo'q, Matniyoz yig'ladi. Qochish kerak. Komilani qutqazish kerak. U yosh. U unutadi. O'tib ketadi...

Kampir garang edi yig'ining ahvolidan.

Shunday qilib, o'shanda Matniyoz g'oyib bo'ldi. U jangda ham bunday og'ir vazifani bajarmagan edi. Bu qiynoq o'pka kasalining qiyog'idan ham dahshatliroq bo'ldi... Komila qolib ketdi. O'sha Komila...

O'sha Komila hozir uniki. Lekin u nega kelmadi? Zal to'liqlanadi. Matniyoz bu to'liqlarni, qarshiliklarni yoritib o'tib, unga intilishi kerak. U yana minbarga chiqdi...

Bu payt Komila ham Amu to'liqlarini yoritib unga intilmogda edi. To'liqlar yuziga sapchir, tepada tikka qora jar, qayiqning motori dam qattiq shamollagan odamdek yo'talar, dam yana go'yo talvasaga tushgandek xirillab aylana boshlar, projektorning yorug'i o'chakisigandek allagayovlarda kezar edi — chol birdan g'oyib bo'lgan qayiqni hovliqib qidirayotgan bo'lsa kerak.

Anchadan keyin bir amallab yorugqa chiqib olishdi. Komila qo'liga suv o'ljagichini langar cho'pday qilib ushla-

gancho qayiqning dunida tikka turar edi. Uning ust-boshi shalabo, yuz-ko'zi, sochlari ham ho'l, o'zi hamon suv yuzini kuzatar, projektorni qayerga yo'llashni ko'rsatib qo'l siltar edi.

Komilani, g'arq bo'ldimi, deb hali bir zum yuragi shuv etib ketgan motorchi yig'it hozir quvonganidan unga qarab nuqul iljayardi:

— Cho'milib oldingizni deymen, o'rtoq kapitan? — Uning yuzi qo'rqanidanni, projektor nuridanmi, oppoq oqargan edi.

— Bas, qaydiki! — dedi Komila sochini to'lg'ab tashlab, ho'l furajkasini silkiib kiyarkan.

«Orol»ga qaytib chiqishgandan keyin u avval hech narsa demadi, kayutasiga¹ asta kirib, shoshmasdan artinib, kiyimlarini o'zgartirib chiqdi. Hammaning ko'zi unda edi.

— Gap bunday, — dedi u mumkin qadar qat'iyroq bo'lishga urinib. Chunki sezardiki, hozir qayida u bilan birga Tuya-cho'kaidiga borib kelgan ikki yig'it ham endi uning tarafini olmaydi. — Chap tomon oqimga qarshi yurishga yaxshi, o'ng tomondan esa bernalol pastga yursa bo'ladi. Barjalarni bittalab olib o'tamiz.

Odamlar bir-birlariga qarab, chakkalarini qashishdi, yerga qarashdi.

— Hozirgina bir o'limdan qutulib, zo'rg'a chiqib keldiku, o'rtoq kapitan, — dedi oqarinqiragan motorchi.

— Tuf-ey! — dedi so'z topolmaganidan Qayipbergen chol va to'ng'illagancho davradan chiqib ketdi. — Esi bor odam kunduzi ham tavakkal qilmaydi.

— O'rkachlar suv yuzida, qo'rqadigan joyi yo'q, — dedi Komila.

— Barjani qiya tortib ketadi-da, paroxodni olib borib jarga uradi, kapitan, meni aytdi deng.

— Buksirni² qisqa bog'lang! Har kim o'z joyiga! — deb buyurdi Komila.

Xotin kishi shunday dadil qarorga kelganda erkaklarning bo'shanglik qilishi noqulay edi, targala boshladilar. Boshqalar asta joy-joyiga ketdi-yu, yolg'iz Qayipbergen bir chekkada teskari o'g'irilib turaverdi. «Yo chindan ham xato qilyapman-

mi?..» deb o'yladi Komila unga qarab. Lekin u bilaridiki, bunday paytda ikkilanish orgaga chekinishdan ham xavfliroq. U cholingning kiftiga qo'lini qo'yib, «xotirjam bo'ling», degandek birpas yonida turdi.

— Men aytadiganimni aytdim, kapitan. Sizdan buyurish, bizdan bajarish... — dedi chol yelkasini qisib.

Keyin Komila tezlab kubrikka¹ chiqib ketdi.

Yigirma minut o'tar-o'tamay «Orol» eng sekin tezlik bilan asta-asta siljib, kalta bog'langan bitta barja bilan Tuyacho'kdiga kirib ketdi. Projektor qaychilari qorong'ilikni tilib, suv yuzidagi quyuq tumanni sutday oppoq qilib ko'rsatar edi.

To'lqin qarshiligi kuchaygan sari, mashina bo'limi kuchliroq guvullar, hozir portlab, podshipniklar² sachrab ketadigandek edi. Nariroq borib suvning guvullashi boshqa hamma shov-shuvin bosib ketdi, ko'piklanib ikkiga ayrilgan daryo o'rtasida ikki katta goyaning oppoq qirasi ko'rindi.

— O'rkachga! O'rkachga yaqinroq! — deb buyurdi Komila.

— O'rkach — goya, o'rtoq kapitan! — dedi shunnan.

— Kinoyani qo'ying. Qoyaga yaqinroq! Qoyaga qancha

yaqin yursangiz, xavf shuncha kam!

— Bir yarim metr qoldi, kapitan!

— Yana yaqinroq! Yaqinroq!

— Juda yaqin qoldi, kapitan!

— Yanal! Suvda kechasi shunday ko'rinadi. Yaqinroq

deymen. Barjani chirog'ini ko'ryapsizmi?

Haqiqatan, paroxodni yana ham o'ngga olmasa qiya oqim

barjani ko'ndalang qilib jar tomon tortib ketishi hech gap emas edi. Qoya tomonda esa torgina yo'lak qoldi.

— Qarichlab o'lgang! Qarichlab siljing! O'ngga!

— Qoyaning tubi keng.

— Suv yetarli, dadil bo'ling!

Paroxod guvullab ko'pik sochayotgan oppoq qoyalarning

yonginasidan siljib borar, hamma yuragini hovuchlagancho, ke-

ma ko'ksining toshga gurs etib urilishini kutar edi. Keyin nima

bo'ladi, halokatmi..

¹ Kayuta (gollandcha; cajuut) — kemada ekipaj a'zolari yoki passajirlar uchun belgilangan turar-joy, bo'ima, xona.

² Buksir — kemani boshqa bir kemaga shantika olish uchun bog'laydigan argon.

¹ Kubrik — kemada ekipaj joylashadigan umumiy xona.

² Podshipnik — mashina va mexanizmlarning val, o'q kabi aylanuvchi qismini tutib turadigan va ularning oson aylanishini ta'minlaydigan yordamchi murvat.

Bu o'n minutlik guvullagan vahimati tinchlik o'n soatdek imillab o'tdi. Keyin palubada ham, pastda ham, barjada ham birdan qiyg'iq ko'tarildi: «Ur-ra! Ura-a-a!» deb bosh kiyimlarini osmonga otishar edi matrosalar. Paroxod darvoning tinch oqar keng sathiga chiqib oldi. Qayibergen chol manglayiga qalqagan sovug' terni artib tashlab, devorga suyardi:

– Uf.. Bo'ldi, qaytib bormayman. Bir mo'jiza bilan o'tib ketdik, har tishlaganda g'archeha moy bo'lavermaydi.

– Bo'pti, siz qoling, ikkinchi barjani men o'zim olib chiqaman! – dedi Komila soatiga qarab.

Paroxod oqimga qarshi burilib, o'rkaclarning ikkinchi tomonidan yo'l soldi. Oraqda barja bo'lmaganidan kuchli oqimga qarshi yurish qiyin emas edi.

Yarim soat deganda Komila o'z yigitlari bilan ikkinchi barjani ham «jahannam tuynug'i»dan o'tkazib oldi. Tong otganda Tuyacho'kdi uzog'larda qolib ketgan edi.

Yana yoyilib oqgan jigarrang Amu, balqib kelayotgan kuzgi quyosh nurida qizargan xazomezgi chakalakzorlar, yassi qing'og'larda yakkam-dukkam saharxez baliqchilar. To'qaylardan yovvoyi o'rdaklar qag'illab uchdi, qaysi bir kemaga Orol dan ergashib kelgan baliqchi qushlar machta atrofiga aylanishadi, paroxod zixidan ikkiga bo'lingan palaxsa-palaxsa to'liqlarning oq yoliga to'sh urishadi. Komila qilgan ishiga o'zi ham qoyil bo'lib, xayol surib bormoqda. U o'sha dengiz dovullaridan buyon Matniyozi qayta uchratguncha bunday qat'is jasoratga jazon qilgani yo'q edi. Sattor bilan o'tgan turmushi juda ham sokin, alg'ov-dalg'ovsiz, ortiqcha hayajonsiz bo'ldi, bunday azobi kechalar xayoliga ham kelgan emas.

Baliq moyi bahonasi bilan Matniyozning oldiga borib yurgan qirg' beshinchi yilning o'sha og'ir qish kechalari, o'sha g'alati, hayajonli, dardli, dovulli kunlar bir tushday o'tib ketdi. Lekin tush o'z yo'li bilan, turmush esa turmushligini qilar ekan. Yoshi o'tayotganini ko'rib Komila ham erga chiqdi. Allagayodan kelib qolib, daf'atan g'oyib bo'lgan bir begona odamga telbadek talpinib yurganidan o'zi kulib, o'zini yengiltak, ahmoq deb koyib yurdi-yurdi-da, o'sha o'zining eski, yuvosh xushomadgo'yi Sattorga tegdi-ketdi.

Amudaryo flotiga ishga o'tganidan keyin Xo'jayli ga ko-

chib ketishdi – Sattorning ota meros hovlisi o'sha yerda edi. Baxtini topgan Sattor Komila uchun nimalar qilmadi! Onasi Anziratning ta'biri bilan aytganda, o'zini Alining tig'iga urib, kun demay, tun demay ishladi, ichmay-chekmay topganini hovliga tashidi. Arteldan ketib ribojarkaga o'tdi, keyin qayerdadir ekspeditor¹ bo'ldi («qayerdadir» – Komilaning so'zi, asl – rayon matlubot jamiyatida), xullas, tinim bilimadi sho'rtik. Ammo-lekin bir-ikki yilda ota meros hovli-joy ikki marta kengaydi, bog', ekin-likin, parranda, mol-tug'ar ko'payaverdi – hammasi Komila uchun edi.

Biroq umri safarda o'tadigan Komila bularga uncha ham e'tibor qilmadi. Odamning o'ziga beparvo bo'lgandan keyin uning ishlari ga ham qiziqmas ekan kishi. Faqat so'ngroq, To'liqin paydo bo'lgandagina Komila taqdirga tan bergandek, o'zini bu oilaning a'zosi deb seza boshladi.

Ustdan achigan qat'iq hidi kelib turadigan Anzirat yosharib, serg'ayrat bo'lib ketdi, yengini shinarib, etagini lippasiga qistirib molxonada, tovuqxonada ivirsigani-ivirsigan. Ba'zan Komilani beozorgina koyib qo'yadi:

– Voy o'rgilay kelin, kuvi pishganmisiz hech, opkela qoling o'zinga, boring, To'liqiningizni emizing, tasaddiq.

Bunday vaqtda Sattor xo'inining tarafini olardi – kuvi pishmagan bo'lsa, kimsan Amu flotining dongdor kapitani Komila desa ovulda ham, poytaxtda ham bilmagan odam yo'q, bitta o'zbek qizi bo'lsa shunchalik bo'ladi-da, tag'in nima kerak!

Sattor Komila bilan faxrlanardi. Birov bilan tanishganda yoki idoralarga borganda ham «Sattor» degan nom ta'sir qilmasa, «Hov falonchining turmush o'rtog'iman» deb qo'shib qo'yardi. Komilaning otini atab og'ir hollardan qutulib ketgan paytlari ham bo'lgan. Bir majlisda kimdir Sattorning «xususiy xo'jalik tarmoqlari» kengayib ketganini aytib, uning daromad manbalariga shubha bildirgandek bo'lgan edi, Sattor: «Amu flotining dongdor kapitani oyiga qancha topadi, bilasanlarmi?» – deb hammaning og'ziga urdi.

Komila bu gaplardan, albatta, bexabar, u o'zining shun-

¹ Ekspeditor (lotincha: expeditor < expedire – yubormoq, jo'natmoq) – korxonat, muassasa va shu kabilarida mol, tovar gazetla-jurnal, xat-xabarlarini tegishli joylarga tarqatish bilan shug'ullanuvchi xodim.

chaki qalqon-balogardon bo'lib qolganini bilmaydi, u faqat shuni biladiki, ular o'rtasida nechta yildan beri his-tuyg'u, nafrat yo muhabbat haqida gap bo'lgan emas. Ular er-xotin, shunchaki birlariga o'rganib qolishgan. Biron kiyimga, biron buyumga o'rtangandek. Erkalash, hazil, rashk, sog'inish, bir-biri uchun hayajonlanish, o'zini o'tiga-cho'qqa urish ularning xayollarida ham yo'q edi. Sattor uchun bu juda ibratli oila, o'ziga tinch, o'ziga to'q, bekam-u ko'st, janjal-suronsiz...

Lekin Komila o'zining qarib, so'lib borayotganini sezardi: «Bu nima gap, men qachon bunday bo'lib qoldim? Bas, bu men emasman axir! Men Komila bo'lishim kerak!»

Bu gaplarni Sattorga aytisa, albatta, u hech narsa tushunmaydi. U Sattorga qattiq tanbeh berishi, uning turmushini keskin o'zgartirishi ham mumkin, bunga kuchi yetadi, lekin bu bilan Sattor uning qalbini hayajonga soladigan odamga aylana oladimi?

Iztirobini ichiga yutib yuraverdi. Echkilar ma'rab, tappi hidi kelib turadigan hovliga qaytgisi ham kelmay qoldi, ishdan keyin faqat To'liq bilan Uchqun debgina uyga shoshardi.

Mana shunday kunlardan birida Matniyoz Orolida paydo bo'ldi. Komila uni Nukus ko'chasida tasodifan uchratdi. Ko'riyu, butun vujudi lov etib ketdi. Go'yo oradan shuncha voqealar o'tib ketmagandek, shuncha yillar davomida ular doim birga bo'lgandek, bu uchrashuv esa tasodifiy emas, xuddi shunday bo'lishi kerakdek edi. Komila shoshib kelib ikki qo'lini uzatdi.

Matniyoz esa bu uchrashuvdan negadir hech hayron bo'lmadi. Uni go'zal Orol tortganmide, uzug-yulug tushdek yodda qolgan allaganday xotiralarni, xullas, bir nechta yil avval bu yerga yana kelib qolgan edi.

— Ha, yolg'onchi! — dedi u ko'risharkan soddagina kulib: — «Ombordan» deng?

Ikkalasi ham rohat qilib kuldi, xuddi kunda ko'rishib, shunday chaqchaqlashib yurgandek...

— Yolg'onchi... Yolg'onchi... — deb shivirladi Matniyoz yig'lagudek bo'lib, zalga tiklarkan. Zal guvullar, Matniyoz professor Shumanning usima-ust yog'dirgan savollariga javob nuqtini boshlab yuborolmas, Komila hamon yo'q edi.

— Men, ruxsatimgiz bilan, zalga murojat etaman, — dedi

Matniyoz fikrini to'plab olib, — mana bu yerda mamlakatda nodir mo'yna sovxozining bosh zootexniki o'rtoq Xudoyberdiyev o'tiribdi. U kishidan sovxoz xo'jaligining istiqboli haqida ikki og'iz gap so'rab olsam.

— Mendan nimani so'raysiz, mana Markaryanga bering savolingizni! — dedi Xudoyberdiyev zalning o'rtasidan turib. Melioratsiya stansiyasining direktori Markaryan ham o'midan turdi. — Deltadagi Davlboy ko'l sistemasini tozalab bersin. Orlaridan suv yo'llari ochsin. Ko'llarni cho'chitsin, Oqdaryo, Qipchoqdaryo o'zamlarini kengaytirsin. Bu haqda qaror chiqqan. Buning bo'lsa na puli bor, na texnikasi. O'lik ko'lda, botqoqda qanaga istiqbol bo'ladi?

— Endi bu deltaning melioratsiyasini hech qanday pul, hech qanday texnika bilan tartibga keltirib bo'lmaydi, — dedi Markaryan qo'lini paxsa qilib, keyin ter qalqan yaltiroq boshini silab, ilova qildi: — Ana, professor maqolasida bor gapni aytib qo'yibdi...

Zal guvulladi. Shuman qo'lini yoyib, yelkasini qisar: «Ishtab chiqarish majlisini bu, ilmiy kengashmi?» — der edi baland ovoz bilan yonidagilarga.

— Men hozirgi zamon ilmi bilan xo'jalik problemalarini sun'iy ravishda bir-biridan ajratmayman, professor, — deya gapni ilib keldi Matniyoz, — mana ko'raylik: dengiz chekinayapti, undagi tirik boylik qirilyapti. Mo'yna sovxozni ikki yil avval bir milliondan ortiq ondatra terisi berar edi, bu yil ikki yuz mingta planlashirgan. Baling kombinatining daromadi bu davrda to'qqiz marta kamaygan. Tekin ondatra go'shti bazasida boqiladigan kulrang tulki terisi bir yilda olti marta kamaygan. 29 xil noyob nav baling delta ko'llariga urug' tashlamay qo'ydi. Bular hammasi sizning maqolangizdan keyin bo'lgan hodisalar, hurmatli professor. Sovxoz, kolxoz, kombinat rahbarlari sizning sensatsion bashoratingizdan keyin qo'lini yuvib qo'litigga urishdi, dov-dastgohni yig'ishtirish kayfiyatiga tushib, pul-texnika topish o'miga yildan yil davlat planini kamaytirib, butun bir o'lka xo'jaligini mana shu ahvolga keltirdilar. Bu ziyon o'n million so'mlar bilan hisoblanadi! Mashhur maqolangizning har bir harfi tilla bahosiga

¹ Ondatra — dala sichqonlari oilasiga mansub kemiruvchi joniivor, mushkili kalamush.

tushgan davlatga, o'rtog Shuman.

– Bu – dissertatsiyada qo'yilgan masalaga javob berishdan bosh tortish, – dedi professor o'midan turnasdan, boshdagi ziyolnamo sipolniki ham unuith. – Masala qo'yish – ilmiy ish emas, masalani yechish kerak, kollega.

– Siz esa masalani dadil yechgansiz, professor, siz mard-sizi! Davlat millionlari hisobiga! – deb Matniyoz minbardan tushib ketdi.

Zalda g'ala-g'ovur ko'tarildi...

Komila tong qorong'isida yukni Taxiashga ehtib top-shirib, birinchi reys avtobus bilan Nukusga jo'nadi. Ular hozir, vaqtinchha, Fanlar akademiyasi filialining aspirantlar yotoqxonasidagi bir xonada turar edilar. Tongotarda yugurgancha kirib borsa, Matniyoz ust-boshini yechmay karavotda chalgancha yotibdi. Uy tutun.

Komila uning papiros chekkanidan bir narsani payqab yuragi shuv etib ketdi.

– Matniyoz!

Matniyoz sakrab turib, qo'lidagi papirosini fortochkanan uloqtirdi-da, xotinini quchdi. Komila toliqgan, uyuksizlikdan qizarigan ko'zlarini uning yuziga qadadi. Dissertatsiya haqida darrov so'rashga yuragi dov bermay:

– Nega cheking? – dedi, – yaxshimi shu ishing... – O'zi Matniyozning bag'riga biqinib kirib borar, o'zi uni koyir edi. – O'lay dedim, xabaring yo'q.

– Nega, Komila? – Matniyoz uning pidjagini qozig'ga ildi, etiklarini tortib yechdi. Erkakcha tik yoqali oq ipak ko'ylakda, paypoqchan Komila kichkinagina qizchaday bo'lib qoldi. Matniyoz bu paxtadekkin, yumshoq iliq vujudini yana bag'riga oldi.

– Daryo hidi keladi sendan.

– Sho'takman...

– Pitada choy tayyor. Nega so'ramayapsan? Yoqlayolmay yiqildim... – deb shivirladi qulog'ining solinchog'lariga labini tekkizib.

Komila bo'shashib ketdi. Bu shum xabarni kutgan edi, uyga kirib kelishi bilan sezgan edi. Nima qilsa ekan? Bechora Matniyoz! Yetti yillik tinimsiz ish. Yarim kechalari kutubxona-

dan ko'zlari qizarib qaytganda, yoki ov etgining qo'ng'i to'la sozliq loyi bilan ekspeditsiyadan kelganida «Kasali yana qo'zi-masaydi!» deb yuragini hovuchlab kutib olardi Komila. Mana shuncha tahlilalarning oqibati. U iztirobini yashiryapti. Alami-dan sevgilisining yelkasiga boshini egib, yig'lab yuborgisi kelsa ham, o'zini tiydi.

– Kechir, men yetib kelolmadim... – dedi uning ahvolini sezgan Komila; bag'rining butun haroratini, butun mehrini unga berish uchun, yumshab erining quehog'iga indi.

– Bu haqda keyin, keyin, Komila... Issiq choy ich, uxlab ol. Bilasammi, men seni kuldum. Zalidan qiddirdim. Doim ko'rib turdim seni, Komila...

Komila qorong'ida yurgandek turtinib, tentirab kirib, stol tuzadi. O'tirmasdan, piyolani puflab yurib choy ichdilar.

– Odam ko'pmidi?

Matniyoz bosh iring'adi.

– To'rt soat olishdim

– Shuman?

– Shuman.

Komila erining borig'in yuziga qaradi.

– Sen xafa bo'lma.

– Men xafa emasman, – Matniyoz o'zini itetik ko'rsatishga urinib, karavotga o'tirib, tizzasiga shapatiladi, – yetarli ovoz olmasam ham, Shumannning pozitsiyasini astoydil qaqshadim. Bu kandidatlik unvonidan muhimroq. – U o'midan turib ketdi. Mayli, bo'lmasa – go'rga. Niloyat qutuldim. Men bu dissertatsiya deb xudbin bo'lib ketdim, senga e'tiborsiz bo'la boshladim. – Komilaning kiftiga ikki qo'lini qo'ydi. – Safaring qalay bo'ldi, Shag'alay? Hech kim xafa qilmadimi?

Komila bir vaqtunga Zosim Prokofevich haqida gapirib, uning o'ziga «Shag'alay» deb laqab qo'nganini ay'gan edi. Bu Matniyozga juda yoqdi. O'shandan beri uni erkalaganda «Shag'alay» deb ataydi.

– Endi bu haqda bas. Bolalarga boramiz, – dedi Komila.

– A?

– Quvonch kunlari ham, xafagarchilikda ham, albatta, bolalarni ko'rgani boramiz, deb shartlashmovdikmi?

– Ha, ha. Agar charchamagan bo'lsang...

Komila kiyimlarini o'zgartirgani to'siq orgasiga o'tdi. Xonaning bir burchagi to'la shiftgacha kitob, ish stoli, bir burchagi parda bilan to'silgan yotoqxona, derazali tomon esa «mehmonxona» atalib, unda ovqat stoli, televizor, magnitofon, toshoyna, uning tepasida Tansiqboyevning «Orol peyzajlari» osig'liq edi. Matniyoz kurslar oralab yurib turganicha Komila kalta sochini orgasiga turtaklab, atlas ko'ylak ustidan ichamgina jun fufayka¹ kiyib chiqdi. Kechagi shiddatli kapitan yo'q, shirringina, durkun kelinchak, jaijigina jonsarak ona paydo bo'lgan edi.

— Ketdik, — dedi u.

Tanish kemachi chol ularni Amudan o'tkazib qo'yib, orgalaridan ma'noli qarab qoldi. Hali ko'plar Komilaning oilasidagi o'zgarishdan bexabar edi. Matniyozni esa uncha tanimas edilar. «G'ijim kastum kiyib olgan bu bo'ydor, chayir yigit bizning kapitani nega qo'ltiqlab ketyapti?» degandek qarar edi odamlar.

Xo'jayining ko'chalari ilgariidek chang. Daryo shabadasasi sariq terak barglarini pildiratib uchirib yuritdi. Komila bilan Matniyoz baliq hidi anqib turgan qirg'oq mahallalaridan o'tib, yuqoriga chiqdilar. Univermagga kirib, «Bunisi Uchqungga», «Bunisi To'liqninga», deb, kerak-nokerak narsalar xarid qilib, yelkalariga son-sanogsiz quilar, tugunlar osib oldilar.

Matniyoz xotini nima desa shuni qilardi-yu, lekin ichididan unga achinib qo'yardi. Bolasini tashlab ketgan xotinning ahvoli shu-da: quruq borolmaydi, sovg'a ko'tarib borsa yana ta'naga qoladi. Butun mehri o'sha bolalarda ekanini esa hamma-ga tushuntirish qiyin. Mana hozir Anzirat uyda bo'lsa, tag'in... Qachon tugaydi bu ko'ngilxiralik? Matniyoz Komilani bu dliozorlikdan astragisi keladi-yu, lekin iloji yo'q, nima qilishi mumkin? Bolalarning hech bo'lmasa bittasini talab qilib yana sudlashsalarmikin? Sud ham jonga tegdi. Sudyalalar ham qonunlar majmuasini qo'ya turib, odamlarning bir diliga kirib bog'salar edi! Kimning dilida hisob-kitob-u, kimning dilida mehr-harorat — bir bilishga urinib ko'rishsa ekan!

¹ Fufayka (inglizcha: fofo — issiq ko'ylak) — 1) paxta solib qutilgan, oldi tugmalab qo'yiladigan kalta kiyim, kurka; 2) issiq tutuvchi trikotaj yoki jundan to'qilgan ust ko'ylak.

Sattorning yuk mashinasiga mo'ljallangan katta darvozasiga yetib kelishdi. Ayvoning ustuniga ikkita uloq bog'langan, pastki zinada Sattor bilan Ochil buva indamay bosh egib, yer chizib o'tirishar edi.

Darvoza ochilganda ular o'rinaridan tushdi. Komila avval tanimay ko'zlarini pipiratladi-da, keyin yelkasidagi qutichalarni irtitib tashlab, oldinga o'tirdi:

— Buva! Buvajoni!

Biroq Ochil buvaning oppoq qoshlari ko'zini to'sib tushganini, yuzida biron o'zgarish bo'lmaganini ko'rib, Komila birdan qanotli singandek, bir qadam qolganda to'xtab qoldi, bobosini quchoqlamadi.

Natiroqda Anzirat ko'rindi. So'rda Azimjon o'tirardi. Hozir orada yaxshi gap boshlansa o'tilib chiqqudek bo'lib To'liq eshik tirqishidan qarab turardi. Matniyoz kiftiga o'nlab qutichalarni osganicha darvoza oldida qoldi. Hamma jim edi.

— Keling, buva. Eson-omon kelibsiz, xursandman, — dedi anchadan keyin Komila yerga qarab.

— Sen xursandsan. Sening ishlaring joyida. Lekin mana men kelib kechadan beri qon yig'lab o'tiribman, — dedi Ochil buva.

— Nima qilbdi, buva?

— Nima qilbdi emish!

— Oldin gaplashaylik, buva, tushuntiray...

— Nimasini gaplashamiz, ko'rib turibman. Shu yoshga kirib egadigan bo'ldim egilmagan boshimni. Nima qilb qo'yding?... — Cholning tovushi qaltirab ketdi... — Qardim men, bolam, qaridim. O'lindan qo'rqmas edim, endi qo'rqaman, senlarni shu ahvolda qoldirib ketishdan qo'rqaman. Seni, bolalaringni...

— Buva...

— Gapirma, uyati yo'q! Ochil buvaning avlodida hali munagasi bo'lgan emas.

— Buva, begona odam oldida... — Komila begasam kiyib so'rda sipogina o'tirgan Azimjonga ko'z qirini tashlab qo'ydi.

— Begona emas u. Amnavachchang. Azimjon. Seni ko'rsatay deb olib kelgan edim, tanishtirgani ham nomus qilb qoldim.

– Men nomus qiladigan ish qilganim yo'q, axir, buva...
– Otlani buzib, ikki bolani chirqiratib tashlab ketish g'ayri odobda bor, esipast? Bu tirik yetimlarning uvoliqiga qolishdan qo'rqmadingmi?

– Nega yetim bo'ladi, men o'libmami?
– O'lganing yaxshi edi, daydi! Tag'in uyalmasdan kelib ko'zimga bagrayib qarab turganini qara!

– Bolalarinni ko'rgani keldim.
– Bolalaring yo'q bu yerda! – Ochil buva o'zini tutolmay qoldi.

Shu payt Anzirat ham qilpanglab borib, Mattiyoziyning qo'lidagi sovg'alarni oldi-da, darvozadan ko'chaga qarab uloqtirdi. Mattiyoziy indayolmay, qattiq izza bo'lganicha turardi.

– Bola kelib ko'rib ketadigan buyum emas, bolaga ona bo'lish kerak.

– Buva, siz bilmay aralashypsiz...

– A? Kolxozning ishiga aralashadi Ochil buva, zavodning ishiga aralashadi, hukumatning ishiga aralashadi, sening ishingiga aralasholmay qoldimmi hali? Bor, qayerda daydib yurgan bo'lsang, o'sha yerga ket. Bu hovliga qadamingni qo'yma, jo'nal Ko'zimga ko'rinnal!

Komila yig'lab yubordi. Mattiyoziy yugurib kelib uni darvoza tomonga boshladi. Azinjon kelib Ochil buyani tinchitishga urinar, Sattor bo'lsa bir og'iz gap aytolmay og'zini ochgancha bir chetda turar edi. Ichkaridan To'liqning o'ksib yig'lagani eshitildi.

– To'liqin, Uchqun... – deb qichqirib yig'ladi Komila, lekin Mattiyoziy uni «O'zingizni xor qilmang» degandek, orqaga qaytishga undadi. Naritqda Anzirat javrar edi.

– Uchqunginanni ko'rsatmayman, yaqin yo'latmayman, shundoq ham istimasi bor...

– Kasalmi? – Komila yana qattiq yig'lay boshladi.

– Bor, deyman. Jo'nal! Yig'lashni bilgan odam vaqtida o'ylashi kerak edi, – dedi Ochil buva. – Darvozani yopib qo'y, Sattor, mening bunday nevaram yo'q!

Sattor yo'rg'alab borib «mehmonlar» chiqar-chiqmas darvozani yopib, yangi yo'nilgan pishiq tol tambari solib qo'ydi. Hovli yana jimjit bo'lib qoldi. Ochil buva – darmon-

sizlanib yana o'sha zinaga o'tirdi. Sattor uning yoniga borib cho'kkaladi, yerga tikildi.

Ular shu xilda uzoq o'tirishdi. Ichkarida Anziratning «Girg'itton, aylanay», deb nevaralariga parvona bo'lgani eshittilar edi. Ochil buva, tiq etsa, darvozaga qarab kechgacha o'tirdi. Komila yana qaytib keladi, degan umidi bor edi, shekilli.

– Chakki bo'ldi, Ochil buva – dedi ertalabdan buyon indamay o'tirgan Sattor birdan tilga kirib. – Bunday qattiq ketmasangiz bo'lardi... Ehtimol, bir kun borib yarashardik. Yaxshi ko'rmasa ko'rmapti, mayli, turavardik. Xotini tashlab ketibdi, degan gap yomon...

O'zini bosib olgan Ochil buva Sattorni birinchi marta ko'rayotgandek, yoniga qaytib unga uzoq tikilib qoldi. U hozirgina dovaldek bo'lib o'tgan voqeani o'ylab, nima bo'lganini aniqlayolmay har ikki tomonning dalillarini sovuqdonlik bilan taroziga solmoqchi bo'lib o'tirganida Sattorning gapi butun fikri-xayolini ostin-ustun qilib yubordi. Bu beso'naqay, kamgap, yuvosh odam unga hozir to'ngadek hissiz, ho'kizdek befarq ko'rinish ketdi. «O'z bolamga o'zim nimalar dedim», – deb ich-etini yeb turganida shu odamning gapi hamma narsani ochiq-oydin oshkora qildi-qo'ydi. O'ylab qarasa, o'zi ham Komilaga shu odamning gapini aytgan ekan: yaxshi ko'rmasang ham, jirkansang ham turaver. Ya'ni moldek!

Bobo birdaniga o'zidan ham nafratlanib, o'zmidan turib ketdi. Shu turganicha o'tirmadi ham, yotmadi ham. Nevarasiga aytgan gaplari o'qin-o'qin yodiga tushib, yuragini o'rtar edi. Darvoza tomon ham bir necha marta borib keldi, yerda sochilib yotgan o'yinchoq, avtomobil, koptok, plastmassa soldat, g'ildirak, tag'in allanimalarni yig'ib olib yaktagining etagi bilan changini ardi, putladi, olib kirib uxlayotgan evaralarining karavollariga terib qo'ydi. Kichkina Uchqunning pestanasini ushlab ko'rmoqchi edi, bola uyg'oq ekan, gapga tutib qoldi:

– Opoq buva, mening bitta oyim bor, ikkita dadam bor. Bitta dadam oyimniki, bitta dadam meniki. Haligi oyimniki dadam-chi, uyam meniki. Menga toychoq olib kelib bergan...

– Xo'p, xo'p, bolam, – choling ko'zidan yosh chiqib ketdi, – hozir uxla, ko'rdingmi, hammayoq qop-qorong'i bo'ldi. Chindan ham hammayoq qop-qorong'i edi. Ochil buva

eshiklarni paypaslab asta tashqariga, Azimjon yotgan so'riga chiqdi. Azimjon ham uyg'og' edi.

— Endi nima bo'ladi, buva?

— Xato bo'ldi, bolam. Yomon xato bo'ldi, — dedi Ochil buva. O'miga yotdi. Ag'darildi, to'lg'andi, boshqa hech nima demadi.

Tong saharda ketish taraddudiga tushib qolishdi. Apil-tapil nonushta qilgach, bobo pishillab uxlab yotgan evaralarining peshanasidan o'par ekan, Sattor bilan onasi bu kutilmagan gapdan hang-mang bo'lib qolishdi. Anziratning yaliniib boqishlariga qaramay, Azimjon ham xurjunini yelkasiga tashladi.

Kuz oxirib kelayotgan edi. Daryoda junjilib qolishdi. Nukus ko'chalarida ham chang to'zg'itib sovuq shamol kezardi. Azimjon yeng'i bilan yuz-ko'zini to'sib xurjunni ko'targanicha bobosi ketidan arang yetib yurardi.

— Endi Akbaraliniqiga boramizmi, buva?

— Ha, shu bugunog' jo'naymiz, — dedi Ochil buva. — Mana shu idoraga birrov kirib chiqaylik.

Azimjon: «Komila shu yerda ishlar ekan, bobo kirib undan uztir so'raydi, shekilli-da», — deb o'ylab, xurjuniyerga qo'ydi.

— Yura qol sen ham, shamolda nima qilasan... — dedi Ochil buva.

Ular zinadan ikkinchi qavatga chiqib, bir xonaga kindilar. — Prokuror sennisan, bolam? — dedi Ochil buva to'rdagi stolda o'tirgan yoshgina chitroyli yigitga. Tikilib qararkan, yigiting quyuq qoshlari orasida yo'g'on tugun paydo bo'ldi.

— Ochil buvangman, birpas vaqingni olsam maylimi?

— Xizmat, xizmat, ota, eshitgannan sizni. Bardamnisiz, omonmisiz! Xush kelibsiz...

— Gap bunday, — dedi Ochil buva yumshoq kursiga o'tirarkan, katta ro'moli bilan yuz-ko'zini artib. — Komila mening nevaram bo'ladi, ularning sudlashgandan xabardormisiz?

— Ha, ha, xabarim bor.

— Ishni boshqardan ko'rish kerak.

Yigit hayron bo'lib, yelkasini qisdi-da, boboning ro'parasidagi kresloga o'tib o'tirdi.

— Sabab, Ochil buva? Hukm obisudda¹ tasdiqlangan. Yo ajralishlari chakki bo'ptimi?

— Ajralishlari to'g'ri. Juda to'g'ri bo'lipti. Lekin bolalarining hech bo'lmasa bitasi, kichkinasi ona qo'lida qolishi kerak.

Prokuror bu cho'lining soddalik bilan qonunga aralashayotganiga miyig'ida kulib qo'ydi-da, yotig'i bilan tushuntira ketdi.

— Biz, avvalo, oilani himoya qilamiz. Oila buzilmasin deb ko'p urindik, bo'lmadi. Nevarangiz oyog' tirab turib oldi. Modomiki, oilani buzuvchi tomon u kishi ekan, bolalar ota qo'lida qoladi. Qonun shunday, Ochil buva.

— Oilani himoya qilasiz... Menga qara, bolam, hech qanaga oila yo'q edi u yerda, bo'lmagan, ha. Mehr-muhabbatsiz oila bo'ladimi? Biz eski odamlar-ku, ko'pincha nodonligimizga borib, allaqachon yo'q bo'lib ketgan shunday oilalarni tish-tirmog'imiz bilan himoya qilamiz. U bechoralar ham bizni deb, ko'nikishga urinishadi. Aslida esa bu sovuq osh ichgandek gap... Bunday oilalar oz deysanmi? Biz qariyalar oila buzilmasin deb jon chekamiz. Sizlar-chi? Siz yoshlar-ku, axir. Muhabbatning nima ekanini obdan bilasizlar. Mana sen «qonun shunday» deding. Yaxshi qonuningda hamma narsa bor ekan, hech narsani ko'zdan qochirmabdi, ko'ngil-chi? Ko'ngil haqida biron gap bormi unda?

Yigit avval qosh chimirib o'yladi, keyin kuldi:

— Bor... Bu haqda ham u-bu bor, Ochil buva.

— «U-bu!..» Ko'ngil bir-biridan suv ichmasa ham, oilalar qattiq turib himoya qilinsin, muhabbatli turmushni qadrlagan odam onalik huquqidan mahrum etilsin, deyilganni?

— Yo'q, unday deyilmagan... — dedi sal o'zini yo'qotgan yigit stoldan nimanidir qidirib.

— Deylimagan bo'lsa ishini gayta ko'ringlar. Uchqunjon onasining bag'rida bo'lishi kerak. U hozir ichikib, istimalab yotibdi. Onasini yoniga yo'latismayapti. Kecha ham... haqorat qilib uydin quvib chiqarishdi... — Ochil buva eshik tagida o'tirgan Azimjonga negadir yalinganday hazin qarab qo'ydi, — mana, mehmonning oldida...

Azimjon tasdiqlab, tez-tez bosh igr'ib qo'ydi.

¹ Viloyat sudi.

– Xo'p, ko'ramiz, buva.

– Sen yozib qo'y, kalendar varag'ingga yoz; kichkinasi – Sen yozib qo'y, kalendar varag'ingga yoz; kichkinasi

Uchqun, onasi – Komila. Olimtoy darg'aning qizi. Ha.

Prokuror sal jilmayib yozib qo'ydi: «Uchqun. Komila».

– Men surishtiraman.

– Xo'p, xo'p, Ochil buva. Siz, axir, bir narsani bilmay gapirmaysiz.

«Ha, gapirmayman-a, shundoq ham ahmoqona gaplarni gapiramanki! Kecha eshitasang edi!» deb ichida g'angin o'ylab qo'ydi Ochil buva. Sog'ingan jigabandini bag'riga olib suyush o'rninga nohaq haqorat eshitib, yelkalari qaltiragancha yig'lab chiqib ketayotgan Komila ko'z oldiga keldi. Aytganday, yonida-gi yigit... Endi yodiga tushdi. Ochil buva unga tuzukroq qaramabdi ham. Bir og'iz gapini ham eshitmadi. Mag'rur bo'lsa kerak...

Hozir topib borib, bir tanishib, bafjararoq gaplashib o'tir-gisi keldi-yu, bo'yni yor bermadi. Kechagi gaplardan keyin qaysi yuzi bilan boradi? Lekin bir borib uzr so'rashi kerak. Manavi ishlari tuzalsin-chi...

– Esingdan chiqmaydi-ya, bolam?

– Yo'q, yo'q, ota, bugunog' ishini so'rati olaman, – dedi prokuror.

– Keyin surishtiraman-a?

Ko'chaga chiqqanlarida shamol tinib, quyosh charaqlab ketgan edi. Azimjonga ham xurjun parday yengil tuyulib keldi. Bobosi ham ancha ochilib, gap ham topila qoldi.

– Nazarimda bolalarimni muttasil tergab o'z izimida tutishga o'riganib qolibman. Ularning ham gapiga quloq solish kerak ekan, shekilli.

– Ha, endi, qarilik...

– Yo'q, eskilik!

Azimjon o'ylab turib, gapni o'zgartirdi:

– Buva, Olimtoy tog'am kim bo'lgan?

– Komilaning dadasimi? – Ochil buva sog'olini tutamlab, siypab qo'ydi. U bir nimadan g'ururlanganida shunday qilardi. – Orif tog'angdan kattasi. Yosh o'lib ketdi...

– Komila qo'rgadigan xotinga o'xshamaydi.

– Onasi dalada burgutday erkin o'sgan. Qozoq qizi edi.

Bularning xonadonida nima ko'p xotin-qiz ko'p bo'lardi, ammo paraji bo'lgan emas...

Hozir buvaning gapiga hafsalsasi bor edi. Olimtoy darg'a haqidagi gap uning kayfiyatiga juda mos tushib qoldi. Keta-ketguncha, Samargandga yetguncha hikoya qildi.

Azizlar, odam safarga chiqqanda, ermakka, albatta, bironta kitobcha ola ketadi. Mening odatim shunaga, siz ham shunday bo'lsangiz kerak, deb o'ylayman. Bu hikoyat siz uchun zora shuning o'rninga o'lsa.

HIKoyAT

To'ng'ichimni madrasaga berdim deb, Ochil buva, hech narsadan xabari yo'q, kerilib yuraveribdi. Olim bo'lsa bir qozoq savdogarning karvoniga ergashib Buxorodan allaqachon qochib ketgan ekan.

Ochig'i, karvonga emas, savdogarning qiziga ergashib qochgan edi. Qizni u dastlab namat bozor yonboshidagi karvon-saroyda uchrardi. Olimdan ikki yoshcha katta, anordek tirsillagan bu qiz qop-qop jun ortilgan nortuyaning yonida qo'lga xivich ushlab turardi. Yigiting ko'ziga yolqindek ko'rindi. Olim erkak kishiga bunday ochiq tikilib, charaqlab jilmayib turgan qizni birinchi ko'rishi.

– Ay, mo'lda jigit, neg'ib tursing? – dedi qiz sho'xlik bilan, tuyaning bo'ynidan quchib.

U qizil etik, qizil kamzul kiygan; manglayida, bo'liq ko'ksida kumush tangalar jiring-jiring qilardi. Olim ham endi o'n yetitiga qadam qo'ygan, sabza mo'ylov, qora qosh, kelishgan mullavachcha edi. Ular bir-birlarining ko'z qarashlarini darrov tushuna goldilar.

– Sening oting nima? – dedi Olim ham bu ochiqlikdan dadillanib.

– Bazar kuni kelseng, aytamin... – dedi qiz.

Olim bozor kuni ham, begim kuni ham keladigan bo'ldi. Zax madrasa hujralarining ziqna hayotidan so'ng bu yangi, qaynoq, sirli, yorug' hislar dunyosi Olimni butunlay o'ziga tortib ketdi. Yonoqlari yonib turgan qozoq qizidan boshqa narsa ko'ziga ko'rinmay qoldi. Uning oti Jamol edi. Mullavachcha gapga

bahona topib, bu arabcha o'ting ma'nosini tushuntira ketdi, isming jismingga monand, degan ma'noda shama qilib, diti pardasini ham sal qiya ochdi. Qiz sho'x, ochiq, sulu bo'lishidan tashqari, juda pishiq o'tin ham chiqib qoldi. Shuning uchun ham birinchi kundan boshlab subhatlari qovushib, ikkalasiga ham bir umr tugamaydigan o'xshab ko'rindi.

Jamol qaytib ketayotgan kuni shahardan ancha uzoq cho'lda otasining karvonidagilar orasida Olimni ko'rib, avval bir oqarib, bir qizardi.

— O'ybayov, dening sovm... — dedi-yu, qinidan chiqib ketayotgan yuragini ushlab, teskari qaradi, yoshli ko'zlarini yashirdi.

Shunday qilib, ko'p o'tmay Olimjon Elekbay degan chorvachi savdogarga ichkuyov bo'lib, Ko'kchatovda qolib ketdi. Bu yerda uning oti Olimtoy bo'lib qoldi.

Elekbay o'zi omi bo'lsa ham, bolalarini cho'l odati bo'yicha o'z erkiga qo'ygan, faqat bilimli bo'lishin, o'z mollarini o'zlarini sanab, o'zlarini o'ttiradigan bo'lishin, deb qayg'urar edi. Olimtoyga madrasada o'qigan forsha, arabchasiidan ham ko'ra Buxoro ko'chalari, bozorlarida o'rganagan ruschasi ko'proq ish berib qoldi. Ko'p o'tmay yangi shahardagi boshlang'ich maktabga muallim bo'lib kirdi, bilimli rus, qozoq yigitlaridan do'st-esh o'ttirdi.

Ayniqsa, Omskdagi kadet¹ korpusida² o'qiydigan Valera degan do'sti aqli, bilimi, diltashligi bilan uning butun vujudini qamrab olgan edi. Bu do'stiga uni hatto Jamol ham rashk qilib, kech kelganida: «Kecha-yu kunduz o'shanikida qolib keti Yo'tib qola qolmabsan-da?» deb achiardi.

Haqiqatan ham, Olimtoy Valerani ba'zan yarim kechagacha qolib ketardi. Uning otasi Vladimir Yakovlevich asl zoti dvoryanlardan³, yaqinda bu yerga garnizon boshlig'i qilib

¹ **Kadet** (*fransuzcha*: cadet — kichik, yosh) — Chor Rossiyasida kadet korpusi — dvoryanlarning bolalari uchun mo'ljallangan yopiq harbiy o'quv muassasasining o'quvchisi (Sobiq Ittifoqda kadetlar korpusi faoliyati to'xtatilgan edi, hozirgi paytda Rossiya Federatsiyasida kadetlar korpusi qayta tiklangan).

² **Korpus** (*lotincha*: corpus — tana, jism, modda; bir butun narsa) — bir nechta diviziya yoki brigadadan iborat yirik harbiy qo'shina.

³ **Dvoryanlar** — G'arbiy Yevropada feodalizm va kapitalizm davrlarida xizmat ko'rsatib, martaba o'ttirgan pomeshchik va mulkdorlar, ularning aslzoqlaridan hamda podshohga

tayinlangan chor ofiseri bo'lsa ham, onasi Yuliy Nikolayevna Olimtoydek oddiy muallima edi. Bu uyda shaharning ko'p bilimli odamlari, musiqi, adabiyotni sevuvchi tagli-zotli ziyolilari, Valera ta'tilga qaytgan vaqtlarda esa yoshlar to'planishar, siyosat haqida, urushlar, shoirilar, podshohlar, talaba g'alayonlari haqida tortishuvlar bo'lar, kitoblar o'qilar, hatto mehmonxonada spektakllar qo'yilar edi. Bularning hammasining markazida Valera turardi. Yuliy Nikolayevna o'g'lini yaxshi ko'rar, nima qilsa ixtiyoriga qo'yib bergan edi. Olimtoy uning o'g'lini qanchalik yaxshi ko'rganini bu oilada o'ziga bo'lgan munosabatlardan ham anglab oldi. Shaharda eng bilimli, kamtar, sof ko'ngilli muallima, deb dong'i ketgan bu mehribon ayol Olimtoygacha bolalarning psixologiyasi haqida gapirar, o'qituvchilik uchun olgan medalini o'z o'g'liga ko'z-ko'z qilgandek ko'rsatib faxrlanar edi. U vaqtda kamdan kam uchraydigan bu mukotof Valeraning xonasidagi qora eman komod¹ ustiga yopilgan yashil baxmal dasturxon qatida yitillab yotardi. Dasturxon katta, komoda ikki buklab yopilgan, uzun zarrin popuklari polga tekku-day osilib, nunday taralb turardi.

Bu xonadon, undagi odamlar, Valera va uning subhatlari Olimtoy uchun bir olamdek tuyulsa, u yerga qaytganida u dimniqan bir burchakka kirib kelgandek bo'lardi. Hovidagi qora uyda Elekbayning bir-birini zindan ko'rolmaydigan do'stlari, qozoq boylari, rus savdogarlari to'planib, qimiz ichishar, shaharning kazo-kazolariga choh qazib, fisci-fujur, g'iybat so'qishar, ba'zan shaharning martabali boylari qatori Vladimir Yakovlevichni ham o'zlarining hasad, meshchanlik shaltog'iga bulg'ashar edi. Ayniqsa, Elekbayning yon qo'shnisi, aspi jallob² kazak Gavriila Afanasevich garnizon boshlig'ini ikki gapining birida tilga olib, goh uning oq qo'lqop kiyganini, goh sassiq soldatlar bilan qanday do'st tutinganini kalaka qilib, ichagi uzulugunday xir-xir kulardi. O'tovdagilar kerilishib, kekirishib tartqalishganda Olimtoy yuziga tupuk sachragan odamdek ko'ngli g'ash, tabiati tirriq bo'lib, olam ko'ziga qorong'i ko'rinish, kechalari bilan uxlamay

xizmat ko'rsatib, martaba o'ttirgan amaldorlardan iborat hukmon, imtiyozli taboqat, oqsuyuklar, zodagonlar.

¹ **Komod** — kiyin-kechik, to'zg'or buyumlari va boshqa narsalarni qo'yish uchun maxsus ishlangan kichik, uzun shkat.

² **Jallob** — tuyog'li mol olib sotuvchi kishi.

chigardi. Bu xonadonda uning birdan bir ilinji Jamol edi, xolos.

Hali tungi jimlik hukmron. Faqat uzogdan, Kapako¹ l ganihzorlarida tongning ilk nuridan uyg'ongan makiyon qirg'ovluning toqatsiz qichqirig'igina eshitiladi. Qilchiq soyning yuzini bezovta ko'pirib turgan quyug oq tuman qoplagan. G'irashirada yangi kun tug'ilib kelayotir, tunning so'nggi sirlari etagini sudrab qochmoqda...

Shu mahal Qilchiqsoyning berigi qirg'og'ida ikki sharpa paydo bo'ldi. Ular shahar tomondan, allaqaysi jin ko'chadan chiqib kelishdi, g'ovlab yotgan jingil¹ oralab toshloq so'qmoqdan pastga tushishdi. Soy yogasida to'xtab, bir nimani gaplashishdi-yu, bir-birlariga ergashib, yana pastga, soyning jar tagidan teran oqadigan joyiga qarab ketishdi. Ular bu yerda begonadek asta-sekin, qoqilib-surinib yurishar, bir-birlarini su-yashar edi. Oldingisining qo'lig'ida katta tugun, orqadagisi... orqadagisi xotin kishi chog'i... Ajabo, kim bo'ldi bular, nima qilib yurishibdi tunda, nima sir?..

Tong hamon g'ira-shira, tun bu sirni yashirib qolmoqchidek, ketishga shoshmaydi. Lekin ufqda osmon yorishib uni qistaydi; tuman pardasi yana oqarib, sal ko'tarildi, harir tortdi, soyning shovullashi eshitila boshladi.

Ikki sharpa tikka qirg'og' tepasida, g'ovlab o'sgan yovvoyi o't-o'langa nimanidir yoygach birpas tikka turib qoldi, keyin quchoqlashdini, yig'lashdini – bilib bo'lmaydi. Erkagi yana bir nimalar ko'tarib kelib o'rta qo'ydi. Soy toshlari sharaqladi. Tosh? Bu nima, ibodatmi, vidolashuvmi? Oshiq-larni, o'g'irlarni?

Saharlab hovli etagida paydo bo'lgan Gavril Afanasevich bu sharpalarni uzogdan ko'rib, shoshib-pishib cho'qindida, yugurib borib qo'shinisini uyg'otdi. Elekboy ham oq ko'yilak, oq ishtonda, xuddi arvothday, siyrak soqolini tutamlab qora yudan alanglab chiqib keldi. Ular soy tomonning eski chetaniga borib, qichitqon orqasiga pusishdi.

Sirli sharpalar hamon ivirsir edi. Ularning tugunlari yana ham katta bo'ldi, endi uni ikkovlab ko'tardilar. Ko'tarib jarilikka olib bordilar.

¹ Jingil (jing'it) – daryo bo'yida o'sadigan mayda daraxt, yul'g'un.

Tong yorishar, tuman siyraklashar, soy shabadasi yovvoyi

o'lan islarini olib kelar edi. Elekboy bilan Gavril sovugdan qatirib, chetanga yopishgancha qirg'ogdan ko'z uzmay turishibdi. Bir mahal soyning payvast shovullashini buzib, suvga nima-ningdir shaloplab tushgani eshitildi. Elekboy, tanasi jimirab ketib, ko'zini yumdi. Lekin ochib qarasa, sharpalar ikkalasi ham jar tepasida turibdi. Ular qo'llaridagi tugunni tashlagan edilar.

Elekboy bilan Gavril bir-birlariga qaradilar, yelka qisishdilar. Gavril to'rva soqoliga barmog'ini turtib cho'qinar, bir qo'li bilan qichitqon achitgan dumbasini qashir edi. Bu payt ko'zlari baqraygan Elekboy chetanga mahkamroq yopishdi.

– O'y pirimay! Minau Volodimir Yakoblebsh emespi?

– A? Jimni bo'ldingmi, qo'shni?

– So'lg'o'y! O'ybayov! Janindagi ayolig'o'y!

Haqiqatan ham, o'shalar edi. Ular jar tepasida birpas turib orgaga qaytishdi. Birovni ko'mib kelayotgandek g'amgin edilar. Vladimir Yakovlevich pidjagini yechib, Yuliya Nikolayevaning yelkasiga yopdi, g'ovlagan jing'ilni oralab asta-sekin so'qmoqdan chiqib keila boshladilar.

Gavril bilan Elekboyning yuzidagi qo'rguv o'rmini mamnun jilmayish egalladi. Ular hamon qichitqon orasida bukeyayib turib tinmay kuzatishar, ko'zlarida sirli sinchkovlikning rohati, birovni jimoyat ustida qo'lga tushirgandek qoniqish, mamnunlik alomati o'ynar edi. Hazilmi, shaharning harbiy xo'jayini, podshoning qo'rgan amaldori, borib turgan badavlat, obro'li dvoranning qandaydir sirli bir ishidan voqif bo'lish...

Ammo nima sir? Bu martabali, keksa odamlar kechasi, bu yovvoyi qirg'ogda, yolg'iz, o'g'ridek alanglab nima qilib yurishibdi? Suvga nimani tashlashdi, qayogdan ko'tarib kelishdi, nega? Bu yerda bir gap bor!

Elekboy bilan Gavril Afanasevich, xazina topgandek, anchagacha o'zlariga kelolmadilar. Ularni allaqanday ichki bir quvonch garangsitib qo'ygan edi.

– Neni tastadi? – dedi Elekboy qo'raga qaytayotib.

Gavril o'zida qandaydir kuch sezib, quruqshagan kaftlarini bir-biriga tez-tez ishqardi. «Neni tastadi» – Gavril uchun buning uncha ahamiyati yo'q edi. Muhimi – «ko'rib qoldi, tanib oldi. Obro'li, qudratli bir odamning tilini qisadigan sir uning

qo'lida. Bir kuni ish berib qoldi bu qurol...

Ularning tong sovuq'ida shartos terlab, yelpitib, hayajonda gaplashib, iljayib kelayotganini hovli yuzida Olimtoy ko'rib qoldi. Tikilib qaradi-yu, tushunolmay, yelkasini qisdi.

Shu kechasi shaharning harbiy va ma'muriy mahkamalarida chiroq o'chmadi: kechga yaqin ko'chalarda, maydonlarda, hovlilarda, hatto garnizon baraklarida ham dasta-dasta varaqalar paydo bo'lgan edi. Varaqalarda ayrim harbiy qismlar, flot ekipajlari qo'zg'olonchi xalq tomoniga o'tayotgani aytilib, polklarni¹ ishchi birodarlarga o'q otmassikka chaqirilgan, «Yo'qolsin hokimi mutlaq!» deb xirob qilingan edi. Hali bu atrofda bunday hol yuz bergan emas. Shaharda butun politsiya oyogga turg'azildi. Tuni bilan hovliarni tintib, tomlarga, simyog'ochlarga tarmashib yurib, varaqalarni yig'ib olishdi. Sarosimada xirillab qolgan politsiya boshlig'i shalq telefon dastasini yarim soatga aylantirib, garnizon boshlig'ini uyidan toptirib keldi. U qo'rqoqligini harn, shafqatsizligini ham shirin-shakar gaplari bilan yashirib yuradigan, novcha, ozg'in odam edi.

— Mana, hurmatli Vladimir Yakovlevich, bular garnizon yotoqxonalaridan yig'ib kelindi. Bezovta qilganim uchun afv etasiz...

— Nima qilay? — dedi Vladimir Yakovlevich beparvoroq oyog' chalishtirib o'tirib. Mo'ylovi asabiy qimirlab turadigan bu «shirin so'z» nodomni u jindan ham yomon ko'rardi, bugun esa huzuriga o'zi bormay, politsiya mahkamasiغا chaqiririb kelganiga battar xunob. — Varaqalar... bu — sizning sohangiz, janob rotnist².

— Yo'q, azizim Vladimir Yakovlevich, mana bular sizning dargohingizdan topib kelindi. Demak, afv etasiz, polklaringizda fitmachilar bo'lsa, buning sizga ham, azizim, ha, sizga daxli bor. Siz buning naqadar xavfli ekanligini tushunib yetmayapsiz. Mana, targaib ulgurmaganlarini dastalangan holicha qo'lga tushirildi! — Politsiya

boshlig'i dastalab bog'langan varaqalarni yerdan olib

¹ Polk (russcha; bir gala, to'p (qiz); olomon; qo'shin) — odatta diviziya yoki brigada tarkibiga kiradigan va bir necha batalon va rotadan tashkil topgan harbiy qism.

² Rotsnist (lotincha; rotnists yoki nemischa; Rittmeister. Ritt — otliq askarlar otyadi + Meister — boshlig) — Chor armiyasi va jandarmiyasida otliq askar ofitserlariga berilgan unvon (pilyoda qo'shinlardagi kapitan) va shu unvonga ega bo'lgan shaxs.

stolga do'qillatib tashlar, o'zi hamon gapirar, mo'ylovi asabiy

qimirlasa ham, «hurmatli», «qadrli», «azizim»larini qo'ymas edi. Vladimir Yakovlevich stoldagi dastalarga qarab ko'zini ololmay qoldi, ular hammasi bir xil kalta-kalta zarrin ipak ip bilan tang'ib bog'langan edi. «Marhamat qilib...» «Siz bilan bizning podshoh bog'langan edi. «Marhamat qilib...» «Garnizoningizda...» «Men hazratlari oldidagi burchimiz...» «Garnizoningizda...» «Men buning tagiga yetmay qo'ymayman...» singari uzug-uzug gaplar qulog'iga kirar, ammo qayerda o'tirganini unutayozgan edi. Zarrin ipak iplar... ko'ziga tanish ko'ringan iplar uni lol qilib qo'ydi.

— Menga bering bularni, janob rotnist, — dedi Vladimir Yakovlevich o'zini tutib olib, — men ofitserlar orasida astoydil tekshirish o'tkazishim kerak... — O'rindan turib dastalarga qo'l cho'zgan edi, rotnist uni to'xtatdi.

— Afv etasiz, qimmatli Vladimir Yakovlevich, bular bizda qoladi, — dedi yer tagidan qarab. — Tekshirishni biz o'tkazamiz, mana bu zarrin popuklar bizga fitmaning uyasini topib beradi!... — O'zidan o'zi juda mamnun rotnist bu payt Vladimir Yakovlevichning yuzi oqarib ketganini payg'amadi, u o'zi bilan o'zi band, o'z rejalariga o'zi qoyil edi, gapida davom etdi: — Ha, biz o'zimiz tekshiramiz, aziz Vladimir Yakovlevich. Siz esa garnizoningizdagi ahvol to'g'risida yozma izoh berasiz.

— Yozma izoh? Sizgani? Men sizga tobe emasman, rotnist. Kim bilan gaplashayotganingizni unutmag. Mahkamangizni hurmat qilib kelib o'tirbman, ammo meni tergov qilishni xayolingizga keltirmang!

U o'rindan turdi, rotnist mo'ylovini likillatib o'tiraverdi. — Lekin ahvolingiz bunday kibr-u havoga monand emas, azizim...

— Sizning ahvolingizga voy, rotnist! O'zingiz talvasada qaltirab o'tiribsiz. Mening esa qo'rqadigan joyim yo'q. Yaxshi qoling! — Vladimir Yakovlevich harbiycha chesht berib, shart burligancha chiqib ketdi.

Chiqib ketdi-yu, butun badanini sovuq ter bosgan, peshanasini hadeb sidirib artar, zarrin ipak tasmlar ko'z o'ngidan ketmasdi. Bu o'sha dasturxon popuklari... Yuliyanning sepi bilan kelgan o'sha baxmal dasturxonning popuklari. Bunday dasturxon shaharda boshqa hech kimnikida yo'q... Vladimir Yakovlevich muyulishda turgan izvosiga chiqib, holsiz gavadasini orqaga

tashladi.

– Paxom, qamchila.

Uyga kelgach, darrov bolalarning darsxonasiga kirib, Yuliya Nikolayevna chiqirdi. Komod ustidagi baxmal dasturxonning zarrin popuklarini ushlab ko'rib, onda-sonda qirqilgan iplarini xotiniga ko'rsatdi; voqeani batafsil aytib berdi. Yuliya Nikolayevnaning rangi quv o'chib, sarosima bilan eriga qarab qoldi.

– Valera?

– Shubhasiz...

– Endi nima qilamiz?

Vladimir Yakovlevich javob berolmadi, u eshikdan derazaga asabiy qadamlab yurar, yo'l-yo'lakay harbiy mundirini yechib, kamarini u yoqqa, gimnastyorkasini² bu yoqqa irg'itar edi.

– Axir, bu halokat-ku, Volodya, gapirsang-chi, – derdi Yuliya Nikolayevna yolvorib. Uning chuyak gavdasi yana ham kichkina bo'lib qoldi. – Bolaginanning butun o'qishlari ham, kelajagi ham... – U birdan o'qirib yig'lab yubordi.

– Yuliya, Yuliya... – Vladimir Yakovlevich yugurib kelib uning boshini ko'ksiga oldi. – Uyar bo'ladi, bolalar kirib qolishi bor, ko'zingni art.

– Ha, ha... Nima qilamiz, Volodya, jonginam?

– Biz uni bu xatari yo'ldan qaytarimiz, albatta. Valera aqli bola, lekin... lekin u qo'rqadiganlardan emas, shunisi yomon. Shunday bo'lsa ham biz uni bu yo'ldan qaytarimiz, Yuliya, amin bo'l. Bu – keyin. Hozir bo'lsa... – Vladimir Yakovlevich etigini ham yechib, apil-tapil fugarocho kiyindi. Komod ustidan narsalarni yig'ishtirib, dasturxonni sidirib oldi, g'ijimladi: – Hozir mana buni darrov yo'qotish kerak.

Yuliya Nikolayevna g'ijimlab oyoq ostiga tashlangan katta, qimmatbaho, qadrdon dasturxoniga qarab, butun yoshligi, butun umri g'ijimlab tashlangandek, bo'shashib kursiga o'tirdi. Shuncha yillik tinch, osoyishta hayotga zil ketgan edi.

¹ *Mundir* (*fransuzcha*: aslaha-anjom kiyimgan, go'zal; kiyim, libos) – harbiy yoki rasmiy kiyim.

² *Gimnastyorka* – tik yoki qaytarma yoqali, ustidan kamar bog'lanadigan ust ko'yalak (rasmiy harbiy kiyim).

– Ha, ha... – dedi Yuliya Nikolayevna mash'um bir falokatni sezgandek. – Yo'qotish kerak... Butunlay yo'q qilish kerak.

Yarim kechadan so'ng, bolalar uxlaganiga ishonch hosil qilgach, ular tugunni qo'ltiqlab asta chiqdilar.

Qaytib kelganlarida tong otgan edi. Sovuqdan, namdan junjilib, rangi ko'karib, birdan qarib qolgan Yuliya Nikolayevna yalong'och komodni ko'rib yana yig'lab yubordi. Uy huvillab qolgandek ko'rindi ko'ziga.

– Marhuma onandan qolgan bitta-yu bitta yodgorlik edi... Kelimimga tutarman, deb niyat qilgan edim, – dedi u pichirlab, o'ksib.

– Yuliya! – dedi Vladimir Yakovlevich norozilik bilan. – Ko'ngilchanglikning vaqti emas, axir. O'g'lingning boshi omon bo'lsa, kelinga sovg'a topilar. Yig'layverasammi! Mana men, ochig'ini aytaman, bir chekkasi, faxrlanayapman: shunday dovyurak, mustaqil bo'libdi, shayton.

– Ha, ha, Volodya... – dedi xotini yoshli moviy ko'zlari bilan yalingandek tikilib, – lekin uni qutqazish kerak, jon Volod-ya, qutqaz uni bu halokatli yo'ldan!

Vladimir Yakovlevich xotining boshini ko'ksiga olib, yosh bolani erkalagandek sochini siladi. Ular kundalik ishlariga kirishmoqchi bo'ldilar. Bolalar turdi, hovlida, oshxonada xizmatkorlar paydo bo'ldi. Uyuksizlikdan, hayajonlardan toliqgan Yuliya Nikolayevna hech narsa yuz bermagandek beparvo bo'lishga urnar, bir joyda o'tirib turishdan ham qo'rqar edi. Tuman ko'tarilib, quyosh charaqlashi bilan, xushchaqchaq hushtak chalib ko'chaga chiqib ketgan Valerian uni biroz tinchitdi: o'sha-o'sha Valera, hamma o'smir-laray sho'x, ziytak, quvnoq; unda na serdiqat o'ychanlik, na fanatizm¹, na sektantlikdan² darak bor. Yuliya Nikolayevna «revolyutsioner»³ deganda negadir avval mana shu xususiyatlarni ko'z oldiga

¹ *Fanatizm* – 1) o'z dini va e'tiqodiga ortiq darajada yopishib olib, boshqa har qanday qarashlarni rad etish, fanatizmlar fikr yuritish va harakat qilish; o'takergan mutassiblik, johillik; 2) biror g'oya, ish yoki mashg'ulotga butun vujudi bilan berilib ketish, mukkasidan ketganlik, o'ta ishqibozlik.

² *Sektant* – 1) biror mazhabga mansub kishi; 2) mazhabparast; 3) tor guruhga manfaatli bilan yashovchi kishi, guruhboz, guruhboz.

³ Inqilobchi.

keltirar edi. Valera bo'lsa... yo'q, Valera bola. Uni otasi o'z izmiga oladi, albatta, oladi.

Tushga yaqin Valera bilan Olimtoy yugurib kirib kelishdi. Ko'chalarda politsiya otryadlarining izg'ib yurishi, shaharda boshlangan tintuvlar, qamoqqa olishlar ular uchun yangilik emas, kutilgan hol edi. Lekin... lekin ularning yugurishdan qizarib ketgan yuzlarida sarosima asari yo'q emas edi. Hovidan o'guncha beparvor bo'lishga urinib, zinada, ayvonda, zalda hammaga avvalgidek odob va sipolik bilan salom berishdi-yu, Valeraning darsxonasiga yetar-yetmas birdan dukur-dukur yugurib, hovliqib kirib ketishdi.

Kirib yalong'och komod oldida to'xtashdi. Bir-birlariga tikilishdi. Valera yugurib borib xizmatkorlar xonasini aylanib, so'rab chiqdi:

– Bugun biznikiga hech kim keldimi?

– Yo'q.

– Hech kim kelgani yo'q.

Valera darsxonaga qaytib keldi-da, Olimtoyni yelkasi-ga qo'l tashlab, derazaga o'ychan qaradi:

– Dadam.

– Vladimir Yakovlevich! Qayoqdan bilasan?

– Garnizon. Ip bilan tang'ilgan varaqalar kazarmadan toptirib kelingan.

– Demak, Vladimir Yakovlevich...

– Jim. Hali hech narsa ma'lum emas. Lekin iz yashirilgan, bu aniq. – Valera yalong'och komodni ko'rsatdi.

Ular qaytib chiqqanlarida mehmonxona ostonasida Vladimir Yakovlevichga duch kelishdi.

– Salom, yigitlar, – dedi u tetik. U Olimtoyga qaradi, lekin ko'z o'ngida o'g'li: quyug qora sochli, uzunroq yuzli, manglayi keng, iyagi baguvvat, oltin pogoni bilan tugmalari yaltiragan kadedet mundiri tik gomatiga yopishib tushgan Valera otasiga osoyishta, dadli qarab turardi.

– Salom, Vladimir Yakovlevich! – javob berdi Olimtoy ham o'zini dadil tutib.

Orada aytiladigan gap ko'p edi. Vladimir Yakovlevich, chor amaldori, ularning podshoga qarshi fitnasini qo'llamoqchi emas, aksincha, bu ishlardan qattiq norozi, faqat yosh umrlari

xazon bo'lmasin, debgina, qo'pol xatolarini o'zlariga bildirmay tuzatdi, ularga qarshi birdan bir xavfli dalilni suvga oqizib qaytdi, ammo bu degan so'z...

Xullas, gap ko'p. Biroq Vladimir Yakovlevich bularni gapirish o'rniga ikki og'iz ahamiyatsiz hazil gap bilan o'tib keldi. Yoshlar ham hech narsa demadilar. Ikki tomon ham hamma gapni tushunib turdi-yu, kerak gap aytimadi. Aytilmagan gap orada sir bo'lib qoldi. Bu sir esa ularni beixtiyor ittifoqdosh qilib qo'ygan edi...

Politsiya umid uzdi, shekilli, shaharda tintuvlar ham, qamashlar ham kamaydi, ota-onaning bolalar taqdiri uchun bo'lgan tahlikasi ham asta-sekin so'na bordi. Valeraning darsxonasida ilgari gidek subbalar davom erdi.

Bir kun Valera Olimtoyni: «G'alati kitob ko'rsataman», – deb boshlab keldi.

– «Graf L. N. Tolstoy», «Nikolay tayov», – deb hijjatlantirib o'qidi Olimtoy sarg'ayib, titilib ketgan kitobchani ikki qo'llab tutib. – Nikolay? Qaysi Nikolay?

– O'zi! – dedi Valera ko'rsatkich barmog'ini shiftga qadab.

– Hozirgisini?

– Yo'q, avvalgisini. Lekin baribir emasmi?

– Tayov?! Xi-xi-xi... Ha, baribir, Tayov-a? Xi-xi-xi... – Olimtoy qah-qah urib kulib yubordi. – Tayov! Voy grafi tushmagur-ey!

– Menga ber, yirtasan, – dedi Valera kitobni olib, – bu menga qimmatga tushgan.

– Necha pulga olgansan?

– Pulga sotadimi buni, o'zbekning afandisi! Kadet korpusida oltinchi sinfga o'n ikki ball bilan o'tishim kerak edi. Buni to'shak ichidan topib olib, bahomni yetti balga tushirishdi. Endi bilingmi bahosini?

– Buni qanday qilib tag'in qo'lga tushirding?

– Sinf rahbarining xonasidan o'g'irladim.

«Sen qanday jur'at qilding so'roqsiz kirib olishga!» – deb do'q qilib kelgan edi: «Siz mendan qanday olgan bo'lsangiz, men ham sizdan shunday oldim, ora ochiq», – dedim.

– Shu bilan ora ochiqmisizlar?

– Ha, hozirgacha.

Olimtoy kitob varaq-lasa ham, kofe¹ ichsa yoki Valeraning fortepiano² mashqini ting-lasa ham hamon do'stini o'y-lardi.

– Menga qara, Valer, agar senga qalqon bo'lib turgan dvoryan otang bo'lmasa, shu ishlarni qilarniding yoki qo'rgar-miding? Ochig'ini ayt.

– Sen-chi? Sening otang dvoryan emas-ku?

– Men nima qilibman? Men senga ergashib yuritman, xolos.

– Demak, sen mendan ko'ra dovyurakrog-san.

– Men nodonman. Men tushunmayman... – dedi Olimtoy.

– Nimaga tushunmay-san?

– Mana, senga, masalan. Kechagi xatarli ishdan sen hech narsa yutganing yo'q. Lekin shuni qilganimizga xursandsan. Senga ergashib men ham. Nega? Bordi-yu falokat yuz bersa nima bo'lardi? Sen nimaga bag'ishlagansan hayotini? Ko'rdingmi qancha savol?

– Menda savol yo'q deb o'y-laysanmi? Lekin bilamanki, agar jon-dilingdan yaxshi ko'rgan bir ishing bo'lmasa, o'zingdan, o'z hayotingdan kattaroq, sening quvonchlar-ingdan, g'am-kul-fatrlar-ingdan yuksakroq bir nying bo'lmasa, ya-shashingdan ma'no yo'q. Bunday niyat yo'lida yengilish ham qat'iyat-ingni oshiradi, xolos...

Bunday suhbatlar davom etgan sari ota-ona ko'ng-lida g'ulg'ula ortar, lekin ular o'g'illar-ing uydan kam chiqayotga-nini ko'rib xursand bo'lishar edi. Yaqinda ta'tili ham tugaydi, Omskka jo'nar, o'qishlar bilan bo'lib tinchib ketar.

Ammo Valera bir kuni dadasi-dan yana garnizondagi ofitserlar kutubxonasi-ga kirish uchun Olimtoy ikkalasiga ijozat-noma yozib berishni so'rab qoldi.

– Kutubxona yopiq, – deb yolg'on gapirdi Vladimir Yakovlevich. Yolg'on bo'lib, uncha yolg'on emas, yaqindagi vogelardan keyin senzura³ kitoblarni qayta ro'y-xardan o'tkazi-

¹ Qahva.

² Forteplano (italyancha: forte – kuchli va piano – kuchsiz, sekin) – royal va pianinodoshlarning umumiy nomi.

³ Senzura (lotincha: censura – qadimgi Rimda senzor lavozimi) – 1) matbuot us-tidan nazorat qilib turuvchi davlat muassasi; 2) matbuot, sahna va shu kabilar uchun

shi kerak, ammo hozircha kutubxona ochiq edi.

– Bo'lmasa mana buni Sorokinga berib qo'ya olasizmi, dada? – deb iltimos qildi Valera bir kitob uzatib.

– Sorokin?

– Ha, praporshchik¹ Sorokinga.

– Bu nima?

– «Injil»². U «Injil» nashrlar-ing kolleksiyasini to'plar-ekan, so'ragan edi. Omskdan olib keldim, juda noyob nusxa.

Kitob chindan ham «Injil» edi.

– Xo'p, – dedi Vladimir Yakovlevich. «Xo'p» dedi-yu, o'zi buning «noyob nusxa»ligidan shubhalandi. Kechasi shubha-sini xotiniga aytgan edi, yana ta'na eshidi.

– Gaplashmading u bilan, Volodya. «Bu yo'ldan qaytara-man», – degan eding, urinib ham ko'r-mayapsan. Qutqaz, Volodya. Bir umrga armonda qolamiz...

– «Qutqaz!» – deysan, bu aytishga oson... – deb ko'rpa-ning ichida to'ng'illadi Vladimir Yakovlevich. – U yolg'iz o'zi bo'lsa ekan. Meningcha, bular – yuzlab. Balki, minglabdir...

O'g'iling ta'tili tugab, Omskka qaytib ketganidan keyin uyqusiz tunlar kamayib, ota-ona endi sal o'ziga kelganda, garnizonda Valeraning izi chiqib qoldi. Sorokin-ing polkidagi g'alayonlarni yashirish uchun Vladimir Yakovlevich katta boshi-ni kichik qilib, praporshchikni o'z himoyasi-ga olishga majbur bo'ldi. Keyin uni kishi bilmas iste'foga chiqarib qutuldi.

Valera otasi-ga ancha-muncha tashvish ortirib ketgan edi. Vladimir Yakovlevich chor amaldori bo'la turib, podshoga qarshi kurashga beixtiyor bosh qo'shayotganidan, ish tobora chuqurlashib, o'zining ikki yuzlamalarcha ishlay boshlaganidan darg'azab edi. Otasi-dan norozilik xatlarini olavergandan keyin, Valera bir kuni kutilmaganda bir sariq qizni yetaklab qaytib keldi.

– Mana, dada, qaylig'im.

– Katerina, – qiz tizzasini bukib salomlashdi.

– Gimnaziyada o'qigan. Biz turmush quradigan bo'ldik, –

belgilangan asarlar-ing, umuman, ommaviy axborot vositalar-ing markur muassasa-tononidan tekshirib, nazorat qilib tutilishi.

¹ Praporshchik – Sobiq Ittifoq armiyasidagi kichik ofitserlik unvoni.

² Injil (arabcha) – Alloh taoloning Iso alayhissalomga Jahonli farishta orqali og'zaki tarzda nozili qilgan kitobi. Nasroniylar-ing muqaddas kitobi.

deb tinmay gapirib ketdi Valera, — bir qo'ra qilib berasiz, cho'chqa bogamiz, batak yollaymiz, tovuq, o'rdak...

Bu kutilmagan bachkana gaplardan garang bo'lgan Vladimir Yakovlevich hech narsa deyolmay qoldi. Bosh silkiib «ha-ha», «xo-p-xo-p» dedi-yu, quloqlariga ishonib-ishonmay chiqib ketdi. Xotininga gapirib berdi. Yuliy Nikolayevna bu rejalarini ma'qullab: «Esi kiribdi bolanning, quyilpti, Xudoga shukur!» — deb atrofida girgition bo'lavergan edi, eri: «Bas qil! Javrama!» — deb stolni mushlatdi.

Bu uning Yuliy Nikolayevnaga umrida birinchi marta qattiq gapirishi edi. O'zi ham xafa bo'lib ketdi. O'g'li shunaga odammi? Ilgarigi Valera qayogda-yu, bu qayogda! Nahotki yozgan xatlari shunga undagan bo'lsa «Qaylig'im...» emish. Bu-naqa odamning boridan yo'g'i yaxshi emasmi? Shuni deb qatish tavakallarga borb, jon chekib yuribdimi? Yo'q, bu yerda bir gap bor! Valerian bunday o'zgarishi mumkin emas. Mana bu qiz... ta'sir qildimi? Gimnazistka...

Vladimir Yakovlevich kechasi bilan xonasida u yoqdan-bu yoqqa yurib chiqdi. Dilidagi ilashqoq g'ashlikni tarqatadigan biron fikr kelmasdi xayoliga. Tongga yaqin boshi ziday bo'lib, holsiz g'avdasini endi kresloga tashlagan edi, eshik g'iyq etib ochildi.

— Vladimir Yakovlevich...

Qarasa qarshisida haligi gimnazistka¹ turibdi. Oyog'ida shippak, kunduzgidan boshqacharoq... «Valerianidan yoshi katta» degan fikr o'tdi otaning ko'nglidan.

— Men bilib turibman, bu kecha uxlamadingiz, — dedi qiz. — Valerianing kechagi gapiga uxlayolmadingiz. Men sizni, xuddi shundaydirtiz, deb o'ylagan edim. Chindan ham siz bilan men bilgan haqiqiy Valeriani yo'qotish katta fojia bo'lardi.

— Men tushunmadim. Sizga nima kerak?

— U menga xatlarimgizni ko'rsadi, Vladimir Yakovlevich. Men uning do'stiman. Bilasizmi Valerian kim?

Vladimir Yakovlevich o'rmondan turdi. U sevinishni ham,

¹ *Gimnazistka* (yunoncha: gymnasion — qadimgi Gretsiyada ta'limni gimnazistka bilan qo'shib olib boruvchi o'quv-tarbiya muassasasi) — O'zbekistonda va ayrim xorijiy mamlakatlarda: bir qator fanlarni, odatda, umumiy fanlarni chuqur o'rganishga ixtisoslashgan o'rta umumta'lim o'quv maskani. *Gimnazistka* — gimnazistkaga o'quvchi qiz.

xafa bo'lishni ham bilmadi. Lekin kechagi gap shunchaki bir sinov ekanini paygab ko'ngli yorishgandek bo'ldi.

Mana buni o'qing. — «Kelin» kichkina bir gazeta parcha-sini uzatdi.

Gazetada: «Yoshlarga tayaning, janoblar!» — deb xitob qilinardi. Keyin, misol tariqasida, Omsk yaqinidagi o'rmondan bo'lgan temir yo'lchilar mitingida bir yosh yigitning qonli yak-shamba haqida juda ehtirosli nutq so'zlagani aytilgan edi.

— O'sha yigit bizning Valeriani! — dedi «gimnazistka».

— Bu qanday gazeta?

— Bu bizning yashirin gazetamiz.

— «Biz» deganingiz kim?

— Rossiya sotsial-demokratlari. Vladimir Yakovlevich o'rmondan turganda stoldagi sham lipillab so'nayozdi. Tun juda tinch, butun xonadon sukutga cho'kkan, tiq etgan sharpa eshitilmas edi.

— Bu Valerianing taqdiri. Katta taqdir... Siz chindan ham uning qaylig'imisiz?

— Yo'q, Vladimir Yakovlevich, — qiz qizarmadi ham, o'ng'aysizlanmadi ham. — Valerian Peterburga jo'nashi kerak.

— Qachon?

— Ertaga.

— Yekaterina! — Ota qizga intildi, yelkalaridan ushlab ko'ziga qaradi. Sham shu'lasida bu sirli, dovyurak qiz birdan unga o'z qiziday yaqin tuyulib ketdi. — O'rangizning oti nima?

— Anisimovna.

— Yekaterina Anisimovna, bu unga juda ham xavfli!

— U harbiy meditsina akademiyasiga qabul qilingan. O'qishga ketyapti, Vladimir Yakovlevich.

— O'qishga... Hozir Peterburgning nima ekanini bilaman.

Siz mendan shunga ruxsat olgani kelgannimisiz?

«Gimnazistka» ha degandek bosh egib, javob kutmasdan chiqib ketdi.

Ertasiga er-u xotin yuviniib-taranib, o'g'illarining oldiga chiqishdi. Valerian Katerina bilan gaplashib o'tirgan edi, o'rmondan turdi, «kechagi spektakl uchun» uzr so'radi. Vladimir Yakovlevich kecha kelgan o'g'li bilan endi ko'rishayotgandek, uning yana ham baquvvat bo'lib ketgan g'avdasini bag'riga bosdi.

– Valerian, qanday yo‘l tanlasang ham, sen bizning o‘g‘limizsan, biz seni yaxshi ko‘raniz, – dedi Vladimir Yakovlevich. Yuliya Nikolayevna qichqirib yig‘lab yubordi.

Lekin o‘g‘li uni suyab, yupatgandan keyin biron tinchlandi. Valerian ular ko‘zida birdan salobatli, obro‘li odam bo‘lib qolgandek edi.

– Sorokin polklarini nima qilaman, Valerian? – deb so‘radi otasi jiddiy. Valera baxtiyor edi. «Polklar!..» ular hozir bitta emas, ko‘p...

– Vijdoringiz amr etgan tomonga boshlayverasiz, dada, – dedi Valerian.

Bu kun oilalarida «fotiha kuni» deb nom oldi. Shu kuni Valerian «Sariq qiz» bilan birga Peterburgga jo‘nab ketdi. Ularni Omskacha Olimtoy kuzatib bordi. Yo‘lda yoshlar bora-borguncha ota-onalari haqida gaplashdilar. Valerian dadasi bilan o‘yining qandog‘ qilib dasturxonga tosh tugib kechasi Qilechiq soyga eilib tashlaganlarini kula-kula hikoya qildi.

O‘sha tongda hovli etagidan hovlilib chiqib kelgan Gavril bilan Elekbey Olimtoyni ko‘z oldidan yalt etib o‘tdi-yu, lekin poyezdda u bu haqda so‘z ochmadi.

– Yaxshi dasturxon edi, – dedi Valera hazillashib.

– Menda uning popugidan bor, – dedi Olimtoy, – bir dasta

varaga bilan esdalikka yashirib qo‘ygannan!

– Esdalik emish-a, o‘zbekning afandisi! Uni darrov yo‘qib yubor. Reaksiya endi quturadi, – dedi Valerian.

U Omskda xayrlashayotib ham Olimtoygga yana shuni uqtirdi.

Ko‘p o‘lmay, haqiqatan ham, qama-qama, ta‘qib, tintuvlar avj olib ketdi. Eski ishlar, bir vaqtlardagi shubhalar, shu jumladan, «dasturxon popuklari» masalasi ham boshqatdan qo‘zg‘ala boshladi. Boshqa xonadonlar qatori Vladimir Yakovlevich-nikiga ham tintuv kelib ketdi. Uning «hummatini qilib» tintuvni rotmistrning o‘zi boshqardi. Keyingi oylarda ko‘p imtiyoz va rotmistrning qo‘shimcha huquqlarga ega bo‘lgan politsiya boshlig‘i shirin so‘zlarini hamon tashlamagan, bu so‘zlar ko‘proq kesatib bo‘lib eshitilar edi.

– Shunchaki ko‘p qatori, rasmiyat uchun, azizim... – deb yurib u butun xonalarni alg‘ov-dalg‘ov qilib ketdi. Hech narsa

topilmadi – ikki kun avval bu yerga Olimtoy kelib, «profilaktika» qilib ketgan edi. Umuman Olimtoy hamma narsadan xabardor, ayniqsa, Omskdan qaytganidan keyin, politsiyaning kundalik rejalarigacha oldindan biladigan bo‘lib qolgan edi. U rotmistrning bir yildan beri o‘sha popukka osilib, podshollikning mukofotini olish dardida yurganini ham bildirdi. Vladimir Yakovlevich oilasiga soya tushirmaslik kerakligini ham bildirdi, chunki bu oila Valerian bilan, Valerian esa markaz bilan bog‘liq. Shularni o‘ylab, Olimtoy, avvalo, qo‘shnilari Gavril Afanasevich bilan gaynatasi Elekbeyni ko‘z tagiga oldi. Bir-birlarini ham, Vladimir Yakovlevich singari martabali hamsaharlarini ham doimo chohga itarish payida yurgan bu ichi qora meshchalar shunday g‘alayonli kunlarda payidan foydalannasliklari mumkin emas edi.

Haqiqatan ham, Olimtoy o‘ylagancha bo‘ldi.

Gavril bilan Elekbey qora uyda qimiz ichib kechalari bilan uzog‘ maslahatlashgandan keyin, bir kuni yetaklashib politsiya mahkamasiga ketdilar. Ular mehmonga otlangandek eng yaxshi kiyimlarini, Gavril qunduz yoqali to‘nini, Elekbey bo‘lsa tulki tumog‘ini kiyib olgan edi. Avval: «Nima deyimiz, yolg‘on-yashiq qo‘shamizmi, suyunchisiga nima so‘raymiz, qaysi eshikdan qanday kirib boramiz?», – deb mahkama atrofidan anchagacha aylanishdi. Keyin tavakkal qilib kirib borishdi.

– Fugoroning osovishi, huzur-halovatimizning posboni, janob rotmistr, faqirona duoyi salomlarimizni qabul qilgaysiz! – dedi Gavril Afanasevich ostonada egilib qo‘lida telpagini polga tegizarkan. Rotmistr uning paxmoq sochi orasida yitilla-gan yorg‘oq boshidan jirkantib, aftini burustirdi-yu, yonidagi Elekbeyga ko‘zi tushdi. Elekbey siyrak soqolini tutamlab, erib ketgudek iljayib turardi.

– O‘! Sen Elekbey-san-ku? – dedi rotmistr quvonib. – Men hozir senga odam yubormog‘chi edim, o‘z oyog‘ing bilan kelibsan. – Stoldagi qo‘ng‘iroqchani jiringlatib, eshikdan kirgan ikki mirshabga imo qildi, mirshablar og‘zini ochib qotib turgan Elekbeyning qo‘liga kishan soldilar.

– Men... biz, mirzam...

– Sart¹ muallim sening kuyovingmi? – so‘radi rotnistr.

– H-h-ha, ha.

– U bizning huzurimizga o‘zi kelib iqrar bo‘ladi. Mana! – politsiya boshlig‘i zarin dasturxon popugi bilan tang‘ilgan bir dasta varaqani ikki qo‘lida tilday salmoqlab ko‘rsadi. – Hammasini o‘zimga qilganim, deyapti. Bir o‘zi qilgan bo‘lishi mumkin emas. Mana, masalan, sen uni Buxorodan olib kelib, uyingda yashirgansan. Mana buni ham o‘tov keragasiga tiqib saqlagansanlar, – rotnistr varaga dastasini yana salmoqladi. U omadidan o‘zida yo‘q mamnun edi. Urinishlari bekor ketmadi: mana dalil, mana fitnachi! Endi uning yuzi yorug‘.

– Olib chiqing! – dedi u.

Eleboy u yoq-bu yoq‘iga alanglab ikki yonida ikki mirshabni ko‘rdi, xolos. Qo‘shnisi Gavriila allaqachon g‘oyib bo‘lgan edi. Qachon sirg‘ilib chiqib ketdi, hech kim bilmaydi.

Ochil buva bilan Azimjon quloqlari bitib Samargand aeroportiga qo‘nganlarida kun nayzaga kelib, lojivard minoralarning soyasi kaltagina bo‘lib qolgan edi. Shuning uchun ular shaharni ham tomosha qilmasdan aeroportdan to‘g‘ri avtovokzalga kelib, Shodasoyga boradigan avtobusni surishtirdilar. Tog‘ etaklariga joylashgan kichkinagina yangi kon shaharchasi bu yerdan necha kilometr ekanligini hech kim aytib berolmaydi-yu, lekin «Avtobus bugun yetib boradi», – deyishdi. Mehmolar apil-tapil choy ichib, bittadan noni po‘lotini belboqqa tushirgach, bilet kassasiga borib navbatga turishdi.

Avtobus tiqilinch emas, kursilar yumshoq, derazadan soylar, ko‘priklar, kolxoz nomlari yozilgan ark-darvozalar, podalar, allaganday qizil tuproqli qiyaliklar lip-lip etib o‘ta boshladi. – Buva, Olimtoy tog‘arni keyin turmada o‘ldimi? – deb so‘radi Azimjon.

– Yo‘q, lekin o‘shandani keyin o‘n-o‘n besh yil umri avaxtada², surgunda o‘tdi. Faqat inqilobdan keyingina Xorazmdan Chorjo‘yga kema haydab, Olimtoy darg‘a degan nom chiqardi. Komila bir yasharigida unni Amuda Xorazmdan o‘qishga

¹ Sart (forscha: sarlavha, karvonboshi, savdogar) – Chor Rossiyasi hukmronligi davriga hozirgi O‘zbekiston hududidagi mahalliy xalqqa yevropaliklar tomonidan berilgan nom.
² Avaxta (nemisch: Hauptwache – bosh, asosiy qorovul) – qamoqqa hukm qilingan harbiy xizmatchilar saqlanadigan joy, qamoqxona.

ketayotgan yigirmatacha yosh-yalang bilan birga bosmachilar chavablab ketishdi.

Azimjon, bu voqea hozirgina bo‘lib o‘tgandek, ko‘ngli buzilib, anchagacha indamay bordi.

– Sherigi-chi. Valerian, u tirikmi?

– Yo‘q. Darvoqe, sen Kuybishev deganni eshitganimisan?

– Ha, – dedi Azimjon, – urush vaqtida radioda bu shaharni ko‘p gapirishar edi. Moskva o‘rniga biron vaqt poytaxt ham bo‘ladi, shekilli.

– Ha, balli. Volga bo‘yida. Bu shahar o‘sha Valerianing ismiga qo‘yilgan. Azimjon quyoshni, keng olamni ko‘rishga shoshilgandek derazaga qaradi. Avtobus tog‘ vodiysiga kirib bormoqda edi. Bug‘doyi o‘rib olingan sap-sariq qirlar tugab, uzoqda qorayib ko‘ringan haybati tog‘lar tez yaqinlasha boshladi. Ular cho‘qqidagi qora bulutlar bilan birga bostirib ketar, oldindagi asfalt yo‘l esa burilib-buralib borib, salqin yomg‘ir hidi kelib turgan ungurlarga kirib yo‘qolar edi.

Azimjon bobosiga yondan qaradi. Yorug‘ deraza oldida, uzoqdagi shafaq qarshisida Ochil buvaning sersoqol, keng peshanali, keksa qiyofasi xuddi qadimiy bir haykalday bo‘lib ko‘rindi. «Bobonga agar haykal qo‘yilsa, jabaynikidan ham haybatliroq bo‘lib chiqardi...», – deb o‘yladi Azimjon.

Tog‘ oralig‘iga qish erta keladi. Bu yerda hozir kech kuz. Tabiat so‘lmoqda. Yon bag‘irlardagi qoyiragan o‘tloqlar yomg‘irdan qorayib, jilg‘a izlari bilan tilkalanib ketgan. Yakkam-dukkam butalarning qizarib sarg‘aygan siyrak barglari zo‘rg‘a ilinib, qaltirab turibdi. Bulut orqasiga yumalagan qirmizi o‘flob ham yonib tugamoqda. Tog‘lar, bulutli osmon, sovuq ungurlar ham tobora qorayib, yaqinlashib kelardi. Bu o‘ychan, tinch o‘lish edi, vaqtning o‘lishi, kuzning, kunning, daraxtlarning o‘lishi...

– Buva, o‘lim hech ko‘z oldingizga kelganimi? – dedi Azimjon.

– Ha

– Qo‘rqmaysizmi?

– Nega qo‘rqmas ekaman! Qo‘rqgan paytlarim bo‘lgan. Sendayligimda ba‘zan chunon vahima bosardiki... Lekin o‘limda o‘lim bor ekan, bolam. Yashashdan murod – o‘sha vahimani yengish...

– Qanday qilib?

Bobo uzoq umrini, behisob urug'-aymog'i, oilasini o'y-lardi.

– Agar qarilik birdan bostirib kelisa bormi, bolam, – deb salmoqlab gapirdi u, – bu juda katta kulfat bo'lardi odamga. Shukurki, u ko'p ehtiyotkor, sekin-asta, bildirmasdan yetib keldi. Rahmat unga bu mehribonligi uchun. U yetib kelguncha men ko'p narsani tushunib oldim. O'limni ham...

– O'limni ham.

– Ha. Gap shundaki, o'lim ostonasida odamning vijdoni sergaklashadi. Xuddi nashlarday o'tkir bo'lib qoladi. Vijdoningni sadosi butun dunyoning ovozi qo'shiladi...

– Q-qanday qilib?.. – peshanasini tirishtirdi Azimjon.

– Mana sendayligimda o'lim mendan hali juda uzoq, lekin men undan qo'rqardim.

Chollar: «Hech kim bu dunyoga ustun bo'lmaydi», – desa, ularning bu sovuqgonligidan butun vujudim qalitraib ketardi: «Nega? Hamma o'ladi, men ham... Men o'lib ketaman-u, mensiz yana bahor kelib, mensiz yana bog'lar gullayveradimi! Men o'lib ketaman-u, mensiz bu o'tloqlar, bu gullar atrini burgsitib, shabadada tebranib yashnayveradimi! Bu tog'lar mangu savlat to'kib turaveradimi! Tonglar otadi, soylar sharaqlab oqadi, qizlar qah-qah urib kuladi, mensiz, mensiz! Bari mensiz! Bu qanaga adolat-sizlik!» Ba'zan shayton g'uluviga quloq solib, bir falokat yuz bersa-yu, olamda mendan keyin hech narsa qolmasa, balki, o'lim bu qadar alamli bo'lmasdi, – derdim ichimda.

– O'lgandan keyin hech narsa qolmaydi... – dedi Azimjon, derazaga qarab, – boylik ham, tabiat ham, odamlar ham, hech narsa, hech narsa... o'ylash ham, kulish ham, bilish ham kerak emas... O'tmish, kelajak, hammasi mutlaqo ma'nosiz bo'lib qoladi.

– Yo'q, bolam, ma'nosiz bo'lib qolmaydi. Mana, yillar o'tib dildimdagi o'sha tahlika asta-sekin o'cha boshladi. Hozir men o'limga u vaqtdagidan ko'ra ancha yaqinman, balki ostonasida turtibman, ammo undan qo'rqayotganim yo'q. Nega?

– Nega?

– Chunki hozir men bo'm-bo'sh ko'zaday bir narsaman. Ichimdagi hamma yaxshilik, butun kuchim, fazilatlarim, o'yim,

fe'lim, mehrim, haroratim – hammasi atrofidagi odamlarga o'tib keldi. Butun umring bolalarining, nevaya-yu evralarining umrini, qilgan ishlariga singishib qolarcan. Men odamlarga, bolalarimga, qilgan ishlarimga batamom o'tib bo'ldim. Lekin armonim yo'q emas, bolam.

– Bearmon odam...

– Qarilikda odam ko'proq xotiralari bilan yashaydi. Kelajak yo'q. Ba'zan yolg'iz xotiralar bilan qolasan. Bordi-yu xotiralaring ham arzigulik bo'lmasa-chi! Bordi-yu o'tgan damlaringni eslashga nomus qilsang-chi – bu juda og'ir, bolam, bu keksalik emas, bu zinn-ziyo, zulmat! Mening yorug' xotiralarim ko'p, lekin bearmon odam emasman. Hali bolalarimga beradigan jindik yurak qo'rim bor. Ular ko'p, men bitaman. Biri yaqin, biri ko'zdan uzoq. Biri jo'jabirday jon, biri yolg'iz. Mana Akbarali, senga xolavachcha bo'ladi. Yanglishmasam, yetti yil bo'ldi ko'rmaganimga... Yetim narsa edi!

Bu vodiya kuz osmoni har nafasda o'zgarib turarkan. Teparoqqa chiqqan quyosh charaqlab ko'rindi. Tog'ning podalar o'tmagan kungay bag'rida parcha-parcha bulut ko'lankalari suzib yurardi. Ufqda pastak bir cho'qqiga qo'ngan kechki o'tob yupqa bulutlarga oltin tig'larini sanchib, ularni zarrin, shaffof qilib ko'rsatar edi. Avtobus soyliklar bo'ylagan asfaltidan yugurib, hademay archazor daraga kirib bordi. Bu yer soya-salqin, quyosh ko'rinnas, osmon yorug' bo'lsa ham, pastda oqshom qorong'isi, g'ira-shira bosib kelmogda edi.

Ana, tog' oralig'idagi yassi qiralarda kichkinagina kon shaharchasi. Tikka jar tagida tosh yumalatib shovullagancha Shodasoy oqadi, nar'gi sohildagi yalang'och teraklarda qarg'a galalari qishni chorlab timmay qag'illaydi.

Ochil buva yetti yil avval kelganida bu joy jilg'a bo'yi-dagi qadimiy qurama bir qishlog'-u yoniga yangi solingan bir nechta uzun-uzun, pastak baraklardangina iborat edi. Hozir ko'rkan shaharcha bo'lib ketibdi, ikki-uch qavatli tosh uylar uzoq-dan oqarib ko'rinadi. Ko'chalar tikka tog'ni qirgib allaqayog-larga chiqib ketgan keng asfalt yo'llarga tutash, tumuka tomlarda televizor antenalar...

Mehmonlar yetib borguncha qorong'i tushdi, ko'chalarda qizg'ish xira chiroqlar yondi.

Avtobus aylanib yurib, shaharchaning notanish bir joyiga borib to'xtadi. Yo'lovchilar darrov tarqab ketdi. Ochil buva ustboshini, tepagini qoqib, xurjunini yelkasiga olgach, Akbaralining ko'chasini mo'ljallab yo'l boshladi-yu, ancha yo'l bosgandan keyin dabdurustidan adashib yurganlari ma'lum bo'ldi.

— Shahar o'zgarib ketibdi... GES mahallasi deylardi, — deb o'zini oqlashga urindi Ochil buva.

Ko'chalar kamqatnov. Ishchi shaharchasi barvaqt oromga tolgan edi. Birovni to'xtatib: «GES mahallasi»ni so'taganlarida u kishi shaharning butunlay boshqa bir chekkasini ko'rsatdi. Notanish ko'chalardan aylanib, maydonlarni tikka kesib, uyerga yetib borgunlaricha tun yarim bo'lay deb qoldi. Derazalarda chiroq yo'q, onda-sonda ko'cha fonarlari qizarib yonar, biron kimsa ko'rmas edi.

Ochil buva birdan tezlab ketdi — u tanish ko'chadan chiqib qolganini payqadi. «Ko'zim o'tkir hali, esim joyida!» — deb maqtana boshladi. Yukini yelkasiga ko'targan Azimjon zo'rg'a yetib yurardi.

Bir mahal Ochil buva qorong'ida ariqdan sakrab bir derazani taqillata boshladi. «Shu ekan-da», — dedi Azimjon ichida sevinib. Uy pesttoqi puxta ganchlangan, uchta katta derazasi ko'cha tomonda, tarmovlari ham, ko'cha eshigi ham qizilga bo'yalgan... Lekin ichkaridan hech kim javob bermadi. Ochil buva yana qattiqroq taqillardi.

— Shuni o'zi?

— Ha, shu. Men bironing eshigini bilmay taqillatammi, bolam. — Yana taqilladi. — Konchilar shunaga qattiq uxlaydi o'zi.

— Hoy, kim kerak sizlarga? — dedi narigi betdagi yo'lkadan o'tayotgan bir yigit. Jononni kuzatib qaytayotgan bo'lsa kerak, shoshib ketib borardi.

— G'oziyev shuyerdan turadimi? — dedi Ochil buva. Akbaralining familiyasi G'oziyev edi.

— Yo'q, muzey bu, muzey! — dedi yigit to'xtamasdan.

— Muzey?!

Yigit shoshganicha jo'nab qolgan edi. Qanaga muzey, muzeyi nimasi? Yana derazani taqillatishdi. Sado chiqmadi. Qayoqqa yurishni bilmay, anchagacha turib qoldilar, ko'chada bironta yo'lovchi uchramasa-ya...

— Vaqt kech-da, vaqt kech... — dedi Ochil buva xurjunini bu yelkasiga olib. — Menga gara, bironta mehmonxonasi bordir, borib yotaylik, juda toliqdim. Ertaga birgap bo'lar...

Mehmonxona tez topildi: chiroqlar ko'proq tomonga yurishgan edi, katta chorrahadan chiqishdi, undan sai narida ikki qavati jo'ngina mehmonxonaning viveskasi ko'rinish turardi.

Navbatchi, xushnuomalagina, uyqusiragan bir kampir, ularni yo'lakning narigi boshidagi katta xonaga joylashtirib, choy damlash uchun objo'shni qayerdan olishni ham ko'rsatib qo'ydi. Yaxshi uyqubop joy ekan. Bir qavati derazadan uzoqdagi tog' daryosi Shodasoyning bir me'yorda shovullashi eshitilib turibdi.

— Mana, — dedi o'z ko'nglini o'zi ko'tarib Ochil buva, — shukur, yetib keldik. Bemalol dam olaylik. Akbaralini bo'lsa ertaga topib olamiz, hech qayoqqa ketmaydi. — U etigini yechib, odaticha karavotga chiqib chordona qurdi. Shunday bir o'tirib soqolini tutanlab chapga buramasa nafas rostlaganday bo'lmas edi. — Lekin muzey eshigini qoqqanimiz qiziq bo'ldi, — dedi u yana, — shahar juda ham o'zgarib ketibdi-da, a?..

Charchagan Azimjon yelkasini qisdi. U qo'l yuvgach, qiyig'ini stolga yozib, non sindirdi, xurjunni yoniga tortib kav-lashitra boshladi. Ochil buva nafas rostlagach tunuka choynakni olib, choy damlagani chiqdi.

«Kubovaya» deb yozilgan xonani ochsa, hammom-dagidek issiq hovu gap yetib yuziga urdi, burchakda katta bak sharaqlab qaynab yotar edi. Ochil buva choyni achchiqgina qilib damlab, orgasiga qarasa, bir odam qaynoq suv olmoqchi bo'lib piyola tutib turibdi.

— Choy quyib bera qolay, — dedi.

— Suv ham bo'ladi, dori ichmoqchi edim, — dedi haligi odam. Ochil buva uning yuziga qaramadi, bug' ichida ko'rib ham bo'lmasdi.

— Choy yaxshi, tuting piyolangizni, savobtalab odammiz, — to'latib quyib berdi, choyni xushbo'y hidi dimoqqa urdi.

— Rahmat, — dedi notanish odam.

Ochil buva choynagini ko'tarib yo'lakka chiqqanda, haligi odamning tovushi qulog'iga tanishdek tuyilib, to'xtab qoldi. Qaytib kirmoqchi edi, u odamning o'zi chiqib, lim-lim to'la

piyolasiga tikilgancha yonidan o'tib ketdi. O'tib ketdi-yu, nari-roqqa borib u ham to'xtadi. Lekin orgasiga qayrilib qaramadi, choling to'xtab turganini sezgan edi.

— Menga qarang, bolam, — dedi Ochil buva u tomon yurib, u odam ham o'girdi. Ochil buva shundoqgina ro'parasiga borib to'xtadi. Ular bir-birlarining yuzlariga tikilib qolishdi.

— Sen... — dedi Ochil buva sekin, undan ko'z uzmagun holda egilib, issiq choynakni yoniga, poyondoqga qo'ydi. Yana tikilib qolishdi. Yo'lakning u boshidagi chiroq ularning yuzlarini xira yoritardi.

— Buval — deb xunuk qichqirib yubordi haligi kishi, piyola qo'lidan tushib sindi. Ular quechoqlashib ketishdi.

Bu — Akbarali edi. Ochil buva uni zo'rg'a tanidi. Vaqt ko'p o'tganidan emas, yetti yilda odam munchalik o'zgarmaydi, O'ttiz yoshida bunchalik qarimaydi. Akbaralining hayotida, shubhasiz, bir musibat yuz bergan edi. Uning suyagi qolibdi, xolos. Yonoqlari turtib chiqqan, oq oralgan soch-soqoli o'siq, ko'zlarida nur yo'q. U gapirmay qoldi, ko'z tagidagi ko'k xaltachalari titrab, yig'lab yubordi.

— Kasalmisan, bolam?

Akbarali yengil bilan yuzini to'sib, bosh silkidi: «Yo'q».

— Qamogdan chiqdingmi? — dedi Ochil buva tikka qarab. Akbarali bosh qimirladi:

«Yo'q».

— Nega buyerda yuribsan? Mehmonxonada...

Akbarali chuqur botgan ko'zlari bilan bobosiga iztirobli tikildi: «Hali hech narsadan xabaringiz yo'q ekan...»

— Hammasini aytib beraman. Sizga aytib beraman, buva...

— Uzoq gapmi?

— Uzoq gap.

— Biz seni qidirib yuribmiz... Azimjon ham shu yerda.

Akbarali tushumadi: «Nega qidiradi? Azimjon kim?»

— Azimjon-chi, senga amnavachcha bo'ladi. Chet eldan...

Seni ko'rgani keldi.

Akbarali tushumadi. Uning chalkash, zaif o'ylari boshqa yoqda ekani yuz ko'zidan bilinib turardi.

— Buva, sizga aytib beraman... fagat sizga. — U Ochil buvani o'z xonasiga yetakladi. Xona g'ira-shira, sovuq, bir stol,

bir karavot; allaganday qo'lansa hid anqir edi. Ochil buva dera-zani ochib xonani shamollatgach, Azimjonni chaqirib keldi. Azimjon patnisi non-choy ko'tarib kirdi. Tanishgan bo'ldilar, Akbarali unga tikilib turdi-yu, indamadi, kimligini bilolmadi, chog'i. Azimjon ham qarindoshini boshqacha tasavvur etgani uchun, hozir uni ko'rib birdangap topolmadi.

— Gapir, — dedi Ochil buva. Uning charchog'i ham, uyqusi ham qochgan, ko'ngli bir shumlikni sezganday, keksa, horg'in yuzini betogatlik ko'lanikasi goplagan edi.

Xullas, do'starim, Akbarali gissasiga ham navbat yetdi. Lekin shu payt xayolimga bir rivoyat kelib, u ham shu dafdardan o'z o'rmini talab qilyapti. Shuning uchun ruxsatigiz bilan, avval.

RIVOYAT

Toshbaqa sudralib bormoqda.

U butunlay tuproq rangida. Bo'yinlari burushgan, ko'zlari o'lik. Joni bor. Qimirlaydi. Qayoqqa borayotganini bilarmikin? Muncha sekin qimirlaydi? Qoni sovuq bo'lsa kerak-da. Bunday jonivorlar o'lik yerning o'zi yaxshi emasmi?..

Toshbaqa bir zamonlar toshbaqa emas ekan. Uddaburon va chaqon, xushbichim maxluqlardan biri ekan. O'tloqlarda mayin barralardan tamaddi qilib, yaproqlarda yitillagan shabnam tomchilaridan changog'ini gondirib, ko'm-ko'k osmonga tikka qarab, jonivorlar orasida ko'rkam va mag'rur, hayotning zavqini surib, doriomon yashab yurar ekan.

Kunlardan bir kun Changali Mozandaron tomondan yirt-gich hayvonlar mo'r-malaxdek bostirib kelib, jonivorlar o'rtasida jang-u-jadal, harb-u-zarb boshlanibdi. Lak-lak lashkar ketidan lashkar kelibdi, askar ketidan askar, jonivorlar bosqinchi yirt-gichlarni dam orqaga surib borib, dam o'zlari chekinib, ko'p qurbon berishibdi, qirq yil qiron bo'lib, tog' etaklaridagi yashil o'tloqlar qizil qonga belanibdi.

Qumursqadan tortib filgacha, katta-kichik har bir maxluq urushning taqdirini hal qiladigan bir payt kelganda, yonidagi sheriklarining halok bo'layotganini ko'rib, toshbaqaning ko'ngliga bir shumlik, bir g'uluv oriladi: «Menga navbat kelyapti-ku, o'lib ketaveramanmi?!»

Osmon juda tiniq, banoras ekan. Yashil o'tlar, rang-ba-rang gullar mayin shabadada asta tebranib, hayotning nash'asini ko'z-ko'z qilarmish.

«Yo'q, yo'q, men o'lmayman!» – debdi toshbaga. Debdi-yu, yana jangga kiribdi. Lekin yashin chagnab, yer titrab, yana yovning qo'li baland kela boshlaganda, uning yuragiga yana g'uluv tushibdi. Shu bir zumlik tahliladan qaltirab ketgan toshbaga o'zini beixiyor safdan chetga olib, yo'l yogasidagi toshlar orasiga yashiribdi. Do'stlari buni payqamay, yovga qarshi qonli jangga kirib ketaverishibdi. Toshbaga esa toshlar orasidan boshini chiqarib jang suromiga quloq solib yotibdi. Alamli far-yodlar, yirtqichlarning dahshati bo'kirishlari, do'stlarining o'lim oldidagi yolvorishlari eshilibdi. U esa «Bo'lar ish bo'ldi», – deb titrab-qaqshab yotaveribdi, endi qaytib chiqsa do'stga ham, dushmaniga ham ei bo'lolmasligini bilibdi.

Yana qirq yil qirg'in bo'lib, ko'p do'stlari o'sha maydon-da halok bo'lib ketibdi. O'z yeri uchun jonini tikkan jonivorlarni yov yengolmabdi. Dushman chala o'lik lashkarlarini sudrab chekinibdi. Bulutlar tarqab, charqqlab oftoq chiqibdi. Jang suronlari tingan xushavo o'tloqlarda yana qo'zi-qulunlar o'ynoqlab, qushlar sayray boshlabdi.

«Endi xavf o'tib ketdi, men ham asta chiqay-chi», – deb bizing toshbaga ham bir qimirlagan ekan, yotgan joyidan silji-yolmabdi. Qo'l-oyog'i, boshi qimirlamish-u, o'zi siljiyolmas-mish. Qarasa, qirq yildan beri pisib yotaverganidan, tagidagi tosh bilan ustidagi tosh bir-biriga et o'tib, tutashib ketibdi. Boshi bilan qo'l-oyog'igina chiqib yotgammish.

Endi nima qilishi kerak? Ost-ustiga qoplanib qolgan toshlarni ham sudrab, ikki qadam yo'lni bir necha kunda zo'rg'a bosib, to'rt oyog'lab yonidagi yo'lga chiqibdi. Chiqsa, buni hech kim tanimasmish, tosh, deb o'tib ketaverishibdi. Birov tanisa ham, nima derdi, nima deb tushuntiradi? Undan ko'ra, endi u hech kimga indamagani, uni hech kim tanimagani ma'qul. Shunday yolg'iz, kimsasiz, tosh ichida yashashga to'g'ri keladi. Biroq yashash uchun ovqat yeyish kerak. O't ichiga kiray desa, to'ng'atilib qolishdan qo'rqadi. Shuning uchun yo'l yurit: «Onda-sonda tikanlarni yerman», – deb, jonsiz sahrolariga chiqib ketibdi.

O'shandan beri uning oti toshbaga ekan.

Osmonni ko'rmaydi, oftohni ko'rmaydi, bir umr yolg'iz, tosh kosalarini tavqi la'natdek sudrab olandan o'tib ketarkan. Bolalari ham qalqon ichida tug'ilib, azob bilan tosh sudrab yashab, tosh ichida azob bilan o'tib ketar ekan. O'sha bir zumlik qo'rqoqligi uchun ko'proq azob tortsin deb, Xudo ham uning umrini hammanikidan uzun qilgammish. Bu azoblardan uning yuzlari doim burushgan, jonsiz ko'zlari hamma vaqt yerda, rangi esa tuproq bilan teng, bir yashil barg dardida sahiro kezib, to'rt yuz yildan beri imillagani-imillagan...

Toshbaga hamon sudralib bormoqda...

QISSA

«Eng dahshatli yirtqich – quyvon».
Nasriddin Afandi

Akbarali kutilmaganda, kechasi kirib keldi. Usti boshi ho'l, etiklari loy, soch-soqolidan yomg'ir suvi tomardi. Qorong'ida yuzlari ogarinqirab ko'rindi, xuddi nangarchilik kuz kechasini boshlab kirgan edi dahlizga.

Shu kunlari tushida ham, o'ngida ham Shodasoyi ko'rib, yolg'iz ichki o'tirgan Sharofat xola o'g'lining yuziga tikilibroq qaramadi ham – keksalikdagi birdan bir shirin orzusining ushali-shidan ko'ngli bo'shashib, yig'lab yubordi. Nihoyat! Nihoyat Akbaralisi va'dasining ustidan chiqib, uni olib ketgani kelibdi. Axir, Akbarali bir yildan beri «Sizni Shodasoyga olib ketaman», – deb va'da berib keladi. Mana nihoyat, orzusi ushaladigan bo'ldi – Sharofat xolaning. Shodasoy, ona yurt!

Sharofat xola Shodasoydan chiqib ketganiga to'rt yil bo'lgan bo'lsa jonaion tog' daralari bir kun ham ko'z o'ngidan ketgani yo'q. Aslida o'zi Akbaralining dadasidan keyin ikkinchi erga tegishi ham, Shodasoydan chiqib ketishi ham xato bo'lgan edi. Kimsan Ochil buvaning sevgan kelini, beva bo'lsa ham, o'g'li bilan binoyidek yashab turgan edi, ikkinchi eri rahmatlik, boshini aylantirib, qayoqlarga olib ketdi. Buni urug'laridan hech kim yuziga solgani yo'g'-u, lekin yo'qlamay qo'yishdi. Ayniqsa, ikkinchi eridan ham beva qolgach qiyin bo'ldi unga, endi ich-

etini yeb, Shodasoyini o'ylagani-o'ylagan. Bu uzoq shaharda to'rtinchi qavatdagi huvillab yotgan ikki xonali kvartirada yolg'iz o'zi, shu yoshida... Yana o'sha kondagi Akbaralisiga suyanib qolgan edi.

— Keldingmi, aylanay bolam, — deb g'irg'itton bo'ldi Sharofat xola shuncha sarg'ayganlarini bir zunda unutib. U yurak kasali, o'pka qisishidan yuzlari biroz soliq, ikki erining dog'ida sochlariiga barvaqt oq oralagan, lekin ko'zlari tiyrak, chehrasidan juvonlik husni qochmagan bo'ydorgina ayol. Uzoq ivirsidi, tinmay gapirdi, o'g'lining etigini tozaladi, yopinchig'ini siqib qoziqqa lildi, choy damladi...

Bir vaqt qarasa, Akbarali suyanib o'tirib uxlab qolibdi. Sharofat xola shundagina uning kelgandan beri og'iz ochib bir gap aytmaganini esladi, shundagina uning qutsiz yuzini ko'rib, qo'rqlib ketdi.

— Charchabdi, bola faqir... — dedi-da, yakandozga¹ bolish tashlab, yotqizib qo'ydi.

O'zi bo'lsa kechasi bilan uxlayolmay chiqdi, u o'g'lining ertalab: «Qani, oyi, bo'la qoling, qishloqqa ketamiz!» — deyshini orziqib kutardi. Axir, sabri chidamay, saharlab turib o'g'ildan bir xabar oldi, lekin Akbarali hali dong qotib uxlab yotardi.

Shu yotganicha u ertasiga kechga yaqin ko'zlari qizarib, qovoqlari salqib turdi. Onasiga allaqanday begona nazar bilan qarab, boshini egdi. Keyin imirtilab sog'olini oldi, deraza oldida tashqariga qarab turib qoldi.

Havoda kuni bilan ro'shmolik ko'rinnadi. Kuzning kalta, xira kuni darrow tugab, shahar tomlarini namchil oqshom qorong'isi qopladi.

Sharofat xola o'g'ildan o'zi kutgan gap u yoqda tursin, boshqa bir tuzukroq gap ham eshitmadi. Endi u o'z orzularidan umidini uzib, boshqa bir vahimaga tushgan, Akbaralidan xavotir olib qolgan edi:

— Tobing yo'qmi, bolam? — dedi u sekin o'g'lining yoniga kelib.

— Yo'q, oyi... sog'man, — deb o'g'li unga mayin qaradi. Xayriyat, o'sha-o'sha Akbarali, onasiga mehri, ovozi

otasinikidek shirali, beozor. Sharofat xola, uning bu holatiga men sababchilikmanman, deb juda qo'rqqan edi, uning mayin qarashidan sal dalda topdi.

— Ishing tuzukmi? — jur'atsizgina so'radi u.

— ...Hm.

— Meni olib ketgani keldingmi, axir?

Akbarali undan o'zini olib qochmog'chi bo'lgandek narigi deraza oldiga bordi, teskari turib javob berdi:

— Yo'q, bormaymiz, oyi, men u yerdan ketdim...

Sharofat xola shum xabar eshitgandek, ichidan galtirab ketdi. Yo'q, bu gapning mazmunidan emas, sog'ingan Shodasoyga bormaydigan bo'lgandan emas, o'g'lining g'alati tovushidan seskandi.

— Butunlay-a?

— Boshliqlaring bilan chiqisholmadingmi?

— Nega, axir, bolam?

— Yo bir ish qilib qo'ydingmi?

— Yo'q! Yo'q! Yo'q! — deb birdan lovullab ketdi Akbarali. Bo'g'ilib o'shqirdi. — Ketsam haqim yo'qmi? Istagan joyimga borolmaymami, so'rayverasizmi? — U asabiyl holatda yoqasini bo'shatib, taraqlatib derazani ochib yubordi. Sovuq shamol xona-ga nam havo bilan yomg'ir tomchilarini uchiirib olib kirdi.

Sharofat xola ko'ksiga qo'lini qo'yib, bukeyayib qoldi. Bu safar o'g'lining tovushi yana ham xunukroq, begonaroq eshitildi. Biron kulfatga yo'liqani aniq, ma'yus ko'zlarida allaqanday hadiksirash, dard bor.

— O'zing gapirmaganingdan keyin so'rayman-da, bolam, Kutaverib... jig'irim ezilib ketdi. O'sha gapingdan beri ko'zim yo'lingda. Yo'lga'izman. Qarib qoldim... Bag'rimga bosarman deb...

Akbarali dag'allig'idan xijolat bo'lib onasining yoniga keldi-da, boshini ko'ksiga bosib, yelkalarini siladi.

— Oyi... — tovushi past, lekin hamon begona, xasta edi. — Oyi, men sizning oldingizga keldim, siz bilan birga bo'lganman. Ishga kiraman... Yomonmi, katta shahar!

— Nega yomon bo'lar ekan, bolam, yomon emas, tan-joning omon bo'lsa bo'пти, ishqilib...

Ona shunday dedi-yu, lekin ko'nglida bir vahima temir-

¹ Yakandoz (forscha: bir xil, teng; o'shasht) — uzun bir qavat ko'rpa.

ning zangiday yopishib qoldi. Endi u Shodasoyini tamoman unutgan, fikri-yodi o'g'lining dardida edi: nima bo'ldi unga? Ishlab turgan joyini bekordan bekorga tashlab kelavradimi? O'zicha tashlab kelgan bo'lsa, unda nega buncha izitirob chekadi? Bola bechoraning rangiga qarab bo'lmaydi. Bir nimani yashiryapti? Yo biron xotin-qiz...

Sharofat xola kalavaning uchini topgandek sal o'ziga keldi, qo'li ishga qovushib, o'g'lini o'z holiga qo'ydi. «Biron qiz vajidan bo'lsa, bir kun emas-bir kun qulfi-dilini ochar axir», — deb o'ziga tasalli berdi. Uylamay yoshi o'tib ketayotgan o'g'lining goho qizlar haqidagi gaplari Sharofat xolaga hamma vaqt sirli bir quvonch bag'ishlar edi. Hozir ham shu fikr bilan yuppanib, o'g'lining g'alati ahvoliiga chiroyliroq tus berishga urinib, o'z ishlari bilan ovora bo'ldi.

Akbarali bo'lsa hamon kengap, derazaga qarab o'ylagani o'ylagan, soqol olishni esidan chiqarib qo'yar, soqol-mo'ylovi o'sgan holda ko'chaga chiqib ketar, qaytib yana tor uyga sig'magandek deraza oldida qotib turar edi.

— Gapirsang-chi, bolam, o'z yog'ingga o'zing qovurilguncha, dardingni aytasang-chi, — der edi Sharofat xola kechgurunlari.

— Nimani gapiraman? Ish qidirayman. Topilib qolar...

Gapiradi-yu, boshqa narsani o'ylaydi — onaizor bilib turibdi. Bir haftaning ichida so'lib qoldi boyaqish. Dardi bo'lakka o'xshaydi.

— Mendan dardingni yashirma, bolaginam, yuragingda borini aytasang, yengil tortarming.

— Nimani aytaman! — deb yana jerkiib berdi Akbarali. — O'z holimga qo'yasizmi, yo'qmii! — U kursini bir tepib, tashqariga otildi. Eshik taraqlab yopilganda onaizor tarsaki yeggan odamdek ko'zini chirt yumib, ko'ksini ushlab qoldi. O'pkasi qisib, deraza tomonga, sof havoga intildi. Derazaning romini ushlab pastga qaragan edi, birdan ko'ziga ajal ko'ringandek boshi gir aylanib o'zini orqaga tashladi. To'rinch qavat juda ham baland, ko'cha o'qondek chuqur. Sharofat xola sira derazadan pastga qarab ko'rimgan ekan. Akbarali har kuni qaraydi. Nega qaraydi?..

Ona ko'nglini dahshatli o'ylar chulg'adi, vujudini

qo'rqinch bosib, devorga suyangancha yolg'iz yig'ladi. O'g'li badbaxt. Ko'rinitib turibdi — u badbaxt Qanday kasofatni boshlab keldi? Zora unutiladigan bir narsa bo'lsa! «Ish topaman», — deyapti, ish topsa, balki, unut bo'lib ketar...

Sharofat xola darmonsiz yurib borib karavotiga yonboshladi. O'g'li qaytguncha ancha o'ziga kelib qoldi.

Akbarali etigini moylatib, biroz ochilib qaytdi. Dasturxon ustida onasining ma'yusligini ko'rib, gap ochdi:

— Sizni xafa qildim, oyi...

— Ish qidirdingmi?

— Yaxshi ish va'da qilishyapti.

— Ishga kirib olsang bo'lardi. Uch hafta bo'lyapti. Zerik-

yapsan.

— Pulim bor, mana oling, — Akbarali dasturxon ostiga ancha pul qo'ydi. — Tuzukroq ish qidirayman.

— Ha, ilgirisiga o'xshash martabalikkina ish topilsaydi...

— Ilgarigisini gapirman! — Akbaralining tovushi yana siniq kosadek jarangladi.

«Yo'q, yo'q, u meni o'ylamayapti. Olam ko'ziga qorong'i. Xudoyo xudovando, nima gap o'zi, bu nima azob?»

Ammo bugun Akbarali uxlaydi, uncha yotoqchilamadi. Sharofat xola har kecha uning uyqusini poylaydi. Uyqusinigina emas, umuman, o'zini ham, negadir derazani ham poylaydi, uxlamaydi. Xavriyat, bugun Akbarali tuzuk uxlaydi, hatto jindek xurrak ham otdi bir zumgina.

Buning ustiga, ertasiga «ishga kirdim» deb ham keldi. O'tirib nonusha qiladigan bo'ldi. Ishtahasi tuzuk, ba'zan gaplashib ham o'tiradi. Sharofat xolaning ko'ngli joyiga tusha boshladi. «Shukur-ey, bolaginam-ey, jonimni halqumimga keltirib, toza yuragimni yording-ku...», — derdi o'ziga-o'zi uyda yolg'iz qolganida. U o'g'liga tinmay parvona bo'lar, ishdan kutib olar, erta turib kuzatib qolar, kiyim-boshini yuvib-tozalab, go'jasini, mas-tavasini vaqtda isitib berar, horib-charhab kechalari tosh qotib uxlar edi.

Akbaralining ham rangiga qon yugurdi, uning yurish-turishida sal-pal parishonlik bo'lsa ham, ilgariidek emas.

U kombinatga elektrik bo'lib ishga kirgan edi. Qishi bilan

yangi sexni ishga tushiramiz, deb har kuni hamma qatori tongdan shomga qadar ishda bo'ldi. Ba'zan kechalari ham chaqirib qo'lishsa, yo'q demay, brezent shimini kiyib, shaldir-shuldur zanjirli «temir timoq»larini yelkasiga ilib chiqib ketardi. Odam qatoriga kirib tupa-tuzuk bo'lib qoldi. Kelgan kunlaridagi kayfiyati zerkishdan ekan-da. Ishga kirdi deguncha o'zgardi-qo'ydi. Sharofat xola ham xuddi shunday bo'lar, deb o'yilgan edi. Mehnatda gap ko'p.

Bahor yaqinlashib qoldi. Qish bo'lmadi desa ham bo'ladi, yomg'ir bilan o'tib ketdi. To'rtinchi qavatning derazasidan butun shahar faqat tomlardan iborat bo'lib ko'rinar edi; qizil, ko'k tunuka kataklarini, chekkaroq mahallalarning sarg'ish cherepitsa tomlarini yomg'ir top-toza qilib yuvgan. Qayerdadir, ufqning naryog'ida erta bahor momaqaldirog'ining so'nggi, bo'g'iq guldurosi eshitiyadi.

Akbarali ochiq deraza oldidan turib, oshxonaga chiqdi-da, gaz plitaning qulog'ini buradi, kanforka¹ sharaqlab qaynayotgan rux choynak tagidagi zangori tilini lip etib yutdi.

Tovogchada qaymoq ko'tarib kirib kelgan Sharofat xola yomg'ir suvi sirqib turgan nimchasini boshidan olib qoziqqa ildi.

— Obinon bilan mana buni yeb ol-chi, bolam, hozir choy damlab beraman.

Akbarali erinibgina kelib stolga o'tirdi. U endi o'ttizlardan oshgan bo'lsa ham, yuziga bevaqt keksalikning nuqsi urib qolgan, tarqisiz sochlariqa oq oralagan, horg'in, so'lg'in edi. Sharofat xola choy damlab kelib, non ushadi, o'zi ham o'tirib, uzun uh tortdi.

— Zinasidan chiqolmaydigan bo'lib qoldim, bolam, nafasim qisadi.

Akbarali unga achinib, mehr bilan qaradi-yu, indamadi. Onasi keksa, so'nggi oylarda gavadasi birdan cho'kib, chehrasi kamdan kam ochiladigan bo'lib qolgan edi. Akbarali unga qarab qarab qo'ydi, lekin nazari tobora ma'nosizlanib, ko'zlari hech narsani ilg'amayotganday bo'lib qoldi, xayoli boshqa yoqqa og'di, shekilli. Onasi yana gap boshlagandagina, beixtiyor o'ziga kelib, qaymoqqa non botirdi.

¹ Kanforka — choynak qo'yib, choyni dam yeditirish yoki istitish (issiq tutish) uchun samovar o'txonasi ustiga o'rnatiladigan moslama.

— Qirda lola g'illam bo'lib ketibdi, deydi. Bolalar quchoq-quchoq qilib terib kelishgan ekan, hamma sining bargida shundoq g'ubor.

— Yomg'ir ham yuvnabdimi? — hafsalasizgina so'radi Akbarali choy ho'plab.

— Yomg'ir ham yuvnabdidi, qurum-da qurum. Bu kombi-nalarning mo'risidan ozmuncha g'ard uchadimi?

Akbarali indamas, ishtahasiz non chaynar edi. Onasi davom etdi:

— O'zimizning Shodasoy lolalari esingdami, o'tdek yonardi-yal! Gard-g'ubor yo'q, shabnam qo'nsa, anor donasiday qizariib, miltillab turardi.

— Ayniqsa, tegirmonning pastida... — dedi Akbarali birdan tovushi yumshab. Ajinlari yozilib, yuzida bolalarcha soddalik paydo bo'ldi. — Chimliksoy bo'yida to'p jiyda bilan teraklar ham turgannikan?

— Turgandir shovullab, — dedi ona ham ma'sum chehrasi ochilib. — Bolalikda yugurgan so'qmoqlaring shundoqgina ko'z o'ngimda turibdi. Manzuralar bilan shiyponda yotib qolganlaringda azongacha xavotir olib qalitrab chiqqanman. Sudek oydin edi...

— Xavotir olib nima qilardingiz... — dedi sekin, shirin xotiralardan bo'shashib ketgan Akbarali. — Cho'milganniz oy-dinda... Shodasoyning suvidan musaffo suv yo'q.

— Odamlarini aytasang-chi, bolam!..

— Manzura tushingda kirsam, nuqul eski Chorguzarda ko'raman... Klubning oldida-chi, hov majlis bo'ladigan joy...

— Nega bilmas ekanman Chorguzarni!..

— Xidirali buva oqshomlari sada tagiga shakarob qilib suv sepganida, quyosh tapti aralash rayhon hidi anqib ketardi. Halihali dimog'inda turibdi...

Sharofat xola o'g'lining ham tovushida ajib qo'msash ohangini, ko'zlarida ma'yus xayolchanlikni sezib, eski dardi lip etib yuzaga chiqdi. Issiq kaftini uning qo'lga qo'ydi.

— Qaytib ketaylik, bolam, — dedi past tovush bilan, yalingandek, — men ham bannisoli pishib turgan mevaman, bugun bor, ertaga yo'q, bolam. Qishlog'imizga qaytaylik.

Akbarali qo'lini tortib oldi, o'midan turib sutning ko'pi-

giday ko'tarilib ketdi. Shtrin xotiralar ham, xayolchanligi ham birdan yo'qolgan edi.

— Qishloq yo'q hozir u yerda, necha marta aytaman sizga, shaharcha, kon shaharchasi bo'lib ketgan.

Shugina gapni sekinroq aytsa ham bo'lardi. Onasini yana ranjidi. Sharofat xola dasturxonni yig'ishtirar ekan, yer ostidan o'g'ilga qarab qo'ydi. Endi u bilan gaplashib bo'lmastigini bilib:

— Jahling chiqmasin, bolam... — deb qo'ydi.

Akbarali qovog'i solingancha korjomasini qo'titqib ishga ketdi. Ro'moli yelkasiga tushgan Sharofat xola boyagi o'rniaga mukka tushib, oppoq boshini ikki kafi orasiga oldi. Momal-diroq xuddi tom tepasida qattiq gumburladi-yu, derazalar birdan qorong'ilashib, sharros yomg'ir quya boshladi.

Ona-bola o'rtasida bunday suhbat birinchi marta bo'layotgani yo'q. Gap o'zidan o'zi boshlanib ketadi-da, oxiri dilsi-yohlik bilan tugaydi. Keyin: «Bir chehrasi ochilib kelsa edi», — deb kechgacha yo'lga ko'z tutadi onazor.

Yo'q, ishga joylashgandan keyingi birinchi quvonchlar ko'p o'tmay so'ndi. Akbarali yana boyagi-boyagiday ruhsiz, qutsiz, indamay kirib kelib, kiyimini ham yechmasdan karavotga o'zini tashlaydi. Birpasdan keyin turib yana deraza oldiga boradi, stolda choy so'vib, onasi ba'zan o'tirgan joyida mudrab qolganini ham sezmaydi.

Xayolida takrorlanaverib, zanglagan mix bilan o'yib yozilgandek xotirasiga o'tmashib qolgan o'sha sovuq kuz, o'sha vogelalar yana ko'z o'ngiga keladi. Yolg'iz qoldimi — kelib chirmashaveradi. Yolg'izlik esa unga hamisha yo'ldosh. Ko'pchilik orasida ham, onasi bilan yonma-yon o'tirganda ham u yolg'iz. Xayolida o'sha o'ylaridan boshqa hech narsa yo'q. O'sha vogelarni xayolidan kun-bakun o'tkazib, o'ziga najot izlaydi. Topolmaydi...

...Shodasoyda qayogdan ham paydo bo'ldi u kishi! Oti Bektemir edi. Akbarali uning otini tilga olgisi kelmaydi, qo'rqadi. Uyuqda alahsirab aytib qo'yishi bor.

Kechasi kelib derazani taqilatdi. «Och, Bektemirman. Dadangning o'rtog'iman», — dedi.

Akbarali unaga odamni bilmasdi. «Dadangning o'rtog'iman», — deganidan keyin, turib eshikni ochdi. Hali-hali ko'z

o'ngida turibdi: bir ko'zi ko'r edi bu odamning. Kirib kelishi bilan brezent galpog'ini yelkasiga tushirdi-da, Akbaralini o'z bolasiday bag'riga bosdi. Undan dimiqqan xom teri hidi keldi.

— Akbaralimidi oting?

— Ha.

U xaltasini burchakka qo'yib, yomg'iriligini yechdi. Ustda pidjagi ham yo'q, ko'ylakchan edi. Akbarali shuncha tiklisa ham tanimadi. Lekin otasi tengi odam edi. Juda uzoqlardan, ko'p qiyinchiliklar ko'rib kelgan bo'lsa kerak, nihoyat boshpana topganidan ruhi teik, jihozlarga tikilib-tikilib qarar, issiq pechkaga qo'l tekizib kaffini kaffiga ishqar edi.

— Choy qo'yib yubor. Oying yo'qmi?

Mehmonga choy qo'yish esiga kelmabdi. Shoshib goldi Akbarali. Choyga urindi.

— Oyim... boshqa er qilib ketganlar.

— E-ha... — dedi Bektemir cho'zib. Stol yoniga o'tirib, o'z uyidagidek yengini shimardi. — Shundoq degin, — dedi yana o'ychan. U Akbaraliday baland bo'yli, yuzini chuqur ajinlar tilkalagan, ko'r ko'zi yummug, ichiga cho'kkan, qora, cho'tir odam edi. — Biz dadang bilan urushga birga jo'nagan edik... Bir eshelonda¹, — dedi boshqa so'z topolmaganday. — Kapsanlikman, hov tog'dan.

Shugina ekan-ku. Akbarali, dadamga juda yaqin odammi-kan, deb o'ylagan edi. Hafsalasizgina choy damlab keldi.

— Dadam urushning birinchi yiliyoq halok bo'lgan, — dedi.

— Bilaman. Eshitgan edim.

— Hozir qayogdan kelyapsiz?

— Buning tarixi uzoq... — dedi mehmon. U choy ho'pladi-yu, hech narsa yemadi. Boshidan ko'p savdolar o'tganligi ko'rinib turardi. Chindan ham tarixi uzoq ekan, kechasi bilan gaplashib chiqishdi.

Bektemir 1942-yili Mozdok yaqinida qurshovda qolib, uch oy jang qilgandan keyin, ochlikdan sulaygan, o'qdoriz o'n yetti yarador bilan birga dushmaniga asir tushdi. Darmonga kirib olay, sal o'zimga kelay, deb lagerma-lager yurib, hamma tanish-

¹ *Eshelon* (fransuzcha: *echelon* yoki *echelle* — zina, zimpoya; shkal) — bir xil yuk o'rtingan, bir maqsad bilan jo'natilgan poyezd yoki avtomobillar qatori.

larini yo'qoldi. Ularni bir joyda uzok tutishmas, dam allaqanday yer osti korxonasiga, dam tonnel qurilishiga, dam tosh karejiga¹ qo'yishar, kechalari bilan notanish yo'llardan kolonna qilib haydashar edi. Bektemir bu yillar ichida ne-ne odamlarni, ne-ne azoblarni ko'rmadi, bir necha tillarni o'rgandi, necha-necha o'limlardan goldi, necha xil kasalliklarga yo'lliqdi. Endi uning bir ko'rmagani o'lim edi. Hamma narsadan umid uzib, o'limni kutar edi u.

Urushdan keyin ularni hamma unutib tashlab ketgan asirlar lageridan amerikalik soldatlar kelib qutqazdi. Shundan keyin Bektemir ajalga chap berdi hisob-u, lekin endi uning uchun darbadarlikning yangi davri boshlangan edi. Yevropada elima-el sudralib yuritib rizqini terdi, ikki sog'lom qo'lidan bo'lak tayanchi yo'q edi. Gaplarga qaraganda, Vatanga qaytish xavfli, u yerda unga o'xshaganlar uchun yana lagerlar tayyor emish...

Lekin yo'q, vatangadolikning azobi go'r azobi bilan teng ekan. O'n uch yil sargardonlikdan keyin yuragini hovuchlab bo'lsa ham yurtiga qaydi. Qaytib kelsa: «Yaxshi qilibsiz, boring, oilangiz bilan tirikchiligingizni qiling», – deyshibdi.

Bektemir peshanasiga tavs etib urdi, o'midan turib ketdi.

– Kelganimdan beri birona tanishga ko'ringanim yo'q, seni qora tortib keldim, Akbarali. Dadangni yaxshi ko'rib qolgan edim, kelishim bilan lop etib esimga tushdi...

– Ovgandan oling, Bektemir aka...

Bektemir dasturxonga qaradi-yu, hech narsani ko'rmadi, u iztirobda edi.

– Menga qara, men... men bir ish qilishim kerak. Nimadir qilishim kerak, bilasanmi!...

– Bola-chaga omon ekani?

– Ha, xotinim, qizim... Lekin hali uyga borganim yo'q, yurak dov bermayapti.

– A?

– Ular mening tirik ekanimini bilishmaydi. Qaysi yuz bilan boraman? Nima deb boraman? – Bektemir yalang'och ko'ksiga, yuragiga, cho'naklariga shapatlab, jahl bilan gapirdi: – Nima bilan boraman? Men... bir ish qilishim kerak.

– Ishga kiring.

– Ha, avval – ish. Senga kelganimki... menga bir ish topib ber, uka. Shunday kasb kerakki, qasd qilib qo'ydim: kecha-yu kunduz ishga sho'ng'ib ketay. Toki odamlar meni ko'rmasin, faqat mehnatimni ko'rishsin. Mehnat! Mehnat! Mehnat!

Boshqa narsa kerak emas. Shundagina bir kuni borib xotinim bilan qizimning oyog'iga bosh qo'yсам, balki, gunohimdan o'tishar. Akbarali, uka, senga yorildim, yordam qil...

– Akbarali! Hov, Akbarali!

Mudrab o'tirgan Sharofat xolaning ko'zi ochilib ketdi. Qarasa, Akbarali hamon deraza oldida turibdi-yu, ko'chadan chaqirayotgan o'rtog'larining ovozi eshitmayapti.

– Bolam, chaqirishyapti.

Akbarali xayol changalidan bazo'r qutulib, tolg'in kiprik-larini tez-tez qoqdi-da, pastga qaradi.

– Hozir. Abdusamad!

Kiyina boshladi.

– Choy ham ichmading.

– Ichgim kelmayapti. Bufetda icharman.

Mayli. Xayriyatki tanishlari, o'rtog'larini paydo bo'la boshladi. O'shalar bilan bo'lsa, yaxshi-yaxshi oshna-og'ayni o'rtittirsa, alaxsib ketar, unutilar yer yutkur azobli o'ylari.

Sharofat xola bilsa ekan bu o'ylarning nimaligini! Ona u yoqdan ham yondashib ko'rtdi, bu yoqdan ham. Aytmadi. Aytmaydigan gapga, bitmaydigan yaraga o'xshaydi. Ishqilib, endi yangilannasa bo'lgani. O'g'lining mana shu yor-do'staridan umidi katta.

Oylar o'tib, Akbarali anchagina o'rtog'lar o'rtirdi. Xuddi Sharofat xolaning o'ylaganidek, yuziga rang, ovozigga jarang qo'shibilib yana biroz ochildi o'g'li. O'rtog'larini bilan «gurt» etib kirib ketar, «gurt» etib chiqib ketar edi. Futbolgami, lola sayligami – ona uchun baribir. Ishqilib, baraka topkur o'rtog'larining shovqin-suroni bilan andamon bo'lsa bas.

O'rtog'larini ajoyib. Biri bo'ydoq, biri bola-chaqali, biri texnik, biri ishchi, lekin bir-birini uchratganda bari shaldir-shuldur, hazil kulgidan tinnmagani-chi bularning! Sharofat xolaning havasi keladi: peshanasi yorug' onalar ham ko'p. Mana, Abdusamad degan doli-g'uli, baqaloq sho'yor bularga jo'raboshi. O'zi

¹ Karer (fransuzcha: tosh maydalaydigan joy) – uncha chiqarli, lekin foydali qazilmalarni (ko'mir, qum va shu kabllarni) ochiq usulda qazib olish xora atasi.

ham zerikish nimaligini bilmasa kerak. Bilmagan narsasi yo'q: futbolni ham ipidan-ignasigacha biladi, oyga uchgan yo'ldoshni ham. Kombinatta «O'troqlik sudi», «Baxi saroyi» degan gaplarni ham shu o'ylab chiqardi, yelkaga kichkinagina priyomnik osib yurishni ham shu rasm qildi. Qayerga borsa, yosh-yalang yopirilib shunga ergashgani-ergashgan. Shu Abdusamad jo'ralarni boshlab ketlsa, Sharofat xolaning o'g'lidan ko'ngli tinch, go'l qovushitirib o'tirib shularning hazil-mutoyibasiga qulog' so-ladi, o'g'lining ularga choy damlashi, allanimalar ustida gap talashishini jilmayib tomosha qiladi.

Yigitlar Akbaralnikiga to'planishni yaxshi ko'rishadi. Sharofat xola beozor xotin, bola-chaqa yo'q, xoli joy. Bir kuni qandaydir sex boshlig'ini pensiyaga kuzatib qaytayotib, bir piyola choyga kirishdi. Hammalari ham shirakayf ekan, kirishlari bilan elektr payrovda askiya boshlanib ketdi. Pensionerning schyotchiki ishlamay qo'ygani-yu, kombinat direktorining yor-g'oq boshi uch yuz shamli lampadek charaqlagani ham qolmadi, sekretar qizning chirsillab ketgani ham qolmadi, xullas, alla-pallaga cha bo'ldi kulgi, bo'ldi kulgi.

Bir vaqt qarashsa, Akbarali yumshoq kursiga cho'kib, bosh egib o'tiribdi, qovog'i soliq. Go'yo bitta o'zi, atrofda kulgi, qahqaha-yu quvnog' o'troqlari yo'qdek. Xushchaqchaq shovqin birdan tindi. Mehmomlar bir-birlariga, keyin soatlari-ga qarashdi, o'ng'aysizlanib o'tirlaridan turishdi. Sharofat xola ham ko'ksini ushlab, bezovtalanib qoldi. O'g'lining tanish bu holati zunda onaning ko'nglini g'ash qiladigan bo'lib qolgan edi.

Akbarali o'troqlari bilan xayrlashmadi ham. Onasi ularni kuzatib qaytib kirsa, o'g'li kiyim-boshi bilan karavotda cho'zilib yotibdi.

— Bolam...

Akbarali eshitmadi. Uning fikri yodi yana o'sha bir ko'zli Bektemir edi.

Har bir so'z, har bir tafsilot yana xayolidan lip-lip o'tardi: «Yordam beraman, nega yordam bermas ekanman. Konga olib boray, ko'ring. Ishga kiring. Mehnat desangiz, mehnatning zo'ri shu yerda».

O'shanda ertasiga u dadasining o'trog'iga konni ko'rsa-tadigan bo'ldi. Quyoshli kuz ertasi juda chiroyli edi. Yo'l bo'y-

dag'i qayrag'ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barg-lari oyog' ostida shittiraydi, ko'lmak suvlar jimmiraydi. Tog' shabadasi Shodasoyning sovuq shovqinini dararlarga taratmoqda, uzoqda qorli cho'qqilar quyoshga o'chakishgandek yilt-yilt charaqlaydi, kungay'yon bag'irlarda saf torgan archalar qorayib ko'rinadi. So'qmoq yo'l qadam sayin yuqoriga o'riab boradi, parda eski Shodasoy qishlog'i sarg'ish daraxtlarga burkanib yotibdi, sal berida unga tutashib ketgan kon shaharchasining tunuka tomlari. Konchilar smenadan chiqqandan keyin uyga qaytadigan yo'lni zap manzarali joylardan solishibdi-da! Kela-kelguncha hordig'i ham chiqib ketse kerak.

Yo'lda duch kelgan odamlar Akbaralini tanib salom berishar, bular ikkalasi barobar alik olib, shoshmasdan gaplashib, atroflarni tomosha qilib borishar edi. Bektemir o'z smenasiga² ketayotgandek, ko'ngli yayraydi. Agar u konga ishga kirib olsa, har kuni mana shu yo'ldan yuradi. Necha yillardan beri birinchi marta o'z odamlari ichida, o'zi uchun yeng shimarib, terga botib, yayrab mehnat qiladi. Keyinroq xotini bilan qizini ko'chirib kelib, uy-joy ham qilib olsa! Bektemirning bir vaqtlar o'ylashga ham yuragi dov bermay yurgan orzulari shu emasmi? Akbarali buning nimaligini tushummaydi, uning uchun bu oddiy bir ish kuni. U shunchaki, yo'l-yo'lakay bir tanishini boshlab, o'zining odadagi smenasiga ketyapti. Konchilar kiyadigan petitsali³ gora pidjagini bi-lagiga tashlab, tor so'qmoqdan mehmonga yo'l berish uchun chetdagi shag'al uyumlarini shagir-shugur bosib odimla-moqda. Bektemir uning ofto-bda ter tomchilari yitillagan yuziga qarab qo'ydi.

Akbarali otasiga uncha o'xshamas, novcha, ingichka, kamgaproq edi. Lekin kechasidagi hikoyalardan keyin oq ko'ngil Bektemir aka unga yoqib qoldi, ota o'miga mehribon bir odam ortitgandek bo'ldi Akbarali.

— Uylamabsan-da, chakki qilibsan... — dedi Bektemir aka. Akbarali yerga qarab kulib qo'ydi.

¹ Kungay — quyosh tik tushadigan.

² Smena — o'rin almashinib ishlavchi, o'quvchi, dam olishchi va shu kabi kishilar guruhining boshqa kishilar guruhlari bilan almashinuviga qadar davom etadigan vaqt bo'lagi.

³ Petitsa — uski kiyimga tikilgan yoki qadalgan halqasimon ilgak; 2) formal kiyim yoqasiga tikilgan rangli belgi; daraja, unvon va shu kabi belgi.

— Ha, mayli, hali kech emas. Mening qizim ham bo'yi yetib qolgandir. Onasiga tortgan bo'lsa do'ndiqina bo'lishi kerak, olib kelaman, ko'rasan. Yodqirsang, senga beraman, Xudo xohlasa.

Akbarali yana kulib qo'ydi. Konga yaqinlashib qolishgan edi. Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar¹ g'izillaydi. Tashlandiq jinslardan paydo bo'lgan tepaliklar dam qizg'ish, dam qo'ng'ir rangga kirib tovlanadi. Kon yaqinida ular suv sepijigan keng asfalt yo'lga chiqishdi.

— Meni kirgizisharmikan? — deb so'radi Bektemir.

Ruda ortilgan «MAZ»lar o'tib borardi, Akbarali eshitmadi.

— Hujjatim yo'q, kirgizisharmikan?

— Men bor-ku! — deb qichqirdi Akbarali kulib. Esitilmadi deb o'ylab, ko'kragiga urib ko'rsatdi: — Men, men! Mana bo'lmasa, kiyib oling: buni ko'rsa, to'xtatib o'tirmaydi, — deva pidjagini irtg'itdi Akbarali. Bektemir aka pidjakni ilib olib, kiydi.

— Yarashdi, yarashdi! — deb qichqirdi Akbarali. Ikkalasi ham xandon tashlab kuldi. Bu vaqt «MAZ»lar o'tib bo'lgan edi, kon og'zida ularning kulgisi yangrab eshitildi, tog'lardan bir zum aksi sado keilib turdi.

— Endi sening o'zingni kirgizmasa-chi? — deb kuldi Bektemir aka yigiting yana ham ingichka tortgan ko'ylakchan gavdasiga qarab.

— Meni tanishadi, — deb qo'l siltadi Akbarali. — Propusk² olsak ham bo'ladi-yu, idora uzoq. Bitta hiyla ishlataylik-chi, o'tarmikan. — Ikkalasi yana yayrab kuldi. Bektemir aka ustidagi formali pidjakkaga qarab-qarab quvonardi.

— Erta-indin o'zingga ham tegadi, Xudo xohlasa.

Qorovulxonada ularga hech kim indamadi, yo'lakda qo'l-lariga bittadan karbid³ fonari olib boshlariga kaska kiyishdi-da, kongga kirib ketishdi.

Tog' qa'riining zax sovug'i birdan ko'krakka urdi. Piyoda

¹ Vagonetka — tor izli temir yo'lda va osma yo'llarda yuk (ba'zan odam) tashish uchun xizmat qiladigan, vagonga o'xshash kichik qurilma. Vagonetkalar karer, shaxta, zavod, shuningdek, qurilish maydonlarida yaqin masofaga yuk tashishda ishlatiladi.

² Ruksatnoma.

³ Karbid — uglerodning ba'zi metall yoki metallmaslar bilan birkamasiidan iborat jula qattiq, kristall modda.

yuradigan taxta yo'lak zax devor bo'ylab borar, temir yo'l izlari uchirashgan chorralaridagina tonnel biroz kengayib, yorug' maydonlarga olib chiqar edi. Bektemir aka bosh ustidagi yo'ng'on-yo'ng'on kabellarni, issiq-sovuq suv, havo quvurlarini, elektr, telefon simlarini ushlab qo'yar, Yevropada ishlagan kon-larni gapirib, chiroqsiz, havosiz, xuddi ko'rkalamushekk yerdan qaziganlarini eslab, u yerlarda insonning xorligini so'zlab borardi. Ular uzoq yurishdi. Tepadan chakka tomib badanlarni junjik-tiradi, ruda¹ ortilgan vagonetka eshelonlari o'tganda, quloqlariga barmoqlarini tiqib, devorga yopishgancha to'xtab turishadi. Necha-necha «tor ko'ch»larga kirib chiqishdi, uzoq shreklarga borib kelishdi, zaboylarda² odamlar bilan gaplashishdi, bir yarim soatcha yurgandan keyin orqaga qaytadigan bo'lishdi.

— Ha... — dedi Bektemir aka, — avval yordamchi bo'lib biron kasbga zeln solib yurishga to'g'ri keladi. Murakkablashib ketibdi...

— Nima bo'lsa ham, konchi bo'ldingiz endi, Bektemir aka, — dedi Akbarali.

Tog' qa'ri jimgit bo'lib qoldi. Taxta yo'lak tagida shildirab suv oqar, chirog'ini silkitib oldinda ketayotgan Bektemir aka o'ychan jilmayar edi: u chindan ham konchiga o'xshaydimi?

Bir mahal muyulishga kelganlarida qayerdadir chaqmoq chaqilgandek bir nima yilt etdi-da, ikkalalarining ham ko'zlari gamashib, bir zum hech narsa ko'rmay qolishdi. So'ngra zulmat taralganda, bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Bektemir aka temir yo'lidan sakrab o'tib, oldinga yugurdi. Naritroqqa bor-ganlarida bir nima chirs-chirs etib, yana chaqmoq chaqildi.

— Bu yodqal! — dedi Bektemir yana oldinga yugurib.

Ho'l taxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, to'yib qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo'l chetida devorlari betonlangan katta kamernaning shifti o'pirlilib, yo'ng'on relslardan³ yasalgan temir balkalarning⁴ bir uchi muallaq osilib yotibdi. Butun temir balka-

¹ Ruda — tarkibida metall va uning birkamalari bo'lgan tabiiy mineral xomashyo.

² Zaboy — konlarda foydali qazilma kovlab olinadigan joy.

³ Rel's (inglizcha: to'sin) — temir yo'l transporti, tramvay, ko'tarma kran, vagonetka g'ildiraklari yuradigan po'lat iz.

⁴ Balka — ko'ndalangga ta'sir etuvchi kuch (og'irlik)larni qabul qiluvchi, yog'och, metall yoki temir-betonidan yasalgan to'sin.

tardan payvandlab ishlangan og'ir shift bir chetidagina ilimib, lopillab turar, har lopillaganida allaqayerida chirs-chirs elektr chaqmoq chaqib butun shreklarni! dam charaqlagan shu'laga, dam zim-ziyo qorong'ilikka g'arq etar edi.

Akbarali yaxlit temir shifting vahimail lopillashidanni yo ko'zlar hech narsani ko'rmay qolganidanni, o'zini yo'qotib baqira boshladi:

– Ehtiyot bo'ling, qoching, Bektimir aka!

Elektr hamon chirsillab ko'z ochirmas edi, ular birlarining qayerda turganlarini ovozlardan, nafas olishlaridan-gina payqashar edi.

– Transformator²! – deb qichqirdi Bektimir. – Hozir balkalar bosib tushsa, transformator portlaydi! Bu – yong'in degan gap, zaboylarda odam bor! Bu yoqqa yur!

– Qoching! Nima qilmoqchisiz?

– Transformatorni o'chirish kerak, portlaydi!

– Qoching, bosib qoladi hozir!

– O'chirish kerak, falokat yuz bermasin, qayoqdasan?

Chirs-chirs chaqmoq chaqilar, temir shift dahshatli lopillar edi. Bektimir uning tagiga kirib, qaytib chiqdi.

– Dastaga bu yondan yaqinlashib bo'lmaydi, ko'zga ur-yapti. Qayoqdasan, ko'tar buni! – U devor tagida turgan qanday-dir eski yashikka yopishdi.

– Qoching deypman, Bektimir aka! Ana tushyapti! – deb baqirdi Akbarali. Bektimir bo'lsa bo'yin tomirlari o'ynoqilab yashikni siljitar edi, yashik og'ir, jiqqa suv, chetlariga beton yopishib qotgan...

– Ko'tarishvor! Bir zumda yacheykadan oshib tushib o'chirib chiqaman! Qayoqdasan?

Chirs-chirs etgan o'lik shu'lada Akbarali uning qonsiz yuzini, og'irlik zo'ridan soqquaday bo'lib ketgan yolg'iz ko'zini so'nggi marta ko'rib qoldi.

– Qayoqdasan?!

– Qoching, Bektimir aka! Tezroq qoching, portlaydi!

Akbaralining tovushi o'ziga ham allaqayoqlardan eshiti-

gandek bo'ldi. Qayoqqa ketayotganini o'zi ham bilmasdan,

qoqila-surina qochar, baqirar edi. U negadir birdan darmonsiz-landi, tomog'i xirillab, ovozi chiqmay qoldi, chakkasini ushlagan qo'lida qon yuqini ko'rib yana vahimasi oshdi. Uzoqda tynuk-dagidek bo'lib kun yorug'i ko'ringanda hammayoqda chiroq o'chdi. Yo'llar, shreklar zim-ziyo bo'lib qoldi. Shu payt orqada o'chdi. Yorsullab, uzoqdan mudhish faryod eshitildi. Bu bir nima gursullab, uzoqdan mudhish faryod eshitildi. Bu achchiq tovush oyog'idan chal gandek, Akbarali qorong'ida zax devorga yuzi bilan suyalib qoldi. Biroq shreklardan nimadir guvillab uni quvlab kelayotgandek edi, haligi tovushning tog' qat'ida aks sadosi eshitildi qulog'iga. U tuproq devorga suykilib, tarmashib oldinga siljidi, nafari bo'g'ilib, uzoqdagi kun yorug'i uni o'ziga tortayotgandek edi. Haligi tovush... Bektimirning tovushi. Uni temir balkalar bosib qoldi. Ulgurnadi. Transformatorni o'chirdi-yu, o'zi chiqib olishga ulgurnadi... Qochish kerak, endi qochish kerak!

Kimdir qo'rqmadi, u qo'rqdi. Bir zumgina qo'rqdi. Bir zum... Bir zum. O'sha hal qildi. Qaytmogchi ham bo'lgan edi, qaytmadi. Yashik... og'ir, sementli yashik... Qaytmadi. Qo'rqdi. Bir zumgina qo'rquv... Endi qochish kerak! Qochish kerak!

– Qochish kerak!!!

– Bolam, Akbarali! Menga qara, o'rgilay, ag'darilib yot,

bolam, bosinqirayapsan...

Akbarali o'rtidan sakrab turib, chakkasini ushlab ko'rdi – qo'lida qon yuqi yo'q edi. Ro'parasida, rangi quv o'chgan onasi turibdi.

– Uxlaganga ham o'xshamaysan, bolam. Nimadan qo'rqding, yomon tush ko'rdingmi?

Akbaralining ko'z o'ngida hamon Bektimir turardi. Lekin Bektimir yo'q. Bektimir temirlar ostida majaqanib ketgan... Akbarali xunuk tushga o'xshagan bu o'ylarini ulotqirib tashlamogchi bo'lgandek ko'zini yumib, boshini silkidi. Bosh toshdek og'ir edi...

U qochib keldi. Qochib qutulaman deb o'yladi. Lekin odam o'zidan qochib qutulolmas ekan. Kallasi ham, ko'ksi ham bo'm-bo'sh...

O'troqlari kelganda yana o'zini chetga oladigan bo'ldi. Xola razm solsa, orada eng kangap, kamsuquni shu. Keyinroq

¹ Shtrek – konchilikda yer yuziga bevosita chiqqandigan qilib gorizontai kovlangan joy.
² Transformator – o'zgaruvchan elektr tokining kuchlanishini oshirib yoki pasaytirib beruvchi apparat.

oshmalari chagirib kelsa ham: «Chiqmayman», – deb javob beradigan bo'ldi. O'shandan beri sheriklari ham kelmay qo'yishdi. Akbarali ularga gulf-dilini ocholmadi, el bo'lolmadi.

Dardini aytmaganingdan keyin el bo'lolmay-san-da.

Shunday vaqlar ham bo'lar ekan, do'stlarigandan, odamlardan najot so'rolmay-san, o'zingni o'zing himoya qilolmay-san, o'z orzularing yuziga o'zing tuproq tortib, jon rishtalaringni o'zing qirqasan.

U yana o'sha-o'sha, gardanidan bosgan ko'rinnas yukdan bukeyib, dardini bironvga ayolmay yo ishida zavq, yo uyqusida halovat, yo oshida tam sezmay kunlarni, oylarni yolg'iz, yer suzib o'tkazdi.

Onasi uning ham, xuddi o'zidek, tug'ilib o'sgan joylarini qattiq dard bilan qo'msaganini sezar, bilar edi. Shodasoyga qaytishsa, balki, ko'ngli yorishib ketarmidi, u yerda uni hamma biladi, dardini aytishining hojati yo'q, aybdor bo'lsa kechirishar... Dardini ichiga yutib yuraversa, bir umr qaddini ko'tarolmaydi. Qaytish kerak.

Bir chekkasi, albatta, o'zining ham Shodasoyi yana bir ko'rib, tuprog'ini ko'ziga surtgisi kelganidan, Sharofat xolaning ko'ngliga bu fikr yana kelib yopishdi:

– Manzura tushmagur ham bola-chaqalik bo'lib ketgan-dir, – dedi u o'g'liga yana bir kuni kechqurun.

– Bo'lmasa-chi, – dedi Akbarali, – shu vaqtgacha... – Qulog'ida bo'lsa uzozqlardagi Bektemirning bo'g'i ovozi yang-rardi: «Mening qizimning ham bo'yi yetib qolgandir. Olib kelaman, ko'rasan. Yoqtirsang, o'zinga beraman, Xudo xohlasa...» Akbaralining badani uvushib ketdi, bu tovushdan qoch-moqchidek, boshini burkab yotdi.

Qish edi. Derazadan televizion antennalarning izg'irinda hushtak chalmani eshitildi. Onasi ham gapning dilsiyohlilka aylanishidan qo'rqib jim bo'ldi. Allamahalgacha izg'irining sovuq hushtagidan boshqa ovoz eshitilmasdi.

Bir bemaza qish bo'ldiki, qora sovuq, to'ngak ko'chiradigan achchiq izg'irin jonga tegdi, yalang'och daraxtlar ham, yer ham qop-qorayib, fig'oni chiqib yotgandek. Bir musaffo qor uchqunlab, bu havoning g'uborini olib ketsa-chi. Keyingi paytlarda o'pka qisishi yana zo'raygan Sharofat xola o'g'li ishga

ketganda yolg'iz derazaga qaragani yuragi bezillab o'tiradi. Olam bo'm-bo'sh ko'rinadi ko'ziga. Oh desa og'zidan olov chiqadi. Bir suv sepi hovli supursa, kelini bilan gap talashib xumordan chiqsa, qatig'uvitib, devor raxnasidan qo'shnisiga uzatsa, nafasi ochilib ketarmidi. Tavba, suqsurdek o'g'il o's-tirib, shularga zor bo'lib o'tirsa endi...

Bir kuni tushdan keyin salmoqlab laylakqor yog'ib ber-diki, shaharning chehrasi ochilib ketganidan bolalar ko'chada «Ofob chiqdi olangga»ni aytib yuborishdi. Ofob qayoqda, par yosti to'zg'igandek, osmon oppoq bo'lib yotibdi. Yopiray, shuning hammasi yerga tusharmikan?

Sharofat xola kechgacha derazadan ko'z uzmasdi. Xamiridan xabar oldi-yu, yana kelib o'tirdi. Laylakqor. Zap topib aytgan-da odamlar: Qanot qoqmay, asta uchib kelib qo'nadi...

Sharofat xola birdan o'rtidan turib, manglayini derazaga bosdi.

– Subhon ollo... Subhon ollo! – dedi rangi ogarinqirab. Yo'llkada, bulduruq bog'lagan oppoq akatsiya tagida kelishgan-gina bir qiz bilan Akbarali turardi. – Tushim bo'lmasin tag'in, – deb Sharofat xola yuz-ko'zini siypadi, bir nimalar deb pichirlab ikki yelkasisiga kuf-suf qildi.

Qiz bilan yigiti bir-birlariga muhim gaplari bo'lmasa ham, aftidan, ajratolmay turishar, laylakqorni kaftlariga qo'ndirib, erib ketishini tomosha qilishar, qiqirib kulishar edi. Akbaralining kulishi Sharofat xolaning yuragini o'ynatib yubordi. O'ylab qarasa, ko'pdan eshitmagan ekan uning kulishini. Qiz kim bo'ldi ekan, Sharofat xola uni hech ko'rmagan, ko'rgan bo'lsa uzozqdan ham tanir edi. To'rtinchi qavatdan ikkalasi ham pakana-gina bo'lib ko'rinadi, boshlari, yelkalari oppoq. Qizning qomati durkun, poshnali tufisi bilan oppoq yerni to'xtovsiz taplayverib g'alvir qilib yuboribdi, sumkachasini o'ynaganicha ba'zan erka-lanib, qiyqirib kular, Akbaralidan ko'z uzmas edi. Sharofat xolaga u juda qadrdon ko'rinib ketdi: «Ovla, girigiton, bolag-i-namning ko'nglini ovla. O'lib bo'ldim-ku...» – Xola derazaga peshanasini tirab yig'lab yubordi. – Xayriyat-ey, Xudoga ming qatla shukur! Astoydil bo'lsin, ishq-muhabbat bo'lsin, ishqilib. Yosh ko'ngling ko'chasi ko'p. Do'stlari bilan yupamasa, qaylig'i bilan yupanar. Ko'ngil savdosidan zo'ri yo'q, u boshqa

hamma gard-u g'ammi yuragidan siqib chiqaradi. Rost bo'lsin, ilohi, omin, rost bo'lsin». Sharofat xolaning birdan bir ilinji shu bo'lib qoldi. Darmon ham kirgandek u-buni bahona qilib ivirsir, o'g'lini uzoq yillar ko'rmagandek eshikka ko'z tutar edi. Uni Shodasoydan kutganda ham burchalik ilhaq bo'lmagan.

Akbarali, haqiqatan ham, odatdagidan boshqacharoq bo'lib kirib keldi. Sogollari toza qirilgan, o'zi ham biroz yashargandek. O'ysi ham hech narsani bilmaganday, unga zimdan razini solib, dasturxon tuzadi. Akbarali yaxshi ko'rgan shovlasini ishtaha bilan tushirib, fortchakalarni ochdi, hushak chalib u yoq-bu yoqni aylandi.

— O'yi, ko'klamda mana bu boloxonani oynavonlik qilib, tuzatib olish kerak.

Uning ovozi juda tiniq edi, Sharofat xola to'liqlan-gandan javob berolmadi. «O'yinginang o'rgilis, ko'nglimda ni-malar bo'layotganini bilsang edi! Nahotki o'sha o'zinning Akbarinamni yangitlan topgan bo'lsam?!»

Akbarali bo'lsa hamon sho'x hushak chalib, uch oydan beri gapirmay yolg'an eski priyomigini tuzatib qo'ydi. Keyin to'rdagi burchakni mo'ljallab:

— O'yi, shu yerga bitta divan olsam, mayilini, juda huvillab yotibdi, — dedi.

— Ol, o'rgilay bolam, ola qol.

— Nafasingiz qalay?

— Yaxshi, tasaddiq, bugun qor yog'ib, havo yaxshi bo'lib qoldi.

— Siz endi o'zingizni ko'p urintirmang. Choy qaynat-sangiz bo'lgani. Bozorni o'zim qilaman. Dazmolni ham.. Birdan esiga tushgandek, dazmolni shlepselga¹ itqib, galstklarini sara-lay boshladi. Ikki-uchtasini dazmolab qoziqqa osib qo'ydi.

Ona bugun uxlamadi, nafasi siqilsa ham, pisand qilmas-likka urinib, qaynanalik orzulariga erk berib, tonggacha tilak tilab, duo qilib chiqdi. Ertasiga gastronom² oldida Abdusamadni ko'rib qolib, negadir, o'zi ham bilmay, oldiga yugurib bordi.

— Voy, o'g'lim, nimaga o'rtog'ingizning oldiga kirmay

¹ Shtepsel — turli elektr asboblarni elektr tupmog'iga ulash uchun xizmat qiladigan ikki teshikli moslama.

² Gastronom (yunoncha: gaster — oshqozon + nomos — qonun) — oziq-ovqat maguzini.

qo'ydingiz?

— O'rtog'imning ishi katta, xola. Xalagit bermaylik deymizda. U kishining hozir bizlarga vaqti yo'q. Shaharning eng borib turgan dilbarini o'ziga og'dirib oldi. To'yga boramiz, Xudo xohlasa. — Bagaloq Abdusamad ot yolini silagandek, mashina-sining kapotini¹ siypab qo'ydi. — Salom deng, xola.

— Xo'p, bo'ladi, otaginam, — Sharofat xola samosvalning dudi ichida qoldi. Uning gapi o'zidan boshqa hech kimga eshiti-lmasdi: Shaharningborib turgan dilbari... To'y... Voy o'lay, qayogdan keldi men sho'rlikka bu baxt-tole... Voy o'lay...

— Ha, xola, nima bo'ldi?

Bu notanish bola edi. Majolisizlanib qolgan xolaning qo'lidan sumkasini olib, podezdigacha suyab elitib qo'ydi.

Ajabo, kim ekan-a-shaharning borib turgan o'sha dilbari? Bu fikr Sharofat xolani gangitar, cho'chitar, har kuni necha marta xayoliga kelib, charchatar edi. Akbarali bo'lsa hech narsa bo'lmagandek, beparvo kirib kelib, hushak chalib chiqib ketadi. Vaholanki, Sharofat xolaga ma'lum — hamma gap mana shu beparvolik bilan mana shu hushakda. Xola onalarga xos sinch-kovlik bilan yana ancha-muncha narsalarni ham bilib oldi: baxt qushining oti Hadiya ekan, texnikumni bitiribdi, kombinatning laboratoriyasida ishlarnish.

Ishtar shundog yurishib ketdiki, hatto o'zi bilan tanishib ham oldi.

Dam olish kuni edi. Ertalabdan ofto'p charaqlab, yerni qirib yuborgan bo'lsa ham, tog' bag'irlarida, chang'ibop qiyalik-larda qor kumushday yargirab turardi. Akbarali saharlab turib, dahlizda pishillagancha nimanidir bog'lab, tugib, tika boshladi. Shu payt pastda Abdusamadning mashinasi jimjit ko'chani yalangratib guduk chaldi. Sharofat xola derazadan qarasa, eshik tag'ida bir mashina yigit-qizlar. Yelkalarida ryukzak², kuzovda g'ijoli kiyizilgan juft-juft chang'ilar.

¹ Kapot (transuzcha: capote) — turli mexanizmlarda ularning ma'lum qismlarini chang, samlik, yog'in-sochin va shu kabi lardan saqlash uchun ishlangan, ochilib-yopiladigan qap-qop.

² Ryukzak (nemischa: Rucksack < Rucken — ortga, ortga tomon + Sack — xalta, qop) — o'z in tashtu bilan ortga osib yuriladigan sumka, yuk xalta.

— O'yi, o'yi, mana buni olib tushing, — dedi Akbar dahlizdan, — hozir tushadi, deng, kallayi saharlab mahallani boshlariga ko'tarishmasin. — U onasining qo'liga tuguncha tutqazib, o'zi ryukzakni yelkasiiga olishga urindi. Yuzini ter bosib ketgan, shoshar, pastdagi shovqinni kesolmay, qichqitar edi:

— Hozir deyapman-ku, mana bo'ldimi!

Sharofat xolaning yuragi chapak o'ldi. U zinadan tusha-yotganida pildirab chiqib kelayotgan qizga duch keldi. Bu Hadia edi. Ular ilgari sira uchrashtirmagan bo'lsa ham, bir-birlarini tanishdi. Qandaydir ichki bir sezgi bilan tanishdi bir-birlarini.

— Sharofat xola... — Qiz bosh egib to'xtab qoldi. U kampirni lol qilib qo'ygan edi. — Akbarali akam tushadilarmi?

Sharofat xola bir nima deyolmay ilayganicha tugunni uzatdi. Qizni dilbar deganlaricha ham bor edi. Nozikkina oqish yuzida g'ubor yo'q, lablari bo'rtgan, sal-pal qalam tekkan payvasta qoshlari chiroyli chimirlib, «muncha qaradingiz» degandek iymonib turar, qalin sochi qizil beretini to'ldirgan, o'zi oriqgina bo'lsa ham, ko'ksi to'la, paxmoq oq jun fufayka yuzining martmar rangini yanada shu talantitar, torgina havorang shirni esa qaddi-qomatining barkamoliligini ta'kidlab turgandek.

Qizni ko'rib esankiragan Sharofat xola pastda olato'p-lon, shovqin-suronning ustidan chiqib, na Hadiyaga, na o'g'liga bir og'iz gap aytoldi. O'g'li bilan Hadia bir-birlarini ko'rib qip-qizarib ketishdi. Akbarali qizning belidan ushlab dast ko'targancha kuzovdan oshirib qo'ydi, keyin yigitar o'zini ham qo'ldan tortib chiqarib olishdi. Yigir-qizlar qiy-chuv solishar, tinmay kulishar edi. Qayerdadir garmon² g'iyq eldi, kimningdir chang'i-simi, tayog'ini qirs etib sindi, allakim mashina jilganda chinqirib yubordi.

Mashina jo'nab ketgandan keyingina «Xayr, xola, xayr!» — deb qichqirishdi-yu, qulog'i tingan Sharofat yana bir so'z aytolmasdan qolaverdi. Lekin Hadiani rosa to'yib ko'rib oldi, jo'nab ketganicha ko'z uzmadidan.

Chiroyli kelindan qo'rqib yurardi, mana, Xudo berdi,

¹ Beretka) (italyancha: beretta — yassi shapka) — gardishsiz, jiyaksiz yengil va yumshoq, yalpochboch kiyimi.

² Garmon (yunoncha: harmonikos — hamohang; teng o'lichovli, mutanosib) — ikki yoni buklama, klaviaturali musiqa asbobi.

chamasi. Chiroylining tashvishi ko'p bo'ladi, deyishadi. Bu — bir. Ikkinchidan, ham chiroyni, ham esni birdan ato qilmas ekan Xudo. Kandan kam bo'ladi. Uchlanchi, chiroyli kelin hech qachon g'aynaning xizmatini qilmaydi...

«Voy, nimalarni o'ylayapman, men esi past. Bandayi noshukur. Bularning hammasi ham bekor gap, eskilik gap. Bordini yu birona kam-ko'sti bo'lsa ham go'rga. Kimning kam-ko'sti yo'q? Menga o'g'ilning ochiq chehrasi kerak. Chehrasi ochildi uning, bir oydan beri qayta tug'ilganday bo'lib qoldi. Lo hova va la quvval! Muhabbada, o'rgilay, muhabbat! Yana qaytib kelmasa bas o'sha eski dilxirali. Pogqos gumdon bo'lib ketisin, ishqilib. Qaytib kelmaydi endi, gumdon bo'lib ketadi, ishq-muhabbat nimalarni yengmaydi!»

Bugun kuni bilan Hadianing kaptardekkina havo rang ko'yiladagi qomati kampingning ko'z o'ngidan ketmadi. Sharofat xola uni bir ko'rishda rosa yoqtirib, ko'ngliga joylashtirib olgan edi, bag'riga bosgisi kelaverdi. Toleidan cho'chib-cho'chib, xayolida nuql, kelim, deb erkalaydi. O'ylaganmidi, axir, osmondan tushgandek, shundoq, barmo qiz, esli, ko'hlik, iboli. Tovushi ham beozorgina: «Akbarali aka tushadilarmi?» «Akbarali» degan tilginand onang aylansin! Sen Akbarali bilan menga qanday quvonch, qanday baxt-tole keltirganingni bilsayding...»

Sharofat xola yolg'iz o'tirib yig'lab oldi. Hech qachon bunday rohat qilib yig'lagan emas edi.

Kechqurun derazadan tomosha qilgan manzarasi shirin xayollarining davomidek bo'ldi.

Mashina kelib to'xtashi bilan chaqon sakrab tushgan Akbarali qo'llarini yozdi, kuzovdagi yigitar Hadiani chinqirtirib uning quchoq'iga otishdi. Qiz ham yerga qatitq urilmaslik uchun noilojdan yigiting bo'yninga osilib qoldi. Abdusamad bo'lsa, shartta gazni bosdi, kuzovdagi yigir-qizlar qiy-chuv bilan tebranib, qah-qah urib, qo'l silkigancha jo'nab ketishdi. Akbarali qizni hamon ko'tarib turardi.

Sharofat xolaning yuragi qinidan chigayvozdi. «Olib kira qol! Olib kira qol, bolam!» — derdi pichirlab.

— Voy o'lay, men nima deyapman, tavba, tavba! — deb derazadan o'zini chetga oldi. Nima qilishini bilmay, yana qaytib

keldi. Tashqarida shom qorong'isi, yo'lka chetlarida qor uyum-larigina yaltirab turardi. Akbarali qizni hamon qo'yib yubormay hazillashardi. Qiz tipirchilar, yigit bo'lsa uni dam yumshoq qor uyumiga irg'itmoqchi bo'lib, dam bo'yundan tishlab olmoq-chiday tahdid solar edi.

– Voy qo'pol, voy qo'pol, qizni xafa qilib qo'ymasaydi, – deb Sharofat xola tepada jonini hovuchlab turibdi.

Akbarali nihoyat qizni yerga tushirdi. Tushirdi-yu, lekin qiz qo'llarini uning bo'yundan olmadi. Shom qorong'isi quyug-lashdimi. Sharofat xolaning ko'zi xiralashdimi, xullas, o'g'li bilan Hadiyasi tushmagur xuddi bir kishidek, bittagina qop-qora soyadek bo'lib qolishdi. Daraxt tagida oppoq qor, qor ustida ikki soya; novcharog'i bular-u, pastrog'i – ryukzak. Boshqa hech narsa ko'rinnas edi.

Akbarali biror soatlardan keyin olovdek yonib kirib keldi. U bugun sergap, seharakat edi. Tog'lardan, chang'i uchishning zavqlaridan gapira ketdi.

– Hadiyaxoni uyigacha kuzatib qo'ydingmi, bolam?

– Hadiyani? – Akbarali ko'zлари charaqlab onasiga qarab qoldi, – siz uni qayoqdan bilasiz?

Oyisi uzr so'ragandek yerga qarab jilmaydi. Bu jilmayi-shida mehr-u minnadorlik ham, allaqanday ezgu bir andisha ham bor edi. Akbarali asta kelib oyisini quchdi.

– Ovgatingni olib kelaymi, bolam?

– Olib keling, oyil – dedi xushchaqchaq Akbarali.

U yechinib, yuvingani chiqdi.

– Choy ham damlaymi?

– Damlang, oyil – deb qichqirdi o'g'li.

Lekin yuvinib chiqqandan keyin divanga cho'zildi-yu, stol tuzalgancha qolaverdi. Tog' sayohatidan qoni qizib yasharib ketgan Akbarali xayolchan shiftga tikilib yotardi. Bu uning ilganci o'y surishi emas, ko'zлари tiyrak, chehrasi yorqin, xayol-lari allaqayoqda. Hadiyani o'ylayapti, ona buni sezdi. Shu payt o'g'li dan ko'z uzgisi kelmasa ham, asta shippillab osixonaga chiqib ketdi. O'ylasin, o'ylari juda ham shirin hozir, ko'zlarını o'ylayaptimi, lablarini... shivirlashlarini eshitayaptimi, kulish-larini...

Sokin tun cho'kdi. Tashqarida qoramtir osmon bilan qor

qoplagan yer oqligi jimgina olishadi. Har derazaga shula qo'ngandek, xonalar yorug', iliq, fayzil.

Yogimli hong'inlikdan keyin orombaxsh uyqu bosib keladi... Uy ichida muhabbat sharfasi keza yaxshi-da.

Shu tariga kunlar, haftalar o'tdi. Sharofat xola o'zining nafasi og'irlashib, hansirashi zo'rayganiga qaramay, fikri-zikri o'g'li da edi. Akbarali goho og'ir, o'ycharoq qaytsa ham, ko'pincha xushchaqchaq, kombinat gazetasiga maqtab yozilgan-larini hazil-mutoyiba bilan so'zlar, onasining ko'nglini ovlashga, nima bilandir band bo'lishga harakat qilardi. Uning bu hara-katida allaqanday bir sun'iylik, zo'rma-zo'rakiilik borligini ona payqamadi.

Bir kuni, Akbarali ishda edi, kutilmaganda eshikdan otilib Hadiya kirib keldi. Kirdi-yu, Sharofat xolaning yuziga tikilib to'xtab qoldi. U yana ham durkunroq, olovdek issiq ko'rindi xolaga; ingichka belini qisib keng tillarang kamar bog'lagan, burnali yubkasi ko'pchib turibdi, lekin oqish yuzida, cho'ch-chaygan lablarida allaqanday titroq, vahima bor edi. Bo'lg'usi kelining husniga mahliyo, uning to'satdan kirib kelganiga hayron bo'lgan Sharofat xola avvaliga uning holatini payqamadi.

– Sharofat xola! – deb uning bag'riga tashlandi qiz. Ular ko'pdan tanish qadrdonlardek, ona-boladek bir-birlarining bag'rlariga inishdi. Qiz, a'zoyi badani qaltirab, yig'lab yubordi.

– Voy jonginam, sizga nima bo'ldi, o'rg'lay? – dedi esankirab qolgan Sharofat Qizning tovushi xunuk, u o'ksib o'kirib yig'lar edi. – Voy o'lmamam, qizim, ko'taring boshingiz-ni, nima bo'ldi?.. – Uni birdan vahima bosib qizni bag'ridan uzdi: – Akbaraliga bir nima bo'ldimi? Gapiring!

– Yo'q, unga hech nima bo'lgani yo'q, – deb qiz bosh silkigach, ona uni astoydli yupata boshladi. Hadiya uning yelka-sini ho'l qilib yuborgan, yuzi bo'g'riqib, mijjalari qizargan edi.

– Gapir, nima hasrat tushdi boshingga, dardingni olay, jonginam, – dedi xola qizning boshini, yelkalarini silab.

– U meni... u meni yaxshi ko'rmaydi, xola, endi nima qilaman?... – Hadiya yana yig'lab yubordi.

Sharofat xola ko'ngli yorishib, yayrab jilmaydi. Qizni yana bag'riga bosib erklatadi.

– Voy, shunga shuncha yig'i-sig'imni, o'rg'lay... – deb

kuldi xola. O'g'lining bu nozik niholni qanchalik sevishini u bilmay, kim bilini! Qizning bu yig'isi hozir unga ham kulgili, ham shirin tuyuldi. — Sizga shundoq ko'ringandir-da... — tovushini pasaytirib sho'xlik bilan gapirdi xola. — Yaxshi ko'radi, aylanay, shunday yaxshi ko'radi, es-hushini yo'qotib qo'ygan, ha.

— Yo'q, yaxshi ko'rmaydi, — qiz jiddiy gapirdi, boshini ko'tarmay ko'z yoshini artdi.

— Voy, men bilamanmi, siz bilasizmi, tasaddiq? U butunlay o'zgarib, boshqa odam bo'lib qoldi. Hammasiga sen sababchisan, bolaginam.

Onaning senlab gapirgani ta'sir qilib, Hadiya tag'in ko'ziga yosh oldi. Lekin pichirlab yana takrorladi:

— Yaxshi ko'rmaydi...

— Nega endi, gapir, tushuntir, axir, menga, bir nima dedimi, xafa qildimi, yolg'on gapirdimi...

— Yo'q...

— Olmaning ikki pallasidek yarashgansizlar, bir-biriga Xudoning o'zi bichib-tikkan deb hammaning havasi kelyapti, tag'in nima?...

— Akbarali akam g'alati... — Qiz yuz-ko'zini artib, o'tirdi, «men tushunmayman, tushuntirmayman», degan ma'noda yelka qisdi, o'jiz tikildi. — Akbarali... g'alati. Ayniqsa, keyingi vaqtlarda. U ko'pchilik orasida xushchaqchaq, huda-behudaga kuladi, meni erkalgan, hurmat qilgan bo'ladi. Lekin bilasizmi... bularning hammasi zo'raki, yasamaga o'xshaydi.

— Nega endi, bolam! — jahli chiqdi onaning.

— U faqat o'zini ovutishga uringanday. Nazarimda, men bilan ham o'zini ovutish uchun... nimanidir unutish uchun... Nega desangiz, yolg'iz qolganinizda, u menga hech narsa gapirmaydi, ba'zan xayoli allaqayoqlarga ketadi, yonida mening borigimni ham unutib qo'yadi...

— Yig'lama, bularning hammasi behuda gap, senga shunday tuyulgandir, bolam. — Xolaning yuziga ham xunuk soya tushgan edi, lekin u tan olmaslikka, qizga tasalli berishga astoydil urindi:

— Yo'q, qizim, u seni yaxshi ko'radi. Menga qara, seni yaxshi ko'rmay bo'ladimi-yal!

Qiz tasalli topmadi.

— Yolg'iz qolsak, go'yo yo'q bo'ladi-qoladi. Bir nima surishtirsam, g'alati qaraydi sovuq nazar bilan. Yaxshi ko'rgan odam shunaga bo'ladimi, xolajon?

— Axir, erkala, siliab-siypa, bag'ringa ol...

— Men unday qiz emasman, Sharofat xola, — dili og'rib, yerga qaradi qiz. — U mendan bir nimani yashiradi.

— Mendan ham... — deb yubordi ona. Beixiyor aytib yubordi-yu, o'zi Hadiyadan battar ahvolga tushdi. O'pkasi to'lib, ko'z oldi qorong'ilashdi. O'sha ilgari dardchil Akbarali gavdalandi ko'z o'ngida. Boshini stolga qo'yib yig'lab yubordi. — Tavqi la'nating bor bo'yningda, bolam!... Nega ochilmaysan, nega aytmaysan?

Hadiya uning aytib yig'lashiga tushunmadi-yu, juda qo'rqib ketdi. Sharofatning yig'isi dahshatli, ko'proq tutanoqqa o'xshar edi, nafasi qisib, yuzlari ogardi. Hadiya darrov hushyor tortib, shoshib joy qildi, suyab olib borib, yotqizdi. Ro'molchasi bilan avaylab yuzlarini artdi, suv berdi.

— Xolajon, tinchlaning. Hech gap bo'lgani yo'q, men... men... endi siz gapirmang, dam oling.

Fortochkani ochib, yelpib, ancha o'tirdi. Onani sal o'ziga keltirgandan keyin, soatiga qarab, ketishga otlandi. Akbaralining ishdan qaytadigan vaqti bo'lgan edi. Hadiya xayrlashdi. Ostonadan yana qaytib:

— Mening kelganimni aytmang, xo'pmi, xola, — dedi-da, piq etib yig'lab chiqib ketdi.

Sharofat xola hushsiz yotdimi, bosingiradimi, ishqilib, kechga yaqiniga o'z tovushidan uyg'onib ketdi. «Shunday qizni-yal! Shunday qizni...» deb hamon pichirlar edi quruqshab ketgan lablari. U nariroqda o'tirgan o'g'lini ko'rdi. Akbarali hamma narsadan xabardor, Hadiyaning kelib ketganini ham, onasiga nima bo'lganini ham payqab turar, hammasiga o'zi aybdorligini ham bilar edi, chog'i. Shuning uchun onasidan hol-ahvol ham so'ramay, hissiz, o'ysiz, chaqmoq urgan to'nkaday bo'lib o'tiraverdi. Sharofatxolaga u uzozdan allaqanday qorayib ko'rindi. Oriqlab ketibdi. Birinchi marta o'g'li haqida yomon fikr keldi ko'ngliga. Shum gadam... uyga kasofat boshlab keldimi... Shuni o'yladi-yu, ingrab yubordi.

Onaning ko'zlari so'niq edi. Muhabbat keltirgan dastlabki

quvonchlar ham so'ndi. Umr shamini ham so'ndiradi, shekilli.

Sharofat xola yo'tib qolgandan keyin Hadiyanning ham, Abdusamadlarning ham daragi bo'lmay ketdi. Akbarali hammasini o'zidan cho'chitib bezdirib qo'yganga o'xshaydi. U uyning qorong'i bir burchagida uzoq yolg'iz o'tiradigan bo'ldi. Ba'zan o'z-o'zi bilan gaplashadi: «Bir zum... faqat bir zum... O'sha lahzada bir zumgina o'zinni boshqacha tutganimda edi... Odam o'zini o'zi o'ldirganda ham unga bir zumlik bardosh yetishmay qoladi, deyshadi...» Yana allanmalar deydi. Keyin qo'rqib o'midan turib ketadi.

Borib qayovqardandir ichib keladi, kechasi uxlamay u yoddan-bu yodga ag'darilib chiqadi.

Keyingi vaqtda onasiga, uning betobligiga ham e'tibor bermay, allaqayoqlarda bir nima qidirgandek, bir o'zi tentirab yurar, kech qaytar edi. Bugun ham kun bolguncha aylanib yurib, posyolkaning ovloq bir yeridagi kimsasiz bufetga kirib bordi. Bu yerda bufetchi xotin uni tanib qolgan edi, so'ramadan, ikki yuz gramm aroq quyib berdi. Ishsiz kunlari Akbarali bu yerga ikki-uch qayta kelib ketadi, boshqa kunlari bo'lsa ishdan keyin...

Uyda Sharofat xola kasal. O'ziga qaramasa ham, o'g'lining hushrak chalib, papiros tutatib kelganiga ba'zan xursand bo'lib bosh ko'taradi. Ammo qarovsiz qolgan bemorning ahvoli kundan kun og'irlashardi. Ayniqsa, o'g'lining undan yashirigicha icha boshlaganini payqagach, u so'nggi ilinjini ham yo'qotgandek bo'ldi.

– Oyi! – dedi Akbarali bir kuni mastholda onasining yoniga o'tirib. – Men hammasini aytib berdim. Sonyaga. Bufetchi xotimga aytdim...

– Nimani aytding, bolam?

– O'shani... U yodda... odam o'ldirganimni... Sabab bo'lganini.

Sharofat xolaning ko'zi tindi, xuddi tushdagidek, tubsiz qorong'i jarlikka sho'ng'ib ketdi. Lekin hushi bor edi, gapirilmas edi, xolos. «Lloyo, ketib qolmasan bas. Yana qittak quvvatber!» – deb o'ylaganini biladi. Anchadan keyin tili aylandi:

– U nima dedi, bolam.

– Ichgin, unutasan, dedi..

Akbarali omonat o'tirgan joyidan gandraklab, yiqilib tushishiga sal qoldi. Sharofat xola darmonsiz qo'li bilan uni ushlab qolmoqchi bo'lib, allanima dedi. Endi unga baribir edi. «Endi u dunyoliyimni o'ylashim kerak», – deb qo'ydi ichida. Shuning uchun: «Kimni, nega, qanday qilib?» – deb so'rab o'tirmadi.

– Sen, bolam, bufetchi xotimga emas, boshqa hech kimga ham emas, faqat shodasoyliklar oldiga borib gunohingni o'tinishing kerak. Faqat o'shalar gunohingdan kecha oladi. O'zingni ko'rsat, bosh eg. Boshqalarga yorilganing bilan, u la'nati bo'yinturug'ing gardaningga qolaveradi. Daytaylik, jon bolam, ko'zim ochig'ida...

Mast Akbarali karavotdan sirg'alib, qoq polga mukka tushdi-da, bo'kirib yig'lab yubordi...

Shu kechadan keyin Akbarali ichkilikni tashlay olmasa ham, sog'oli o'sgan, qovog'i salqi, mast holda onasiga qatq'sut, dori-darmon olib kelib berib yurdi. Ammo Sharofat xola endi na ovqat yer, na dori ichar edi.

Bir kuni u o'g'lini yoniga chaqirib, vasiyat qildi:

– Rozi bo'l, bo'tam... Shodasoyga olib borib, ota-buvalarimiz yoniga qo'y, men ham rozi ketay, jon bolam. Tirigimda unamading...

Akbaralining kayfi birdan targab, zaif badanini titroq bosdi, rangi ogarib ketdi. Faqat anchadan keyingina o'ziga kelib:

– Oyi! – deb o'zini karavotga tashladi. Lekin Sharofat xola allaqachon ko'z yumgan edi...

– Men o'ldirdim sizni, oyijon, men o'ldirdim, men, men!... – derdi Akbarali ikki qo'li bilan salqi yuzlarini changallab.

So'ngra u, yig'lab holdan toygandan keyin, bosh ko'tarib onasining qog'ozdek oq, jonsiz yuzini ko'rdi. U shu holda: siyrak, oq sochlari to'zigan, iyagi turtib chiqqan, burni yupqa, ko'zi yummuk murda qiyofasida Akbaralining xotirasiga mixlanganday o'rmashib qoldi. Ko'zini yumsa ham, ko'z oldiga keladi. Avvallari Bektemir akaning temir rejslar osida majaqlangan qonli yuzini ko'z o'ngidan quvolmas edi. Endi iktita bo'ldi: dam onasi, dam Bektemir aka... Birini quvsa, ikkinchisi kelib gavalanadi...

Negadir birdan jimlik cho'kdi. Uzoq, og'ir jimlik. Tummi, qishmi, qancha davom etdi – Akbarali bilmaydi. Ko'zini ochsa,

hali ham o'sha yerda, onasining jasadi yonida o'tiribdi. Kun issiq, quyosh qizitardi, derazalar, eshiklar ochiq, uy to'la odam, uy to'la jimlik. Uni bilan shunday o'tirib chiqqanga o'xshaydi. Bu odamlar kombinatdan, mahalladan, qo'ni-qo'shnilar. Akbarali ko'pini tanimaydi. Sharofat xolaning qadrdonlari, tanish-bilishlari bo'lsa kerak. Marhumning hamsuhbati, do'sti ko'p edi. Akbaralimiki bo'lsa - yo'q. Bitta ham yo'q. Mana kombinatdan kimdir ta'ziya bildirayapti, kimdir ko'ngli so'rayapti, mahalladan kelgan birov marosimga bosh... Akbarali ular bilan hech qachon yozilib hangoma qurgan emas.

Natiroqda sheriklari bilan Abdusamad ko'rinadi. Hammalari astoydil dard chekib, tashvish tortib turishibdi. Abdusamad Sharofat xolaning vasiyatini bilgach, mashinasini yo'lga shaylagani shoshgancha garajga jo'nab kendi. Kimdir hujjatlar bilan band edi, kimdir telefonda... Akbarali bularning hammasiga befarqlik bilan hissiz, o'ysiz ko'zlarini yer ostidan tikib, esankiragandek, bir yerda qo'l qovushitirib turtibdi. Go'yo ona o'limi uning hayotida eng muhim, eng musibatli voqea emas. Go'yo hali oldinda bundan ham muhimi, bundan ham og'iri bordek. Bordek, ammo nima ekanligi ma'lum emas...

Tobutni pastga olib tushganlarida Akbarali bir chekkada bosh egib turgan Hadiyani ko'rdi. Nazarida, u hozir bir nafasgina bo'lsa ham o'zini Akbaralidek his etishi kerak, bir nafasgina bo'lsa ham uning ahvolini tushunishi kerak edi. Chunki marhumning dastlab ko'rpa-yostiq qilib yotib qolishiga o'sha sabab bo'lgan. Hozir u shuni birovga ayto olmay turgandek...

Akbarali qizni ko'rib qotib qoldi. Bir intildi ham, shekilli, lekin oyoqlari bo'yusmadi. Nima qilsin, yoniga borib, bor gapni to'ki b solsinmi? Ammo endi nima foydasi bor, baribir, birga bo'lisholmaydi-ku.

Ha, yaxshisi, bilmay qo'ya qolsin. Bilsa, bu ajralish uning uchun shunchaki bir badbaxtlikdan qutulishdek bo'ladi. Qo'y, u ham bir narsasini yo'qotgandek bo'lsin...

Akbarali qizning yoniga bormadi. Qaytilib, mashina tomon yurdi, zinaga oyoq qo'yib ochiq kuzovga, onasi yoniga chiqdi. Uning ketidan mashinaga yana ancha-muncha odam chiqdi. Tanish-bilish qadrdonlar marhumani so'ngi yo'lga kuzatishga, uning vasiyatini bajo keltirishga otlanishgan edi.

Ofob tobora qiziyapti. Mashina sekin yurganidan, shahar buda kun taftini kesolmaydi. Orqadan yetib kelgan mashinalar g'uvillab o'tib ketadi, ularning ketidan yengil chang ko'tarilib, yo'l chetidagi o't-o'lanlar tebranib qoladi. Arpa-bug'doy o'tirib olingan, qirlar sap-sariq. Oldinda dam qorayib, dam qo'ng'ir tusga kirib tog'lar ko'zga tashlanadi. O'sha yerda, qaysi bir darada Shodasoy...

Akbarali u yerga yana o'z ixtiyori bilan qaytib borishini sira o'ylamagan edi. Hozir ham borgisi yo'q, bormasa ham bo'lardi, lekin negadir oyog'i o'sha yoqqa tortayapti. Taqdir ekan, shekilli. Shum taqdir yetaklab ketaypti uni. «Ona vasiyati. Ona vasiyati...» deb takrorlardi ichida nimagadir dalil keltirayotgandek.

Yo'lga chiqqanlaridan beri orada bir og'iz so'z qotilgani yo'q.

Akbarali onasini o'ylashga urinardi. Lekin Sharofat xola uning ko'z oldida nuqul o'lik qiyofasida gavdalanaverdi. Akbarali bunga chidayolmay to'lg'andi, kuzov taxtasiga boshini qo'yib o'tirgancha boshqa narsani o'ylashga harakat qildi. «...ulgitar edik. Ikkovlashib barobar urinsak, ulgitar edik. O'sha beton yopishib qolgan yashikni ikkovlashib siljitsak...» Birdan ko'k tomiri o'ynogilab chiqqan, ko'zlari baqraygan Bektemir aka ko'z oldiga keldi. Keyin uning majaqlab ketgan qonli yuzi kelib gavdalandi, Akbarali boshini kuzov taxtasiga urib ingrab yubordi. Birga kelayotgan hamdard odamlar achinib bir-birlariga qarab qo'yishdi. Har kim o'zicha tasalli berishga urinardi. Qo'r-qib ketgan Kenja degan yigit nima qilishini bilmas, tum qora mo'ylovi terdan yaltirar edi. U Akbaralining yelkasiga qo'lini qo'yib ovutmogchi bo'ldi:

— Og'ir bo'ling aka, foydasi yo'q... Tiriklar omon bo'lsin...

Shodasoyga soat beshlarda kirib borishdi. Akbarali shu yerda katta bo'lib, qabriston qayerdaligini bilmas ekan. Abdusamad bu yerlarga begona bo'lsa ham, har qalay, shofyor emasmi, adashmasdan topib bordi.

Qabriston ko'priikka yetmasdan chap tomonda Shodasoyning shundoq tepasida, balandlikda edi. Bu yerdagi teraklar, qayrag'ochlar hozirdan sarg'ayib ketibdi. Kuz erta kelganidan

emas, suv chiqmaganidan bo'lsa kerak. Oyog' osti qalin xazon, uzog'dagi soy shabadasiغا tepadan ham sariq barglar pildirab to'kilib turipti. Oyog' ostida xazon shirlashi, qosh qorayarda uzoq-uzoqlargacha eshilib, bu terakzor qabristonning diqqina-fas jimgi yana ham sirlir, og'irroq bo'lib tuyular edi.

Akbarali endi esladi: uning bolaligida bu joylar yalanglik bo'lib, shodasoyliklar bu yerda ulog chopishardi. Bu teraklar keyin ekingan, u vaqlar soyning bu beida bitta bo'g'oz tutdan boshqa daraxt yo'q edi. Akbaralining bolalar bilan choyshab tutib tut qoqishgani esida. Soy yooqasidan yalpiz hidi kelardi, mast bo'lib qarqunoglar¹ sayrardi. Soyning narigi qing'og'i bo'lsa tikka jar, «Jar tagida yalmog'iz kamar bor», — deyishardi. U yerga bolalarni yo'latishmasdi. Akbaralini ham dadasi u yerdan quvlagani-quvlagan edi.

U kishi Shodasoyda aravaso edi. To'g'in egadigan katta kunda butun hovlilarini egalab yotardi. Dadasi ho'l qayrag'och-ni qo'r aralash kulga ko'mib to'g'in egar, kegay² yo' nar edi. Akbarali bo'lsa otasining yonida ip eshib, sirach qorar, oyisining o'g'irda jo'xori talqon tuyib, zarang kosaga bir qoshiq shinni solib berishini toqatsizlik bilan kutardi. Qimmatlik edi-da. Jo'xori talqonni yaxshi ko'rardi Akbarali.

Keyin tog'da kon ochilib, soyning naryog'ida mehmon-xona, yana qandaydir katta binolar tusha boshladi. Dadasi arava-sozlikni tashlab, kongra ishga kirdi. U urushda o'lib ketgandan keyin Akbarali ham konchi bo'ldi.

Endi bularning hammasi Akbaraliga uzoq o'timishdek, go'yo o'zining emas, begona bir odamning boshidan o'tgan xotiralardек bo'lib tuyulardi. Shodasoy hamon shovullab yotib-di-yu, lekin Akbaralining bolaligi yo'q. Jar tepasida begona bir shahar oqshom chiroqlarini yooqmoqda. Bu yerda esa, qabris-tonda jimglik...

Halidan beri jonsizday qotib turgan Akbarali qarasa, onasini allagachon qo'yib bo'lishibdi. U beixitoyor harakat bilan egilib bir siqim tuproq oldi-da, do'ppayib turgan yangi qabr

¹ Qarqunog — chumchuqlar turkumiga mansub, tumshug'i egilgan, husharot, mayda parranda va hayvonlar bilan oziqlanadigan qush.

² Kegay — g'ildirakning to'g'ini bilan gupchagini qo'shib, tutib turuvchi tayog'simon qismlardan biri.

ustiga sochdi. Faqat shundagina, onasidan judo bo'lganligi hushiga yetib, oyoqlari qaltirab qabr yoniga tiz cho'kdi, yuzini qo'llari bilan to'sib, o'krab-o'krab yig'ildi.

Abdusamad, Kenja, birga kelgan odamlar Akbaralining tepasida birpas turishdi. So'ngra, Abdusamad Akbaralining hozir onasini tashlab ketolmasligini bilib:

— Qorong'i tushib qoldi, Akbarali aka, bo'lmasa biz qay-taylik. Siz hali bir-ikki kun shu yerda bo'larsiz. To'zim bersin... — dedi.

Ular jo'nab ketishdi. Yuk mashinasining guvillashi Shodasoy shovqinida yo'q bo'ldi hamki, Akbarali bosh ko'tar-gani yo'q.

Akbaralining hayorda hech bir ilinji qolmagan, qalbi bo'm-bo'sh edi. Hozir uning ham jonini olishsa-yu, onaizorining yonginasiga qo'ya qolishsa, mingdan ming rozi bo'lar edi. Chin-dan ham, nima qiladi endi, qayoqqa boradi? Birovga maslahat sololmasa! Bu tug'ilib o'sgan joylari ham endi unga begona. Odamlar ham... Hamma, hamma odamlar begona! Bitta-yu bitta mushupar onasi bor edi, mana endi u ham qora yerning qa'rida yotibdi.

Akbarali ona qabridan bosh ko'tarib, o'rmidan turganida atrof nim qorong'i edi. Oyog' ostida xazon shirlab jimglikni buzdi, qo'nalg'ada qushlar cho'chib pirlilashdi. Akbarali terak-larni, qabr do'ngliklarini oralab, panjaralarga, sag'ana toshlariga urilib, so'qmoq yo'lini izlar, allaganday vahimadan qora ter bosib ketgan edi. Nimagadir ilinib yengi yirtildi, qovjirab o't bosgan do'ngliklar, xarsang toshlar qorong'ida vahimali soyaday kishi yuragiga g'uluv solardi. Akbarali nihoyat so'qmoqni topdi, uzogdan panjarali darvoza ko'rindi. Biroq muyulishda bir odam qorasini ko'rib, sochi tomirlarigacha muzlab ketdi. Odam juda katta edi, u daraxtlar soyasida, qorong'ida pusib turgandek ko'rindi. Tanini sovug' ter bosgan bo'lsa ham, Akbaralini qandaydir g'ayri tabiiy kuch o'sha tomonga surgadi. «Qo'rqavetamami, endi mening qo'rqadigan joyim yo'q!» — deb pichirladi-yu, o'zi istamasa ham oyog'i tortib ketdi. Odam sharpasi daraxt soyasida birpas ko'rinnmay qoldi, Akbarali dadil bosib borardi. Daraxt orasidan oqaringirab ufq ko'rindi. Shu payt besh gadamchagina narida haligi sharpa yana paydo bo'ldi. Endi u yoni bilan turardi.

Akbarali unga qarab to'xtadi-yu, orqaga tisarildi. Birdan... Havogacha titrab ketdi. U bagirib yubordimi o'zi bilmaydi, lekin og'zi ochilib, bexosdan tamom gung bo'lib qolgan edi. Akbarali qoziqdek qoidi, tebrandi, qo'li bilan ko'zlarini berkitdi, yana ochdi: ro'parasida... o'zi... ha, o'zi, Akbarali turadi!

Bu yerdan qanday qilib qochganini u bilmaydi, bir mahal borib darvoza panjarasiga urilganida sal o'ziga keldi. Xayriyat, yiqilib qolmabdi... Yo yiqilib, yana turib ketdimi? Qancha yotdi? Tildan qolmadimikan?

Gapirib ko'ray desa, yonida odam yo'q. O'zicha gapirsa ham bo'ladi-ku. Tili shishinquirab og'ziga sig'may turganga o'xshaydi, lekin yo'q, aylanyapti.

– Yolg'on! Yolg'on! Bas. Qo'rqmayman! – deb qichqirib yubordi u.

Qorong'ida jimjit qabriston yangrab ketdi, soyning nariqi qirg'og'idagi jardani: «...as!» «...an!», degan aksi sado keldi. Akbarali o'z tovushidan yana qattiqroq qo'rqib ketgan edi. «Nega qichqiryapman? – deb o'yladi. – Bu jinnilik alomati emasnikan? Bu ko'zimga ko'ringan odam... odam? O'zim-ku bu! Yo jinni bo'lganda odam o'ziga o'zi ko'rinarimikan? O'zim...»

Ha, bu uning xuddi o'zi edi. O'sha qirra burun, yonog'i chiqqan oriq yuz... Lekin qop-qora. Soya!

Akbaralining yana orqasiga qayrilib qaragani yuragi dov bermadi. U qoqila-surila katta yo'lga chiqib olib, bir qo'li bilan peshanasini ushlaganacha shahar chiroqlari tomon yurdi. Peshanasi muzdek edi. Lekin u ishonmadi.

«Istimal! Yo'q, jinni emasman men! Istima bu! Sovuq istimal!» – deb tinmay pichirlar edi, ancha yurgandan keyin orqasiga qayrilib qaradi, asfalt yo'lga allaqayodagi chiroq shu'lasi tushib, yiltillab yotar edi. U ko'prikdan ham allaqachon o'tib ketgan ekan, bilmabdi. – «Tavba, o'ziga ham o'zi ko'rindimi odam! Yo'q, bir nima bo'lyapti menga, biron joyga borib yotishim kerak. Hadeb o'ylagandan. Hadeb o'ylagandan. Endi o'ylamayman. Borib yotaman. Qayerga bo'lsa ham. Tavba, hamma azoblarni totdim, endi bir kamim jinni bo'lib ko'chako'yda tentishimidi? Yo'q, o'ylamayman. Bektimni ham, oyimni ham, Hadiyani ham, o'zimni ham... O'zimni? Go'ristonidagi o'zimimi?.. Ha, ha, o'ylamayman, hech qaysisini o'ylamay-

man, bas!»

U, haqiqatan ham, hech narsani o'ylamay qo'ydi. To'g'ri borib mehmonxonaga kirdi. Yo'lakda mudrab o'tirgan semiz xotin biqqi qo'lini cho'zib uning pasportini oldi-yu, kalitni berib, yana uyquga keldi.

Akbarali kalitda nomeri ko'rsatilgan xonani ochib kirdida, yechimmasdan qo'ri karavotga cho'zildi. Derazalar lang ochiq, tushqaridan Shodasoyning muzdek shovullashi quloqqa chalindi. Bu – ruhan charchagan, jisman ezilib ketgan Akbaralining chalkash o'ylarini birpasda allaqayoqlarga olib qochdi, u qachon qotib uxlab qolganini ham bilmaydi. Ertalab jujukib o'midan tirdi.

Endi u ancha tetik edi. Tungi g'alati voqeani aniq eslab, labining bir cheti bilan salgina ma'yus jilmayib qo'ydi. Qattiq charchagan ekan-da, odamning jinni bo'lishi ham hech gapmas. Endi nima qilish kerak? Kimga uchrash kerak? Uchrash? Nega? Akbarali hech narsaga tayyor emas, hech qanday rejasiz yo'q edi. Karavotda o'tirganacha o'siq soqollarini paypaslab ko'rdi. Och qoringa papiros tutatdi. Eshik taqillaganda cho'chib o'midan tirdi, odam tovushi eshitilishi bilan kechagi charhog'i yana qaytib kelgandek, ichida nimadir yana so'ndi, bo'shashib, loqayd bo'lib qoldi.

Eshik qoqqan kechagi semiz xotin ekan, Akbaralini ko'rib, qo'rqib ketgandek, g'alati salomlashdi-da, stolga mehmonxona anketasini tashlab, to'ldirib berish kerakligini aytib, chiqib ketdi.

Akbarali anketa qog'ozini qo'lga oldi. Ikki. Ikki tashlab ketibdi. Nega ikki? Har ehtimolga qarshi deb bo'lsa kerak, biri buzilib-netib qolsa...

Nimalarni o'ylayapti o'zi? Shundan boshqa o'yi yo'qmi?.. Yo'q-da, miyasiga tuzuk-quruq o'y kelmay qoldi. Miyasi karaxt Nima gap o'zi? Nima qilish kerak? Bu yerda nima qilib o'tiribdi? Anketa... mana, anketa to'lg'azish kerak.

U beixtiyor g'ijimlab qo'ygan anketani stolga yozib, kafi bilan tekisladida, qo'lga qalam oldi. Qog'ozga tikildi. «Akbarobod posyolka mehmonxonasi» deb yozilgan edi anketa-ni tepasida. Akbarali o'qidi, negadir iljayib qo'ydi, keyin hijjalab o'qigandek, yana uzoz tikilib tirdi. Ko'zini pipirpatdi.

G'ijim qog'ozin kafi bilan yana tekislab, yana o'qidi, ikkinchi anketani ham olib, solishtirib o'qidi. Ko'zini chega olib birpas o'tirgach, yana tikildi. Qog'oz lovuillab yonib ketgandek, seskanib o'rindan turdi. Eshikka otlmogchi bo'ldi-yu, ostonada to'xtalab, yana stoldagi qog'ozlarga qaradi. Oyoq uchida qaytib kelib, ko'zini uqalab, yana o'qidi. Endi buning ro'yo emasligiga astoydil ishonadi, shekili, yuzi qog'ozdek oqarib, o'rninga o'tirib qoldi. Suvdan chiqib qolgan baliqdek og'zini ochib ancha o'tirgandan keyin, qog'ozga bir nima bo'lmadimikan, degandek qiya ko'z tashladi. Qog'oz turibdi. Tepasiga aniq yozilgan: «Akbarobod posyolka mehmonxonasi». Akbar... Akbarali... Akbarobod... Nega Akbarobod? Shodasoy edi-ku? Oti boshqa bo'libdi-da. Boshqa... boshqa Akbar.

Shu payt ro'paradagi toshoynaga ko'zi tushib, o'rindan sapchib turdi. Ko'zguga yaqinlashdi, birdan terga tushib, tizzalari qaltiray boshladi: unga basharasini sogol bosgan, yonoq suyaklari turtib chiqqan, rangsiz, yovvoyi bir odam ko'zlari baqragancha tikilib turardi.

— Bu boshqa... Boshqa, boshqa! — deb qichqirib yubordi Akbarali. Birdan lop etib kechagi go'ristonda ko'rgan odam qorasi yodiga tushdi. U Akbaraliga ko'proq o'xshardi...

U hozir boshi tors yoritib ketadigandek, otilib yo'lakka chiqdi. Seniz xotin kahrabodek husayni uzum bilan choy ichib o'tirardi. Cho'chib o'rindan turdi.

— Menga qarang... Menga qarang... — dedi Akbarali unga. Lekin tili aylanmay qoldi. Qo'li bilan g'alati harakatlar qildi-yu, xotining gattiq qo'rqaganini ko'rib, gapir olmay, shoshgancha ko'chaga otildi.

Shu ketgancha yuguraverdi.

Tongda suv sepilgan asfalt yo'lakalar salqin, ozoda, tovsilib qolgan kuzak gullar sof havoda xushbo'y taratib turadi. Hansiragan Akbarali bularni payqayotgani yo'q, unga havo yetishmayapti, etagiga o'ti ilashgandek hamon yugurmoqda. Qayoqqa ketayapti — o'zi bilmaydi.

Bir mahal uni kimdir chaqirgandek bo'ldi. U orqasiga qaytilib qarashga jur'at qilmay, to'xtab devorga suyandi. O'pkasi og'ziga tiqilgandek hansirar edi. Haligi ovoz yana keldi.

Bu chorrahadagi reproduktor¹ edi. Unda konchilar hayotining so'nggi yangiliklarini eshittirishmoqda: «Akbarobodliklar kecha yana bir quvonchli voqeaning guvohi bo'ldilar: mahalliy futbol komandasi Olmaliq sportchilarini qabul qilib...»

Akbarali yana yugurdi. Uni qandaydir bir dahshat quvlab borar, noaniq bir fikr oldinga sudrar edi. Dokadek oqargan, badanlari qaltiragan holda go'riston darvozasi oldida paydo bo'ldi. Avval darvozaning salqin panjarasidan ajratilmagandek anchagacha yopishib turdi-da, keyin yana yugurdi, qoqila-surina kechagi qora ko'ringan muvulishga yetib bordi. U oyoqda zo'r-g'a turar, ko'zlarini ishqalab-ishqalab haykalga tikilar, hech narsa ilg'amasa edi.

Chala sarg'aygan qayrag'och soyasida, qabr ustida chog'roqina bronza haykal. Kecha shomda ko'lankaday qorayib, katta, haybati bo'lib ko'ringan ekan.

Akbarali avval tepada suzib borayotgan bulutlarni ko'rtdi. So'ngra qayrag'ochning haykalga soya solib turgan shoxini. Shundan keyin o'zining yaqinidagi yoshlik davriga juda o'xshash, chitroyli, irodali, navqiron bir konchining qiyofasiga ko'zi tushdi.

— Akbarali... — deb pichirladi u negadir, go'yo o'zi boshqa odamdek.

Bu mahal olitta bola kelib, haykal tagida saf tortdi. Bo'ysiraning eng oxirida turgan qizcha galstugini tuzatib, oldingachiqdi-da, qabrni aylanib o'tib, qo'lidagi guldastani haykal tagiga, marmar ustiga avaylab qo'ydi.

Ular bu tantanali marosimni bajargandan keyin, qiy-chuv qilib tarqalishar ekan chekkaroqda indamay turgan begona odamni ko'rib qolishdi. Unga yotistrab, xo'mrayib qarashdi. Akbaralining yodavayron, ko'zlari bejo, basharasi ham ko'yilagi ham g'ijim, kir, etik qo'njiga kechagi qabr tuprog'i yopishib qotgan edi. Kichkina qizcha unga xavfsirab qarab turdi-da:

— Bu yerda turmang! — dedi jiddiy. Keyin haykalga faxr bilan yana bir qarab qo'yib, o'roqlari ketidan chopqillab ketdi.

Qizchaning tovushimi, birdan ketib qolishimi yog'ochday qotib turgan Akbaralini seskantirib yubordi. Bolaning ketidan:

¹ Reproduktor — radioeshittirishni kuchaytiruvchi apparat; radioiknamy.

«Men Akbaraliman!» – deb qichqirmoqchi edi, ovozi chiqmadi, buning o'rniga: «Men tirikman, men tirikman», – deb pichirladi.

Odam o'ziga o'zi tikilib tursa, g'alati bo'larkan. Boshqa olamdan, narigi dunyodan kelgandek... Akbaralining hushi o'zida bo'lmasa ham, lekin negadir haykalni o'z qo'li bilan ushlab ko'rgisi keldi. Sarg'aygan o'tni bosib, o'zining bronza qiyofasidan ko'z uzmasdan, asta yaqinlashdi, qo'lini uzatib sovuq xarsang toshga barmoqlarini tegizdi. Yana yaqinroq qadam bosay deganida qabr do'ngligiga qoqindi. Go'r... Akbaralining go'r'i. Ancha cho'kib ham qolibdi...

«Men tirikman, men tirikman...» derdi ko'nglida boshqa bir fikr dam-badam bosh ko'tarib.

O'zi esa haykalni paypaslarkan, pichirlardi:

– Akbarali... Akbarali G'oziyev...

Toshga o'yib zarhal bilan yozilgan lavhada ham shundan deyilgan edi:

AKBARALI G'OZIYEV

[1931-1960]

Konchi do'stlarini halokardan qutqarish yo'lida qahramonlarcha halok bo'ldi.

Akbarali endi hech narsaga hayron bo'lmaydigan bo'lib qolgan. Hayron bo'lish, o'ylash qobiliyatini yo'qotgan, bir mo'jiza yuz berib, otasi bilan onasi tirilib kelib, hozir ro'parasida paydo bo'lsa ham, hayratda qolmas edi, chog'i. U bir qo'li bilan xarsangga suyangancha qotib qoldi, ko'zi tindi. Anchadan keyin zarhal harflar ko'z o'ngida yana paydo bo'ldi: «A-k-b-a... Akbarali G'oziyev... halok bo'ldi».

U yana ko'zini yumdi. Miyaosining qaysi bir burchidadir kichkinagina umid, bir o'y sarg'aygan bargday zo'rg'a ilinib, qitillab turar edi: «Ko'zimga ko'rinyapti, hozir ko'z ochaman-u, mening otim o'rnida Bektemir akaning oti paydo bo'ladi!»

Yo'q, yana o'zining oti paydo bo'ldi. U harflarni paypaslab ko'rtdi, ularni qaltiroq barmoqlari bilan qo'porib tashlashga ham urindi. Tillarang harflar tovlanib turardi. Keyin Akbarali tors yoritib ketayotgan chakkasini ushladi. Shu payt barmoq-

lariga boqsa – qon, tirmog'i qayrilib ketibdi. Qon yuqini ko'rib hushi yorishgandek bo'ldi, bu qon allanimalarni esiga soldi. Qon, zax... qorong'i shireklar. Dabshatli shovqin, achchiq yovvoyi tovush, ingrash...

Akbarali qoni barmog'iga yana qarab, tolpindi, qochmoqchi bo'ldi, keyin bo'shashib to'xtadi: «Axir, bu Bektemir aka-kul! Bektemir aka halok bo'ldi! Odamlarni deb... majaqilantir ketdi!»

U qovjiragan maysaga o'tirib yig'ladi. Uzoq yig'ladi, endi tamom hushiga kelgan edi, voqea butun tafsilotlari bilan yodiga tushdi, yana bir marta xayolidan o'tdi. Hatto o'z ko'zi bilan ko'rmagan tafsilotlar ham ko'rinib ketdi ko'ziga. Mana, konda chiroqlar o'chib, barcha motorlar, konveyerlar to'xtagandan keyin, hamma shireklardan qo'l fonarini yoqib konchilar chiqib kelishdi. O'n, o'tiz, yetmish, yuz kishi... Ular transformator yonida temir tom bosgan yolg'iz mardani topadilar, qurshab oladilar, kaskalarini yechadilar. Qorong'ida uzoq sukut. Yuzlab odamlar hayotini saqlab qolgan bu mardning kim ekanligini hech kim aytolmaydi, yuzi tanib bo'lmaydigan darajada majaqilantir ketgan... Keyin kastyum... kastyum cho'ntagidan propusk, shaxsiy guvohnoma chiqadi.

Akbarali Bektemir akaning baxtiyor kulib turgan yuzini ko'z oldiga keltirdi, u konchi formasini kiyganda qanday quvonib ketgan edi: «Yarashdi, yarashdi, Bektemir aka!» «Ha, yaqinda o'zimga ham tegadi!»

Guvohnoma: Akbarali G'oziyev. Hamma yerda hayratomuz, musibatli tantana. Mitinglar. Akbarning nomi tildan tushmaydi. Qariyalar duoda, tirik qolgan konchilarning bolalari uning fidokorligiga bag'ishlab sborlar¹ o'tkazadilar. Haykal, muzey... Konchilar posvoklasi «Akbarobod» deb ataladi. «Akbar» desa onalarning ko'ziga yosh keladi. Akbarali ezgu nom...

Bu-chi, bu bo'lsa ayanchi bir qo'rqoq, chirkir bir hasharotdek kavaklarda pisib yuribdi, o'zining la'nati, iflos vujudini, bir paqirga qimmat jonini o'ylab do'stlik, muhabbat, ona mehridan ezgu narsalarni poymol qilib kelib mana go'ristonida o'tiribdi, tiriklar u yodga tursin, yonidagi qabrlarga ham bosh ko'tarib

¹ Bahs-munozara.

tik qaragani haddi yo'q.

«Odamlarning soddaligi! Odamlarning sofligi... aziz armonlari. Yo'q, bular meni bu dunyoga sig'dirmaydi. Men qayoqqa borishim kerak? Bektemir aka! Notanish odam... Qora yerda men yotsam bo'lmasmidi! – Akbarali qabr toshidan boshini ko'tardi. – Men yana o'zinni o'ylayapman. Nahotki shundan boshqaga yaramasam?.. Yarat edim, o'sha bir zum daqiqadan o'tib olsam, albatta, yarat edim. Lekin endi... endi kech. Bir zumlik xato. Bir nafas tubanlik...uni endi butun hayotni berib ham tuzatib bo'lmaydi. Akbarali o'zining haykaliqa qaradi. – Xayr... Bektemir aka».

Oyoqlarini bazo'r sudrab, ko'zini yerdan olmay, qabriston darvozasidan chiqib ketdi. Mehmonxonaga yetib borguncha yerdan bosh ko'tarmadi.

Yana bir kun karavotda cho'zilib yotdi. Bu uyqu ham emas, tush ham, o'y surish ham emas, qandaydir his-tuyg'usiz, qorong'iga – yorug'ga, sukutga – shovqinga loqayd, karaxt bir holat edi. Yotgan yerida nimadir kavshadi, grafindan suv ichidda, yana chiqib ketdi.

O'zining ilgari turgan uyiga bordi. Bu yerda negadir bolalar ko'p, odamlar tinmay kirib-chiqib turardi. Akbarali yo'l-kaga ham o'tmadi, uzogdan qaytdi, oyog'i tortgan tomonga yurdi.

Bironta tanish uchramasdi. Xotinlar, bolalar negadir uni chetlab o'tishadi. Faqat daraxtlar, ariqlar, ko'priklargina tanish. O'sha, necha yillar maktabga, ishga qatnagan ko'chalari. Lekin hamma narsa, ariq bo'yida o'sgan yalpizgacha begona. Butun olam begona...

U negadir kon boshqarmasiga, keyin shaharcha kengashi-ga borib qoldi. Hamma joyda, viveskalarda o'zining otini ko'rib orqaga qaytdi, kaltak yegan daydi kuchukdek o'zini panaga oldi.

Odamlardan qo'rqadigan bo'lib qoldi.

Bugun kechasi butundek bug' qaynab turgan kutubxo-nada: «Choy quyib bera qolay», – degan tovush necha kundan beri qulog'i eshitmagan birinchi mehribon inson tovushi edi.

– Meni hech kim tanimayapti, bobo! Hech kim tanima-yapti... – deb yig'lab yubordi Akbarali qissasini tugatar ekan.

Ko'zlarini javdiratib ag'rayib o'tirgan Azimjonga ham u

endi bu dunyoning odami emasdek tuyulib ketdi. Yuzi umniqan, oriq, cho'kib ketgan ko'zlari nirsiz. Odamga tikiladi-yu, hech narsani ko'rmayotgandek. Shuncha hikoyadan keyin ham u Azimjonga begonaligicha qoldi.

Uzoq jimlik cho'kdi. Vaqt yarim kechadan og'ib qolgan, tun salqin edi. Ochiq derazadan Shodasoyning salqini bilan qayderandir pishgan behi hidi anqib kirdi. Qizg'ish lampochka zirillab yonar, Ochil buvaning ajin peshanasida ikki tomchi ter yaltirar edi.

O'rtadagi stolda o'sha to'ldirilgan anketalar yotibdi. Azimjon bu jimlikda nima bilan shug'ullanishini bilmay, stolda yotgan qalamni olib, anketaga bir nimalar chizdi. Rus harflarini mashq qilib, «Akbarobod... Akbarobod» deb takrorlab yozdi. Qiziq.. U Akbarobodda o'tiribdi. O'z xolavachasi Akbarali-niing shahri. Chiroyli shahar. Chiroyli afsona. Sirli mangulik... (Azimjonning ko'zi Akbaraliga tushdi.) Faqat mana bu odam...

Xona hamon jimjit. Tun ham bu uch odam o'rtasidagi sirni saqlashga qasd qilgandek, og'ir sukutga tolgan edi. Lekin Ochil buva jimlikni buzdi:

– Ha, bolalarim... Odam deb o'lgan odam – doim tirik bo'ladi.

Bobo o'zi o'ylab o'tirgan gapni yakunladi, shekilli. Azim-jon bunga uncha tushumadi. Voqea butunlay buning aksini ko'rsatib turibdi-ku: odamlarni deb o'lgan Bektemir aka degan kishi; u o'lib nom-nishonsiz ketgan. Tiriklar – boshqa...

Lekin Azimjonga bobosining gapi yoqdi: «Odam deb o'lgan odam – doimo tirik». Azimjon buni hatto anketa qog'ozi-niing orqasiga mashq qilayotgan ruscha harflari bilan yozib ham qo'ydi, yana bir o'qib ko'rdi.

Akbarali ma'nosiz ko'zlari bilan bo'shliqqa tikilib o'tirar edi. Ochil buva: «Yotib dam olish kerak», – deb o'midan turganida u birdan ko'zlari mo'tillab unga yolvorganday termi-lib qoldi: «Aytadigan gapingiz shumi? Endi men nima qilaman?» – degan qo'rquv bor edi ko'zlarida.

– Ertalab miya tiniqroq bo'ladi. Bir chorasini toparmiz, hozir kech bo'lib qoldi, sen ham yotib damingni ol.

U soqolini silab o'midan turganda salobatli gavdasi xona-mi to'ldirgandek bo'ldi. Uning bir maslahat bermay o'midan

turishi Akbaraliga o'lganing ustiga tepgandek bo'ldi, shekilli, battar quti o'chdi. Azimjon u bilan bir zum yolg'iz qolishga qo'rqandek bobosiga ergashdi.

Ular o'z xonalarga chiqib yotishdi. Qayerdadir xirqiroq xo'roz qichqirardi.

– Adashib qolgan jo'jako'roz bu. Hali vaqt bor, uxla, damingni ol, – dedi Ochil buva chiroqni o'chirib yotarkan.

Lekin Azimjon payqadiki, boboning o'zi uxlayotgani yo'q. U hadeb u yoqdan-bu yoqqa ag'darilaverdi. Akbaralining fojiasi uni endi to'lg'antira boshladi, shekilli. Dam nafasi ichiga tushib ketar, dam uzun, chuqur uftortar edi.

Azimjon bir vaqt boshini ko'tarib qarasa, bobosi qorong'ida oppoq bo'lib karavotda o'tiribdi: soqoli oq, ko'ylak-lozimi oq. Tushundiki, boboning Akbaralining oldidan: «Yotamiz, dam olamiz», – deb chiqib kelgani yotish, dam olish uchun emas ekan.

– Bobojon, nega indamadngiz, maslahat bermadingiz? – dedi Azimjon bobosining yoniga borib o'tirarkan.

– Men shu uzundan uzoq umrimda-chi, bolam, hech qachon bunday o'jiz, bunday ayanch holga tushgan emasdim, – dedi Ochil buva.

Shundan keyin ikkalasi ham indamadi. Ular shu o'tirganlaricha tong otguncha karavotda o'tirib chiqishdi.

– Dam olsin, o'ziga kelsin, – deb qo'yardi Ochil buva har zamonda. O'zi bo'lsa o'tirgan joyida tebranib, keksa asablarini bosishga urinar, peshanasini artib-artib o'y surar edi.

– Siz hech qachon ayanch holga tushmaysiz, buva, – deb shivirlaydi yonida Azimjon. – Siz... siz hamma narsaga xo'jayinsiz. Nazarimda, qismat ham sizning qo'lingizda... Bizning shirkatimizning bosh direktori keksa odam. Nuftuzli pirga qo'l bergan. «Primning olti ming muridi bor», – deb maqtanardi. U pinni ko'rganman. Juda xasis odam, nasha chekar edi. Mashina bosib ketdi...

Azimjon: «Buni nega gapiryapman?» – deb xijolat chekib o'tirgan edi, bobosi kulib yubordi – ta'sir qilibdi:

– Pinni mashina bosib ketibdi, degin? – Ochil buva yana maza qilib kuldi.

Shu bilan ular jonlanib, o'rmlaridan turishdi. Deraazalar tong shafag'idan qizargan edi. Yuvimb-kiyinishguncha yo'lakda

qadam tovushlari ham eshitila boshlandi, chelaklarini taraqlatib farroshlar ishga tushishdi.

Bobo-nevara boshlashib chiqib, Akbaralining eshigini qoqishdi. Qiya turgan eshik ochilib ketdi. Akbarali yo'q edi. Xona o'sha-o'sha: tartibsiz, deraazalar lang ochiq, joy g'ijim.

Ochil buva kirishi bilan yuragi «shuv» etdi-yu, indamay o'tirdi: birpas kutish kerak. Azimjon yo'lakka mo'raladi, allaqayoqlarga borib ham keldi, xonaning egasi hech qayerda yo'q edi. Besh minut o'tirishdi, yigirma minut... Ochil buva toqati tugab o'midan turnoqchi edi, stoldagi anketa qog'oziga ko'zi tushdi. «Adem dep o'lgan adem dayemo tirik». Bu Azimjonning qo'li. Kechagi yozgani. Xatolari bo'lsa ham ancha o'rganib qolibdi. Zehni joyida. Bunisi nima? Tagida yana bir xat bor-ku. Qo'li qaltirab, aji-buji, lekin xatosiz yozibdi. «O'zini deb yashagan – o'lik». Oho, hikmat-ku! Ikki satr bayt bo'пти!

Ochil buva, jilmaygancha birpas yozuvga tikilib o'tirgach, yuziga yolg'in urgandek, birdan o'midan turib ketdi. Yalt etib deraazaga qarab, qog'ozni cho'ntagiga tiqdi. Eshikka otildi.

O'qdek o'tib ketgan chol bilan yig'itga yo'lakdagilar anqayib qarab qolishdi. Azimjon qayoqqa ketishayotganini hali bilmas, bobosiga arang yetib yurar edi. Bobo mehmonxonani aylanib o'tib, o'tbosgan chorvoq ustidan yo'l soldi, paxsa devor raxnasidan oshganlarida go'ng tepadagi bir to'da tovuq vahima bilan qagalagancha tirqirab qochdi. To'zg'igan pat ichidan chiqib kuchukka yo'liqishdi, xayriyat bog'loq'liq ekan, tomorqadan tekis yalanglikka chiqib olishdi.

Yalanglikda Ochil buva qadamini sekinlatib, nafasini bosishga urindi. Lekin rangi ogargan, to'g'riga tikilgan ko'zlarida odadagi vaznin xotirjamlik yo'q edi. Yalanglik ko'm-ko'k maysa, oyog' bosilmagan; shabnam nuqraday yitillar, tep-tekis edi. Ikki yuz qadamcha yurganlarida yalanglik birdan qirqilib, tikka tushib ketgan jar tagida qaynab oqgan Shodasoy ko'rindi, salqin shamoli, yurakka vahima soladigan shovullashi yuzlarga urdi.

– Bobol! Beriroq turing! – deb qichqirib yubordi Azimjon. Ovoz eshitilmasa ham, Ochil buva bir qadam orgaga chekindi.

¹ Kumush.

Soyning betinim shovullashidanmi, ko'p yugurganidanmi, yo noma'lum hayajondanmi – Azimjonning boshi aylanib ketdi. Bobosi uning yuziga qarab, ahvolini tushundi, lablari qimirladi: «Bu yerda hamma ham shunday bo'ladi, qo'rqma», – dedi, shekilli. Uning etigi qo'njigacha nam, yuzida ojizlik, mushbat ko'lkansi kezar, soqoli sal tirar edi. U avval jar ostida ko'plab turgan soyga uzog qarab turti, keyin cho'kkalab shabnamda qolgan qandaydir izlarni paypasladi, kaftini soqoliga surib o'rtidan turti, orqaga qaytdi.

Azimjon ergasharkan, vogeani tushungan edi. U Akbaralining qissasidan bu jar haqidagi so'zlarini esladi: «Tagida yalmog'iz kamar bor deyishadi. Bolalarni u yerga yo'latishmasdi. Meni ham dadam u yerdan quvlagani-quvlagan edi...»

Soyning suroni orqada qolgandan keyin, qaltiroq bosib ketgan Azimjon so'radi:

– Siz shunga aminmisiz, bobo?..

– Ha, – dedi Ochil buva nevarasiga hazin qarab. Cho'ntagidan g'ijimlangan qog'ozni olib unga tutqazdi. Azimjon dam to'xtab, damyurib uzog o'qidi. Akbaralining kechagi qutsiz yuzi, ma'nosiz qarashlari ko'z oldiga keldi.

– Kechqurungi o'sha gapingiz... turtki bo'libdi-da, dedi u bobosiga, – Komilani uydan haydab bir xato qilgan edingiz. Bu safar ham.

– Bu safar xato qilganim yo'q. O'zi... bandi mo't edi. Uchdi-keidi.

– Berahmsiz...

– Hayot berahm. – Chohling qatlam-qatlam ajin bosgan yuzi ko'z yoshlari bilan namlandi. – Qo'rqoqqa, ayniqsa, berahm. Bola ahvolni o'zicha tuzatmoqchi bo'lgan. Lekin yana qo'rqoqlik bilan. Yo'q, xatoni tuzatish, haqiqatni yuzaga chiqazish uchun jasorat kerak, sen ham bilib qo'y!

Yangi ko'tarilgan quyosh charaqlab tursa ham, kuz nafasi kelayotgan sovuq shamol xazon to'zg'itar edi. Bu shamol mayas-lardagi shabnamni ham, shabnamdagi izlarni ham birpasda yalab ketdi. Bu payt mehmonxonaga bir mashina yoshlar – turistlarni, alpinistlarni¹ shovqin-suron bilan, gullar, ryukzaklar bilan kelib

¹ Alpinist (Alp tog'i nomidan) – turtli murakkab to'siqlardan o'tib tog' cho'qqilariga ko'tarilish bilan shug'ullanadigan sportchi.

tushgan edi. Eshik oldidagi maydon guvillab yotardi. «Bularga joy bo'shatib berish kerak», – deb o'yladi ichida Ochil buva. Shoshib zinadan chiqib bordi. Lekin eshik oldida bir narsaga borib urilgandek to'xtab qoldi – mehmonxona lavhasiga ko'zi tushgan edi: «Akbarobod posyolkasi mehmonxonasi».

Ochil buva yozuvga yana yaqinroq kelib tikildi, iztirobda ko'zini oldi, atrofdagi odamlarga qiya boqdi. Eshik tomonga yurib, yana orqaga qaytdi. U go'yo gangib qolgan, vajohati shunday ediki, Azimjon: «Bobom hozir lavhani mushi bilan urib chiliparchin qilsa kerak», – deb o'yladi.

– Bobo... – dedi sekin.

Ochil buva bo'shatib, ichkariga qadam qo'ydi. O'z xonalarida birpas jim o'tirib asablariga dam berishdi.

– Endi nima qilamiz, bobo?

– Nima qilardik?.. Qani, tuguningni tug.

Azimjon hayron bo'ldi.

– Shundoq ketaveramizmi?

– Odamlarga joy bo'shatib berish kerak.

Azimjon: «Bunday chigal vogeani bilgandan keyin nima-dir qilish, nimanidir aniqlash kerak, buning nima ekanini bobom o'zi biladi», – deb o'ylagan edi. Garang bo'lib qoldi.

– Sen nima, Ochil buva hamma narsani bilaveradi, deb o'ylovdingmi? – dedi chol qaltiroq qo'llari bilan narsalarni sarajomlashga qarasharkan.

Azimjon indamadi. Ular yo'lakda Akbarali uchun ham hisob-kitob qilib, avtobus to'xtaydigan joyga qarab jo'nashdi.

Hamma ish qandaydir g'ayri ixtiyoriy bir holatda bajarilar edi. Boshlar og'ir, miyaga o'sha dahshatli vogeaning chalkash tafsilotlaridan boshqa narsa sig'maydi.

– Aslida hech narsani o'zgartirmay, shunday goldira qolsa ham bo'ladi, – dedi Azimjon xurjunni yelkasida ko'tarib borarkan, – o'lganmi – o'lgan. Shaharcha uning nomida. Yopig'liq gozon yopig'liq. Bekemir degan odamga nisbatan... hech kim bilmaydigan adolatsizlikning kimga ziyoni bor?

– Ha, agar sen bo'lmasang, men bo'lmasam yoki ikkalamizning ham vijdonimiz bo'lmasa – bo'lak gap edi. Lekin vijdonni qayogga qo'yamiz? U yeydi-ku sen bilan meni...

– Shunday deysiz-ku... juda chiroyli qilib qo'yishibdi-da.

Shahar, muzey, haykal, gullar, lavha, muhr...

— Ko'ngillardagi ezgulik, inson mardligiga ishonch-u hurmatni aytmaysanmi! O'zim ham odamlarning chiroyli o'yalarini, yaxshilik haqidagi afsonalarini sira buzgim kelmayapti... Lekin bunday qoldirib bo'lmaydi. Chiroyli narsa sof bo'lishi kerak... Odamlarning tuyg'usi bilan o'ynashish gunoh. Qaydam, bilmadim, bolam, o'ylash kerak. Sen ham o'yla. Hozir emas, boshimiz biroz hushyor tortsin, maslahat soladigan odamlarimiz bor...

Avtobus gangib nima qilarini bilmay qolgan bu ikki yo'lovchini tog'lar orasidan olib chiqib ketdi. Temiryo'l stansiyasiga yetib kelganlarida shovullab yomg'ir quyib berdi. Sovuq kuz yomg'iri ularni poyezdda ham yana ancha yergacha kuzatib bordi. Yomg'ir, sovuq, loygarchilik, stansiyalardagi yugur-yugur, tiqilinch, derazada soat sayin almashinib turgan manzaralar, g'alati-g'alati qo'shnilar, qayodagi odamlar bilan tanishish, xayrlashish, kutilmagan hangomalar, yotish, turish, yurmoc tashvishi — bularning hammasi ularni kechagi og'ir o'ylardan biroz chalg'itdi. Lekin Azimjon hamon kamgap edi. Ustaknlarga choy qo'yib qo'yib, ichishni unutar, ba'zida soatlab derazadan ko'z olmas edi. Qarindoshining g'alati o'limi hamon xayolidan ketmasdi. Tashqarida esa kuzgi yomg'ir yuvgan uzumzorlar, onda-sonda kahrabodek sap-sariq behi, so'lg'in palaklarda o'ksib qolib ketgan xamklar yitillab qolar, dam yana birdan ko'z ilg'amas kengliklar boshlanib, uzoq-uzoqlarda ko'k koptokdek yumaloq sadaqayrag'och, kimsasiz shiyponlar ko'zga tashlanar, paxtasi terib olingan dalalar esa goh jigarrang, goh surmaday qorayib ko'rinar edi.

— Ajab... — dedi Azimjon uzoqlardan ko'z uzmay o'ziga o'zi, — hammasini tashlab, osongina keldi-qoldi...

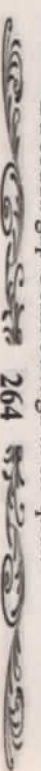
Ochil buva ham Akbaralini o'ylayotgan ekan, chog'i, Azimjonning shivirlashini eshidi.

— Nimaning «hammasini?»

Azimjon cheksiz dalalarni, uzoqda oltinrang bog'larga ko'milib yotgan qishloqlar, qorantir tog'lar, ko'm-ko'k osmon — barisini birdan quchog'iga olmoqchidek qulochini yozib, deraza tomonni ko'rsatdi.

— Mana bularning hammasini...

Bu soddaga gap Ochil buvaga ta'sir qildi.

— Bilasammi, bizning jiyan... «buning hammasini» o'zini-ki qilib olganicha yo'q edi-da. «Buning hammasi» juda ulug' gap. Odam bolasi shu ulug'likning bir zarrasi. U unga jon rishtasi bilan chirmashib ketishi kerak. Bo'lmasa, sen aytganday, «oson» ko'chadi. Mana bizlarga qiyin... «ketish». Bizlar bu tuproqni qonimiz bilan sug'organimiz. Har bir g'iyohni, har qarichini o'z qo'limiz bilan yasab olganday...

— Bu yerlar qarovsiz yovvoyimidi?

— Gap unda emas. Nima deb aytasam... qandaydir chirkun, tahqir etilgan yerlar edi. Yangilash, orzulashtir kerak edi. Eh-he, bolam, nimasini aytasan! Hov ana u ola tog'larning naryog'ida...

HIKOVAT

Hamal chiqib, savr kirgan kunlar. Savr keldi — ekinchiga davr keldi, deganlaridek, taqachining ustaxonasi eski omoch, merikl ketmon, tishsiz sixmola¹, chopqi, qirg'ich, inchunin tutituman temir-tersak bilan to'lib-toshgan, ish g'istalang palla. Sarmoyasi temir, dastmoyasi ko'mir, degandek, «Yo hazrati Dovud!» deb kecha-kunduz bolg'a uradigan Ochil shunday dolzarb mahalda, go'shtdan ajratilgan timoqdek, ustaxonadan chiqib, Toshkentga jo'nadi.

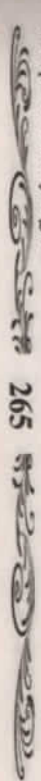
Biroq konferensiya ochiladigan kuni ertalab qo'llariga qizil mandat² o'miga poyezd bileti tutqazishdi: janubiy rayonlarni chigirtka bosibdi, konferensiya vakillari yoppasiga chigirtkaga qarshi safarbar qilingan edi.

— Chigirtka? — Ochil og'zining bir cheki bilan jilmayib yelkasini qisdi. U yaqindagina bosmachilarni qiyratib qaytgan, shop mo'ylovli, elliklarda bo'lsa ham, qirchillama yigit edi. Endi chigirtka bormidi? Bu unga bir bachkana yummush bo'lib tuyuldi. Shoshmasdan ko'chaga chiqib poytaxt sataroshxonasida mo'ylovini qirishlatib, muylisidagi yahudiy cholg'a etugini moylatib keldi. Kelsa konferensiya bo'ladigan zalda vahima: yana sho-

¹ Sixmola — haydalgan yerning yuza qismini tekislashtirish, kesaklarni maydalab, qatqaloqni yumshatish va begona o'tlarni yo'qotish uchun ishlatiladigan qishloq xo'jalik quroli.

² Mandat — cheki sinib tushgan, uchgan.

³ Mandat — biror shaxsning vakolatini, muayyan faoliyat yoki narsaga huquqini tasdiqlovchi rasmiy hujjat.

shilinch teleqrammalar kelibdi – sariq chigirtka butun Turkmanistonni bosganmish! Yigirma kunda Qoraqumdan o'tib kelib Amu bo'yalarini – butun Lebobi quritishi mumkin, Toshovuz, Buxoro xavf ostida emish!

Ochilning gruppasiga tayinlangan yosh entomolog¹ hovliqmaroq ekanni, vahima qilib yubordi: sariq ofat Kaspiydan Tyanshangacha minglab kilometr masofani egallaganmish. Million tomona keladigan katta galalari besh-olti ming kvadrat-kilometr maydonni qoplab, bog', yaylov, ekinzor deysizmi – barini shudgor qilingan yerday qoraytirib kelayotganmish!

Ochil bu vahimaga uncha ishommasa ham, hayron bo'lib qolgan edi. Boshqalar hovliqgan, hayajonda, u bo'lsa nuqul o'ylaydi: sariq chigirtka bu yerlarga qayogdan kelishi mumkin? Ilgari bu ofat haqidagi shun xabar Mozandaron taraflardan keldi. Bizning dehqon bu ofatni bilmaydi, ko'rgan emas. Nahotki shu gaplarning hammasi rost bo'lsa?

Nihoyat olti kishi bir gruppaga bo'lib, o'z cheklariga tushgan Chuchuksoyga jo'nab ketdi.

Dalalar ko'm-ko'k. Dovul qoqib, chaqmoq chaqib, suroni bilan kelgan bahor butun olamni uyg'otgan edi. Stansiyalar gavjum, bolalarning qo'llarida qizil chukri², odamning og'zining suvini keltirib, ravoch chaynashadi, meshkobchilar yugurib yurib suv sotishadi. Shovqin-suron.

– Kep qoling, ismalog somsa! – deb chingirigancha qizchalar chopqilashadi.

Ochilga tabiatning mana shu payti siri tuyuladi. Navro'zi olam, sumalak qaynagan kechalar, barra qo'zilarining birinchi ma'rashi, gandaydir shirin tashvishlar, sofilikka, kenglikka intilish... Bunday vaqtlarda odamlar ofatni o'ylamaydi. Go'yo hech ganday yomonlik bo'lmaydigandek. Faqat titilish, yangilanish, yasharish, tolpinish, qanot chiqarish...

Qanot chiqarish?

Nahotki oddiy sariq chigirtka shunchalik vahimali bo'lsa? Kogonda ularning kelishini bilishar ekan, stansiya boshlig'i bilan yana bir necha kishi perronda kutib oldi. Yarim kecha

¹ Entomolog – hasharotlarni o'rganuvchi mutaxassis.

² Chukri, ravoch – tog'larda yovvoyi holda o'sadigan, poyasi sensuv, nordon, yeyishli, ko'p yillik o'simlik.

edi. Ochil bu kutib olganlarning tungi sarosimasini ko'rib, hayron qoldi: parovoz¹ yo'q, vagon yetishmaydi, hammasini kerestin, smola, dorilar yuklab janubga to'xtovsiz jo'natib turishgan ekan. Bularga transport yo'q, lekin qanday yo'l bilan bo'lsa ham hoziroq jo'natish haqida buyruq bor ekan. Drezinada² jo'nashga to'g'ri keladi...

– Drezinada? Shuncha joyga kechasi-ya?

– Ha, o'troqlar, – dedi stansiya boshlig'i. U ko'k paxtalik kiygan, ko'zlari qizil, rasmiyroq va juda ishchan kishi ko'rinar edi. – Suv-puv olvolinglar, hozir jo'natamiz.

Ochil gapning jiddiyligiga endi astoydil ishona boshladi. To'rt yarim ot kuchiga ega bo'lgan motodrezinaning uch kishilik baland skameykasiga besh kishi zo'rg'a joylashib, tong qorong'isida yo'lga chiqishdi. Avval bu, o'zi yuradigan o'yinchoqdek, hammaga bolalarcha quvonch bag'ishladi, namxush o't-alat hidi dimoqqa urildi.

– Chu, jonivor! – dedi kimdir sho'xlik bilan. Yo'lovchilarga jon kirib, hazil, kulgi, hangoma anchagacha davom etdi. Lekin bora-bora tunning rutubati salqini zahkini o'tkazib junjiktira boshladi, cheksiz qorong'ilikka dumalab ketayotgan bu bir ko'zli shayton aravani to'xtatib bo'lmasek tuyuldi, yo'lga farasi yo'l chetidagi o'ydim-chuqurlarni uzogdan tubsiz jarlikday qilib ko'tsatar edi.

Uch soat davomida oldilarida bironta chiroyq millitillab ko'rinnasa-ya. Xunuk uylaydigan chiyabo'ridan bo'lak tirik jon egasi uchramaydi. Diydirab qolgan entomolog yigit – uning oti Mamajon – Ochilning piyijiga kirib ketdi, Ochil ham g'ujanak bo'lib olgan bu kichkinagina vujudni butun gavdasi bilan to'sib, isitishga urinar, gapga solar edi. Lekin bu qo'pol, keksa soldatning oldindagi ofatga parvo qilmay, sheriklarini kamsitib keshatishlari, ayniqsa, bu yigitchani «Chigirtka-polvon» deb atab, boshqalarni ham kuldirib, hadeb masxara qilishlari entomologga yoqmad. Bu yerda sariq ofatning nima ekanligini hozircha faqat

¹ Parovoz (ruscha: пар – bug' + воз(ов) – elmoq) – temir yo'l poyezdlarini tortish uchun belgilangan, bug' dvigateli bilan harakatga keldirgan mashina, bug' dvigatelli lokomotiv.

² Drezina (nemischa: Draisine – nemis ixtirochi injeneri Dreza (Drais) ismidan olingan) – temir yo'l izlarida uncha uzoq bo'lmagan masofaga borishga mo'ljallangan, qo'l kuchi yoki motor bilan yurgiziladigan to'rt g'ildirakli arava.

shu yig'itlagina uncha-muncha tasavvur etardi.

Tong qandaydir birdan yorishdi. Tong bilan birga chehralar ham yorishib, haligi xafagazak gaplar tezda unutildi, ufq ko'rindi, ufqda yashil teraklarga burkangan qishloqlar, kentlar, qo'rg'onlar uxlab yotardi. Hozirgina tin gora atrof, tekis dalalar, ekinlar, o'tloqlar tiniq ko'k rangga kirib, shabnam qatralari jimir-lagan pastliklar oqar daryo singari yitiladi, bo'liq bahorning butun hayotbaxsh ruhi sovuqdan yoshlangan ko'zlarda, ko'kargan yuzlarda barq urdi, dilllar isib ketdi.

Ular egilib yo'l bo'yida o'sgan qizg'aldog'ni uzishga intilishar. o'zlaricha xirgoyi qilib, bu ajoyib temir aravaning beozor vazniiga tebramishar, zavq bilan baqirib-chaqirib, o'zlarini istitish-ga urinishar edi.

Qora tun qa'ridan otilib chiqib, dilbar subhidam qo'yunda sof kengliklar husniga mahliyo bo'lgan, birpasga hamma narsani unutgan bu besh yo'lovchi tuyqusdan nima bo'lganini payqamay qoldi. Hamma o'zini quduqqa tushib ketgandek his etdi. Yo'q, drezina ag'darilgani yo'q. Lekin osmon to'ng'atilgandek, beoxosdan boshlar aylanib, ko'ngil aynib, hamma dahshat, qo'rquv bosdi. Sutdek oqarib kelayotgan ufq birdan qorong'lashib, atrofni zulmat bosdi. Drezinaning payvasta sadosi eshitilmasdi, bosh ustidami, quloq ichidami nimadir g'imirilar, shirtilar, asta shirtilasa ham olanni tutgandek edi bu yoqimsiz sharpa.

Bu jarlik ham emas, osmon ham to'ng'atilmagan, bu bulut edi. Juda katta, og'ir, iflos bir sarg'ish bulut yo'lovchilarni yerga qapishirgudek pastlab suzmogda. Ular buning sarig' chigirtka buluti ekanini bilishdi, lekin chigirtkani ko'rishmadi, uning nam, shilimsiq og'irliqi boshlari ustida sezilib turar, chirkini shirtilashi dahshat solib, allaqanday qo'lansa hidi ko'nglini ag'darar edi. Hammalari o'zlarini o'zlarini qizib qolishdi, ko'pni ko'rgan keksa soldat Ochil ham vujudiga chirmashgan bunday chirkini narsani birinchi sezishi. Drezina soatiga qirg' chagirim tezlik bilan borar, notanish dushmani bilan birinchi marta yuzmayuz kelgan safarbar guruh beixiyor boshini ichiga tortib, sovuq skameykaga qapishib qolgan edi.

Ular o'sha ahvolda bir necha daqiqaga yurishdini, bir soatmi – buni Ochil buva haligacha bilmaydi – bir mahal cheksiz, ko'm-ko'k osmon ko'rindi, ular quduq tagidan tortib olingandek

erkin nafas olishdi. Sassiqa, og'ir yashil bulut o'tib ketdi. Lekin ko'ngilda vahimasi qoldi. Shu dandan boshlab dillarini hayrat, qiziqish o'rniiga dahshatli hayajon egalladi.

– Bular urg'ochi, bo'g'oz chigirtkalar, pastlab uch-yapti, – dedi lablari qaltirab Mamajon. Boshida chust do'ppi, ovozi ingichka. – Natroqqa borib qo'nadi. Ekinga, boqqa, yaylovga yopirilib, ko'kargan nimaiki bo'lsa, tomirigacha kemiradi, keyin gora yerga tuxum qo'yadi. O'n besh kundan keyin bundan yuz baravar katta galalar yer bag'irlab... – Mamajon tishi tishiga tegmay qaltirar, uning gapini eshitish og'ir, badanlar jimir-lab ketar edi. – Yosh chigirtka uchmaydi, yer bag'irlab o'rimalaydi, o'n-yuz chagirim fronti egallab, iflos suvday yelib, g'imir-lab kelaveradi, har birining jag'i tinmay ishlab turadi...

– Bas! – deb baqirib yubordi Ochil. Haligi qo'lansa hid yana dimog'iga kelib urilgan edi. U buni entomologning hikoyasidan deb bildi. Ammo qarasa, hid borgan sari zo'rayib, ko'nglini aynitayapti. Bir vaqt drezina ham siljimay qoldi.

– Chigirtka! – deb qichqirdi kindir. Yerga qarashsa, butun atrof, sho'r bosgan dala, yo'l, temir izlar ham keta-ketguncha sap-sariql Oyoq bosgudek yer yo'q. G'ildirak borganida chigirtka qallami sitilib relslar yam-yashil shilimsiq modda bilan qop-lanar, g'ildiraklar g'irillab bir joyda aylanar, drezina oldinga siljiy olmas edi.

Yerga tushib itarishga to'g'ri keldi. Pastga tushishlari bilan bu hisobsiz jirkanch hasharot oyoq ostidan sakrab, yuzlarga ura boshladi, yelkaga, qo'yinga, etik qo'ngiga, sochlar orasiga to'ldi. Lekin boshqa iloj yo'q, bu doiradan chiqib olish kerak edi, ko'zni shartta yumib drezinani itarib ketishdi. Toshda ham, o'tda ham, tuproqda ham, temirda ham oyoqlar toyardi. Ochilning tabiati shu gadar kir bo'ldiki, birdan ruhi tushib ketdi. Gurkiragan bahor qo'ynidagi bu chirkilik uning tasavvuriga sig'masdi. Tizzalari qaltirab yarim chagirimcha yugurganlaridan keyin, yuzlariga sof havo tegdi, oyoqlari yerda tirak topib, qo'yin-qo'ngillarini qoqdilar. Drezina tez yuritib ketgach, salqin shamolda zo'rg'a o'zlariga keldilar. Har birining ko'nglida bu jirkanch ofatga qarshi kuchli nafrat, o'ch alanga olgan edi.

Rayon markazida ularni qishloqma-qishloq bo'lib yuborishdi. Ochil aka bilan Mamajon bir joyga tushdi, Chuchuk-

soydan ularga yana bir odam – Matkarimov degan militsiya boshlig'ini qo'shib berishdi. Matkarimov baland bo'yli, kelishgan, mo'ylovini bo'yab yuradigan chiroyli odam edi. Ochil akaning: «Shop-shalopni qoldiring», – degan itimosidan keyin to'pponcha-yu kamartlarini, qomatiga yopishib turgan formasini echib, odmigina kiyinib chiqdi. Bunga biroz og'ringanini Ochil aka ham sezdi-yu, lekin nima qilsin, ularga odamlar bilan ishlash, yotig'i bilan tushuntirib, aholini ofatga qarshi safarbar qilish vazifasi topshirilgan. Bu yerda ozgina bo'lsa ham zo'rlik, do'q, po'pisa ketmaydi. Militsiya formasi, to'pponcha bu ishda ziyon yetkazishi mumkin, xolos. Matkarimov ortiqcha qarshiilik ko'rsatmasa ham, to'ng'illab qo'ydi.

– Mahalliy sharoitni bilmaysizlar...

– Biz hukumat nomidan ketyapmiz, akasi, – dedi Ochil gapni qisqa qilib.

Shom oldidan uch oliq notanish qishloqqa kirib bordi. Qishloqning o'zi ko'rimsizgina bo'lsa ham, atrofdagi manzara, tog' etagidagi yam-yashil qirilar, uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketgan taxta-taxta tekis dalalar, ikki yoni qator terak arava yo'llar, bodroq-bodroq oqarib gullagan shafqolilar g'ira-shirada siri ko'rinar edi. Ko'chalar bo'm-bo'sh, hovlilar jimgit, bu yerda-gilarning chigirtka tugul, olamdan ham xabari yo'qqa o'xshardi.

Qishloq sho'rosi¹ oldida odan tushdilar. Yugurib chiqib jilovni ushlagan odam yog'och oyog, yelkasida qo'shotar miltiq, sogoli o'sib ketgan bir chole edi. Dam «taqsir», dam «o'rtoq» deb, mehmonlarni ichkariga taklif qildi, stol tepasida osig'liq qirginchilarni imillab yoddi.

– Siz kimsiz?

– Men qorovulman, taqsir... o'rtoq.

– Bizga rais kerak.

– Rais? E-ha... shundoq deng? Xo'sh... rais yo'q, o'rtoq... taqsir.

Bu g'alati odamdan Ochil akaning ensasi qotdi.

– Qo'shotarni bundoq qo'yib gapiring, birodar. Otingiz nimadi? Qurbonali? Gap munday, Qurbonali. Bizga qishloq raisini chaqirib bering.

¹ Kenjash.

– Rais yo'q.

– Qayoqda?

– Yo'q, butunlay yo'q.

– Bu qanaqasi?

Qorovul chaynalavergandan keyin mehmonlar kim ekanliklarini aytib, o'zlarini tanitishdi. Shundan keyin Qurbonali miltiqni burchakka suyab qo'yib, avval shoshmasdan nos otdi, keyin, qishloqda ikki yildan beri birin-ketin to'rta raisni o'ldirib ketishgandan beri bu lavozimga rozi bo'ladigan odam topilmayotganini aytdi. «Hozircha hamma ishlarga o'zim qarashib turlaman», – dedi qorovul nosni burchakka to'plab.

Mehmonlar bir-birlariga qarab olishdi.

– Bizlarni nima qilasisiz?

– Sizlarni, – Qurbonali to'ngakday qo'pol yog'och oyog'ini do'qillatib borib, eshikni tambalab keldi. Bu vaqt qo'shotarga qo'l uzatgan Matkarimovni tinchitdi: – O'qi yo'q... – Keyin Ochilga qaradi: – Mening vazifam shuki, sizdaylarni darrov iziga qaytarib yuboraman. Bekordan bekor nobud bo'lishning hojati yo'q.

– Chigirtkani ko'rganmisiz, Qurbonali? – deb so'radi Ochil.

– Ko'rgan emasman. Chigirtkaga nima bor shu topda, qorong'i tushyapti, jo'hanglar! Chiroqni o'chirishim kerak.

– Kim, axir, ular, kimdan qo'rqishimiz kerak?

– Mardonqul qo'rboshidan qolgan kallakesarlar. Hozir ularga sibir bo'lib ketgan Sharif oqsopqlarning kenjasi Sanginboyvachcha bosh bo'lgan.

– Qayerda ular?

– Qaydam? Har zamonda paydo bo'lishadi. Hozir sizlarning kelib tushganlarindan ogoh bo'ldi deyavering. Qayoqdan xabar topishadi, bilmayman.

– O'zingiz xabar bermaysizmi, ishqilib? – Matkarimov xezlanib o'rmdan turib ketdi.

Ochil aka uni ko'z qarashi bilan bosdi. Xafa bo'lgan Qurbonali: «Chiroqni o'chiraman, kettinglar», – deb qistalang qildi. Ochil aka uning qo'lidan ushladi, o'iqazib qo'yib, ertami-

¹ Surgun bo'lib.

indim yetib keladigan dahshatli ofat – chigirtkani gapira kerdi.

– Endi bizlarni joylashiring, ertaga xalq bilan kengashamiz.

– Qayerga joylashtiraman? – dedi qorovul yig'lagudek bo'lib.

– Sanginboyvachcha kelganida kimnikiga tushadi?

– Toshxo'janikiga...

– O'sha yerga olib boring bizni.

Buni eshigan Matkarimovning ko'zlari olayib, ko'rkam yuzidan qon qochdi.

– O'sha yerga olib boring, – deb takrorladi Ochil – boshqa joyda yotsak, g'aflda qolaniz.

Qurbonali: «Men ogohlantirdim, bilganingni qils», – degandek, yelkasini qisib yo'l boshladi. Chiroq o'chganda, hammayoq qorong'i bo'lib, Matkarimovni battar vahima bosdi. U zim-ziyo ko'chada yog'och oyog'ning g'irch-g'irchiga ergashib borarkan, Ochildan norozi, hadeb to'ng'illar edi: qurolsiz, nesiz, kallakesarlarning uyasiqa kirib borish – o'zboshimchalik... galtis o'z boshimchalik... Kimdir jonidan to'ng'an bo'lsa unga nima, uning joni o'ziga kerak...

Ochil aka bu gaplarni eshitmagandek jadal yuraverdi. U Toshxo'jani ham, iloji bo'lsa, Sanginboyvachchaning o'zini ham tanib qo'ygisi kelar edi. Kimlardandir qochib-pusib yurish uchun kelgan emas, axir. Hukumat nomidan xalqqa madad berish uchun, ofatga qarshi kurashni uyushtirish uchun kelgan.

– Bu yerning xalqi Toshxo'jani izmidan chiqmaydi, – dedi Qurbonali, – sizlar bir nima desanglar ham, o'shanning og'ziga tikiladi...

– Qulog'mi?

– A?

– Yeri ko'pmi deyman?

– Ko'p...

– Batrak' ishlatadimi?

– Be, batrakni nima qiladi. Yetita devdek o'g'li, qizlari, keimlari, nevaralari... Yarim qishloq aymog'i-ku.

Mamajon ham garang bo'lgan holda eng orqada ergashib

borar, ertalab chigirtka bulutidan dahshatga kelgan kichkinagina yuragi bu ikkinchi dahshatni sig'dirolmas edi. Chigirtkadan ham xunukroq ishlarga duch kelishmasa hali.

Toshxo'jani hovlisi ichkari-tashqarili, etakda keng chorbog' so'g'ma yo'llar bilan boshqa hovlilarga tutashib ketgan – bolalarining xonadonlari bo'lsa kerak. Bular kirishi bilan oydinga shohsupadan barvasta bir odam qo'zg'alib: «Xush kelibsizlar», – dedi. To'shxo'jani o'zi shu bo'lsa kerak. U qirg'izqovoq, qoshi siyrak, cho'tir odam edi. Qurbonali boshlab kelganidan, mehmonlarning hukumat odamlari ekanini bildi-yu, chiroyi o'zgarmadi, zahil yuzi qandaydir ifodasiz, nima o'ylaganini bilib bo'lmaz edi. Mehmonxonaga taklif qildi.

– Yo'q, ijizat bo'lsa mana shu atrofdan cho'zila qolaniz, – dedi Ochil shotut tagidagi eski so'rini ko'rsatib. Yechinib, ariqda yuvinishdi, Qurbonali ichkaridan choy damlab, patnisda jiyda, mayiz olib chiqdi, non sindirdi.

Oydinga bu notanish joylar sirli ko'rinar, gap qovushmas, Mamajon bo'lsa o'zini chetroqqa olib o'tirgan uy egasiga zindan tikilib, o'ylar edi: nahotki kallakesarlarning homiysi shu bo'lsa? Bo'lsa bordir: o'lguday to'ng' ko'rindi, yuzida bir iliqlik sezilmaydi, kangap...

– Mehmonlardan xursand emassiz, chamamda, Toshxo'jaka, nimani o'ylayapsiz?

Qurbonali javdirab qoldi: Toshxo'jani qishloqda uka deyishga hech kimning haddi sig'masdi. Toshxo'ja ham yalt etib Ochil akaga qaradi. U mehmonning o'zidan katta odam ekanini endi payqagan edi.

– Nega, eshingimiz hammaga ochiq, – dedi u yelkasidagi begasam choponini tuzatib.

– Hammaga deng?... Ochil aka choy ho'pladi. – Qishloq sho'ro'si raislarini pichoglaydigan mehmonlaringiz ham bo'lar ekan.

Toshxo'ja bu gapdan sakrab tushar, deb o'ylashgan edi, pinak ham buzmad.

– Mening burchim – kelgan musofir mo'min-musulmon-ga eshik ochish, choy tutish... U ko'chada nimaiki qilsa, gunohiyu savobi o'z gardanida.

– Bas, yotinglar, dam olish kerak... – dedi Ochil so'riga

cho'zilib. – Siz ham boring, Qurbonali, rahmat.

– Yo'q, men ketmayman, men shu yerda o'tiraman, – dedi qorovul o'qisiz qo'shotarini quchoqlab o'tirgancha.

– Ketmang, ketmang! Shu yerda o'tiring! – dedi Matkarimov.

Ochil aka yulduzlarga qarab yotarkan, Toshxo'ja haqida o'ylardi. U inqilobning ashaddiy dushmanlarini ko'rgan, lekin bunaga xildagisini ko'rgan emas edi...

O'ylab yotib pinakka ketib qolgan ekan, Matkarimov uyg'otdi:

– Menga qarang, shu yerda yotaveramizmi?

U vahimada haligacha mijja qoqmagan edi. Bir soatcha o'tdimi, yo'qmi, Ochil akani yana uyg'otdi:

– Eshityapsizmi?

Ochil aka e'tibor qilmadi. Lekin darvozaxonada chindan ham kimningdir sharpasi eshitilardi. Ko'chadan ot dupuri ham quloqqa chalindi. Matkarimov tikka turib olgan, novcha gavdasini qayogga yashirishning tashvishida qolgandek alanglar, odati bo'yicha, to'ng'illay boshlagan edi.

– Aytmadimmi, tuzoqdamiz, deb! Bu cho'tirning basharasidan ko'rinish turibdi jallodligi! Men ogohlantirdim. Qani endi, chorasini topib bering, jo'mard akal! Ko'ra-bila turib kalla-kesarlarning uyusiga boshlab kelgan – siz edingiz! Uch odamning joni bilan o'ynashyapsiz. Yo ataylab...

Ochil unga shunday qaradiki, qorong'ida ko'zining oqi charaqlab ketdi. Hamma oyogga turib olgan edi. Ochil aka darvozaxonaga qarab yurdi.

– Qo'shting'ni oling... – deb pichirladi qaltirab qolgan Qurbonali.

Ko'chada uch-to'rt kishining gaplashgani eshildi, atrofdan itlar hurdi. Birpasdan keyin eshik g'irchilladi, Ochil qaytib kirdi.

– Otlarninglar! – dedi u, o'zi etigini yechdi-da, shoshib-pishib paytavasini boshqatdan o'ray boshladi.

Tumandan chopar kelibdi. Chigirtkaning oldingi galasi dashtni kesib o'tib, ekinzorga yopirilganmish, o'n olti chaqirim narida... Bu mulloq kutilmagan hol. Tumanning mo'ljalicha ofatining bu yerlarga yetib kelishiga kamida to'rt kun bor edi.

Agar katta gala bo'lsa, bu juda xavfli. Kerosin, qoramoy, mum, smola¹ singari yonilg'ilar yetib kelmagan, aeroplanlar tayyor emas, ximikalar yo'q, qishloq aholisi g'aflda...

Chopar Ochilning topshirig'i bilan tezda rayonga qaytib ketdi. Ochil aka Matkarimovga qishloqdagi kerosin zapaslarini yig'ishtirishni buyurdi. Mamajon bilan Qurbonali: «Xaloyiqni uyg'ot, tushuntir, boshlab bor!» – deb, o'zi dalaga ot soldi.

O'n olti chaqirimni bosib borguncha tong ham oqargan edi. Ochil aka tanish manzarani uzogdan ko'rdi. Qizg'ish chigirtka galalari paxtazorlarga, bog'larga yetib kelmagan bo'lsa ham, qir etagidagi bahorikorlikni butun egallagan edi. Ochil aka vaziyatni aniqlash uchun ot chopitirib butun «front liniyasi»ni aylanib chiqmoqchi bo'ldi, lekin oxiriga yetolmay, vahima bilan ortaga qaytdi. Ko'pikka botgan ot ham odatdan tashqari xatarni sezgandek, butun vujudi bilan qaltirardi.

Ko'p o'tmay Qurbonali bilan Mamajon uyg'otgan qishloq aholisining oldi yetib keldi. Lekin bularning ko'pi ofatga qarshi kurashdan ham ko'ra: «Chigirtka qanaga bo'lar ekan?» – deb qiziqib kelgan tomoshabinlar edi. Mamajon to'dadan to'daga pildirab yurib, ofatning xavfini, chigirtkaning «odatlarini», uni qanday qirish mumkinligini tushuntirardi. Har joy-har joyda xashak, shox-shabba tutay boshladi, bola-chaqa, xotin-xalaj tayvoq ko'tarib, tosh, supurgi, kosov – nima duch kelsa qo'lga olib ekinzorga yopirildi. Matkarimovning aravasida kerosin yetib kelganda, erkakar latta, xashak, loy aralashirib, qorabuvra yasay boshladilar.

Kechagina shabadada barradek tovlanib yotgan ko'm-kot qirlarda qiyomat goyim bo'lib keldi, do'zaxdek o'tyonar, tutun to'lg'anar edi, qiyqirig, taraq-turuq, vahima, yig'i-sig'i... Kampirlar jom qoqib, devonadek baqirishar, erkaklar etigi bilan yer tepib, chigirtkani ezar, bola-chaqa tayvoq bilan o'tlarni savalar edi... Lekin mo't malaxdek yopishgan milliard-milliard bo'g'oz chigirtka shovqinga, o'tga, suvga beparvo, shirali bug'doy may-salarni, yovvoyi gul novdalarni tomirigacha qutishlab, yo'lida nima duch kelsa, quritib, supurib, yaxlit loyga toshqindek siljib kelardi. Odamlar uni ezishar, chirsillatib yondirishar, tuproq

¹ Smola (traskhar: smola – yelim; qatron, chirk) – ignabargli va boshqa bu'zi bir o'simliklardan ajralib chiqadigan, havoda qotib qoladigan yelimshak modda; shira.

bilan qorishitib tashlashar, lekin och ofar o'ltigi ustiga yangisi bosib kelaverar edi. Odamlar, alamdand, tinmay yer savalar, o'tli qorabuvralarni yumalatishar, otliqlar ekin topatlar, o'jizlikdan ko'zlaridan yosh chiqar, xotin-xalaj esa umidsiz, vahimada shovqin solar edi.

Tusn payti osmonda tarillab Osaviaximning uchta aeroplanlari paydo bo'ldi. Timmay ot chopitirib yurgan Ochilning yangi buyrug'i dalama-dala, qirma-qir tarqalib, butun zararlangan doira aeroplanlarga bo'shatib berildi, go'ng tutatib, belgilar qo'yildi.

Aeroplanlardan sepilgan zaharli doriardan to'iqin-to'iqim bo'lib kelgan chigitka galalari bir-birining ustiga qalashib, yerga qapishib qolaverdi.

— Xudoyimga hayronman, buncha keraksiz jonni yaratib
qo'yib...

– Endi buni molalab tashlash kerak.

— Quyosh quritib, tuproqqa qorishitirib yuboradi.

Dalada hangoma, guring, quvonch ikki soatcha davom
eldi.

Kechga yaqin o'sha yerga qapishib yotgan yashil ofat astla qalqib, yana g'imir-g'imir silijy boshladi. Yo alhazar! O'Imagari ekan, gazdan mast bo'lib, dam olib yotgan ekan kasofati! Di-

mog'iga kirs, odamni tarashadek qotiradigan zahar bu jirkanch
hasharotga kor qilmadi! Endi nima qilish kerak?

Kechasi bilan ishlashni uyushtirish zarur edi, Ochil akaga bu qiyin bo'lmadi, chunki o'chakishgan xalq kun-u tunni firqat qilmay jon-jahdi bilan kurashar edi. «Agar ertalabgacha rayon dan va'da qilingan qoramoy, kerosin kelib qolsa, chigirtkaning tuxum solishiga qo'ymaymiz», – deb diliga tugib qo'ydi Ochil aka. Chunki tuxum qo'yib ulgursa, Mamajonning aytishicha chigirtka yana yuz baravar ko'payadi...

— Qalay, nima bo'ldi? — dedi u sekin, ehtiyot bilan

Ochil aka sovuq suvni rosa sachratib beligacha yuvir-
gach, sal hushyor tortib, uy egasiga qaradi, Toshxo'janing cho'
yuzida qiziqishni, achinishni, xayrixohlikni, haytovur, qanda-
dir ifoda paydo bo'lgan edi.

— Ish yomon, hech nima qilib bo'lmayapti... — dedi Ochiq.
Ular tosh fonar yorug'ida o'tirib choynak-choynak qara-
moq choy ichishdi. Non-ponga qarashmadi ham. Toshxo'ja bo'l-
kechagidek chekkaroqda o'tirgancha, hayrat to'la ko'zlar
bulardan uzmas edi.

Tong otganda ularni kuzatib qo'ydi-yu, o'zi ham uyda o'tirilmadi: tavba, bular kim o'zi, nima uchun bunchalik jonlarini berishyapti? Nahotki ish shu qadar jiddiy bo'lsa?

Guzar, ko'chalar huvillab qolgan, biron kimsa ko'rinnas edi. Toshxo'ja o'ylab turdi-da, og'ilxonadan qari biyasini egarlab chiqib, bahorikor qirilar tomonga yo'rrib ketdi. Qishloqdan chiqishi bilan bog'lar orqasidan barkashdek quyosh yuziga urildi. Hali yerning hovuri ko'tarilmagan, yangi tug'ilayotgan kundan bahor hidi kelardi. Toshxo'ja qayoqqa ketayotganini ham unuti, shekili, sho'xligi tutib, shoxlari devordan oshib yotgan o'rikdan bir hovuch g'o'ra sidirib olib, og'ziga soldi. Cho'tir basharasini burishtirganicha rohat qilib chaynadi...

Biroq u yarim soat yurar-yumas naq do'zaxning ichidan chiqib qoldi. Qiyos nish urgan g'o'zalar, bog'lar ichida qora tutun to'lg'inar, har joy-har joyda chirsillab o'tyonar, yosh bargak tutlar kallaklangandek qorayib, umniqib ketgan, osmonni jarang-jurung, qutsiz suron tutgan edi. O'z yerlariga qarab ot solmoqchi bo'ldi-yu, lekin biya alangadan hurkib, qir tomonga olib qochdi. Toshxo'ja tizgini jon-jahdi bilan tortib, g'azabdan jonivorning yuz-ko'zi aralash qamchilab to'xtadi-da, egardan sakradi. U tushgan joy negadir tinchroq, haligi dahshatli suron uzoqlardan elas-elas eshiltardi. Bir payt qarasa, shudgor qilingan qop-qora yer o'rtasida turibdi. Shudgor? Yo'q, bu kechagina to'lg'inlanib yotgan yam-yashil lalmkor yerlar edi, hozir poda o'tgandek topilab, balchig'i chiqib yoritib, hov tog' etagigacha. Biron tup ko'k o't, nihol, barg ko'zga chalimaydi, qop-qora. Toshxo'ja otni ham unuti, telbadek qoqila-surina yurib ketdi, ba'zan poshnasi bilan cho'ngirlarni kovlab ko'radi, qorakuya aralash tuproqni hovuchiga olib tikladi, qani endi, birona tirik ildiz uchrasa. Bu qanaga ofat! Bu qanday gahri g'azab! Nima gunoh qilgan edi dehqon? Toshxo'janing qisq ko'zidan tirqirab yosh chiqib ketdi.

Keyin u bir-biriga qaramay jon-jahd bilan yer sava-layotgan, bog' kesib o't yodavotgan, qoramo, dud hidi anqib turgan to'xta-to'xta odamlar yonidan o'tdi, hamqishloqlaridan hech kimni tanimadi. Naritroqda yaxlit o't olgan jo'yaklar ichida to'xtab qoldi, kerosin seplitgan jo'yaklarda yer bag'irlab o't o'rmlar edi, chirsillab yonayotgan chigirtkaning qo'lansa hidiga

chiday olmay, bochkalar tomon yugurdi. Qoramo, mum hidi dimog'iga shirin tuyulib, shu yerda to'xtadi. Ust-boshi loy, yuz-ko'zi qurum, juldur, shoshqaloq odamlar bir-birini tanimas, gap qotgani vaqti yo'q edi. Toshxo'ja nima qilishini bilmay, telbadek anqayib turarkan, biron yonidan turtib ketar, biron pagirdagi qaramoyini choponiga surkab o'tar, hech kim indamas, ko'rma-yo'gandek edi.

Toshxo'ja vahimadan vujudi qalirab zo'rg'a uyga yetib keldi. Xalqning bu xilda ofatni yenga olishiga ko'zi yetmadi. Ochil qayoqda ekan? Toshxo'ja dalada ularning birini ham ko'rmasdi. Ular bilan ochiqroq gaplashib ko'rish kerak edi. Nimani? Toshxo'ja ham bilmaydi...

Ochil akalar yana yarim tunda qaytishdi. Toshxo'ja pesthvoz chiqib, u-bu gap qotib ko'rdi-yu, lekin unga hech kim tuzuk-qurug' javob bermadi, hammalari kela solib yutoqib suv ichishdi-da, tappa tashlab toshdek qotishdi.

Haligilarning kiyim-boshidan hovlini jizg'anak, kuyundi, dud isi, yana allaqanday sassiq hidlar bosib ketgan edi. Toshxo'ja uxlolmadi. Bitta o'zim uyg'oqman, desa, yo'q, bular ham uxlamagan ekan, azonga borib anov jikkak Mamajonning ovozi eshiltidi:

— Ochil tog'a, uxlayotganingiz yo'qmi?
— Gapir, — dedi Ochil uyquli ko'z bilan.

Mamajon birpasdan keyin gapirdi:

— Mening hisobinda chigirtka to'ydi, ertaga tuxum qo'yadi. Bilasizmi, bu nima degan gap? Milliard-milliard chigirtkaning har biri sakkiz-o'ntadan tuxumni yerga ko'madi-da, o'zi jon beradi.

— A? — Ochil sakrab o'rmiidan turdi. — Buni nega endi aytyapsan?

— To'xtang, mening bir rejam bor. Xo'sh... — Mamajon yana anchadan keyingina davom etdi: — Har tanobda botmon-botmon tuxum. O'n to'rt kun deganda shu tuxumlarning har biridan yangi hashrot bosh ko'tarib chiqadi.

— Menga qara, sen qanaga mutaxassisas o'zing...

— To'xtang, to'xtang bu yangi, yana battar och nasl... osmonga ko'tarilmaydi. O'sha kunyoq yer bag'irlab siljiy boshlaydi. Hozirgidan sakkiz-o'n marta katta to'dalar... yer yuzi-

dagi yashillikni qiyratib o'lmaydi. Ularning tabiati shundayki, yo'lida o't uchraydimi, suvni, jarlikni, o'z yo'nalishidan na chapga, na o'ngga qitak chetga chiqmasdan, bir to'daning o'ligi ustiga ikkinchi to'dasi o'limiga qarab ham tikka ketaveradi. Xuddi Xudosidan buyruq olgandek...

— Sen hasharotning intizomidan zavqlanyapsanmi, nima balo, rejangdan gapir, — dedi nariqi supada yotgan Matkarimov.

— Reja shuki, chigirtkani tabiatidagi mana shu temir qonundan foydalanish kerak. Bizning ixtiyorimizda o'n to'rt kun bor. Shu vaqt ichida butun «front» bo'ylab ariq qazib, keyin bu ariqlarni qoramoy bilan to'lg'azib o'ti qo'yish kerak. Illoji bo'lsa ikki qator, uch qator! Aminmanki, ofatning yo'lini to'samiz, o'tga o'zi kelib tushadi.

Hovli jimgit bo'yib qoldi. Atigi o'n chaqirim narida xunuk fojia yuz bermayotgandek, go'yo qishloqda hamma tinch uxlab yotgandek, bahor shabadasi bog'lar oralab shittirab yuritibdi. Aslida esa bu atrofda necha kundan beri na uyqu, na orom bor. Dehqon zoti borki, hozir qon yig'lab yotibdi, dabdala bo'yib, kukuni chiqib yotgan yerlarni ko'rib, hozir odam tugul mol joni-vorlarga ham titroq tushyapti.

Ochil aka apil-tapil etigini kiydi-da, Mamajonning yoniga keldi.

— Tur, uka, rayonga chop! Rejangni ma'qullat. Bu fikring boshqa rayonlarga ham ish berishi mumkin. — U kichkinagina bo'yib ro'parasida turgan ko'yalakchan Mamajonni bag'riga bosdi: — Barakalla, idrokli yigit ekansan. Tezda otlani! Men bu yerda ishini boshlay beraman.

Shundan keyingi yigirma kun xuddi isitma ichida o'tgandek, undan uzun-yuluq xotralar qolgan edi, xolos. Avval majlis, majlis, majlis, dam rayonda majlis, dam qishloqda, dam temir yo'l razezida¹, Ochil yarim kechalari holdan toyib qaytib kelardi. Shu kunlari bildiki, doklad, muzokara, shunchaki gap gapirish ham xuddi ketmon chopishdek charchatar ekan. Mamajonning mashhur bo'yib ketganini ayting! «Mamajonning taklifi», «Mamajonning usuli», «Mamajon ariqlari» deb har majlisda yuz martalab nomi tilga olinadi. O'zi bo'lsa yo'q, rayonga olib qo'-

¹ Raz'ezd — qarama-qarshi tomondan kelayotgan poyezdlarning o'tib ketishi uchun yo'lining ikkiga ajralgan joyi.

yishdi, hozir u yerda o'nlab qishloqlarga ko'rsatma berib o'tiribdi. Ko'rimsizgina bu yig'itcha bosh maslahatchi bo'yib qoldi.

«Eng qiyini xalqni tashviq qilib, yoppasiga qo'zg'ab chiqish», deb o'yarlari Ochil. Chunki, xomcho'tlarga ko'ra, faqat shu rayonning o'zida bir qator bo'lsa, ikki yuz sakson chaqirim, ikki qator bo'lsa besh yuz oltmish chaqirim chuqur ariq qazish kerak edi. Ko'p deganda o'n-o'n ikki kun muddat bor.

Lekin oqibatda o'sha eng qiyin degani oson bo'yib chiqdi. Chunki xalq, ayniqsa, dehqon ofatning qanday xavfli ekanini ko'rishga ulguragan edi. Chigirtka bilan bir-ikki kunlik uchrashuv odamlarga shunday ta'sir qilgan ediki, xalq hamma narsani, har qanday fisoq-u fasod, bid'at, nizo, adovatni yig'ishtirib qo'yib, dalaga chiqdi. Stansiyadan temir yo'chlilar, shaharlardan hasharchilar yetib keldi. To'da-to'da odamlar ketmon, belkurakni, yelkaga tashlab, uzoz qishloqlardan piyoda, otda, eshakda, aravada tinmay oqib kelar. aravalarining shotisiga «Hamma ariq qazigani!» «Hamma chigirtkaga qarshi kurashga!» deb yozilgan alvonlar osilgan edi. Ekinni, bog'larni, yashillikni, bahorni saqlab qolish kerak edi. Rizq-ro'zining, aziz tuprog'ining bulg'alanishiga hech kim beparvo qarab turolmadi. Bu dalalar hech qachon bu qadar odamni ko'rgan emasdi. Qumursqa karvonidek uzoz-uzozlarga buralib-buralib ketgan odamlar zanjiri tinmay qimirlab turar, minglab ketmonlar ertadan kechgacha dam tushib, dam baland ko'tarilib, oftoabda yalt-yalt etar edi.

«Chigirtka tamom quritildi» degan kuni kechqurun tantana qishloqqa, mahallalarga, guzarlarga ko'chdi, ko'chdi-yu, mana shu yerda sharta qirildi...

Ochil buvaning xotirasida bu ogshom toshga o'yilgandek o'rmashib qolgan. O'n to'qqiz kunlik zahmat ham bir bo'yidi-yu, shu ogshom ham bir bo'yidi.

Qosh qorayganda qishloq sho'rosining orqasida cho'loq qorovul Qurbonalining o'ligini topishdi. Ochil payqadiki, bu chigirtkaga qarshi kurashning davomi edi. Olag'ovurda esdan chiqib ketgan Sanginbovachcha lop etib esiga tushdi. Matkarimovga boqdi. Tuman militsiya boshlig'i kechayotq formasi kiyib, to'punchasini taqib kelgan edi, hozir uning ko'zlari chaqnab ketdi.

Kechasi xalqni zo'rg'a tinchitib, uy-uyiga targatib yubor-

ganlaridan keyin, Matkarimov Ochlilni chetga chaqirib, maslahat berdi:

— Qishloqda Sanginning kallakesarlaridan, albatta, kimdir bor. Ikki-uchta odam kelib, xalqni bunday ishga ruhlantirsa-yu, u tishini tishiga qo'yib jimgina yuritib, deb o'ylaysizmi? Qishloqqa oyog qo'rgan qotil qayerda yashirinishi mumkin, fahmlayapsizmi?

Ha, Ochlil firqa fahmlab turibdi, bugun Toshxo'janikiga kirib borish o'taketgan ehtiyoisizlik bo'lardi. Lekin bormasdan ketish ham, bir chekkasi qochishga o'xshasa, ikkinchi tomondan ishini chala tashlab ketish bo'lardi.

Yarim kechada ular Toshxo'ja qo'rasining orqa devoridan aylanib o'tishdi. Og'itxona tomondan devor pastakkina, butun hovli ko'rinish turibdi, lekin hovuzdagi qurbagalarning sayrashidan boshqa ovoz eshitilmas edi. Bu xilda o'g'ridek qochib-pusib yurish Ochlilga yoqmasdi, lekin Matkarimov qo'ymadi:

— Mehmonxonada chiroq yonig, ko'ryapsizmi? Mening organdan yuring!

Ular devordan oshib, tanish ariqcha bo'ylab ayvon tomon yurishdi. Ayvonda gilam to'shalgan, oyog tovushi eshitilmas edi, ichkariga qulog solishdi, Matkarimov to'pponchani taqimiga bosib, derazaga qulog'ini qo'ydi. Ichkarida fagat bitta odam, Toshxo'janing o'zi gapirar edi. Oldida necha kishi bor, kim u, nimaga sira indamay qulog solyapti — bilib bo'lmadi.

O'ziga-o'zi gapirayotgan bo'lishi mumkin emas, kimdir bor. Lekin xiragina chiroq yonib turgan mehmonxonaning ichini to'la ko'rib bo'lmay edi, derazaga ro'yi-rost ro'para bo'lish mumkin emas. Nafaslarini ichlariga yutib qulog solishdi.

— Yo'q, ular menga hech narsa bergani yo'q, — derdi Toshxo'ja salmoqlab, — menga nima kerak, yerim bo'lsa bor, Xudoga shukur. Lekin men ularning yerga bo'lgan mehnat-u oqibatini ko'rdim. Har qarich yerga jon fido qilganlarini ko'rdim. Demak, dehqonning ko'nglidagini bilishadi. Yergaki muhabbatlari bormi, dehqonga do'st.

Kimga gapiryapti? Nega unga hech kim javob bermaydi?

— Men chigirtkaning nima ekanini ko'rdim. Olamda bu och ofatga quvongan odam, g'o'zada, arpada, bog'da g'imirlagan bu jirkanch hasharotga qo'shib dehqonning niholini

kemirishga tayyor odam bordir, deb o'ylamagan edim... Men har qanday musofirga boshpana beraman. Lekin nomardga emas. Odamlar boshiga tushgan kulfardan foydalanish pastlik emasmi, boyvachecha?

So'ngi so'zni eshitgan Matkarimovning ko'zi chagnab ketdi. Bir nafasdan keyin ular biri eshikni, biri derazani shartta ochib, ichkariga sakradilar. Lip etgan chiroqda hamma narsa ko'rindi: mehmonxonada dasturxon tuzoqlik edi, poygastroqda o'tirgan uy egasi gimir etmadi. To'rdagi yakandozlarda ikki kishi cho'zilib yotar, qo'l-oyoqlari chinnab bog'langan, og'izlariga sochiq tiqilgan edi.

— Ko'tar qo'lingni, — deb baqirdi Matkarimov to'pponchani o'qatib. Yotganlar qimiray olmadiyu, Toshxo'ja shoshmasdan turib qo'lini ko'tardi. Ochlil unga yaqinroq kelib, «nima gap?» degandek tikildi. Toshxo'ja bog'langanlarni imo bilan ko'rsatib, tushuntira ketdi, bular Sanginboyvachecha bilan uning yig'iti ekan, Toshxo'jadan Ochlil va uning sheriklarini shu hovlida tutib bershini talab qilishibdi. Toshxo'ja ko'ngan bo'lib, uyquga ketganlarida chinnab tashlabdi.

Toshxo'ja hikoya qilarkan, Ochlilning iljaygan yuzini ko'rib, qo'lini tushirdi.

— Ko'tar qo'lingni! — deb baqirdi Matkarimov.

Ochlil unga olayib qarab, qo'li bilan to'pponchasini chetga surib qo'ydi.

— Bu kishini qo'ying, anovlarga qarang.

Lekin Matkarimov bo'sh kelmay, Toshxo'jani nuqib-tutib, burchakka turg'izdi, qo'lini pastga tushirgani qo'ymadi.

— Nega qo'yar ekanman? Ishi tang kelganda sheriklarini tutib berib qutulmoqchi. Balandroq ko'tari!

Ochlil Toshxo'ja oldida juda xijolat bo'lib ketdi. O'zini o'limdan qutqazgan odam bo'lsa...

— Matkarimov, esingizni yebisiz! Qo'ying deyaman! Axir, u kishi... Qahramonlik ko'rsatishingizning o'rnini yo'q.

— Ko'rsatib qo'yaman men unga... qahramonlikni! — U Ochlilga shubha bilan tikildi: — Ha, siz nega bularning tarafini olib qoldingiz?

Bu gapga chiday olmay qoni qaynab ketgan Ochlil bir siltab uning qo'lidagi to'pponchasini uchirib yubordi. Matka-

rimov yerda yotgan to'pponchaga intilgan edi, Ochil aka uni poshnasi bilan bosdi. Keyin o'qlarini chiqarib olib, derazadan ulog'irdi-da, cho'ntagiga soldi.

– Qani, o'tiringlar, maslahat qilib olaylik...

Azimjon vagon derazasidan ko'zini ololmasdi. Chigirtkaga qarshi jangni, kinodagi singari, xuddi shu derazadan ko'rgandek...

– Keyin nima bo'ldi, buva? – deb so'radi u.

– Nimani aytyapsan, bolam?

– Matkarimov nima bo'ldi?

– Hech nima... Faqat o'tiz yetinchi yili jindek ovora qildi. Bosmachini yoqlagan deb...

– Toshxo'ja-chi?

– Toshxo'ja uzor yillar davomida qishloq sovetiga raislik qildi. Hozir pensada. U ham qarib qoldi boyaqish.

Azimjon bobosining katta umridan yana bir manzara ko'rdi.

Bu umrning ich-ichiga kirgan sari o'zini bobosining bir qismidek sezar, uni yana yaqinroq bilgisi kelib, ko'zlariga uzor tiklar, biron so'zini qulog'idan qochirmaslikka urinar edi.

Sershovqin bir stansiyaga yetib kelganlaridagina bobodan xayolini uzib, o'midan turdi. Bu Gorchakovo stansiyasi edi.

Farg'onaga ularni bir pakanagina qora yigiti o'zining «Moskovich»ida olib borib qo'ydi. Ikki tomonda keksa teraklari shovullab turgan katta ko'chada to'xtashdi. Yigit pul olmadi.

– Biz savobalab yigitlardamiz, Ochil buva. Siz tanima-sangiz ham, biz sizni tanimimiz... – deb qo'lini ko'ksiga qo'yib jo'nab qoldi.

Umida bolalarini cho'miltirayotgan ekan. Bolalarning ko'pligidan vannaxona bilan dahliz bir bo'lib, hammayoqqa ko'pik sachrab, suv oqib ketibdi. Voy-bo', bular nechta o'zi... Besh, olti, yetti... Uchtasi yalong'och, ikkitasi ishtonchan, yana bittasi vannada ko'pikka botib yotibdi... Mehmomlar kirishi bilan hammasi tikka bo'ldi, bir-biridan kichik, xuddi diagrammadek.

– Voy o'lay, dadajonim! – deb Umida Ochil buvaning bo'yniga osildi. Bu, ko'krak burmali keng ko'ylak kiyib, yeng-larini shinaragan, bilaklariga, bo'yinlariga sovuq sachragan, turish-turmushidan xonadon fayzi anqib turgan, bo'yi ko'rini-

sizroq bo'lsa ham, muloyimgina ko'hlik juvon edi. Hayajondan qoracha yuzlari olovlanib ketdi. Hovliqib qolganidan lippasini ham tushirmagan ekan, otasidan uyaliq qoldi, darrov sochlarini turmaklab durra bog'ladi, qiy-ehuv bilan bolalarini joy-joyiga quvdi – biri vannaga, biri u xonaga, biri bu xonaga kirib, shuncha odam bir zunda yo'q bo'ldi-qoldi.

– Bularning men tanimaydiganlari ham bor, shekilli? – dedi ota kulib.

– Voy, buvalari, uch-to'rt yilda bir kelasiz-u, bo'lmaydimi? – dedi Umida. U sal uyatchan bo'lsa ham, juda ochiq edi. Bir zunda u yoq-bu yog'ini tuzatib oldi-yu, yana ham ochilib ketdi. Ertining komandirovkaga¹ ketganligini aytib, qarindosh-urug'larning hol-ahvolini surishira ketdi. Ochil buva hozircha vogcalarni batafsil gapirmay, ko'rganlardan duoyi salom topshirdi. Keyin Azimjonni tanishtirdi.

– Voy, o'limasam!.. Qarang-a, Azimjon deng? O'rgilay dadamdand, siz bo'lmasangiz, biz hali qachon ko'rishar edik! – Umidaning tili chuchukroq edi, quvonganidan burni yonidagi xollari bo'rtib, juda chiroyli, yosh ko'rinish ketdi Azimjongga.

– Men sizni xola demayman, maylimi? – dedi u.

– Nega, voy? – deb kulib yubordi Umida.

– Umida opa deya qolay?

Umida kulib, rozi bo'ldi. Dasturxon tuzashga unnaab ketdi. Uning quvnoq ovozi dam u xonadan, dam bu xonadan eshitilar edi.

– Zap kelibsiz-da, Azimjon. Opan rahmatlikdan bir o'g'il qolgan, deb eshitaridig-u, ko'rmagan edik. Mana, tanishib olдик. Qarindosh-urug'larni ko'ramiz, deb rosa charchagandirsizlar...

Ochil buva yuviniq bo'lib, yengil kiyinib olish uchun xurjinni titayotgan edi, Azimjon unga imo-ishora qilib, pesha-nasiga urdi, buva ham boshini sarak-sarak qilib, yelkasini qisdi: shuncha bolalik uyga sovg'asiz kelishganiga o'kinishayotgan edi.

Sovg'a-salom yurakka sig'adigan kunlarimidi! Hozir shu uyga kirib kelibgina sal ko'ngillari ilidi. Shu seboja, serxona, setg'avg'o uyniq nimasidir ko'ngilga orom berardi. Yechinib

¹ Komandirovka – xizmat safari.

yayrab o'tirib, g'am-tashvishini unutib, do'sara¹ Umidaning xushchahach hikoyasiga mahliyo bo'lishdi.

Vag'illab turgan samovar kelishi bilan yonboshlab yotgan Ochil buva oyog'larini buklab chiqib o'tirdi. Birin-sirin kiyimib bolalar ham chiqib kelishdi, bobolarini achom qilishdi. Hama-laridan iroqi sovun² hidi kelardi. Eng kattasi o'n uchga kirgan, oralari bir yarim-ikki yashar, yun-yumaloq sog'lom bolalar edi. Bobo bilan ularning mashmashasi ikki soatlik tomosha bo'ldi. «Qaysi biring o'g'il-u, qaysi biring qizsan, qaysi biring bobongni tanysan-u, qaysi biring tanimaysan?» – deb surishtirdi buva. Keyin nevaralarining otlarini yod olaman deb, ismlarini adash-tiraverib, hammasini rosa kuldirdi...

Umida Ochil buvaning eng sevgan qizi, kenjasi edi. Bu uyda hamma vaqt barcha ish joyida, hamma sog'salomat, hamma narsa mo'l-ko'l, sarajjom-sarishta. To'rt-besh xona, derazalari shahar parkiga qaragan. Ayniqsa, bahor kezlari sahar turib derazani ochsang, sa'valarning sayrashi dilingdagi g'uborini ko'taradi. Balki, gap manzara-yu qushlarda emasdur. Umidaning o'zi, gapi, chehrasi, butun oilasi bilan otaning ko'ngliga orom berardi. Shu yerga kelsa Ochil buva, haqiqatan ham, yayrab, bir yillik hordig'ini chiqarib ketardi.

Ertalab bolalar biri maktabga, biri bog'cha, biri yaslig'a tarqab ketgandan keyin, Ochil buva nonushta ustida Umidaga hamma sarguzashtlarni: Orifjon voqasini ham, Komilaning qissasi, Akbaralining fojiasini ham gapirib berdi. Bir-ikki yil ichida shuncha yangi gap.

– Hammasini eshitib, ko'rib, o'z boshimizdan kechir-gandek toliqib ketdik. Faqat mana senikiga kelib andek orom oladigan bo'ldik, qizim, – dedi Ochil buva.

Biroq shu mahal sal chetga qarab turgan Umidaning ko'zlarida bezovtalik, cheksiz bir o'y, bir g'ussa ko'rdi. Umida boshini quyi solgan, ko'zini olib qochar edi.

– Uzunndan oling, Azimjon, – dedi diqqatni chalg'itib: Lekin Ochil buva buyerda ham orom bo'lmasligini darrov pay-gagan edi.

– Aytaver, Umida, bir gap borigi, baribir, ko'rinish

¹ Do'sara – sodda, dillash, mehnat.

² Aitir sovun.

turibdi. Ering tinch, saionatmi?

– Tinch, tan-joni sog'.

– Nima gap bo'lmasa?

– Hech gapmas... O'ldi-keidi... – dedi Umida, ma'yus jilmayib.

Aqli, mehribon, baxmal ko'zi sevimli qizi yana ham yaxshiroq ko'rinish ketdi otaning ko'ziga. Yo'q, uning turmushi-da xunuk voqea yuz berishi mumkin emas, u yomonlikni bilmaydi...

– Xayriyat, o'tib ketgan bo'lsa... Nima gap edi? – dedi Ochil buva.

– Men... men bir odamning o'limiga sabab bo'ldim, dada. Ko'z qarashi osuda, bolajonli bir juvondan bu gapni eshitib Ochil buva avval qulog'iga ishomnadi. Negadir beparvo-gina divandan tushdi. Shoshmasdan kavushini kiygachgina:

– Nima? – deb peshanasini tirishtirdi. Umida unga yalin-gandek qarab turardi. Ochil buva Azimjon bilan ham ko'z urish-tirdi. Keyin qo'lini orqasiga qo'yib xonani bir aylanib chiqdi.

Qo'l siltadi:

– Sening ishingda bunday voqea chor-nochor yuz berib turishi mumkin-ku.

– Yo'q, men doktor sifatida emas, shundoq...

– Shundoq?

Umida gunohkorona bosh silkidi: «Ha».

– Yomon odammi?

– Qaysi biri?... dedi Umida kipriklarini pikipirayib.

Ochil buva bilan Azimjon ikkalalari bir-birlariga qarab, ag'rayib qolishdi.

Ko'rib turibsizki, Umidaning qissasini ham boshdan aytib bermasak bo'lmaydi. Lekin avval, taomilimizga binoan, kich-ginagina bir

RIVOYAT

Bu voqea uzoq Seviliyada bo'lib o'tgan ekan.

... Don Juan qabristonda tosh haykalga tikilib qoldi. Bu haykal unga kayf-safo oqshomlaridan birini eslagan edi. Bir-biriga o'xshash bunday kechalar juda ko'p bo'lgan uning umrida.

Lekin bunisi negadir yodida qolgan.

Sokin yotoq derazasidan oshib tushib, go'zal donna Annani quchishga ulgurmagan ham ediki, mana bu kirib kelib... Ha, bu savlatli odam edi, ko'ksi to'la nishon, mansabdor, yosh.

Lekin don Juanga baribir emasmi? Katta-kichik, yosh-gari... Uning bir kechalik ishratiga hech kim xalaqit bermasligi kerak...

Bu safar qilichini sug'urib, ridosining¹ etagiga qonini artarkan, go'yo bunday ishni ilk bor qilayotgandek, seskanib ketdi.

... Mana hozir o'shaning haykaliga qarab turib ham negadir eti jimirlashdi.

– Ha, qo'rqib ketdingizmi? – deb so'radi xizmatkori.

– Nega qo'rqarkanman, buni shu oqshom donna Annanikiga mehmonga taklif qilishim mumkin! – deb qah-qah o'tib kuldi don Juan.

Darvoqe, buni nega sizlarga hikoya qilyapman? Tosh mehmoning keyin nima qilganini yaxshi bilasizlar-ku?

Keling, qissamizga o'ta qolaylik.

QISSA

«Komandorning og'ir qadamlari...»

A. Blok²

Umida o'telda³ eng barvaqt turadiganlardan biri. Bugun ham tong qorong'isida uyg'onib ketdi. Hozir Farg'onada soat o'n ikki, uxlab bo'ladimi!

Kelganidan beri ahvol shu, bu yerning vaqtiga sira ko'ni-kolmaydi. Yo'lakdagi navbarchi ham – sochlari sap-sariq, sepkili xotin – buni bilib olgan, eshik tepasida chiroq yonishi bilan kichkinagina quloqlikda qahva olib keladi.

¹ *Rido* (*arabcha*; xalat, kiyim) – shayxlar, umuman ruhoniyalar yelkasiga yopinadigan cho'yshabosimon yopinchiq, ilbos; darvishlarning uski kiyimi.

² *Aleksandr Aleksandrovich Blok* (1880-1921) – rossiyalik shoir, yozuvchi dramaturg, yozuvchi, tarjimon, adabiy tanqidchi.

³ Mehmonxona.

– Vitte¹, frau² doctor.

– O, danke shon³!

Ikkovlari ham shirin jilmayishadi, bir-birlariga yulduzlari to'g'ri kelib, yoqib qolishgan. Birinchi kuniyoq, bir-birlariga o'z bolalarining suratlarini ko'rsatishdi. O, eyn zvvei? dre... yettita! Bular bilan qanday qilib doktor bo'ldingiz? – dedi ko'zlarini katta ochib navbarchi ayol. Uning oti Berta edi. Frau Berta. Keyin o'zining ikkita bolasini ko'rsatdi: – Men ham mashiniskalikka⁴ o'qimogchi edim, bular xalaqit berishdi.

Ular bir-birlariga tikilib shirin-shirin kulishdi. Shundan beri o'rtada muomala shu.

Umida qahvani oyoq ustida ichib, dokladini yana bir ko'rib chiqdi. Keyin yuviniib-tarandi. Yigirma minuti axborot-u kelganidan beri shu tufayli asabi tarang. Programma bo'yicha, xayriyat, bugun unga ham navbat tegadi. «Qutulib olsam, bir to'yib uxlay», – deb ahd qilib qo'ydi Umida.

Yigirma minutlik gap-u, lekin yigirma yillik ish, hayajon, iktilanish, izlash, alamlar, quvonchlar, zahmatlar natijasi bu. Osonmi! U paytlar, frontdan gayiganida kirza etik kiygan, sochi kalta, oriqgina, jikkak bir qiz edi. Hozir bo'lsa...

Ko'zgudan qalin qora sochlarini orgasiga turtaklagan, oq yoqali, to'ladan kelgan qoracha juvon jiddiy qarab turardi.

– Doktor Qoriyeva!

Umida jilmaydi. Keecha, «xalqaro simpoziumda⁵ ishtirok etayotgan eng yosh doktor», deb allaqaysi gazetada suratini ham chiqarishdi. Eng yosh emishi! Sochidagi yitillab turgan oq to'larni payqashmabdi-da. Har qalay, bugun chiroyliroq bo'lib borishi kerak. Minbarga chiqadi. Kinochilar, televideniya-chilar, fotochilar, muxbirlar degandek...

Umida kipriklariga, qo'sh xoliga ham sal surma tortdi.

¹ Marhamat.

² Xotin.

³ Ko'p rahmat.

⁴ *Mashinka* – har biriga harf yozilgan tugmachalarini barmog bilan urib xat yozadigan moslama. *Mashinista* – yozuv mashinkasida ishlovchi ayol.

⁵ *Simpozium* (*lotincha*: symposium < *yumoncha*: musiqia, she'r o'qish bilan o'tadigan yig'in, ziyofat) – biror ilmiy masala bo'yicha o'tkaziladigan xalqaro ilmiy kongress, ilmiy anjuman.

Atir kerak emas. Ixcham qora jaket¹, ridikyl² o'rniga charm papka. Mana, doktor Qoriyeva tayyor!

Lekin hali tong otgani yo'q, Yoki otsa ham, chehrasini ocholmay, osmonni yaxlit qora bulut bilan qoplab yotibdi. Bir haftadan beri shunday. Yog'ib yog'maydi, ochilib ochilmaydi. Umid bu yerning vaqtiga yo ob-havosigagina emas, shahriga ham o'rganolmay qiyaldi. Ko'kka nayzasimon uchlanib chiqib, cho'qqilari bulutga sanchilgan gotik usuldagi qizil g'isht imoratlar orasida odam kichkina bo'lib qolgandek, qumursqadek his qiladi o'zini. Umid delegatlar³ uchun o'tel oldiga keladigan mashinalardan foydalannasdan, bir-ikki marta pyoda qatnab ko'rdi. Jamiyatan tashqari tasodifiy odamlar, o'zlar orasiga tushib qolgandek bo'lar ekan kishi. Ko'cha o'rtasida tinimsiz oqib turgan savlati mashinalarda esa boshqa olam... Umuman, boy shahar. Umid hali uning qadimiy universitetlari, ilmiy laboratoriyalari, klinikalarini borib ko'rmoqchi. Bu rejalar hammasi bugungi axborotga bog'liq. Muvaqqiyatli o'tsa...

Nima gap? Hayajonlanyaptimi? Hozirdan-a? Hazil emas albatta. Xalqaro simpoziumda tibbiyotning bita-yu bita vakili! Lekin Umid ma'lum qiladigan kashfiyotning zaminida shogirdlar, ustozlar, butun bir kollektivning o'n-o'n besh yillik halol mehnati yotibdi. Umid dadil. Dilidagi bu hayajon esa. Lekin shunday bo'lmisligi ham mumkin emas.

...Qora limuzin beton maydonga kelib to'xtashi bilan shofyor tushib eshikni ochdi.

— Madam⁴...

Umid, rahmat aytib, ingichka poshnasi bilan taq etib beton plitaga tushdi. Maydon keng edi, uning tuman bosgan narigi chekkasida modern usulida oyna va po'ladan tiklangan meditsina akademiyasining binosi oqarib turtibdi. O'pka kasallari bo'yicha xalqaro simpozium shu binoda davom etmoqda. Maydonga birin-ketin kelib to'xtagan mashinalardan jahondagi turli

mamlakatlarning vakillari tusha boshladi. Uzun qora mantiya¹ kiygan, bo'yinlariga faxriy mukofot lentalar² osib, nishonlar taqdan keksa olimlar, smoking³ kiygan yosh vrachlar, yaponlar, inglizlar, laboratoriyalarda sochlari oqargan qotma xonimlar, o'z milliy kiyimida hindlar, afrikaliklar, katak shimli, soqol qo'ygan ola ko'z muxbirlar oyna devori foyelarning hamma qavalarini birpasda rang-barang qilib to'ldirishdi. Tashqaridan yuvilib, tuman bilan namlanib turgan bu bino xuddi rangli baliqlar suzayotgan akvariumga o'xshab ketardi.

Umid ham shu oqimga qo'shilib tovushsiz eskalator⁴ qavatma-qavat chiga boshladi. Uchinchi qavatning hashamatli keng xollida Ibn Sino⁵, Gippokrat⁶, Kox⁶, Mechnikov⁷, Gamaleyanning⁸ katta portretlari osilgan joyda tseylonlik olimlar ko'rishishdi, Umid ular bilan Moskvada tanishgan edi, shekilli.

Kularda⁹ novcha, xushmuomala doktor Berger ko'rindi. U shoshib keyapti, uning ham bugun dokladi bor, salomlashganlarning ba'zilariga qo'l berib ulgur olmay, jilmayib tez-tez bosh silki o'tyapti. U oltinshlarga borgan, lekin qomati o'qdek tikka, yuzi qizil, boshi taqir, po'latrang kastuni qotma gavdasida shalvirabroq turtibdi. Ko'pchilik qatorini yo tanibmi, Umid bilan ham qo'l olib ko'rishdi. Umid ich-ichidan g'ururlanib ketdi. Doktor Berger! Bu nomni kelganidan beri eshitadi. Uning axborotini hamma hovliqib kutmoqda. Foyeda, minbarda, radio-

¹ Mantiya — rido, uski kiyim.

² Smoking — qora movudun qilingan, qaytarma shoyi yoqali kasiyum.

³ Eskalator — metro, katta magazin va shu kabrlarda odamlarni yuqoriga chiqarish va pastga tushirish uchun xizmat qiladigan, uzluksiz harakatlantiruvchi pog'onalaridan iborat qiyva zina.

⁴ Abu Ali Ibn Sino (980-1037) — jahon fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan O'rta Osiyolik buyuk qomusiy olim. G'arbda Avicenna nomi bilan mashhur. Zamondoshlari Ibn Sino, «Shayx ur-raisi» («Donishmandlar surdori, allomalar boshlig'i»); «Sharaf al-mulko» («O'ltin, mamlakatining obro'si, sharafigi»), «Hujjat al-huqq» («Roslikka dalilo»); «Hakim al-vaziro» («Donishmand, 13 ta'dbirkor vaziro») deb atalganlar.

⁵ Gippokrat, Bagrot, Abugrat (miloddan avvalgi 460 — 377) — yunon vrachi, ilmiy tibbiyot asoschilaridan biri. U Yunonistonda mashhur bo'lgan shifokor gippokratlar sulolasining o'n sukkizinchisi avlod. Gippokratga 75 ga yaqin asar nisbat beriladi. Bular «Majmua» Bagrotiya («Bagrot to'plami») nomi bilan mashhur.

⁶ Robert Kox (1843-1910) — nemis mikrobiologi. Epidemiologiya va bakteriologiya asoschilaridan biri.

⁷ Ilya Ilch Mechnikov (1845-1916) — rus biologi, qiyosiy patologiya, evolyutsion embriologiya va immunologiya asoschilaridan.

⁸ Nikolay Fyodorovich Gamaley (1859-1949) — rossiyalik mikrobiolog va epidemiolog.

⁹ Kuluar — foye.

da har kuni shu to'g'rida gap. Doktor Bergerni gazetalarda «simplizimning bosh qahramoni» deb atamoqda.

Umidaning ko'ngli ko'tarilib ketdi. Boshqa sohalarni bilmaydi-yu, lekin ilmda izlaganini topasan. Bu esa juda katta baxt. Mana hozir doktor Berger qanday baxtli! O'ziga emas, uni tinglovchilar ham, Umida ham sherik bu baxtga. U yangi bir kashfiyotni birinchilardan bo'lib yaratuvchisining o'z og'zidan eshitadi. Kim biladi, o'sha kashfiyot bilan birga yangi ufqlar ochilib ketadimi hali! Yangi olamga qadam qo'yish naqadar hayajonli! Umida bunday hayajonni bir-ikki marta boshidan kechirgan. Shundan beri fanda o'zini dadil sezadi. Bugungi axboroti ham, ayatlik katta ixtiro bo'lmasa ham, o'pka xirrigiyasida dadil gap. Fanda yaxshi bir turki bo'lishiga ishonchi komil.

U majlis boshlanishidan oldin polshalik ikki dugonasi bilan bufetga o'tib yengilgina nonusha qildi. Keyin gazeta kioski¹ oldidan o'tayotib, bir jurnal mugovasida yana Kurt Bergerning suratiga ko'zi tushdi. Doktor qo'llarini stolga qo'yib, obektivga tikilganicha jilmayib tushgan edi. Bilagidagi sarif tuklarigacha bilimib turtibdi. Jarroh qo'llari... suyaksizdek, lekin kuchli, barmoqlari pianinochiniki singari uzun.

Majlis zali eshiklarida tablolalar yondi. Umida dokladchilardan biri bo'lgani uchun prezidiumda o'tirardi. U yerga to'g'arak zalni kesib o'tib, zinadan chiqib borish kerak. Baland. Zaning orqa qatorlari ham juda baland. Yarim doira shaklida, zina-zina bo'lib tikaga chiqib ketgan. Shuning uchun oldinda o'tirganlar ham, orgadagilar ham minbarga shundoqgina yaqin bo'lib tuyuladi.

Umida prezidiumning ikkinchi qatoriga, har kungi joyiga borib o'tirdi. Bugungi rais – buchaygan, to'rva soqol gollandiyalik olim – eng keyin kirib, prezidiumdagilarning hammasi bilan qo'l berib ko'rishdi. Pensnesini² olib, tepadagi matbuot boloxonasiga kinoyali norozilik bilan tikildi: har safar shunday, zal allaqachon tinchisa ham, tepada muxbirlarning g'ala-g'ovuri raislarni anchagacha kutirib qo'yardi.

Televizion apparatlarning qizil tugmachalari yondi. Na-

¹ Matbuot do'konchasi.

² Pensne (*fransuzcha: pince-nez*) – burun ustiga qo'yish orqali ko'rildigan ko'zoynak.

moyish ekranlariga yorug' tushdi. Projektorlar charaqlab, kinokameralar chirillay boshladi. Notiqalar birin-ketin minbarga chiqar, ular so'z boshlaganda avval anchagacha tarjima naushniklarining tilini o'zgaritiradigan kalichalari chiqillar edi. Axborotlarning ko'pi o'z odadagi gaplar, bu yerdagilarning aksariyatiga ma'lum, lekin shunday bo'lsa ham olam fanida qayd etilishi lozim bo'lgan yangiliklardan iborat. Besh kundan beri bunday gaplar ancha zeriktirdi. Shuning uchun Umidaga o'xshab naushnik tutmay o'tirganlar ham anchagina. Zal ba'zi-ba'zidagina jonlanib, ko'pincha chuqur sukutda, bir momaqaldir oq bo'lishini kutgandek, butun hayratini, shavq-u zavqini kimgadir bo'lishini kutgandek edi. Bu «kimdir» bugun, albatta, Kurt Berger bo'lishi kerak, buni hamma biladi. Buni doktor Bergerning o'zi ham sezib, yuqqa lablarini qimtigancha bu shon-sharafdan o'ng'ay-sizlangandek kamtarona mung'ayib o'tiribdi.

Unga tushki tanaffusga yaqin so'z berildi. Novcha, sportchilarga xos ko'rkam gavdasi minbarda paydo bo'lganda pasda ham, yuqorida ham hamma projektorlar birdan charaqlab ketdi. Zal oyogga turib ketishiga sal qoldi, turnadi-yu, lekin bir guvillab oldi. Keyin birdan chuqur jimlik cho'kdi, faqat fotoapparatlarning chiqillashi, kinokameralarning chirillashigina eshitilar edi. Tipirchilab qolgan muxbirlardan bir nechasi uzun dastali mikrofonlarni minbarga cho'zdi, bir nechasi shoshib bloknotiini ochdi, esnab o'tirganlarning uyqusi qochdi. Orgada o'tirgan xotinlar, meditsina «yulduzlari»ni ko'rgan kelgan oddiy vrachlar ko'zlariga durbin tutishdi.

Doktor Berger bu hayratomuz taraddudlarga mumkin qadar beparvo bo'lishga, yengil kinoya bilan qarashga urinib bir zum turdi-da, astrodydi sukutga cho'ngandan keyingina yo'g'on, vazmin tovush bilan asta boshladi: bu yuksak minbarga chiqish naqadar sharafti va mas'uliyati, ko'p mamlakatlardan kelgan hamkasblarining qimmatli fikrlarini eshitish, yangi kashfiyotlardan voqif bo'lish bilan doktor Berger g'oyat baxtiyor. Fanda har bir kashfiyot fidokorlikni, butun bir umrni talab qiladi va u shunga arziydi. Chunki insoniyatning...

Umida juda qulay joyda o'tirgan edi. Projektorlar notiqni yon tomondan shunday yortardiki, Umida doktorning profiliga mahliyo bo'lib qoldi. Yuz chiziqlari, yonoq suyaklari erkaklarga

xos dag'al, yirik, og'zi katta, burun kataklari ham lablari yupqa, boshi tap-taqir. Kipriklari ham sariq, shekili, hatto sariq ham emas, oqishroq. Umida hozir bu kipriklarni ko'rmayotgan bo'lsa ham, unga shunday tuyulayapti... Tuyulayapti? Nega tuyuladi?..

Doktor zavq-shavq bilan gapirmoqda. Uning fan ahliga bayon etmoqchi bo'lgan kamtarona fikrlari bu yerda o'tirgan azizlarning e'tiboriga sazovor bo'lsa, u o'zining o'n yillar davomida katta umid va mushkulliklar bilan o'tkazgan tularidan, o'zining qaltis tavakkal bilan qo'l urgan xatarli fanniy tajribalaridan mamnun bo'lur edi...

Umida qulog'iga naushnik tutmadi. U nemischani hali ham tuzukkina tushunadi. Kelganidan beri bu yangiroq tilni yana eslab, ancha yangilab oldi. Lekin hozir birdan payqadiki, u notiqning gapini emas, negadir ovozi tinglayapti. Bu yo'g'on, bir qarashda juda vazmin tovush goho bexosdan shafqatsiz yangrab ketishga qodirdek. Yupqa lablari esa qonsiz...

Umida kursisi g'irchillab ketdi. Jon qulog'ini notiqqa berib jim o'tirgan zal bunga darrov e'tibor qildi. Umida o'ng'ay-sizlandi. Lekin zal uni tezda unutgan edi: notiq mojarovor kashfiyotini hali bayon qilgani yo'q, bunday betoqat lahzada har narsa bo'lishi mumkin.

Biroq Umida hamon gapni eshitayotgani yo'q, U notiqqa tikilib qolgan edi. Berger minbarda operatsiya stoli ustiga engashgandek jiddiy, Umida uning manglayidagi ter tomchisini artib olgisi kelib ketdi. Kursisi yana g'irchilladi, beixiyor o'rindan qo'zg'alib qo'yganini payqadi. Zal bunga qanday qaradi - Umida endi buni o'ylamas edi, negadir badani qizib keyapti. Dimog'iga operatsiya paytida anqiydigan dori aralash g'alati hid kelib urildi. Nazarida, Berger uning o'ziga tikilib o'tirganini sezaypti. Umida esa o'chakishgandek yana tikildi, agar hozir gapini to'xtatib, qaytilib qarasa... Qaytilib qarasa...

Qarasa nima bo'ladi? Bu nimaga kerak? Umida buni bilmaydi. Badani o't olib keyapti. U ko'z oldida doktor Bergerdan boshqa hech narsani ko'rmagan holda qog'ozlarini yig'ishtirib o'rindan turib ketdi. Kursining tag taxtasi taraqqitib ag'darildi, butun zal notiqdan ko'z uzib, norozilik bilan shu tomonga qaradi. Umida gangitib turganida zalda «guv» etib qarsak chalindi. Notiq nima dedi, kashfiyotini bayon eta boshladimi, qarsak nega

chalindi - Umida anglayolmadi. U boshqalarga qo'shilib chapak ham chalmadi. Birdan bigiz poshnasi bilan to'q-to'q yurib, sahmadan pastga tushdi-da, birinchi qatorga, Bergerning shundoq ro'parasiga kelib, kursini namoyishkorona taraqlatib o'tirdi. Zal bezovta bo'lib bir to'lg'andi-yu, notiq gapidan to'xtamadi.

- Yashash uchun insonga o'pkaning qancha qismi zarur? Uchdan ikki qismimi? Balki, yarmi yetar? Choragi-chi? O'pka operatsiyasi, uning zararlangan qismini olib tashlash fanda oddiy narsa bo'lib qoldi. Biroq biz uning maksimal chegaralarini bilamizmi? Mening quyidagi barhayot va hozirda sog'-salomat patsiyentlarim o'pka faoliyatining eng so'nggi imkoniyatlari, fanniy tajribalardan o'tgan aniq va minimal chegaralari bilan qanoatlanib yashamoqdalar: Gans Kafeld - 1937-yilda tug'ilgan, gamburglik, operatsiya 1954-yil, 13-sentabrda o'tkazilgan; David Gyunter - 1928-yilda tug'ilgan... Goyzer qishlog'idan...

Doktor Berger nomlarni uzog sanadi...

Umida endi unga ro'paradan tikilar, o'zining gayerdaligini unutilib ko'zini izlar, notiq esa boshini ko'tarmas, pinak buzmay axborotini o'qir edi. O'qir edi-yu, ammo ovozi ilgirigida emas, har zamondagina temirdek jaranglab ketar edi. Umida qulog'iga allagayovda yirik o'charkaning vovullagani eshitilgandek bo'ldi. U notiqning yupqa lablaridan tupuk sachraganini, bilinar-bilimas rangsiz, oqish kipriklarini ko'rdi... Endi bu ertalab jilmayib kelib ko'rishgan sipo va olifanob doktor Berger emas edi. Bu aniq! Bu aniqlik Umida xotirasiga emas, butun vujudini yo'lqindek yamlab oldi.

U yana o'rindan turdi. Nazarida, zalda hech kim yo'q edi. Tikka turganicha asabiy holatda bir parcha qog'ozga bu minbarda turib ilmiy axborot berishdan voz kechganligini yozib, prezidiumga uzatdi-da, papkasini qo'ltiqlab zalning qog'ozlaridan taq-tuq yurib chiqib ketdi. Zalning yarmi hayranda oyog'ga turib, guvillagancha uni kuzatib qoldi. Allagayerda kinokamera-lar chirilladi. Notiqning tovushni g'ovur ichida ko'milib ketgan edi. Umida ostonada bukri raisning zalni tartibga chiqirish uchun zo'r berib qo'ng'iroq chalayotganini eshitdi.

Otelga mashinada kelganini ham, piyoda kelganini ham bilmaydi. O'zini yumshoq kursiga tashlab, ancha o'tirgandan keyingina yon-beriga qarab, yolg'iz qolganidan yengil tortdi.

Ostonada affini zang bosgandek, sepkil yuzli Berta ko'rindi:

– Doktor! Sizga nima bo'ldi? Oynaga qarang...

– Yo'q, yo'q, – dedi Umida, biroq hozir oynaga qarashga majbur qiladigandek, tez-tez bosh silkidi. O'z ahvoli bilardi. Navbarchi xotin keltirgan qahvani ichgandan keyin, o'ylanib qoldi: «Nima qilib qo'ydim? To'g'ri qildimmi? Hovliqib qoldim, boshqa bir yo'l topishim kerak edi. Zal nima deb o'yladi ekan? Rais xatimni o'qib berdimi yoki... kasal bo'lib qolibdi deb xaspo'shlashdimi? Endi nima bo'ladi? Shov-shuv gap bo'lib ketasa-ya? Bu muxbirlar galasi qo'yarmidi. Nima, qilishim kerak edi? O'zimni tutolmadim, o'tirolmadim, yonib ketayotganday... Hali ham, shukur, o'zimni tutib qoldim, o'rimdan vazminlik bilan turib chiqib ketdim. Minbarga yugurib chiqib basharasiga chang solsam, nima bo'lardi...»

Eshik taqilladi. Frau Berta sariq boshini suqib:

– Sizga pressa¹, doktor! – dedi.

– Yo'q, kiritmang.

Tashqarida bir nafas olag'ovur bo'ldi-yu, tindi. Lekin ko'p o'tmay yana Bertaning ovozi eshildi.

– Muxbirlar, frau doktor! Qo'yishmayapti.

– Qabul qilmas ekan, deng.

– «Frankfurter Allgemeine», madam, bitagina savol! – dedi katta ko'zoynakli pakana odam kinningdir qo'tlig'i osidan bosh suqib.

– Yo'q! – dedi Umida, bir to'da muxbirlarning ko'z oldida eshikni shartta yopib qo'ydi. Lekin eshik yopilishidan avval to'da orqasidan kimdir «chiq» etib uning suratini olib qo'ydi. Umida foto chirog'idan qamashgan ko'zlarini uqalagancha o'rminga borib o'tirdi.

«Boshlandi!» – dedi uh tortib.

Yuragi siqilib ketib yana o'rimdan turdi. Xona qorong'i, darpardalarni surib qo'ydi hamki, barbir, qorong'i, o'sha-o'sha la'nati yaxlit bulut shahar osmonini chulg'ab turar yedi. Umida jaketini ham, tuflilarini ham yechib tashladi. Gilamni paypoqchan bosib, yorug'lik izlagandek u derazadan bu derazaga asabiy yurardi. Nihoyat darpardani changallab devorga suyandi, qan-

daydirov tovush uni to'xtatdi. Doktor Berger... Kurt Bergerning tovushi.

Hozir qorong'i xonada yolg'izlik yuragiga allaqanday vahima soldi. Lekin unga shu vahima kerak edi, uning allaqachon yerga ko'mgan xunuk xotirlarini shunday vahimagina uyg'ota oladi.

Kun og'di deguncha ko'chada tuman, mashinalar chiroqlarini yooqdi. Bir-birini kesib-sanchib derazada aks etgan faralardan, devorda g'alati soylar sapechib o'tynaydi.

...Folksvagen shaloq motori bilan guvillab kelib, eshik oldida g'ippa bo'g'ilgandek to'xtadi. Yana kasallar keldi, shekilli. Ularni yuk mashinasida soqchilar kuzatiligida olib kelishar edi. Kondan. Konning o'zi uzoqda. Kasalxonasi bo'lsa bu yerda, jinnit o'rimon etagida. Shunday bo'lishi ham kerakdir-da, chunki bemorlarning hammasi o'pka kasallari, sillar. Konning o'zi shunangangi, shekilli, qo'tg'oshimni, ruхими chiqadi. Gardi to'g'ri o'pkaga urarkan. U yerda ishlaydigan asirlar tutday to'k'larnish.

Umida bu konning dahshatini konslagerdayoq¹ eshitgan edi. Xayriyati kongra emas, «Revyer» – kasalxonasiga tushib qoldi. Uning hamshiraligi-yu uncha-muncha nemischa bilishi ish berdi. Toledan rozi bo'lsa bo'ladi, har holda, odam bolasini parvarish qiladi, dori-darmon beradi... Kondan kelgan o'sha sho'rliklarning ko'zidagi tugannas hasratiga sherik bo'ladi. Bu yerga kelganlarning tuzalib chiqqanlari yo'q hisob, lekin, har holda, ular o'lim oldidan toza to'shak, issiq suv, Umidaning

¹ **Konslager** (konsestratsion (*lotincha: concentratio* – biror narsaning to'planishi. *Son* – birga + *centrum* – markaz) – bir joyga to'plash, yig'ishi; to'planish, yig'itish) lager so'zining qisqartmasi) – davlat, siyosiy rejim va boshqalarning haqiqiy yoki g'umon qilingan dushmanlarini majburiy ajratib qo'yish uchun mo'ljallangan lager. Konslager oddiy qamoqxonalar, harbiy asirlar uchun va qochoqlar lagerlaridan farqli ravishda, umush, keskinlashgan siyosiy kurash davrida maxsus dekret asosida tuzilgan. Dastlabki konslagerlar Kubadagi ozodlik qo'zg'olonlari boshlari (1895-yilda) ispanlar tomondan; ingliz-burjar urushi (1899-1902-yillarda) vaqtida inglizlar tomondan, Rossiya XKS ning «Qizil terror haqida» qarori (1918-yil sentabr) asosida tashkil qilingan. Totalitar rejim sharoitida maxsus maqsad va ommaviy qatag'on vaqtida lagerlarning nomi o'zgartirilgan. Fashistlar Germaniyasida konslager – ommaviy davlat terrori va genotsid quroli bo'lib, u bosh o'lgan mamlakatlarda tarqalgan. Gitlerchi fashistlar shu mamlakatlarning millionlab tinch aholisini, harbiy asirlarini, nemis vatandashlarini konslagerlarda qiyin o'ldirishgan. Buxerwald, Zakevixauzen, Osvetsim, Maydanek, Treblinka va boshqa konslagerlarda 10 milliondan ortiq sobiq SSSR, Polsha, Fransiya, Belgiya, Niderlandiya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Ruminiya, Vengriya va boshqa mamlakatlarning aholisi yo'q qilingan.

baxmalday mayin, dardkash ko'zlarini ko'radilar. Bu ko'zlardan, dori hidlaridan yilt etgan umid uchqunlarini topadilar... Konda-gilariga bu ham yo'q, ular inson ekanliklarini unutib, tubanlikda, bir maxluqdek o'lib ketishadi.

Lekin, konda ahvol og'ir bo'lishiga qaramay, negadir, kasalxonada odam ko'p emas. Bu yerga tuzalishiga umid qilish mumkin bo'lganlarini, yana kasbi, boshqa biron jihati bilan kerak bo'ladiganlarini olib kelishsa kerak. Jismoniy baquvvat, hali ish berishi mumkin bo'lgan odamlar bo'ladiki pincha. Mana bugun ham Umida anchagina tevik odamlarni kuib oldi. Ular mashina-dan gurs-gurs sakrab tushishdi, yoshgina hamskira qizga avval hadiksirab, ozodaligiga jirg'anib qarashdi, keyinroq esa osuda ko'zlarida nimamandir sezib, ko'pdan beri ilk marta bo'lsa kerak, cho'chibroqgina jilmayishdi. Bular turli millat odamlari, ko'pi yoshlar edi. Kasalxonaga kelib qolganliklarini endi payqashdi, shekilli, qo'lansa juldur kiyimlarini tashlab, ola xalat kiyar ekan-lar, bir xillari xursand bo'lib: «Davolar ekansiz-da, froyeyn!»¹— deb hazillashgan bo'lishdi, bir xillari esa xavotirda ko'z urish-tirishib, o'ziga tolishdi.

Yaxshi odamlar. Ayniqsa, mana bu xushchaqchaq yoshlar bilan chiqishsa bo'ladi, ular baquvvat, dardni ham tez yengib ketishlari mumkin, Umida esa shu kerak. Chunki bu yerdan biron kimsa tuzalib chiqib ketisa, hamskira o'zida qandaydir kuch sezadi. Kuch esa unga hozir kerak, juda ham kerak. Tikani simlar bilan o'ralgan bu yam-yashil o'rmon etagi, bu oppoq palatalarda kecha-yu kunduz azob, o'lim. O'lim, azob, o'lim... Ozoda o'lim, kasalxona sharoitida, qonuniy o'lim. Shuning uchun, bir chekkasi, bu yerda odam kamroq bo'lgani ham ma'qul. Uning nazarida, kon qoshidagi bu kasalxona qandaydir xalqaro komissiya uchun «xo'ja ko'rsin»ga tashkil etilgan. Ix-cham, qulay, ozoda, bahavo joyda, hozirgi zamon meditsina asboblari va dori-darmon bilan ta'minlangan, mukammal jihozlangan. Hatto og'ir, murakkab operatsiyalar ham bo'lib turadi. Yirik mutaxassislar bor. Masalan, bosh xirurg doktor Berger...

Lekin yangi kelgan bemorlarni Umida berishmadi. Uning o'z kasallari bor. Palatasidagi olitta joyning hammasi

hozircha band. Umida ular bilan yaxshi tanishib, do'slashib kelgan. Biri bilan ruscha, biri bilan nemischa gaplashib, yarim kechagacha yonlarida o'tiradi. Dori beradi, joylarini tuzatadi, issiqlarini o'ltaydi, kecha-yu-kunduz hamma ma'lumotlarni yozib borib, vrach ko'rayotganida unga topshiradi.

Vatslav — polyak. Juda hazilkash, xushchaqchaq yigiti Ziy-rak, yer tagida ilon qimirlasa, biladi. Umida yuz ifodasiga qarab, o'ylayotgan o'yini topa oladi. Kechasi Umida mudrab qolib, polga biron narsa taq etib tushsa, qaramasdan aytadi:

— Hamskira, tarog'ingiz tushdi.

Umida undan ko'ngli to'q. U tuzalib ketadi. O'tgan kunigina og'ir operatsiyadan chiqdi, bugun bo'lsa tegajalik qilib yotibdi. Operatsiyasi juda muvaffaqiyatli o'tganga o'xshaydi. Yaqinda oyoqqa turib ketadi.

Deraza oldida yotgan kasal — nemis. Umida undan avval-lari qo'riq yurdi. Juda beso'naqay, baquvvat, o'mrovi, oyoqlari uzun, sira kasalga o'xshamaydi. Umida olayib, yovvoyi qarash qiliydi-da, teskari o'g'irilib oladi, termometrni barnoq orasida sindirib qo'lga beradi. Umida unga yolvorgandek o'jizgina qarab qoladi.

— Men kasal emasman! — deydi nemis.

— Bekorchi gapni qo'ying, kasal bo'lmasangiz, nega keldingiz? Sizga gapirypaman, adash...

Nemising oti Umayder edi. Umida «adash» deb hazil-lashgandan keyin, badjah, sovuq basharasi sal yumshab, yangi termometrni oladi.

Bu bilan gaplashish qiyin bo'lsa ham, hechqisi yo'q, bir gap bo'lar, lekin anavi eshik tagidagi fransuzning ahvoli chatoq. U kichkinagina. Asli shunagami ekan, og'ir kasallik shumaga bir burda qilib qo'yganmi — Umida bilmaydi. Uch-to'rt marta operatsiya bo'lgan. Lekin o'pkasida hamon asorati qoladi, shekilli, borgan sari qovjirab ketyapti. Kechalari tizzalarini qechochlab, ichak-chavog'i ag'darilib chiqqudek yo'tala boshla-ganida, Umida chidolmaganidan orqasini o'g'irib peshanasini sovuq devorga tirab qoladi. Qaramasa ham, bo'yin tomitlarining o'ynogilab ketganini, kattiga qonli tupuk zararlari sachraganini ko'rib turgandek bo'ladi. Chiqib ketolmaydi, bu kasalga yomon ta'sir qilishi mumkin. Uzun tunlar bo'yi bunday azob tortgandan

¹ Xonim.

ko'ra, o'lib tinchigani ham tuzuk edi.

Biroq bu bechora hamon o'lmaydi, yo'tali bir zumgina tinsa, havoga to'yamayotgandek, tez-tez nafas oladi, zaif tani osoyish topadi. Umidaning nazarida, u har zamonda bo'ladigan shu bir zumlik orom uchungina yashayotgandek bo'lib tuyiladi. Shunday paytlarda bir og'iz gap aytib ko'nglini ko'tarish kerak edi-yu, ammo Umida tilini bilmaydi. Fransuz ham na rusechani, na nemischi tushunadi. Bir hisobda gapirmagani ham ma'qul, negaki bir zumlik orom unga qimmatga tushyapti...

Orom. Umidaning o'ziga orom olish qachon nasib bo'lar ekan? U ba'zan o'sha fransuzdan ham ayanchroq his qiladi o'zini. Nainki vujudi, butun hayoti, ruhi qiyinogda. Dunyoda nima gap? Sarig darpardali bu «oltin qafas» olamdan batamom uzilgan, bu o'rmonga hech qanday xabar yetib kelmaydi, bu umidsiz, jon qayg'usida yotgan sho'rliklarga ko'ngli yorishdan esa foyda yo'q. Eng tetigi mana bu Umayder bo'lsa, o'lardek yovvoyi, johil odam, gap uqtirish qiyin. Vatslav ham ko'rinishdan tetig-u, lekin o'pkasining yarmi kesib tashlangan, o'zini xushchahq ko'rsatishga uringani bilan, baribir, yarim jon...

Umida o'rmonda ogarib tong o'tishiga tikilib o'tirib, deraza rafiga bosh qo'yganicha mudrab ketgan ekan, fransuzning tovushidan yalt etib ko'zini ochdi. Kasal uni chaqirayotgan edi. Umida bordi. Fransuz imlab, karavotiga o'tirishga taklif qildi. U nimadandir xursand, hamshtiraga bir yaxshi gap aytmoqchidek zo'r berib iljayishga urinar, bir parchagina ozg'in yuzi bujmaygan, iltijoli ko'zlari nam kul bosayotgan cho'g'dek yitillilar edi. Umida uning ayanchli yuziga qaramaslikka harakat qildi. Fransuz o'z tilida allanimalarni so'radi, qo'l harakatlari bilan tushuntirdi, bolang bormi, dedi, shekilli. Umida kulib bosh silkidi. Fransuz o'zining uch bolasi borligini anglatdi, har birini ta'rifladi, chog'i, uzog gapirdi, bo'yalarini ko'rsatdi.

— Jak, Deni, Lyulyu...

— Lyulyu, — deb takrorladi Umida, nom unga yoqqan edi, chiroyli ism, qiz bola bo'lsa kerak...

— Jak... Deni... Lyulyu... — fransuz hammasi ham shirin degandek, har qaysi ismi alohida-alohida, butun vujudi rohat qilgandek takrorladi. Gapirib darmoni qurigan edi. Lekin Umida u bilan gaplashib olganiga xursand bo'ldi. Bu oddiygina gap

fransuz uchun juda zarur edi, shekilli. Balki, dilidagi yagona, eng ezgu gapidir. Umida bir savob ish qilgandek, o'zini yengil tortdi. Buning ustiga uni nemis ham chaqirib qoldi:

— Adash, adash..

Umida kuldi. Kasalning oldiga bordi.

— Siz fransuzga qulog solasiz, menga qulog solmaysiz, — dedi nemis.

— Qulog'im sizda.

— Bu yer juda yaxshi. Ozoda, tinch. Men konslagerdaman. Men kasal emasman. Nega bunday? Nega bunday?

— Konda ishladingizmi?

— Ha.

— Demak, o'pkangiz kasal. Bu yer yaxshi, dedingiz. Bu yer yaxshi emas. Bu yer kasalxona, Reviyer, tushundingizmi? Odamlar o'lishi mumkin.

— Men kasal emasman.

— Jim yoting! Vrachning ko'rigiga tayyorlanishimiz kerak.

— Ana, tag'in qulog solmadingiz... — dedi nemis be-so'naqay gavadasi bilan devor tomonga o'g'irilib.

«Qulog solmadingiz...» Nimasiga qulog soladi? Bu odam Umidaga nimanidir da'vo qilayotgandek. Umida nima deyishi mumkin bu gapga? Vrach bo'lmasa. Hamshtira vrachlarning ayganini qiladi, xolos. Kasal emasmi. O'pka kasali shunday makkorki, odam qip-qizil bo'lib yuraveradi... Bu yerga shunday bemorlar kelib, dardni yengolmay o'tib ketayapti, kelgan paytlari Umayderdan ham baquvvat edi ular.

Umida kundalik ertalabki taomilga ko'ra palatani vrach ko'rigiga tayyorlay boshladi. Tupdonlarni chaydi, kasallarga yuz yuvgani xo'l sochiq berdi, joylarini tuzatdi, jovonlarning changini artib, ortiqcha idishlar, dori shishalarni olib chiqib tashladi. Keyin sovunlab qo'l yuvgach, fortochkalarni ochdida, o'z stoli oldida yangi yuvilgan xalatini kiyib olib, kasallarning varaqalarini tartibga keltirdi.

Ko'p o'tmay yo'lakda oyog tovushlari eshitildi. Hali ko'rikka vaqt bor edi, Umida xalat bog'ichini yo'l-yo'lakay bog'lab yugurganicha peshvoz chiqdi. Qarasa, vrachlar to'p bo'lib kelishyapti, oldinda doktor Bergerning o'zi.

Berger ko'rikka ko'pda qatnashmas edi. Uning palatalarga kirishi katta voqea. Kasalxona uchun qonun bo'lib qolgan odatlari bor: kasallarning gapirishini yoqitmaydi, bu, qariyb, taqib degan so'z. U kasalni o'zi ko'rib, o'zi qaror qabul qilishi kerak. Hamshtiralar ham gapirmasliklari shart. Har kimning kasallik tarixini, kechagi ahvolini o'zi yod biladi.

Bergering kelayotganini ko'rib, Umida o'zini yo'qotib qo'ydi. Vrachlarga shoshib eshik ochdi. Fransuzning ahvolini daktorga gapirishni o'ylab qo'ygan edi, gapirib og'zida qoldi. Berger fransuzning oldida to'xtamadi ham, yo'l-yo'lakay ko'z qirini tashladi-yu, o'tib ketdi. Sho'rlikning salqigan zahil yuzi yostiqda dog'day, qimir etmay qolaverdi.

Vrachlar Vatslavni qurshashgan edi. Polyak o'zini tetik ko'rsatishga urinib iljayar, Bergerga chaqqon-chaqqon ko'ksini ochar, orqasini tutar, tomir urishiga qo'lini tutar edi. Doktor uning nafasini uzog' tinglagach, yuziga kulib qaradi. Vatslav shodligidan sakrab turib ketishiga sal qoldi. U, haqiqatan ham, tamom sog'aygandek, o'ng qo'ltig'ida yarasi bitib, ishtahasi ham ochilib, sof havoga talpimogda edi. Biroq yana bir nimasi bor ekan, shekilli, doktor Berger to'xtab qoldi, kasalning varaqasi bilan qalam ushlab turgan Umida tomonga uzun barmog'ini turti. Shu holda taksiz qoshini chimirib ancha turti, vrachlarning ko'zi uning og'zida edi.

Kurt Berger u paytlar sochi sal siyraklashgan bo'lsa ham, hali yosh, oltin gardishli ko'zoynak taqar edi. Boshidagi oq qalpog, buning ustiga chayir, oriqiligi bo'yini yana ham novcharoq qilib ko'rsatar, xalat etagi ostida yaraqlagan harbiy etik, sariq jun bosgan paydor bliaklari, qotib qolgandek qilt etmaydigan yuz chiziqlari uni shafqatsiz, irodali qilib ko'rsatar edi. Umida bunday klinikada, bunday sharoitda bosh xirurg' bo'lib ishlash, haqiqatan ham, xuddi shunday xususiyatlarni talab qilishini o'ylab qo'ydi. Xudoning bergan kuni og'ir operatsiya bo'lsa, osomni!

Umida uning buyrug'ini kutib turti.

– Operatsiyaga tayyorlang! – dedi doktor, beso'naqay burining kataklari kengayib. O'vozini temirdek jarangladi. Umida

jarroh.

avval anglamagandek bir nafas angrayib turti, lekin Bergering uzun barmog'i hamon u tomonga sanchilib turtadi. Hamshtira buyrug'ini yozib bo'lganidagina tushdi bu barmog, Vrachlar ketidan ergashishi.

Umida orgada qolib, yuragi betlamayroq polyak tomonga ko'z tashladi. Vatslavning haligi tetikligidan asar qolmagan, u shandek oqarib shiftga tikilganicha jim yotar edi.

Navbat Umayderga yetdi. Berger odatiga xilof ravishda hammillatiga qandaydir xushchaqchaq bir savol berdi. Lekin beso'naqay nemis indamay, teskari qaradi. U hozirgina polyak qo'shnisining ustida bo'lgan voqeani ko'rgan edi, endi o'zining qismatidan tahlilida. Lekin doktor uning tomir urishini ko'rdi, xolos.

– Sariyog'! Sariyog'ni ko'paytirib, – dedi Umidaga qarab. Keyin harbiycha shaxdam yurib chiqib ketdi. Vrachlar, ordinatorlar¹ to'dalashib ergashdilar. Yo'lakda anchagacha dupur-dupur oyog' tovuqlari eshitilib turti. Keyin palatada jimlik cho'kdi. Umida bu jimlikdan qo'rqib, o'z stoli oldida, burchakda pusib turar, titiroq barmoqlari bilan xalat bog'ichlarining tugunini yechishga urinar, yer ostidan kasallariga qarab qo'yar edi. U Vatslavdan xavotir olmogda edi. Shovqin solib, to'polon qo'zg'amas bas, tuzalib qolgandek edi boyaqish. Unga yana bir operatsiya buyurilishi hammaga ham alam qildi, o'zi bo'lsa zo'rg'a yotibdi, g'azabi oshib ketisa yomon bo'ladi.

Ammo undan sado chiqmasdi. Aksiga, kutimiganda jimlikni Umayder buzdi. U devor tomonga shunday ag'darildiki, go'yo o'zini ko'tarib urgandek bo'ldi, karavot majajlanib ketgudek g'irchilladi. Bu nimadandir qattiq norozilik alomati edi. Umida uning oldiga yugurib bordi:

– Adash... Nima bo'ldi?

– Adash emish! Bu bachkanalik bilan nimani yashirmogchisiz?

– Menga qarang, berno!

– Ana, sizning ham yirtqich tishingiz itjayib turti. Yaxshisi, muloyimlik niqobini olib tashlang, nima qilasiz yashirib?!

¹ **Ordinator** (*lotincha*: ordinator – boshqaruvchi; tartibga keltiruvchi) – shifoxonalarda (kasalxona, klinik va shu kabilar) tadqiqot va davolash ishini bajaruvchi, odatda, bo'lim mudiri rahbarligi ostida ishlovchi vrach.

Umida nima qilishini bilmay qoldi. Tomog'iga tiqilib kelgan yig'isi bazo'r bosib, o'zini tutdi.

– Shovqinlanang, Umayder, Xudo haqqi! – yalindi u eshikka xavotir bilan qarab. – Nahotki menga yomonlik tilasangiz. Axir, siz... shukur qilsangiz bo'ladi. Sizga baquvvat ovqat tayinladi doktor... Demak, kasalingiz yengil. Operatsiyasiz yengib ketasiz...

– Men o'zinni o'ylayotganim yo'q... Men sizni o'ylayapman, hamsHIR!

Umida unga tikilganicha hayron bo'lib qoldi. Bu beso'nagay, qo'pol odamning ko'zlarida birinchi marta allaganday sirli bir shiddat ko'rdi.

– Sariyog'ingizni olib keling. Bo'ldi, shovqin solmayman. Og'zinni moylang.

Umida ranjib nari keldi. U negadir birdan bukeyib qolgan edi. Vatslavning rahmi keldi, shekilli, ko'zi bilan imlab chaqirdi. Qo'lini ushladi.

– Xafa bo'lmang... – qo'pol qo'shnisi uchun uzr so'radi u. – Biz nimanidir tushunolmayapmiz. Biz ham, siz ham. Shuning uchun shunaga.

– Qayerda?

– Bu yerda ham, butun olamda ham...

– Nimani, axir?

– Bilmayman.

Aftidan bular undan nimanidir umid qilishganga o'xshaydi. Lekin nimanisi? Umida nima qilishi mumkin? Umida hamisha bu yerdagilarning ahvoli kondagilarnikidan yaxshiroq, deb o'ylardi. Hammalariga doim yaxshi qaradi, gurgunglashdi, sog'ayishlarini istadi. Yana nima kutishadi undan?

Bu fikr Umidaning xayolidan nari ketmay qoldi. O'zining ichki azoblari yetmagandek, ba'zan bemorlar ham har zamonda dilini behuda og'ritib, haqorat qilishgani ortiqcha. To'g'ri, bemor odam inij bo'ladi, buning ustiga, yotaverib bironing kayfiyati bilan hisoblashmaydigan xudbin ham bo'lib qoladi. Lekin bular allaganday, alamzada, kekli, doim talvasada... Bir chekkasi tushunari ham. Bular tuzalishsa ham, yana kongsa, yana jahannamga tashlanishlarini bilishadi, qarshilarida yilt etgan umid uchquni ko'rinnmaydi. Kecha-yu kunduz o'limni, shu qora qismatlarini

o'ylayverishsa kerak-da. Keyin alamlarini ko'zlari oldida doim o'ralshib yuradigan yakka-yu yagona sog'lom odandan – Umidadan olmay, kimdan olishsin?

Bu orada Vatslav ikkinchi operatsiyadan chiqdi. Endi uning xushchaqchaq hazilkashligi so'nib, xunuk tus olgan, ayanch masxarabozlikka, beandisha bir tubanlikka aylangan edi.

– O'pkam tog'dek ekanni deyman, shuncha qiyimalasa ham tugamaydi. Bergerning o'zi ham-chi, rosa qassob ekan-da, pinagini buzmaydi-yal! Menga qara, nemis, mening bitta o'pkam allagachon yo'q, bilasanni, Berger qiyima qilib yegan, ha-ha-ha!

Vatslav darmonsizlanib jinit qoldi. Umayder endi uning bu yasama xushchaqchaqligiga ishonmaydi, bu uning zaharli izitrobining bir ifodasi, xolos. Ilgarigi Vatslav endi yo'q. O'pkasining xirillashi shu yergacha eshitilib turibdi.

Bu orada kunlar isib, bahor kirib keldi. O'rmon etagida mayasalar jonlanib, shabadasiz, tinch, iliq havoga ming xil dala gullarining nozik hidlari taraldi. Xuddi olamda qoni urush ham, mana bu oppoq palatalarda sassiz kezgan dahshatli o'lim sharpasi ham yo'gdek. Hammani hayratda qoldirib yana tuzala boshlagan Vatslav derazadan adashib kirgan asalarilar bilan gaplashar edi.

– Yopishma, odam o'z tezagini ham yaxshi ko'radimi! – derdi ularni quvlab. Ammo hazillari endi ilgarigidek o'tkir, dono emas. Ilgarilari bemorlarning ko'nglini ko'rarib turadigan gaplari endi hech kimga ta'sir qilmay qo'ygan. Lekin kutimiganda Vatslav Kurt Bergerning eng ardogli bemorlaridan bo'lib qoldi. Doktor unga yog', asal buyurdi. (Asalarilarning deraza oshib uning suhbatiga kelishi bejiz emas edi-da.) Doktorning o'zi ham tez-tez kirib, undan xabar olib turadigan bo'ldi. Yashashga umidi oshib qolgan Vatslav ham uning maslahatlarini jon qulog'i bilan tinglar, qo'shnilari ham ko'ziga ko'rinnmay, o'zi bilan o'zi ovora edi.

Umida bilan nemis bo'lsa ular o'rtaida paydo bo'lgan bu inoqlikdan taajjublanar, yuz bergan o'zgarishga tushunisholmas edi. Berger Vatslavga o'zi bunyod qilib qo'ygan odamdek, o'zi jon bag'ishlagan qo'g'irchoqdek qarar edi. Unga iljayib tikilganida ko'zlari moylanib ketar, sevinib kiftiga qoqar, hech kimga aytmagan gaplarini aytib maqtab qo'yar edi. Lekin bu odam bemorga qancha mehribonlik qilmasin, oltin gardishli ko'zoynak

ostidagi ko'zlari har qancha mehr bilan yitilmasin, Umida unga kulib boqolmadi. Ko'ngli tortmasdi. Buning uchun o'zini koyir edi ham. Chunki nima bo'lsa ham, shunday fojiali davrda, inson bolasing pashshachalik qadri bo'lmagan bir zamonda odam sog'ligi uchun kurashish oliyanoblik-ku. Umidaning o'zi ham shunday xizmatda bo'lganidan rozi. Umayderning unga xo'mrayishi behuda.

Shunday kunlardan birida Umayderni operatsiyaga tayyorlashni buyurishdi. Shundan juda qo'rqib yurgan Umida kasalga yaqinlashishga yuragi dov bermay, kechgacha o'zini iloji boricha chetga oldi. Kechqurun esa eshik tagida yotgan fransuz o'lib qoldi. Shu voqea bilan chalg'ib, Umayderning shashi pasaydi, shekilli, to'polon chiqmadi. Kechasi palatada uyqu ham bo'lmadi, gap ham. Eshik tagida oq choyshab tortilgan o'lik yotardi. U kichkinagina, boladek... Bolalarining ismini tilga olgan bo'lsa kerak, Umida so'nggi minutda yonida bo'lolmadi. Jak... Lyulyu... Jak, Lyulyu. Yana bittasi nima edi? Xah, nima edi-ya? Hozir eng zarur narsa shudek, Umida harchand eslashga urimasin eslolmadi.

Birdan achchiq chinqirig eshitildi:

– Aying, axir! Olib chiqib ketishsin!!

Bu Umayder edi. Umida qattiq qo'rqdi: o'midan turib ketsa yomon bo'ladi, Umidaga ham, o'ziga ham.

– Aytdim, tinchlaning, aytdim.

Biroq o'likni tong otguncha olib chiqib ketishmadi. Ertalab ham zambil keldi-yu, murdani emas, Vatslavni olib ketishdi.

Vatslav ham murdadek oppoq edi. U nima bo'layotganini bilmaganidan, indamadi, zambilda yotganicha bu yerda qolayotganlarga yalingandek atrofiga bir alangladi-yu, chiqib ketdi.

Umayder boshini ko'tarib kuzatib qoldi. U ham endi o'zining kasalligiga ishona boshlagan edi, chunki o'zi ham, asabi ham bekoridan bekorga bo'shashib, aqli yetmaydigan narsalarga qo'l siltab, beparvo qaraydigan bo'lib qoldi. O'zining operatsiyaga tayinlanishiga ham shunday parvosiz bo'lishga urindi-yu, lekin bir fikr sira tinchlik bermasdi: Vatslav fransuzning ketidan, men bo'lsam Vatslavning... Hammanizning boradigan joyimiz bir.

– Hamshira! – deb baqirdi u.

Umida fransuzning o'ligini topshirish, qog'ozlarini saranjomlash bilan ovora edi. Oldiga o'sha zahoti borolmadi. Nemis yana baqirdi. Umida eshik oldidagi bo'shab qolgan joyni tuzatib qo'yib, ko'zidan tirqirab chiqqan yoshni shoshib artganicha, Umayderning oldiga bordi. Nemis teskari qarab yotgan edi.

– Polyakni qayoqqa olib ketishdi? – dedi.

– Bilmayman. Konsiliung¹ bo'lsa kerak.

– Konsiliun...

Umida ishiga ketmoqchi bo'ldi.

– To'xtang. O'tiring.

– Tikka turib ham eshitaveraman. Gapiring.

Umayder anchagacha indamay yotgach, boshqacha, pastroq, muloyimroq tovush bilan so'radi:

– Yigirmaga endi kirgan ekansiz... Shundaymi? – Umida javob bermadi. Nemis shu ohangda davom etdi: Qayoqdan o'rigana qolgan edingiz... ham u yoqqa, ham bu yoqqa ishlashni?..

Umidaning yuragi orgaga tortib ketdi. Nima demoqchi bu? Biron sir biladimi? Nega qiynaydi?

– Menga xizmatdan tashqari gapni gapirmang.

– Xizmatdaging nima o'zi? – nemis sharta qayrilib g'azab bilan tikildi. Umida yig'lab yubordi.

Shu xilda yana bir necha kun o'tdi. Nemis operatsiyani kutib yotardi. Bir kuni ertalab Vatslavni yana o'miga olib kelib yotqizishdi. Bu endi ilgari Vatslav emas, unsiz, rangsiz, nafas olishi qisqa, gapirishga madori yo'q, faqat javdirab turgan ko'zlarigina qolgan edi. Ko'zlari bilan bir nima dedi, shekilli, Umida tushumadi. Yuzidan terini artib, so'radi:

– Meni taniyapsizmi, Vatslav?

Bemor ko'zini yumdi: demak, taniyapti.

U ikki kecha shunday gapirishga, chog'i, kelmay yotdi, uning qisqa-qisqa nafas olishigina eshilar edi. Uchinchi kuni doktor Berger kirib, Umayderni operatsiyaga tayyor emas, deb topib, darg'azab bo'lib ketdi. Kasal uyqudan qolgan ekan, shekilli:

¹ **Konsiliun** (lotincha: *consilium* – kengash) – bemorga tashxis qo'yish va davolash masalalarini hal etish uchun o'tkaziladigan vrachlar (bemorga bevosita aloqador bo'lgandan tashqari tor soha mutaxassislari) kengashi. Bemorni davolovchi vrach (bemorning ahvoli og'ir yoki kasallikni aniqlash qiyin bo'lgan hollarda) yoki uning yaqin kishilari ilmosiga binoan o'tkaziladi.

– Shlaffen! Shlaffen! Shlaffen! – deb baqirdi.

Umidaning boshbarasi bunchalik dahshatli ekanini bilmas ekan: yupqa lablaridan qon qochib, burun kataklari kerildi, qoshsiz, kipriksiz ko'zlarida nayzadek bir narsa chaqnadi, siyrak sochlari orasidan ter qalqidi.

Yo'q, bu boshqa odam edi. Boshqa odam...

Umidaning qattiq qo'rqdi. Faqat teskari qarab yotgan nemisning beparvoligina unga biroz dalda berdi.

Shu kuni Vatslavdan sado chiqdi. U Umidaning imlab derazani ko'rsadi. Umidaning istagini tushunib, orqasiga qo'shaloq yostiq tirab, derazaga qaratib qo'ydi. Gurkragan bahorning manzarasi kasalning namchil, g'ussali ko'zlarida aks etdi. Bu ko'zlar tikilgan sari katta ochilar, yana ko'proq namlanib, qorachig'iga cheksiz hasrat pardasi tortilar edi. Umidaning keyin bilasa, bu fojiali vidolashuv dami ekan. Bahor bilan vidolashuv! Avji bahor chog'i hayoldan ketish... Bundan ham og'ir o'lim bo'lmasa kerak!

O'sha kechasi saharga yaqin Vatslav Umidani yoniga chaqirdi. Jonsiz ko'zlarini shiftga qadalgan, darmonsiz qo'li bilan qayonidir, nemis yotgan tomonni ko'rsatar, ammo gapirmas edi. Umidaning harand urinmasin, uning nima demogchi bo'layotganini anglay olmasdi. Shu payt nemis yotgan yerida o'zini ko'tarib urib, baqirib yubordi. U sukunatga toqat qilmaydigan bo'lib qolgan edi.

– Jim yoting! – dedi Umidaning.

– Yana o'lim! Yana o'lim! – deb baqirdi nemis.

Umidaning Vatslavning aytmoqchi bo'lgan gapini eshitmay qolishdan qo'rqar edi. Nemisga jahl bilan qo'lsiltadi.

– Me-en... ho-zir o'la-man, – dedi Vatslav pichirlab. Qiziqki, pichirlasa ham, palataga barala eshitilardi. Mangulik sukunati oldida har bir tovush toshdek zil bo'lardi, shekilli. – U... u... operatsiya-ga... bor-ma-sin... – dedi Vatslav yana darmonsiz qo'li bilan nemisni ko'rsatib. Bir so'zni to'la aytishga nafasi yetmas, nafasidek qisqa hijjalab aytar edi. – Hech kim bormasin. U sog'o'pkani kesyapti. Tajriba uchun. U kasallar bilan shug'ullanmaydi... Tushundingizmi?

Umidaning dokadek oppoq oqarib o'tirgan turdi. Ikki qo'li bilan yuzini ushlab, o'layotgan kasalga tikildi. Yuzi sovuq, nam edi. «O'lim oldidan alahlayapti...» – deb o'yladi, bosh chayqab.

– Yo'q, yo'q, so'nggi gapim, rost gapim, – dedi Vatslav. – Men kasal emas ekanman. To'rt marta kesdi. Trikk odamga bemalol pichoq soladi. Qassob! Jallod! Qochinglar bu yerdan! Hozir... Qoching...

Umidaning tizzalari titrab orgaga tisarildi. Vatslavning nafasi ichiga tushib, oyoqlari silkindi-da, joni uzildi.

Umidaning qayogqadir yugurmogchi edi, Umayder tutib qoldi. U kiyim o'tirgan turib olgan edi. Bir qo'li bilan Umidani ushlab, bir qo'li bilan tepadagi chiroqni o'chirdi. Qolgan ikki kasal qattiq uyquda, javon ustida bittagina tungi chiroq xira yotardi. Tong oldi qorong'isi derazalarga saqichdek yopishgan, yo'laklar, palatalar jimjit.

– Eshidingizmi? – dedi Umidaning nemisning bejo ko'zlariga qarab.

– Ha, – dedi u, – men ham kasal emasman. Kasal emasman, endi tushundingizmi?

Umidaning undan ko'p maratalab eshitgan bu gapning dahshatini endigina tubdan payqadi.

– Endi «xizmatdan tashqari» bir gap aytaman, maylimi? – Nemis alangladi. – Qochish kerak. Boshqa yo'l yo'q.

Hang-mang, rangi o'chgan Umidaning nima deyishini bilmay o'tirardi.

– Siz urinib ko'ring. Men...

– Sizni operatsiya qilishmaydi, shundaymi? Lekin siz guvohsiz. Bunday ishning guvohi bo'lmasligi kerak, bilasizmi?

Umidaning ko'z oldiga Kurt Berger keldi: katta yaltiroq etikli, ko'zoynagi olin gardishi, uzun barmoqlari qonga bo'yalgan. Umidaning baqirib yuborishiga oz qoldi.

– Men sizga dardisar bo'lishim mumkin... – deb pichirladi u.

– Bekorchi gapni qo'ying.

– Qo'lga tushsak-chi?

– Boshqa yo'l yo'q! – deb Umayder qizini qorong'i deraza tomon yetakiadi.

Umidaning hozir qo'lga tushishidan ham ko'ra, yana Bergerning dahshatli boshbarasini ko'rishdan qo'rqar edi. Tupuk sochgan qonsiz, yupqa lablarini qimtib, kipriksiz ko'zlarini olayib ro'parasidan chiqib qolmasa bas. Muncha qorong'i tun... Muncha

qorong'i...

Ular qochdilar.

Lekin o'sha mudhish qorong'ilik, o'sha qo'rguv Umida-ning dilidan hamon ketmagandek.

Eshik taqilladi. Qorong'i ostonada ikki kishi ko'rindi. Chiroq yonishi bilan Umida beixiyor chingirib yubordi. Oppog ogarib, orqasidagi yumshoq kursiga o'tirib qoldi. Ro'parasida shlyapasini qo'lida tutganicha Kurt Berger turardi. Berta sepkilli qovoqlarini pipirayib dam unisi, dam bunisiga qaradi-da, keyin karavot tagidan Umidaning tuflilarini olib berdi.

— Kechirasiz, frau doktor, sizni qo'rqitib yubordim, shekilli, — dedi u. — Qorong'i tushib qoldi, chiroqni yoqmabsiz. Mana sizni jentlmen yo'qlab kelibdilar. Qahva buyuraymi? — navbatchi ayol javob ololmagach, yana uzr so'rab, chiqib ketdi.

— Frau Berta! — dedi Umida shoshib. «Chiqib ketmang!» — demogchi edi, aytmadi. — Qahva olib keling, — dedi o'zini tetik tutishga urinib.

Lekin ro'parasida Berger turardi. O'sha odam... O'sha.. U negadir hozir Umida o'ylagandek dahshatli emas. Sira ham dahshatli emas. Shlapasini ushlab, salom berib turibdi. Taqir boshi tirishgan. Qomati ham kunduzi minbarda turgandagidek tik emas.

— Xizmat.. Berger? — «doktor» demadi Umida. U endi o'zini o'nglab olgan edi.

— O'tirsam maylimi?

— O'tiring.

Berger shlapasini tizzasiga qo'ndirib, oltin uzun taqan uzun qo'llarini qayoqqa qo'yishni bilmagandek, o'ng'aysizgina o'tirdi. Umida xotirasidagi dahshatli Bergering vajohatini ko'z o'ngidan quvib, bu keksa jentlmeniga, boshqa Bergerga tez ko'nib oldi, talvasaga tushgan bu odamning ayanchli ahvolini ham payqab turibdi. Unda ertalabki vigor ham yo'q, qandaydir shumshayib qolibdi.

— Maktubingizni majlisda o'qib eshittirdilar, kollega, biz ko'p afsus qildik. Sababini aytmagan ekansiz, salomatligingiz durustmi?

— Gapingizga qarab, bemahalda mening g'amimni yeb yurgan ekansiz, deb o'ylash mumkin.

Berger shlapasini qayoqqadir qo'ymoqchi bo'lib, yana tizzasiga oldi. Tagidagi kursi og'ir g'irchilladi.

— Bir men emas, butun ilm ahli uchun g'alati voqea bo'ldi. Axborotingizni hamma zo'r umid bilan, qiziqish bilan kutgan edi.

— Ha, g'alati voqea... — Umida ro'parasida subardoshi yo'qdek, go'yo o'ziga o'zi gapirardi: — Tojlar, taxtlar, mehroblar qonga bo'yalganini eshitganman... O'lim fabrikasining darvozasiga «Mehnat va Ozodlik» deb yozib qo'yilganini ham bilardik. Siyosatda, muhabbatda makr-jodu azaldan bor. Go'zallik biznesga aylangan joylarni ham bilamiz. Lekin fan dargohida qonli izlar!.. Qudsiyat bormi, Berger?

«Mehmon» Umidaning uzogdan aylantirib o'tirish niyati yo'qligini angladi. Ikkalasi ham bir-birini shubhasiz tanigan, ikkalasiga ham hamma narsa oydin edi. Berger muloyim jentlmenlikni yig'ishtirishga majbur bo'ldi, bezovtaligini yashirmay, shlapasini divanga uloqtirdi.

— Doktor. Doktor Berger.

— Yo'q!

— Men mehmoningizman, kollega, nihoyat siz o'zingiz mehmonsiz bu yurtda.

— Kollega demang. Qassob sizga kollega, jallod sizga kollega!

— Xo-o'p... — dedi Berger, o'imidan turib u yoq-bu yoqqa yura boshladi. U asosiy gapning bunday tez boshlanishini o'ylamagan edi.

— O'zingiz keldingiz, — deb davom etdi Umida. — Men yuzingizga tupurib chiqarib yubormadim, siz bilan gaplashib o'tiribman, buning qadriga yeting.

— Siz vrachsiz, tushunishingiz kerak...

— Yo'q, men vrach emasman! Toki fan yo'li sizdek tuban maxlurning qonli poshnasi bilan topalar ekan, men vrach emasman! Men, avvalo, inson bo'lishim kerak, kuchli, vijdoni, hushyor inson! Aks holda, siz bu xoli xonada hozir meni ham bo'g'izlab ketishingiz mumkin, men sizning jinoyatlaringizga guvohman.

— Juda asabiy ekansiz, madam, — iljayishga urindi Berger, — darvoqe, rossiyaliklar hamisha shunaga bo'ladi. Har qadamda

ko'zingizga jinoyat, o'lim, bo'g'izlash ko'rinadi. Xalqaro forumni buzmasdan, olimlarga xos vazminlik bilan dokladingizni o'qib bo'lib, keyin chiqib ketsangiz ham bo'lar edi. Gapingiz bo'lsa, keyinroq gaplashar edik.

– Siz o'zingiz tilkalagan murdalarni bosib kelib minbarga chiqasiz-u, inson haqidagi aziz, ardoqli o'ylarim bilan men ham shu minbarga oyog' qo'yaymi? Fan dargohining muqaddas pokligi menga bolaligidan ezgu bir hayrat, ulug'vorlik, insonga mehr, ishonch, olijanob g'urur bag'ishlab kelgan. Men bu sofilikka o'laksa quzug'unlari qo'nishini istamayman.

– Bolalikdan... Men ham bolaligidan nimaiki qilgan bo'lsam, hammasini shu fan uchun qilganman, – Bergerning yuzida hasrati o'ychanlik paydo bo'ldi. U bir nuqtaga tikilib, bir ohangda gapirar edi: – Siz, shafqat uyg'otmoqchi, deb o'ylaysiz, albatta. Lekin urushdan keyingi yillar och, uysiz-joysiz, vayronalarda yashab yurib... Oxirgi pulimga vrachlik praktikasi sotib oldim. Undan keyin...

– Berger! – dedi Umida sabri chidamay. – Siz mening oldimga nima uchun keldingiz? Bu arz-dodingizni nima uchun menga aytishga qaror qildingiz? Gapingizning ohangiga qaraganda, siz hozir tiz cho'kadiganga o'xshaysiz. Nahotki buning samimiyatiga meni ishonitmoqchi bo'lsangiz?

– Yo'q, men sizni oddiy mantiqqa da'vat etmoqchiman, xolos. Urush. Dahshatli urush. Jahon urushi! Millionlar bekoridan bekorga o'lib ketayapti. Shunday vaqtda shulardan besh-o'ntasi fan uchun qurbon qilinsa, dengizdan bir tomchi-ku! Fan uchun!..

– Bas! Fanni tilga olmang! Fanga aloqangiz yo'q sizning. Gans Braun poyeziya tili bilan xalqlarni qitishga chaqirib, o'zini shoir deb atagan. Osvensim¹ pechlarini o'ylab chiqarganlar ham o'zlarini injener deb hisoblaganlar. Ammo bu bilan ularni fashistmas deb bo'ladingiz?

– Men Rossyani asoratga solishni orzu qilganlardan emasman. O'zingiz bilasiz, men fan fidoyisi... Mening kashfiyotim, baribir, fanda qoladi.

¹ Osvensim konslageri – 1939-yilda Germaniya Polshani bosib olgandan keyin Polshaning Osvensim shahri nomini Auschwitz deb o'zgartirgan va bu yerda Auschwitz nomli konslagerini (o'lim lagerini) qurgan. 1941-1945-yillarda bu lagerda taxminan 2 milliondan ziyod yahudiylar, 140 mingdan ziyod polyaklar, 20 mingdan ziyod qochqollar, 10 ming Sobiq Ittifoq harbiy asirlari va o'n minglab boshqa millat vakillari o'ldirilgan.

– Fan inson uchun. Siz bo'lsangiz qotilisiz!

– Olimlarcha, hozirgi zamon tili bilan gaplashsak.

– Hozirgi zamon... Men o'zimning insonparvarligim, insonga muhabbatim, insoniy axloqim bilan juda eskib qolibman, juda orqada qolibman, shundaymi?

– O, naqadar primitivizlar!¹ Inson... inson degan allaqachondan beri qaldiragan idishdek quruq so'z bo'lib qolgan, xonim.

Umida kresloga o'rmashtirib o'tirib Bergerga tikildi.

– Ana endi o'zingizga keldingiz! Nima qiladingiz hali-dan beri ming bir tovlanib?

– Ha, siz meni yaxshi bilasiz! – Berger asl qiyofasiga kirdi. Tupuk sochgan yupqa lablari qaltirab, burun kataklari kerrildi. Ammo Umidada endi qo'rquvdan asar ham qolmagan edi. Chunki u suhat davomida bu odam ko'nglining hamma qorog'i burchaklariga kirib chiqdi.

– Bilaman, siz yanchilib bitmagan fashist siz, – dedi Umida osoyishta. Bu bosiqlik Bergerning toqatini toq qilib yubordi. U uzun barmog'ini Umida tomonga nuqdi. Bu sobiq hamshiraga tanish harakat edi.

– Ha, bu hech kimga sir emas! Elik yildan beri o'zingizni o'tga-cho'qqa urib, jon olib-jon berasiz. Jamiyatni tozalaymiz, sog'lomlashitiramiz, degan xomxayol bilan. Xo'sh, nima bo'ldi? Odam tobora marazga botdi, ofat, kasal yana ham ko'paydi, yungilari, dahshatliroqlari paydo bo'ldi. Siz, jamiyat uchun kurashyapmiz, deb o'ylaysiz. Jamiyatga siz emas, biz kerak! – Berger qo'ynidan bir dasta gazeta olib stolga sochdi. Bular bugungi kechki gazetalar edi. Sahifalari Bergerning suratlarini bilan to'la. Bunda uning simpozium minbaridagina emas, boshqa minbarlarda tushgan suratlar ham bor. G'alati-g'alati harflar bilan terilgan sarlavhalar ko'zni qamashitiradi: «Doktor Bergerning kashfiyoti», «Xalqaro simpoziumda ajoyib sensatsiya²», «Insonga qancha havo kerak?», «Skalpel³ qil ustida», «Eng

¹ Primitiv (lotincha: primitivus – birinchi, ilk, dastlabki, eng avvalgi) – 1) zamonaviy insonlarga javob bermaydigan, juda sodda, ibtidoiy; 2) ilimga asoslanmagan; oddiy, sodda. Sensatsiya (lotincha: sensatio – sezish, his qilish < sensus – sezgi, tuyg'u) – kashfiyot, kashfiyot, kashfiyot. Kishilarni hayratga soladigan hayratli hodisalar va buning natijasida ko'pchilikda tug'ilgan kuchli taassurot, shov-shuv.

² Harrotning maxsus pichogchasi.

kichik o'pka...» Umida sahifaning pastki burchagidagi uch-to'rt satri xabariga ko'z soldi: «Sovet olimasi o'z dokladidan voz kechdi».

— Siz juda katta ketdingiz, Berger, — dedi Umida gazetalarini beparvo surib qo'yib. — Agar siz bilan biz gaplashadigan bo'lsak, faqat sizning jinoiatingiz haqida gaplashishimiz kerak.

— Vaqt o'tgan. Yuridik jihatdan men oqman. — Berger shlyapasi ichidan oq qo'lqop olib, uzun barmoqlariga asabiylik bilan torta boshladi. — Siz meni jinoyat ustida ushlagan emassiz. Men sizni tanimayman. Ehtimol, siz olim ham emasdirliz...

— Bilardim sizning hech narsadan toymashligingizni! — Umida beixiyor yurib borib eshikni ochib qo'ydi, Agar oraminida hozirgi tortishuv bo'lmaganda, men laqma, balki, shu ko'yi uyimga qaytib ketgan bo'lardimim? O'tgan gap, u-bu deb... Ammo endi qaytmayman! Bu o'tgan gap emas, Berger, bu xuddi shu bugungi gap. Ertaga men maubot konferensiyasi chaqiraman.

— Isbot? Guvoh?

Umida ochiq eshikka ishora qildi.

Berger yirik ter tomchilari qalqagan taqir boshiga shlapasini bostirib kiyib, do'q-do'q yurib chiqib ketdi. Umida orqasidan qarab qolarkan, «unga etik ko'proq yarashtar edi», degan fikr keldi xayoliga.

Isbot! Guvoh! U minbardan o'zi operatsiya qilib tuzalgan o'ntacha odamni atadi, ular tirik. Umida-chi? Umida kimlarni tilga oladi? Uning guvohlari bitta qolmay o'lib ketgan. Maubot konferensiyasi quruq bayonotdan, isboisiz da vodek, guvohsiz aybnomadan iborat bo'lmaydi-ku, axir! Muxbirlar uni ganguitib qo'yishmaydimi?

Umida yarim kechagacha boshini changallab o'tirdi. Uyqusi tamom qochgan edi. Endi nima qilsa! Yo bekor qo'zg'adimi bu mashmashani?

Umida hech qachon bu qadar chorasiz, bu qadar iztirobda qolgan emas edi. Qo'rg'oshindek og'ir boshini yostiqdan ko'tartib, tizzalarini quchoqlaganicha tonggacha o'tirdi. Tunni uyqusiz o'tkazish azob. Yo'q, agar bu ismi shu holicha qoldirsa, uning butun umri qiyinoqqa aylanishi mumkin. Jallod pichog'idan to'rtinchi o'tishida uch bolasiining ismini atashga tili kelmay, ayji

bahorda qiyinalib jon bergan kichkinagina fransuz... Oti nima edi? Yana biri polyak Vatslav... Familiyasi-chi? Yillar o'tib shunday holga duch kelishini bilganida Umida o'sha o'limga mahkum etilgan sho'rliklarning, hatto boshqa palatadagilarning ham ism-familiyalarini so'rab olgan bo'lmamidi!

Umayder... Darvoqe, Umayder!.. U tirik qolgan edi-ku! Shu shaharlik edi. Ehtimol, biron yerda yurgandir? Umayder, Umayder... Hayot bo'lsa ham, urushdan keyin taqdir to'liqlari uni qayovqlarga olib ketdi ekan, endi uni topib bo'lmadi...

Bugun otdardan tashqari oppoq oqarib tong oldi. Gotik¹ mayzalarga sanchilib turgan muallaq bulut kechasi siljib ketganga o'xshaydi. Umidaning ham fikri ravshan tortib, boshini birdan ko'tardi, yengilgina o'midan turdi. «Karl Umayder, Gustav Umayder, Frits Umayder...» deb pichirlayotganini sezib qoldi. Bu familiya xayolidan ketmay qolgan edi. Beso'naqay, oyoqlari uzun, dev qomat Umayder ko'z oldiga keldi. «Shu gavgandiz bilan kashta tikasizmi?» — deb kulgan edi unga Umida qochib qutulganlaridan keyin. Ular xayrlashadigan kuni allaganday tashlandiq bir garajda kulga kartoshka ko'mib yeyishgan edi. «Kashta tikaman. Sizdek jonon qizlarning kofllariga mashinada nozik gul chekaman», — degan edi Umayder. U o'zi siyosardan qo'rqadigan odam edi. O'g'lining harbiy xizmatdan qochganligi tuyuligina konsentratsion lagerga tushib qolgan. Endi yana qo'lga tushmay, urushdan eson-omon o'tib olsa, xotini bilan mustaqil tikuv ustaxonasi sotib olishni ahd qilib qo'ygan edi...

A? Tikuv ustaxonasi? Shaxsiy ustaxona. Markaziy soliq inspeksiya birladi-ku bunday ustaxonalarning hammasini! Agar Umayder o'z ahidida turgan bo'lsa...

Umida g'izillagancha ko'chaga yugurib chiqdi. Yo'lkada endigina ochilgan kichkina kafedan bitta buerbrod olib naridan-beri ovqatlangan bo'ldi-da, ma'lumotlar bo'limida yugurdi. Markaziy soliq inspeksiya² degani «Federal zamin soliq

¹ Gotik (*franzuzcha*: gothique — german qabilalaridan biri — got nomidan) — o'rta asr o'rtalarida Yevropada keng tarqalgan me'morlik uslub. G'arbiy, Markaziy va qisman Sharqiy Yevropa mamlakatlarida o'rta asrlar san'atida hukm surgan ba'diy uslub. «Gotika» termini Uyg'onish davrida qo'llanila boshlagan. XII asrda roman uslubini o'rniga yuzaga keltgan.

² Inspeksiya (*lotincha*: inspectio — kuzatish, nazorat) — muayyan sohla quramog'idagi organlar va shaxslar faoliyatining to'g'riligini nazorat qiluvchi va tekshiruvchi tizim.

inspeksiya sining prefektura¹ boshqarmasi² deb atalar ekan. Umida mashina kira qilib, haydovchiga manzilini tutqazdi.

Taksi yigirma minutlarda eski, qizil g'ishtin bino oldiga borib to'xtadi. Umida o'ziga kerak xonani pastda surishtirib olib, liftni ham kutmasdan, beshinchi qavatga chiqib ketdi. Uning orgasidan yana birov chiqib kelardi. Bo'yunga fotoapparat osgan, yuzi sap-sariq, qari odam. U boya kafeda ham ko'ziga chalin-gandek bo'lgan edi. Yo'g'-e, apparat osgan odam bita shumi!..

Umida o'tiz uchta mashinachi Umayderning manzilini berdi, shundan yettitasi Gustav, uchatasi Viljelm, yana nechta-si Konrad, Yozef, Karl... Gustavlardan boshlash kerak, shekilli. Manzillariga qaraganda bir-birlaridan juda uzoq yashar edilar. Birinchisi shahar chetida, badbo'y yerto'lada joylashgan ustaxo-nadan topildi, u yigirma besh yoshlar chamasidagi, popga o'x-shash uzun sochli yigit ekan. Otasi ham Gustaf Umayder bo'lgan, lekin u o'lib ketgan ekan.

— Necha yoshida? — shoshib so'radi Umida.

— Sakson ikki yoshida vafot etdi, Xudo rahmat qilsin, — dedi yigit.

Umida hafsalasi pir bo'lib, metroga yugurdi. Uzoqda yana haligi sarg'ish basharali odamni ko'rganday bo'ldi-yu, to'dada yo'qotib qo'ydi. Yo'q, buning bo'yunda apparati yo'q edi...

Ikkinchi adres neon viveskali, serhasham zamonaviy binoga olib keldi, bu ustaxona deb atalsa-da, haqiqiy fabrika edi. «Xo'jayini Myunxenga ketgan», — deysildi. Umida nima qilishni bilmay, hiyla ishlardi:

— Men janob Umaydermi yaxshi eslayman, bo'yari... — hazilomuz qo'lini ko'tarib, novcha odamni tasvirladi. Qabulxo-nadagilar birdan sharaqlab kulib yuborishdi. Ularning xo'jayin-lari, aksincha, bu atrofda eng pakana, baqaloq odam ekan.

«Hazilkash» mehmon ko'chaga chiqib yana taksi chaqir-di. Federal o'lkaning qaysidir shaharchasida yurganlarida bir «Mercedes» izlaridan tushdi.

— To'xtang-chi, — dedi Umida.

Taksi to'xtadi. Haligi mashina ham oldinga o'tib muvun-lishga qayildi-yu, to'xtadi.

¹ Prefektura — 1) ba'zi kapitalistik davlatlarda: mamuriy-territorial birlikni boshqarish organi; 2) shu organing yoki prefekturaning idorasi, boshqarma.

— Yuring.

«Mercedes» yana ergashdi. Kechroqqa borganda u ikki marta taksi yigirma yuqinginasidan g'uvillab o'tib ketdi. Umidaning haydovchisi mard yigitga o'xshaydi, nafrat bilan sal jilmaydi-da, pinagini buzmaydi.

— Sizga tahdid qilishyapti, frau. Sabr qiling, men ularni adashiraman.

Haqiqatan ham, adashirib ketdi. Kulimaganda qayrilib, allagaysi jin ko'chalardan o'n besh minut aylantirib chiqdi. Shundan keyin orgalaridan hech kim ergashmay qo'ydi.

Leikin keyingi adreslar ham foydasiz bo'lib chiqdi. Oxirgi Gustav shaharning o'zida ekan, Umida piyoda ketishga qaror qilib, taksi javob berdi.

Bu oxirgi Gustav Umayder ham Umida izlagan odam emas, boshqa, serajin, badjahl bir tikuvchi chol ekan. U o'lgudek sergap chiqdi. Umida uning uzundan uzoq gapini oxirigacha eshimadi ham, o'kingancha chiqib ketdi.

Leikin ustaxona xo'jayini derazadan bosh suqib, uni yana chaqirdi. «Obbo, — dedi Umida ichida, — bekorchi quloq topsa, qo'yamaydigan xilidan ekan, shekilli...»

— Moment¹, frau...

«Momenting» boshingdan qolsin! Umida, kuni bo'yi eshikma-eslik yurib tinkasi qurigan, buning ustiga ertaga ertalabdan yana boshqa Umayderlarni qidirishi kerak. Foydasiz ish bo'lib chiqdi, shekilli-da. Imsiz, adressez odam topib bo'la-dimi... Necha yillar o'tib ketgan bo'lsa.

— Moment. Bir voqea yodimga tushdi. Esim qursir, keksalik-da... — dedi chol.

«Hali xotiralarni ham gapiradi, shekilli...», — deya g'ijimib o'yladi Umida. Istar-istamas yo'lidan qaytdi.

— U ablah jirafa bilan meni tag'in chalkashirganga o'x-shaydi, qutulamanni, yo'qmi undan! Kim berdi sizga bu manzil-ni?

Umida ko'zini pirpiratib pastdan yuqoriga, derazaga qarab g'oldi, bu mahmadona cholning badjahliligi ham endi unga beozor tuyulib ketdi.

¹ Moment.

– Jirafa dedingizmi?

– Ablah jirafa! Sug'urta kassasida mening pulimni qoqshirib ketishiga sal qolgan! Nuqul o'sha bilan adash-tirishadi. Otinni boshqa qo'yaman, shekili, azbaroyi Xudo!..

– To'xtang, otaxon, siz nega uni jirafa deyapsiz? Lagabini?

– Sen, qizim, – deb salmoqlab boshladi chol, – nemischan tupa-tuzuk gapirsang ham, ko'rimg turibdi, bu yerlik emassan. Jirafani ko'rganmisan?

– Menga qarang, qisqa qilaylik, bilaman jirafani, – dedi togati toq bo'lgan Umida. – Aytimg-chi, kimni jirafa deyapsiz?

– O'sha ablahni-da. Sal bo'lmaganda pulimni o'marib ketardi. Men senga aytsam u...

– Uning ham oti Gustav Umaydermi?

– Avgust Umayder u ablah, Avgust Umayder! Tushundingizmi? Nega uni men bilan chalkashirishadi, qani, ayt-chi, o'xshashliginiz bo'lmasal U ablah, men bo'lsam kasbi-korim bilan kun ko'radigan halol kosibman. U jirafadek naynov, men bo'lsam, Xudoga shukur, ko'rib turibsan... – Chol qaddini rostlab, tamakidan sarg'aygan mo'ylovini silab qo'ydi. Umida kulib yubordi.

– Men or qilaman unga o'xshashdan. Nima sababdan adashirishadi bizni, tavba!..

– To'xtang, ota, to'xtang!

Quvonganidan fikrini bir joyga to'plolmay qolgan Umida yugurib yana ichkariga kirdi. Endi uning ro'parasida johilligi ham, sergapligi ham yoqimli, tevaragini o'rgimchak uyasiday ajin bosgan ko'zlariga melur yashiringan bir chol turardi. U umri mehnatda o'tgan, yenglari doim mana shunday shimarig'lik, o'zi aytgandek, haqiqatan ham, halol odam bo'lsa kerak.

– Demak, u ham tikuvchini? O'sha... jirafani aytayapman.

– Ha, baxtga qarshi.

– Avgust Umayder deng?

– Ha, baxtga qarshi.

– Qayerda turadi?

– Uzoqda-da, baxtga qarshi. Geldingford degan joyda turadi.

– Nega «baxtga qarshi?» – kulib so'radi Umida shahar-

channing nomini bloknotiga yozib olarkan.

– Yaqin bo'lganida borib bir adabini berib ketardim.

Umida sevinganidan cholni quchoqlab, oppoq tikanak bosgan yuzlaridan o'pdi. Keyin g'izillagancha chiqib ketdi.

– Salom degin ablah jirafaga! – deb qoldi chol yonog'ini ushlab. – Aytib qo'y, agar yana chalkashitradigan bo'lsa...

Umida u yog'ini eshitmadi. Qariya hali, albatta, ancha-gacha javraydi. Qiziq chol. Shunaga odamlar bo'ladi. O'zining odangarchiligidan iymangandek, uni yuzaki baqahillik, qo'pollik yoki sergaplik bilan nigoblashga urinishadi. Muhitga moslashishning ibtidoiy usuli.

Mehmonxonada Berta qahva bilan birga bir patnis vizit qog'ozini olib kirdi. Kimlar so'ragani, kuni bilan qayerlardan nechta muxbir, qanday noma'lum odamlar kelib ketgani, yana allanimalarni uzog gapirib chiqib ketdi. Umida bironasiga ham e'tibor bermadi, fikri-yodi Avgust Umayderda edi. Avgust... Bu, albatta, o'sha. Uni birinchi ko'rgan odamning ko'ngliga, albatta, shu so'z keladi: «Beso'naqay...» U juda beso'naqay edi. «Jirafa».

Umida kulib yubordi. Chol tushmagur-ey, zap topibdi

lekin...

Ertaga tong otishi bilan jo'nash kerak. Geldingford.

Umayder. Novcha... Beso'naqay...

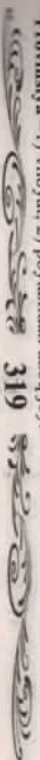
Umida shu bilan tosh qotib uyquga ketdi. Ertalab Berta kelib eshik qoqqanda u o'mida yo'q edi.

Ko'chalarga sap-sariq kashtan bargi to'shalib yotibdi, onda-sonda biqisib xazon yonadi. Namxush, yalang'och xiyobonlarni tuman, tutun bulutlari chulg'agan. Tanish kuz hidi.

Faqat shahar yot. Qadimiy nemis provinsiyasi¹, bu yerda butun kuch, salohiyat, qobiliyat viveskaga sarf qilingandek, har bir bachkana baqqol do'kon, hatto hamnom, sartaroshxona ham ajab jimjimador harflar bilan o'zidan katta lavha yozib pesho-qiga qo'ndirgan, tepadagi boloxonalarda bo'lsa, arqonlarga yoyilgan ola-bula kir hilpiraydi.

Avgust Umayderning tikuv-to'quv ustaxonasi Kirxa maydonidan o'tgandan keyin, hovli ichkarisida, bir qavatli uzun binoga joylashgan edi. Eshik ochilishi bilan qaynatilgan qayin

¹ Provinsiya – 1) viloyat; 2) poytaxtdan uzog' joy.

po'stlog'i, qandaydir bo'y oq hidlari dimoqqa urildi, bir maromda guvillagan tikuv mashinalari qulog'ni biitirdi.

Umayder ustaxonada yo'q ekan. Umidida yengil tordii. Bu Umayderning ham boshqa odam bo'lib chiqishidan qo'rqar edi.

Shuning uchun xo'jayinning qo'rasiga yetaklab borganlarida uzoqda novcha odamni ko'rib, yuragi qimndan chiqayozdi. Boshlab kelgan odamga rahmat aytib, javob berdi-da, kashan tagidagi skameykaga o'tirdi. Endi nafasini rostlasa bo'ladi. Uff...

Lekin uning yuragi tinchimadi. O'zining bu begona yurtida nima ishlar qilib yurgani hushiga endigina birdan yetib borandek edi. Kim buyurdi? Nima zarurat?

Vijdon yetaklasa, buyruqdan ham, zaruratdan ham kuchli bo'lar ekan. Topdi! Omadni qarang! Umidida, bunchalik ishim yurishar, deb o'ylamagan edi. Endi uning matbuot konferensiyasi yer yuziga shov-shuv bo'ladi. Juda soz!

Qo'rada ko'ringan odam, haqiqatan ham, o'sha Umayder edi. U darvoza oldida birovi ko'rib, uy soyasidagi duradgorlik dastog'idan bosh ko'tardi-da, shimiga ilashgan payrahallarni qoqishtirib, bu tomon yurdi. Oyoq-qo'li uzun, bo'y dor, yag'rin-dor, yelkalari chiqqan, beso'naqay...

— Salom, kim kerak sizga? — dedi u.

Umidida nariroqda to'xtab, jilmayib turdi: «Qaribdi. Ancha qarib qolibdi».

— Adash... — dedi sekin.

Umayder mehmonga boshdan oyoq tikilib chiqdi, qulog'lariga ishonmay, qoshini chimirib uzoq turdi. O'sha-o'sha, yonog'larini turtib chiqqan, dag'al yuziga xotiralar birpasda dam xunuk soya soldi, dam chehrasini yoritdi. Beixtiyor shivirlab: «Hamshira!» — dedi u ham.

Umidida dadili qo'l uzatib yaqinlashganida, u qo'pol qo'llari bilan ikki yelkasidan ushlab, bag'riga bosdi:

— Hamshira!

Uning quchoq'iga Umidida o'xshaganlardan beshtasi sig'ar edi. Hansirab, mehmonni kichkina yelkalaridan ushlab, yuziga tikildi-da, yana bag'riga bosdi. Sarg'ish kipriklari namlangan edi.

— Hamshira, hamshira... — derdi nuqul. Bu so'z shuncha

xotiralar bilan bog'liq bo'lgani uchunmi, bu soddada odamning yodida saqlanganigami, hozir Umidida juda yoqimli eshitildi.

— Avgust!.. Men sizning ismingizni kechagina bildim.

Nega? Qanday qilib? Hozir bularni so'rash Avgustning xayoliga kelmasdi. U garang edi. Kutimagan uchrashuv! Nima qilishini, nimadan gap boshlashini bilmasdan, darrov maqtana boshladi. Uyg'a boshlab, hamma xonalarini ko'rsatdi, yillik daromadini tushuntirdi, xotini bilan tanishtirdi. Umayder, aftidan, ancha o'ziga to'q, xonalari didsizroq bo'lsa ham, boy jilhozlangan, ko'pirib turgan par yostiqlar, derzalarda ohorlangan oq to'pardalar, katta toshoyna, burchakda zarhal ikona, duxoba divan suyanchig'i ustida bir-birdan kichik yetitla mar-mar fil...

— Aytgandek, men nuqul «hamshira, hamshira» dey, p-man nima deb atashni bilmaganimdan. Xafa bo'lmang tag'in, ehtimol, endi siz... — U Umidaning to'ladan kelgan qomatiga, sevinch to'la ko'zlariga yana tikildi.

— Ziyoni yo'q, shunday deb chaqiravering, — kuldi Umidida. Keyin gapni chal'itdi: — Axir, olibsiz-da ustaxonani?

— Oldik. Mana, aytganimday, Gerttruda bilan ikkalamiz teng sherikka, — dedi Avgust ancha hilyirab qolgan xotining yelkasiga qo'l tashlab. Ikkovlari ham baxtiyor kulib turishardi. Gerttruda yoshligida chiroyli bo'lgan bo'lsa kerak-u hozir eridan qaritq ko'rinaradi. Erimi kutib yolg'izlikda so'lgan boyaqish. Umidida unga bir yaxshi so'z aytgisi keldi:

— O'sha yerda ham sizni ko'p gapirar edi Avgust, — dedi u ayolga qarab. Biroq sezilki, «o'sha yerda» so'zi ikkalalariga ham yoqmadi...

— Qani, Gerttruda, hamshirani mehmon qil! — dedi Avgust quvnovq tovovush bilan. Xotini pildiragancha chiqib keldi.

Bular ikkovlari divanga o'tirib o'z ahvollaridan, bolachaqalaridan, o'tgan umrlari, bosgan yo'llaridan uzoq gaplashishdi. Umidaning hikoyasi Kurt Bergerga kelib taqalganda Avgust g'azablanib: «Obbo jallo-d-ey!» «Voy yirtqich-ey, tirik ekanni-ya!», — deb, ro'molchasi bilan terini artib o'tirdi. Gap matbuot konferensiyasi, guvohlik berishga kelganda ham, cho'q-morday mushumini tug'ti: «Qoyilman sizga, hamshira! Fosh qilib adabini berish kerak qotilning. Butun dunyoga sharmanda

qilish kerak!», — deb ma'quilladi. Qizishib, tizzalariga shappa-tilab, o'rtidan turib ketdi.

— Qarang-al! Ilmga o'rinalabdi deng! O, yirtqich-ey! Oldingizga o'zi keldimi? Oyog'i kuyapiti-da, tipirchilab qolgan.

— Ha, Avgust, men butun voqeani ochib tashlayman, ertagayoq butun dunyo biladi. Lekin bu oson emas. Men unga, matbuot konferensiyasi chaqiraman, deb ochiq aytib qo'ydim. U ham hozir tinch yurmagan bo'lsa kerak. Chora ko'radi, ig'vo qiladi, muxbirlarni sotib oladi, o'zingiz bilasiz, hech qanday qabihlikdan qaytmaydigan odam. Ehtimol, u yolg'iz emasdir... Mening esa birdan bir ishonchim — siz. Borib, matbuot konferensiyasi vaqtida guvohlik berasiz, ya'ni, shunday-shunday voqealar, haqiqatan ham, bo'lgan edi, deb...

— Yo'q!!!

Bu Gertuda edi. Uning tovushi uzoq yig'lab tomog'i qurigan odamnikiday xunuk xirillab, bo'g'i q yangradi. U qo'lida vilka, pichoq ushlaganacha stol oldida baqrayib turardi.

— Yo'q, yo'q, yo'q! Avgust, hech qayoqqa bormaysan! — deb qichqirdi u.

— Frau Gertuda... — deb o'rtidan turdi Umid hayron bo'lib. — Frau Gertuda, axir...

— Yo'q, dedimmi, yo'q! Hech qayoqqa bormaydi, bas! — deb, Umidadan qo'rqandek orqasiga tisarildi Gertuda. Uning oppoq, so'lg'in yuzlaridan yosh oqar edi.

Umid Avgustga o'girilib, unga savol nazari bilan tikildi. Daf'atan ishing bunday pachavasi chiqishini sira o'ylamagan edi, ang-tang bo'lib qoldi. Lekin ishing bu xotin aytgandek bo'lishini ko'z oldiga keltirolmasdi.

— Gertuda... — dedi Avgust. Xotini qaramadi, Asablari qattiq qaqshagan... — deb sersuyak yelkalarini qisib, xotini uchun juda o'ng'aysizlangandek, uzr so'ray boshladi. Lekin shu payt Gertudaning qattiq shang'illagan yig'i aralash g'azabli tovushi yana eshitildi:

— Kim qaqshatgan mening asablarimni? Kim? Qani, ayt-chi, kim? Sen! Sen! O'sha siyosatningi deb...

— Men siyosatga aralashgan emasman.

— Aralashmaganimisan? Konslagerdan kim qoq suyak bo'lib qaytib keldi? O'sha siyosat tufayli emasmi? Mana,

tag'in bosh suqmoqchisan! Kim oyoqqa turg'izdi seni, unuting-mi? O'lsam o'lib bo'ldim-ku sening dasingdan... Endi uy-joyli bo'lib, jonim sal orom olganda... Yo'q, yo'q, toqatim qolmadi, tamom bo'ldim...

Uning yig'isi tinguncha, jim turishdi. Keyin Umid yana Avgustga yalینگandek qaradi:

— Avgust... adash...

Avgustning birdan bo'shashib, chetga qaragancha bosh egib qolgani Umidani battar tahlilaga soldi: «Nahotki? Nahotki... Gap Gertudaning o'zidagina emas, shekilli...»

— Avgust, men sizga ishonaman. Frau Gertudaga tushuntiring.

Avgust o'rtidan jilolmay, ikkilanib turganida yana xotini-ning achchiq tovushini eshitib, bukeyaydi.

— Gap tamom, xonim, biz bunday ishga aralashmaymiz! — derdi Gertuda naritqda turib. Erining sal bo'shashganini ko'rib, u yana dadillangan edi, ovozi ham yangrab eshitildi. Umidaning yana Avgustga yalinisidan boshqa iloji yo'q edi.

— Buning xech qanday xavfi yo'q, axir, sud emas, bor gapni aytib tasdiqlasangiz bo'lgani, Avgust.

— Biz, hamskira, Gertuda bilan ikkalamiz ustaxona sotib olib, ro'zg'orimizni biroz yo'lga solib, bola-chaqamiz bilan endi shu kungga yetishgan edik...

— Qulay payt Biz harakat qilmasak, kim qiladi bu ishini? Minbarga chigsa, indamasak; partiya tuza, indamasak... Yaqinda, o'sha yillardagidek, ko'cha to'latib marsh qila boshlasha ham, yana deraza pardasini qiya ochib tomosha qilamizmi?..

— «U yillar...» «O'sha yillar...» Nahotki unuhib bo'lmasa?!

— deb dod soldi Gertuda.

— Avgust, siz mard odam edingiz-ku? Esingizdami...

— Yo'q, yo'q, esimizda yo'q! O'tib ketgan. Allaqachongigap! Avgust hech qayoqqa bormaydi, tushundingizmi, xonim! — Gertuda yana yig'lab kelib, erini yelkasidan quchoqladi, yosh boladek uning orqasiga pusib, yoshli ko'zlarini javdiratdi.

— Bizning bolalarimiz bor, hamskira, — dedi lattaday bo'slashgan Avgust ham yolvorib.

— Mening ham... bolalarim bor, — dedi sekin Umid, tovushi tovlanishidan qo'rqib. Jujuqlarini sog'ingan edi.

– Siz do‘xaxni to‘zg‘itib qo‘yib, bolalaringiz oldiga jo‘naysiz-ketasiz, xonim, – dedi Gertruda, – biz bo‘lsak bu yerda bor-yo‘g‘imizdan ayrilib, yana...

– Keyin ular bizni qo‘yishmaydi, hamskira... – Beso‘nagay Umayderning yo‘g‘on tovushida ham yig‘lamsirash ohangi bor edi. – Men sizdan qarzdorman, albatta, men sizni hech qachon...

– Gap menda emas, Umayder, men sizdan qarz talab qilib kelganim yo‘q. Bola-chaqalarimiz tinch-omon katta bo‘lishi uchun Bergerga o‘xshaganlar tahliliga tushishi kerak, agar ular o‘zlarini bemalol sezishsa, o‘sha yillarning yana takrorlanishi hech gap emas, frau Gertruda! Ko‘rdingizmi, «o‘sha yillar»ni men emas, Bergerlar eslayapti... O‘ylang, Avgust, bu juda muhim ish. Mardlik ishi. Shunday ish sizga bog‘liq bo‘lib turibdi.

– Yo‘q, bu ish bitta Avgustga qarab qolgan emas, bitta Avgust nima qilardi? dedi ayol Umayderning orgasida turib. Erini hozir biron tortib olib qo‘yadigandek, uning ko‘ylagiga yopishgan edi. – Biz hech qayoqqa bormaymiz, tamom! – U erini chimchiladi, biqiniga turti. Umayder ham boshini quyi solib, yelkasini qisdi:

– Biz... borolmaymiz, hamskira... afv etasiz.

Umida eshikka o‘g‘irilib sovuq manglayini ushladi. Shuncha yugurib-yelishlaridan keyin ko‘ziga avliyo ko‘ringan bu odam birdan unga begona bo‘lib qoldi.

Sekin eshikka qarab yurdi. Er-xotinning orgasidan tikilib qolishganini sezib turibdi. Xotini balo-qazodan qutulgandek, xursand, albatta. Ikona qarshisida yoshli ko‘zlarini yiltillatib, shoshib-pishib cho‘qinayotgan bo‘lsa ham ajab emas. «O, mayin got!» Avgust-chi? Nima qilishini bilmay, vijdon azobida qoldi...

– Hamskira...

Mehmon bir umid bilan to‘xtadi. To‘xtadi-yu, orgasiga qaytilmadi, quloq soldi: nima der ekan, «Ertaga yetib boraman!», – deb qichqirsa-chi?

Ancha jimlikdan keyin Umayder uzti tovush bilan dedi:

– Qahva tayyor edi-ku... Hamskira? Endi ko‘rishmaymizni?

– Bilmadim, Umayder... – dedi. Umida. Yo‘lida davom etdi. «Sizga bog‘liq», – deb qo‘shib qo‘ymoqchi edi, indamadi.

Umida hafsasalasi pir bo‘lib, bo‘shashib ketayotgan bo‘lsa ham, aslida ko‘nglining bir chekkasida jindak ilinj qolgan edi: «Ertaga borib qolishi ham mumkin».

O‘ziga nechog‘liq tasalli bermasin, nimadandir umidvor bo‘lmasin, uning ahvoli og‘ir edi. Endi tavakkal qilishdan bo‘lak iloji yo‘q. Chekinish mumkin emas. Simpozium qatnashchilari, qancha-qancha olimlar undan izoh kutyapti. Muxbirlar har qadanda yo‘lini to‘shadi. Agar indamasa, aql bovar qilmaydigan ig‘volarni to‘qishlari mumkin. Eng muhimi, agar shunday qaytib ketaversa, bu noshudlik, zaitlik ifodasi bo‘ladi, vijdon azobi bir dardga aylanadi. Umida o‘zini biladi, axiri! Bemorlar yuziga boqganida, qo‘liga skalpel olganida chirkini his qiyamaydimi?..

Mehmonxonada yotog‘iga kirsam, stolda samolyot bileti turibdi. Bugunga, Moskvaga. Kimdir unga tez jo‘nab ketishni taklif qilibdi.

Umida biletni asta qo‘liga olib, mayda-mayda qilib yirtiddi, o‘rniga qo‘ydi.

– Yo‘q, ketmayman. Ishim bor, – deb yumshoq kursiga o‘zini tashladi. Jilmaydi. O‘zidan kimningdir qo‘rqishi unga zavq bag‘ishlar edi...

Matbuot konferensiyasi etasiga, Umida turadigan eski oloqning birinchi qavatidagi doim huvillab yotadigan «Konferens-salon»da ochildi. Salon tor, almisoqdan qolgan eski divanlar, ikkinchi qavatga buralib chiqib ketuvchi, doim g‘irchillab turadigan yog‘och zinalar ham liq to‘la; labiga uzun mundstuki sigareta qo‘ndirgan muxbir xonimlar tizzalarini ochib derazalarga chiqib o‘tirishgan; o‘rtadagi uzun stol atrofida munkillab qolgan, keksa, lekin sipo olimlar subbatlashar edi. Ko‘pni ko‘rgan, qari, bachkana kiyingan, yosh, doim serharakat muxbirlar kinoapparatlarini moslab, bloknolarini varaqlab, ishchan qiyofadida saqich chaynashar, bir-birlari bilan uzozqdan baqirib salomlashishar, sabrsizlik bilan alanglashar, sigaretalarini burqsitishar edi. Projektor yorug‘ida hozirdanoq quyuq tutun suza boshladi.

Umida kirib kelganda ko‘p tili g‘ovur-g‘uvur asta bosildi. Elchixonaning press-attashe¹, diplomatlarga xos ixcham va sodda kiyingan yoshgina yigit, fotoapparatlar chiq-chiqi tugashi-

¹ Press-attashe – matbuot va jamoatchilik bilan aloqa masalalarini amalga oshiruvchi attashe, vakil.

ni bir nafas kutib, konferensiyani ochdi. Bayonot uchun sovet olimi, doktor Qoriyevaga so'z berildi.

— Xoninlar va janoblari! — dedi Umida yeb qo'ygudek bo'lib tikilgan ko'zlariga qarab. — O'pka kasalliklari bo'yicha xalqaro simpoziumda o'z ilmiy axborotimdan voz kechganimdan buyon juda ko'p matbuot vakillari buning sababini so'rab, menga murojaat qilishdi. Bu xatti-harakatimning sabablarini keng jamoatchilik bilishi zarur deb topganim uchun mazkur matbuot konferensiyasini chaqirib, siz muhtaram zotlarni bezovta qilishga jur'at etdim.

Umida ancha ravon, ortiqcha hayajonsiz so'zlay boshlaganini ta'kidlab qo'ydi ichida. U to'rdagi uzun, yaltiroq stol yonida yolg'iz o'zi tikka turardi. Qora atlas ko'ylak ustidan kiygan qora jaketi to'lagina belini qisib turar, boshiga chambarak qilib turmaklangan yo'g'on qora sochi uni yana ham qoramag'izroq qilib ko'rsatar edi. Qo'lida ham, stolda ham hech qanday qog'oz yo'q. Shoshmasdan, yangroq nemis tilida so'zlar ekan, dastlab sal bezovtalangan osuda qorachig'lari salonning dam u yeriga, dam bu yeriga alanglab turdi. U qidirgan odamlar yo'q, na Berger, na Umayder. Ko'zlari yuqori zinatlarni ham, yo'lakda tikka turganlarni ham oralay chiqdi. U Avgustidan negadir hamon umidvor edi.

Vaqt yetib, Umida asosiy bayonotini ifodalashga kirishdi. Boshladi-yu, xuddi xotiralaridagidek, o'sha uzoq yillar ortida qolgan mash'um reviyerdagidek o'zini birdan yolg'iz sezdi. Tirklayin tilkalangan o'sha odamlarning tanish yuzlari, o'lim oldidagi ingrashlari, so'nik g'azablari; oq xalat, qora etik kiygan «doktor»ning hissiz, sovuq ko'z qarashlari — hammasi ko'z o'ngida turibdi-yu, bular bari hozir ismsiz-jimsiz... Umida o'zi yolg'iz. Na guvohlar, na qurbonlar, na Bergerning o'zi...

Lekin bu yolg'izlik battar ishonch bag'ishlar, kuch berar edi. Zaldan yuziga qadaliq turgan o'nlab foto-telekinoapparat obektivlari jonli ko'zdek tuyular, birontasidan hozir gumburlab o'q chiqib ketadigandek, Umida o'ziga o'qalgan qurul halqum-lari qarshisida qo'rqmay yolg'iz turgandek edi.

Bir payt mulqi davomida o'tirganlarni so'zlariga ishonit-

¹ Ob'ektiv — optik asbob, fotoapparat, kinopaparat va shu kabi bilimning bir necha linza yoki ko'zgulardan iborat, ob'ektni tasviri tasvirini hosil qiladigan old qismi.

rish uchun ortiqcha urinayotganini payqab qoldi. Buning keragi yo'q edi. Uning gapi mulqo xolis bayonot va bir olimning qat'iy vijdon noroziligidan iborat bo'lishi kerak.

Masalaning doktor Bergerga bog'liq ekanini ko'plar ilgariidan taxminlab bilgan bo'lsa ham, bayonotning mohiyati ma'lum bo'lganda salon ari uyasiday g'uvillay boshladi, yog'och zinalar ogir g'irchilladi, ba'zi olg'itroq muxbirlar magnitofon-larini ochiq qoldirib, tetelaypga¹ yugurishdi. Bunday sensatsiya-larni ko'p ko'rib pixi qayrilganlari bo'lsa, oyoqlarini chalishirib, gavdalarni orqaga tashlab o'tirgancha, beparvo quloq solishar, har zamonda bir-birlariga xat yozib uzatishar, yuzlarida g'azab ham, hayrat ham sezilmas edi.

— Sharmorlik! Germaniyaga isnod! — degan tovush eshittildi orqadan. Uni kimdir tartibga chaqirib, tinchitib qo'ydi. Umida gapida davom etardi. U hech narsaga qaramay, deyarli osoyisha, batafsil gapirdi. Kurt Bergerdek kishining fan dargohiga, ilmiy kafedralarga, klinikalarga oyog bosishiga qat'iy norozilik bildirib, barcha vijdonli olimlarni bu bayonotni qo'llab-quvvatlashga chaqirdi, eng insonparvar fan bo'lgan medisina-niing pokligini, oliyanob an'analarni, uning ulug' gumanist² daholari hurmatini, olimlik sharafini himoya qilishga da'vat etdi.

Endi uning tovushi yana ham tiniq, dadil, yangroq edi.

Shundan keyin savol-javoblar, konferensiyaning eng og'ir, asabiy qismi boshlandi. U zo'r shovqin-suron bilan, go'yo hamma derazalardan, eshiklardan, yo'laklardan kirib kelgandek bo'ldi. Hamma oyogga turib ketgan edi.

So'z oluvchilar savolidan oldin o'z gazetasi yoki o'z radiotelevideniya kompaniyasining nomi yozilgan lavhani baland ko'tarib ko'rsatar, yoki uni qichqirib e'lon qil-ar, savol e'tiborga loyiq bo'lmasa, o'zidan o'zi shovqin ichida ko'milib qolaverar edi.

— Doktor, aytin-g'chi, Bergerning o'sha paytdagi operatsiyalarida siz hamshira sifatida bevosita qatnashganmisiz yoki operatsiyalar jarayonini o'z ko'zingiz bilan ko'rganmisiz?

¹ Tetelayp — yozuv mashinkasiga o'xshash klaviaturali, uzoqdan yuborilgan axborotlarni qog'oz lentaga avtomatik ravishda yozib oladigan mexanizmi telegraf apparati.

² Gumanizm — insonparvarlik, kishini qadrlash, unga muhabbat va hurmat bilan qarash; kishilarda yuksak ma'naviy fazilatlarni rivojlantirishga g'amxo'rlik qilish. Gumanist — gumanizm tarafdori, insonparvar, odamparvar.

ni bir
q keragi

ga yo'l ochib, zalda tinchlik o'matdi.

— Umiida jimjit zal o'rtasiga qarab. — Mening atani ozoda tutish, bemorlarga qarash, ularni tayyorlash singari yumushlar kirar edi. Men palata g'iga tayinlangan asira edim, xolos.

— bilagini ochib konslagerdagi asirlik raqamini ko'rsatdi. He, paratlar chiqilladi. Umiida g'ijini o'zini proyektor yoru-g'idan chetga oldi. Odamning yuzini qadoq qilib yuborishadi bular, Umiida umri bo'yi ham muncha ko'p suratga tushmagan edi.

— Sizning ilmiy axborotingiz bilan qayerda, qachon tani-shish mumkin? Simpozium to'plamlarida chiqadimi?

— Agar u to'plamlarga Kurt Bergerning axboroti kirsa, chiqmaydi, — dedi Umiida.

— Chiqmaydi! Asli bormi o'zi? — degan xushchahqahq tovush eshildi.

Zinapoya tagidagi jimjimador eski divanda uch yigit saqich chaynab o'tirardi. Bu ovoz o'shalardan biriniki. Ular uchulasi ham bashang kiyinib, ko'krak cho'ntagidan oq ro'mol-chalari chiqib turgan, sochlari moylab siliq taragan yosh jentlmenlar, hech narsa yozmay-chizmay halidan beri quvnoq gaplashib o'tirishibdi.

Hamma ovoz chiqqan tomonga qayrilib qaradi-yu, jimlik o'rmasmadi. Faqat, sochlari to'kilgan keksa fransuz o'rnidan turganda zal tinchidi.

— Madam, — dedi salmoqlab qari muxbir, ko'zoynagini hafsala bilan artarkan. U ruscha so'zlardi: — Siz tarixni ancha ishonari qilib gapiringiz. Lekin biz istardiki... ya'ni bu vo-qealarning guvohlari bilan qachon va qayerda uchrasha olamiz?

Umiida bu savolni kutgan edi. Uning javobini necha kun-dan beri o'ylayotgan bo'lsa ham, topolgan yo'q, tayyor emas.

— Guvoqlar yo'q... — dedi u zalga birinchi marta xavotir bilan qarab. Nemischa javob berardi. Zal asta guvillay boshladi. — Tushunib turisizki, guvohlar hammasi halok bo'lgan, janob-lar. Shuning uchun, mana men guvohlik beryapman. — Guvillash orta bordi, Umiida terlab ketdi: hushrak chalishmasa bo'lgani. Eh, Avgust Umayder... Shu zunda bir ko'rinish qo'ysang nimang ketardi! Yurak o'z joningni saqlash uchungina ekan-da?!

— Qiziq-qiziq xotiralarigizni hikoya qilib bermoqchi ekansiz, bizni tinch qo'yib, bola-baqrani to'plasangiz bo'lmamidi, xonim? — deb qichqirdi haligi uch olifaning yana biri. Bu savol javob talab qilmadi, shuning uchun g'ovur-g'uvur yana kuchaydi — bu baqirgini kim ma'qullamoqda, kim qoralamoqda — bilish mahol edi. Qulog'i bitgan Umiida boshlar ustida suzgan quyuq tutunga tikilib turib, na o'z qadrimni, na o'lik-tirikning hurmatini biadigan bu bebosh to'daga nisbatan bir parvosizlik, befarqlik seza boshladi.

Bir ingichka, novcha xotin inglizchalab qichqirdi. Uning gapini Umiidaga tarjima qilishdi:

— Qoriyeva xonim, bir daqiqaga faraz qiliylikki, o'sha qur-bonlar, o'sha tajriba jarayonida o'lgan odamlar mutlaqo bo'lmagan deylik. O'shanda siz doktor Berger kashfiyotining fan uchun ahamiyatini tan olarmidingiz.

— Yo'q, men buni faraz qilolmayman, miss. Yarim daqiqaga ham faraz qilolmayman! Chunki hayvon o'rnida tajriba stolida o'ldirilgan o'sha o'nlab odamlar mening ko'z o'ngimda turibdi. Ular biron daqiqaga va bir umr mening ko'z o'ngimdan ketmaydi... Men vrachman, odamlarni o'ldirish uchun emas, ularni o'limdan saqlash uchun yashayman.

Zal tinch edi.

— Bizningcha, siz ko'proq agitatorsiz!

Bu qichqirgini jimjit zal tepasida muallaq qoldi. Hech kim indamadi. Haligi siliq, sochli jentlmenlar tomonga hech kim qaramadi ham. Ovozning o'shalardan chiqqanligini hamma bi-lardi. Bu o'ng'aysiz jimlik uzog'roq cho'zildi. Buni o'zlariga e'tibor deb bilgan haligi uchovidan biri, keksarog'i o'rnidan turdi.

— Madam, siz doktor Bergerga qarshi hech qanday isbot yoki guvoh ko'rsatmadingiz, — dedi u beparvo tebratib, qo'lida kalitni, qalamni — bir zanjirli narsani aylantirib o'ynarkan. — Xo'p, mayli. O'zingizning ilmiy axborotingizni ham e'lon qilma-dingiz. Endi umuman fanga aloqangiz borligiga ham hech qan-day isbotsiz ishonaveramizmi?

Zal bir to'lg'anib, jimjit bo'lib qoldi. Qog'oz shittirilagani ham eshitilmas edi. Umiida bu keksa olifani qayerdadir ko'rgan-ga o'xshaydi-yu, hozir bu haqda o'ylashning payti emas edi.

— Javob beraman, ser, — dedi u. — Janoblar, siz, uchalangiz ham, — u zina tagida oyoq chalishtirib o'tirgan haligi silliq sochli jentlmenlarni ko'rsatdi, — siz uchalangiz ham Kurt Berger a'zo bo'lgan partiyaga mansub ekanlingiz ayon bo'ldi. Men sizga hech qanday isbot keltirmayman. Sizga isbot kor qilmasligini tarix yaxshi biladi. Yuridik jihatdan sizning partiyangiz bilan biz hali ham urush holatidamiz. Biz fashizm bilan hech qachon yarashgan emasmiz!

Avval kimlardir qarsak chaldi, keyin zal portlagandek birdan guvillab, hech narsa eshitilmay qoldi. Birovlar qalam-qog'ozini yig'ishtirib yugurgancha to'dani yoritib chiqib ketdi. Kimdir stul ustiga chiqib qichqirib so'z so'rar, boshqasi so'z olmasdan qimildir bag'irib so'kar edi. Subatni davom etishning imkoni qolmadi. Press-attashe Umandaning imosi bilan mikrofoniga bo'yini cho'zib, bir nimalar dedi, bayonotning xolis yoritilishiga umid bildirdi-da, konferensiyani yopdi.

Umida yotog'ida yolg'iz qolgandan keyin asabini bosib olish uchun shoshib u yoqdan bu yoqqa yurarkan, salondagi boyagi suron miyasida hamon g'uvillayotgandek edi. Biroq asabi bosilmadi, qaytaga battar bo'lib, nafasi tiqilib, havo yetishmay qoldi. Tamaki tutuni singgan jaketini yechib tashladi. Nima bo'ldi o'zi? O'ylagan gaplarining hammasini ayidi-ku? Ko'ngli ni bo'shatdi. Vijdoni oldida musaffo bo'lib oldi. Yengil tortishi kerak edi. Lekin orom topolmayapti.

Yo biron fikrini tushuntirolmadimi? Ortig'cha so'z qotdimi? Yo'q. Hammasi haqoniy, puxta, tiniq. Ortig' chitragani ham yo'q, xotirjam, osoyishta gapirdi. Ammo nimagadir qoniqish yo'q, ko'ngli xijil, bezovta.

Nazarida, u asosiy maqsadga erisholmadi, uning samimi-yatini anglamadilar. Ularga isbot kerak, guvoh kerak. Oddiy hisning, yurak nolasining bunda qadri yo'q.

Qiziq, Berger qayerda? Nima qilyapti? Uning bugungi gaplarni eshitmagan bo'lishi mumkin emas. U ahvolini Umida-dan yashiryapti. Istehzoli kulib may ichib o'tirgannikan, yoki talvasadamikan?

Har holda, ertaga bir shov-shuv bo'ladi. Yo uning foydasiga, yo...

Umida derazani ochib yubordi. Yomg'ir hidi keldi. Bir

haftadan beri yog'olmay, uzoqda bo'lg'iq momaqaldiroq yumalardi. Umida namiqqan yoqalarini bo'shatdi. Qop-qora derazaga bog'arkan, hatto ko'zlarini qisdi: tun qorong'isi shu qadar quyuq, tubsiz edi. Havo bo'lsa shunday ziq, dim, elektrlanganki, gugurt chagsang, portlab ketadiganday. Yurakni ezadigan jimlik chak-kalarini og'ritdi. Endi bu qorong'i jimlik va dimlikka bardoshi tugadi deganda, qayerdandir, tun qatidan, qizigan temirdek tugadi deganda, yovvoyi kuchini qayoqqa qo'yishni bil-

oppoq chaqmoq otilib, yovvoyi kuchini qayoqqa qo'yishni bil-magandek, shunaga gumburladiki, ko'k gumbazi chatab, yer titrab keldi. Umida yerga botib turgan og'ir qizil g'isht bino-larning qog'oz o'yinchoqdek silkinib ketganini butun vujudi bilan sezdi. O'lik chaqin tomlarni, tomlardagi nayzalarni, daraxt-larni, shoxlarda ilinib turgan har bir bargni bir zum yoritib, keyin yer-u ko'kni ko'r qildi-qo'ydi.

Umida chiroq yoqishga qo'rqdi, devorlarni ushlab borib, kresloni topdi.

Bir nafasdan keyin shovullab yomg'ir quydi. Bir haftadan beri yog'olmay havoni dimiqitirib turgan bulutlar nurab to'kil-moqda edi. Umida bir me'yorda shovullagan kuz yomg'irining sarin salqinidan sal orom topgandek bo'ldi, bo'shashib kresloga cho'kdi. Xona qorong'i edi.

U bugun ham o'tirib tong o'ttiradi, shekilli, a'zoyi badani majalagandek, tamom toliqqan bo'lsa ham, uyqudan darak yo'q edi. Stolda maydalab yirtilgan biyet yotibdi. Yuragi uvushdi. Birdan bolalarini qo'msab uyiga qaytgisi kelib keldi...

Kurt Berger, baribir, fosh etilmay qoldi. U hamon qomati tik, dadil yuraveradi, o'zidan mamnun, sal jilmayib ta'zimlarga bosh egib qo'yadi, oq xalat kiyib klinikalarga kiradi, minbarlarga chiqadi. Atiqli olim qiyofasida auditoriyalarni og'ziga qaratadi.

U shuning uchun odam o'ldirgan, soppa-sog' odamlarni... Ko'ksini yoritib, oylar davomida o'pkasini qiyimalab, asta-sekin o'ldirgan. Yashnab turgan navqiron hayotining kunlab, soatlab so'nishi, murdaga aylanishi necha maratalab uning sovuq nazari-dan o'tgan. Yillar davomida...

Kimlardir tirik vujudni, miya faoliyatini butun ilohiy qudrati bilan kibernetik modelda takrorlashga urinadi. Kimlardir moddaning tugannas sirlariga, samoviy olamlarning sehlarni fosh etishga intiladi. Hammasi inson uchun, uning qudrati,

sharo'fati bilan; ayni paytda kimlardadir milliard yillar ilgariyi ibtidoiy yirtqichlik instinktlari¹ hali tirik...

Yaqinda televizorda bir toshni, uning soyasini ko'rsatishdi, balki ertaga uni muzeyga qo'yarniz. Oy toshi... Bizdan million-million nur yillari uzoqligidagi tumanliklarning kimyoviy tarkibi aniq. Ammo inson bilan hayvonning chegarasi qayerda – biz buni hali bilmaymiz.

Chindan ham insonlikning chegarasi qayerda? Ideal, oliyanob insoniy poklikdan hali shunchalik uzoqimizmi? Yoki hamma odamlar ham inson emasmi? Nega bo'lmasa qonunlar bir, huquqlar bir, unvonlar bir?..

Bir yepiskop² shunday degan edi: «Hayvoniy instinktlar insonga tahdid sololmaydi. Inson hayvonlik bosqichidan allaqachon o'tib ketgan. Endi unga iblislik tahdid solishi mumkin, xolos».

Ajabo! Iblislik. Qanaga iblis? «Sariq iblis»mi?

Umidaning xayolida zamonlar, tushunchalar qorishib ketdi. O'ngi bilan tushi ham, kun bilan tun ham qorishib ketdi.

Bir vaqt ko'zini ochib qarasa, detazalar yorug'. Yomg'ir tinib, havo yorishdini yoki tun o'tib, tong oldimi?

Eshik taqilladi. Junjilib qolgan Umidida kreslodan shoshib turib u yiq-bu yog'ini tuzatdi.

– Kiring.

– O, frau doktor! Qanday ko'ngilisizlik! Qanday ko'ngilisizlik! – Xonaga Bertaning o'zidan avval ovozi kirdi: – Qarang-a, shunday jentlmeni o'ldirishibdi! Qanday xushbichim edi, qanday xushmuomala... – U yig'lagudek bo'lib bir dasta gazetani stolga qo'ydi. Qahvani doktorning qo'liga berdi.

Umidida gazetadagi suratga ko'z tashladi: qayvoqdagi ko'rimsiz, oriql, sal shishinqiragan ko'zlari ichiga cho'kib ketgan, shlyapasi g'ijim bir odam edi. Nimasi xushbichim buning? Bertanisa kerak-da. Har kimning o'z dunyosi, o'z hasrati...

¹ **Instinkt** (*lotincha*: *instinctus* – uyg'unlash, qo'zg'atish) – muayyan sharoitda hayvonlarning bitta turi uchun xos bo'lgan munakab irsiy xatti-harakatlari majmii. Insonlarda instinktning uning tabiiy jarayonida shakllanadigan ongli faoliyatiga bo'ysungan bo'liadi.

² **Yepiskop** (*yunoncha*: episkopos – nozir, nazorat qiluvchi) – pravoslav, katolik, anglikan cherkovlarida oliy martabali ruhoniylardan biri, cherkovga qarashli ma'muriy-hududiy birlik (eparxiya) boshlig'i.

Bir mahal Umidaning qo'lidagi ilkopcha bilan kichkina quloqlik idish tebranib zirillay boshladi, qahva to'kilib ketdi, yaxshiki, Berta vaqtida qo'lidan oldi, bo'lmasa tushib sinardi.

Umidida ikki qo'llab gazetani yozib ushlagancha kursiga o'tirib qoldi. U shoshib qolgan, hali quvonishini ham, quvonnasligini ham bilmas edi. Haliqi suratning tepasiga kechagi matbuot konferensiyasining hisoboti bosilibdi. To'laligicha. Savollar, javoblar, qarshalar, shov-shuvlar hammasi! Qanday bo'lgan bo'lsa – shunday. Ikki joyda Umidaning gapirib turgan surati ham bor.

Umidida shoshib ko'z yugurtirdi, ha, hammasi qanday bo'lsa, shundayligicha bosilibdi. Xolis. Gazeta o'zidan hech narsa qo'shmagan. Nechuk bunday bo'ldi? Bu yerning gazetalarini unday qilmas edi-ku? Bu yaxshimi, yomonmi?

Umidida yana ko'z yugurtirib, o'z javoblari o'qiy boshladi. Yonida Berta bir qo'lida qahva ushlagancha hamon zorlanardi.

– Juda ko'nglim bo'sh, frau... o'lay agar, yig'lab yubordim. U jentlmeni bir martagina ko'rgan bo'lsam ham, shundoq ko'z oldimda turibdi. Juda achinarli voqea yuz berdi-da...

Umidida unga qayrilib qaradi. Bertaning sepkili yuzi qizarib ketgan edi.

– O'ldirib ketishibdi...

– Kimni? – deb so'radi Umidida.

– Voy, o'qimadingizmi, frau... Mana, axir, mana, deb Berta yonog suyaklari chiqib turgan halqi oriql odamning suratini turtib-turtib ko'rsatdi. – O'sha kuni sizning yoningizga kelgan jentlmen-chi! O'qing! O, qanday achinarli voqea, doktor!

Umidida hech narsa tushumadi. Lekin yuragi «shuv» etib ketganini sezdi. Gazetaning qayeriga qarashni bilmay, sarlavhalarni o'qidi. Nima deyapti bu ayol? «O'sha kuni kelgan jentlmen?» Kim kelgan edi? Berger? Ha, Bergerdan boshqa hech kim kelgani yo'q...

– Men yo'g'indida kelibmidimi?

– Yo'-o'-o'-o'q, axir! Kelib siz bilan suhbatlashib o'tirdi-ku?

Xushbichim, xushmuomala...

– U Berger edi, Kurt Berger! – dedi Umidida negadir zarda bilan.

– Ha-ha! O'sha, axir! O'sha odamni aytyapman, frau

doktor...

Berger? Uni kim o'ldiradi? Qachon? Nega?

Umidaning xayoliiga bir fikr chaqmoqdek urildi: «Umayder! Nahotki...»

Ko'zlariga ishonmagandek, yana suratga tikildi. Yo'q, bu boshqa odam edi. Umidida uni hech qachon ko'rmagan.

Uf-f, nima balo bo'lyapti o'zi! Umidida ikki qo'lini yuziga bosganicha bir zum o'tirib qoldi. So'ng yana gazetaga tikildi. Ko'zi birdan surat tepasidagi sarlavhaga tushdi: «Allo, politsiyani? Darrov yetib keling. Men odam o'ldirdim!» Qora, yirik harflarni yana bir ko'zdan kechirdi. Keyin xabarni o'qiy boshladi. Uning cho'g'lanib turgan ko'mirdek qorachig'lar gazetani yondirgudek edi.

Bugun kechasi soat ikkilarda noma'lum bir odam doktor Bergerni o'z ish kabinetida olib o'ldiribdi. Qotil o'sha yerning o'zidayoq politsiyani chaqirib, o'zini qonun ixtiyoriga topshiribdi. Xabarda voqea butun tafsilotlari bilan bayon etilgan edi, suratdagi — o'sha noma'lum odam ekan.

Umidida uning kirtaygan umidsiz ko'zlariga qarab, o'rindan turib ketdi. Bunday ko'zlar... bunday ayanchli ko'zlarni u faqat konslagerdagina ko'rgan. Bu, shubhasiz, Bergerning qurbonlaridan biri. Lekin u qayoqdan chiqdi?

Umidida shoshib kelib yana gazetani qo'lliga oldi.

Haligi xabardan pastroqda «Qotil bilan intervyu» bosilgan edi. Qotil unda o'z nomini, tug'ilgan joyini aytadi. Bir vaqtlar juda baquvvat sportchi yig'it bo'lgan ekan. Urush yillari, o'n to'qqiz yoshida gestapo qamoqxonasidan Berger klinikasiga ko'chirilibdi, bir necha operatsiya davomida bitta o'pkasi batamom olib tashlanibdi. Endi ikkinchi o'pkasini ham operatsiya qilishga tayyorlab yurishganda bombardimon bo'lib qolib, qochibdi. O'shandan buyon bir o'pka bilan yashab kelayotgan ekan. O'shandan beri umri to'shakda o'tibdi, o'shandan beri havoga, odamlar kecha-yu kunduz shimirib yurgan oddiy havoga zor bo'lib yashabdi. Bergerni ko'rmasdan o'lmaslikka qasd qilgan ekan. Kecha to'satdan radioda uni gapirib qolganlarida so'ngi darmonini yig'ib to'shakdan turibdi, uyini topib kelibdi. Uchratibdi. «Bu yog'ini o'zlaringiz bilasizlar. Men shuning uchungina jon saqlab kelgan edim, endi... endi mana, qamanglar meni...», —

debdil qotil.

Sahifaning eng pastida politsiya boshqarmasi xabar berar edi: qotilni qamoqqa olishga qonun yo'l qo'ymaydi. Vrachlarning xulosasiga qaraganda, uning bir oylikkina umri qolgan...

O'sha za'faron yuzli, qoq suyak odam, xuddi narigi dunyoning darhasidan mo'ralagandek hali-hali Umidaning ko'z oldidan kecmasdi.

— Men uning o'n to'qqiz yoshlik navgiron chog'ini sira ko'z oldimga keltirolmayman, — dedi Umidida bir nuqtaga tikilib.

— Bir oy bo'lsa... hozir u...

— Endi u yo'q, Azimjon, — dedi Umidida. — O'ychanlik bilan qo'shib qo'ydi. — Bir o'pkali qasoskor. Mening guvohim...

— Har narsa o'z vaqtida bo'lib o'tgani yaxshi, bolam. Yana bir oy kechikkaningda shu so'ngi guvohni ham topolmas eding.

— So'ngi guvohmikan, dada?

Ochil buva uvushgan tizzalarini ug'alab, o'rindan turdi. Piyolalarda choy soviq qolgan edi. Lim-lim oftoq to'la xonalar jimgit, faqat qaysi bir darparda orqasida gamalib qolgan qovoqatigina tinmay vizillar edi.

Chetroqda o'tirgan Azimjon og'ir xotiralardan keyin chiqur o'yga tol'gan bu ajoyib xolasiga tasalli bergisi keldi:

— Hech xafa bo'ladigan joyingiz yo'q ekan, Umidida opa. Avvalo, uni siz o'ldiribsizmi? Qasosli dunyo qaytadi. Xo'sh... u yashab yuraversa-yu, siz shundoq qaytib kelganingizda ko'nglingiz battar notinch bo'lardi.

— To'g'ri aytasiz, Azimjon. Lekin o'sha yerdan qaytganimdan beri, bir nopok narsani bosib olgan odamday dilim g'ash.

— Mening ham... — dedi Ochil buva belini ushlagancha g'illamda paypoqchan yurarkan, — mening ham ko'nglim xira tortdi, bolam. Endi sening uyingdan asablarimiz qitak orom olib, ko'nglimiz ravshan tortib ketarmiz, desam... bo'lmadi.

— Bilasizmi, dada, borib-borib odamning axloq boyligi yetmay qolmasmikan — men nuqul shuni o'ylaydigan bo'lib qoldim. Odam yadro ichidagi dahshatli kuchlarni ozod qilyapti, bu bilan u o'zi ham jismoniy jihadan yuz marta, ming marta kuchliroq bo'ladi. Bu qudratni o'ziga qarshi qaramaslik uchun

axloqiy kuchi yetarmikan? Axloqiy irodani yadrodan olib bo'lmaydi, fandan olib bo'lmaydi, qayerdan oladi?..

Bobo-nabira tushundilarni, tushumay jim qoldilarni, Umida ularga tikilib javob kutardi. To'g'rirog'i, u o'zidan kutardi javobni. Ammo ancha jimlikdan keyin Ochil buva uning ro'parasiga kelib, serbo'g'in, titroq barmoqlari bilan qizining peshana sochini siladi.

– Qayerdan oladi deysanmi?.. Bizdan oladi. Bizning turmushimizdan, bizning ishlarimizdan, bizning odamlarimizdan. Mana sendan oladi, qizim.

Umida keksa otasining ko'zlariga qarab turib charaqlab ketdi. Boboning gapi Azimjonga ham juda ma'qul bo'lgan edi, ajoyib xolasi haqida uning ham ko'nglida shunday yaxshi bir gap bor edi-yu, ayolmay turgan edi. Hozir Umidaning yana kechagidek chiroyli bo'lib ketganini ko'rib, undan ko'zini uzolmay qoldi.

Ular samolyotda tishlari uzogdan yaraqlab turadigan bir muxbir yigit bilan yonna-yon o'tirib qolishdi.

– Cho'lga denglar? Juda soz bo'ldi-da, gaplashib ketamiz! – dedi yigit chaqongina o'midan turib bularning narsalarini joylashga yordamlasharkan. U juda sergap edi, samolyot havoga ko'tarilguncha shang'illab quloqlarini bittirdi.

– Yo'ldosh akaniga deng? – hamon gapdan tinmasdi muxbir, – u kishi o'zimizning akamiz-ku! Kechirasiz, siz Ochil buvasiz-a, men sizni tanimabman. Eshitgan edim-u, ko'rgan emasdim.

Eshik tepasidagi tablo¹ o'chishi bilan yigit sigareta tutardi. Uning jag'i sira tinmasdi, dam gapirar, dam o'qir, nimanidir titar, ko'pincha esa biryola ham gapirar, ham nimanidir o'qir edi.

– Yo'ldosh akani bu yil deputat qilib sayladik, xabaringiz bordir, u kishi kombinatga direktor-ku hozir, – dedi muxbir eski jurnalni varaqlay turib.

Ochil buva jiyaniyning mansablaridan bexabar, lekin uning cho'lda obro'li odam ekanligini bilardi.

– Yo'ldosh kam bo'lmaydi, bilaman. Bobosiga tortgan, –

¹ **Tablo** (*fransuzcha*: tableau – surat, tasvir, kartina; e'lonlar taxtasi) – tekshirish ob'ektlarining a'vvali yoki musobaqaning borishi va natijalari, tijorat xabarlarini va e'lonlarni yozib ko'rsatib turiladigan xabarlar taxtasi.

dedi Ochil buva gavdasini orqaga tashlab o'tirib. – Bobosi Abdulahad duma ko'p bilimdon, alloma odam edi, rahmatlik.

– O'sha zamonda-ya, buva? U zamonlarda bir foiz ham savodxon bo'lmagan deysizmi-ku? – dedi bobosining irg'ay tuyog'ini etagida ushlab o'tirgan Azimjon. – Sizning ayitishingiz-cha, Komilaning dadasi ham, Yo'ldosh akamning bobolari ham...

– O'tmishni yoppasiga zulmat qilib ko'rsatadiganlarni yomon ko'raman, – dedi Ochil buva soqolini silab. Bu uning shu topda gapga, suhbatga moyilligini bildirardi.

– «Nomi yo'q, qashshoq, gado...» – deng? – kinoya qilib qo'ydi muxbir.

– O'zbek hech mahal gado bo'lgan emas, – dedi buva. – Ota-buvamiz yog' ichib, yalang'och yotmagan, albatta. Nomi bo'lmasa bo'lmagandir, lekin ko'ngil qashshoqligi unga begona edi...

– Menga qarang, aka, – dedi yigit Azimjonga qarab, – siz nima, oydan tushganimiz? Shundoq bo'lsa ham hazrat Navoiyni bilsangiz kerak, hoynahoy. Ulug'bekning Ptolomey¹ bilan yonna-yon turgan suratini ko'rganmisiz? BERNIY «Illiada»ni² yunon tilida o'qigan men sizga aytсам. Sanskritdan³ arabchaga tarjima qilgan. Al-Farg'oniy Bag'dod akademiyasining akademiki edi. Uni Dante⁴ «Ilohiy komediya»da tilga oladi. Mashrabning o'zini oling! Jasorati, taqdiri jihatidan, o'sha davr sharq sharoitida Jordano Brunodan⁵ nima farqi bor? Al-Xorazmiyning... – yigit

¹ **Ptolomey** – eramizning II asrida yashagan mashhur yunon astronomi, matematigi va geografi. Turg'un Yer samoviy jismlar markazida joylashgan degan kosmogonik qarashi, ya'ni olamning paydo bo'lishi haqidagi ta'limot Kopernik va Galileyning noyob ixtirolariga qadar hammaqam ma'qul ta'limot bo'lgan.

² «Illiada» – yunon shoiri Gomerning dostoni.

³ **Sanskrit** (*qadimgi hindcha*, sam skita – mukammal, sayqallangan) – hind-yevropa tillari oilasiga kiruvchi qadimgi hind tillaridan biri. Qadimgi hind talijalari asosida shakllangan va hindlidan avvalgi I asrda Shimoliy Hindistonda tarqalgan.

⁴ **Dante Aligieri** (1265 – 1321) – Italiyan shoiri, «Buzni», «Monarxiya haqida», «Yer va suv haqida» nomli risolalari va, «Komediya» («Ilohiy komediya») dostoni muayyid. Doston 3 qism («Do'za», «A'rof», «Jannat») dan iborat. Har bir qismda 33 ta qo'shiq bor.

⁵ **Jordano Bruno Filipp** (1548-1600) – italiyalik faylasuf, kosmolog va shoir. Hurfiylik uchun inkvizitsiya tomonidan qat'iy ta'qib qilingan. Bruno dahriylikda ayblanib, 8 yil qamoqda yotdi. Lekin o'z dunyog'arashidan qaytmadi. Katolik cherkovi uni gulxanda yotqizib yuborgan. Uning asosiy asarlari: «O'yalar soyasi haqida» (1582), «Sahib, ibtido va yakka-yu yagona haqida» (1584), «Cheksizlik, koinot va olamlar haqida» (1584), «Kuldagi ziyofati» (1584), «Pegus sirtari» (1585).

ancho bilimdon chiqib qoldi, u shaloladay toshib gapirarkan, gapining ko'piga tushumagan Azimjon angrayib qoldi. Ochil buva bo'lsa tarixga tomir oigan o'z ajdodlarini o'yilar edi: kimdir Buxorodan Ivan Grozniyga¹ anirning elchisi bo'lib ketayotgan-da Volgada g'arq bo'lgan, kimdir «Pravda»ning birinchi sonini Orol baliqchilariga yetkazgan, kimdir Pyotr I² ning Turon ekspeditsiyasida qatnashgan, kimdir Zavviy bilan birga zindonda o'lib ketgan... Eh-hell!

– Hammasini ham qo'yinglar-u, mana shu o'zinning akam – Abdulahad dumani gapirib beray sizlarga, – dedi Ochil buva. Irg'ay tayog'ini olib tayandi...

HIKOVAT

Sentabrning oxirgi kunlari.

Ekim-tikim yig'ishtirilib, dalalar ship-shiydam bo'lib qolgan, fagat o'tloqlardagina pichan g'aramlari kuzak yomg'iridan qorayib, yakkam-dukkam qaqqayib turibdi; siyraklashib, ichkari-lari ko'rinish qolgan o'rmonlar kamalakdek tovlanadi. Avval eng yorqin ranglar, kumush tanli qayinlar, hanuz yam-yashil qarg'ay, o'tdek yonib turgan arg'uvon, oltin barglari tinmay pildirab uchib tushayotgan eman, teraklar ko'zga tashlanadi. Qimmizi quvoqzor etaklaridan buralib ketgan so'g'moq yo'llarda qo'ziqorin hidi keladi. Endigina qazilgan kartoshka, lavlagi paykallarida bulut soyasi kezib yuritadi, u zax-jarliklardan hatlab o'tib, uzog'da yaltirab ko'ringan graf qo'rasining oq imoratlari tomon o'rtnalaydi.

So'g'moqda, archaning o'tgan yili to'kilgan xushbo'y iganalarini yumshoqgina bosib, qo'lini orqasiga qilgancha kelayotgan odam kuzak o'tlarining talx hididan tabiati ochilib, atrofga suqlanib bogar, yo'l bo'yidagi milashning qip-qizil shodalari qo'l uzatib, bir-ikkita achchiq donasini og'ziga solarkan, yuzlarini burushitib, lablarini chapillatib qo'yar edi. Qora movut mursak ustidan qo'sh belbog' bog'lab, ustidan

¹ Ivan IV (Grozniy) (1530-1584) – «Butun Rusning ulug' knyazi» Ruslarning birinchi podshosi. Mustabid hokim sifatida xalq uni «Grozniy» («Dahshatli») laqabi bilan atagan.
² Pyotr I (1672-1725) – 1682-yildan rus podshosi, 1721-yildan Rossiyaning 1-imperatori. Romanovlar sulolasining vakili.

olacha chopon kiygan, bir tutamgina qora soqolli qotma yuzini oppoq sallasi ohib turgan bu kimsa bu yerlarda begonadek ko'rinishi mumkin edi. Shu vajdan bo'lsa kerak, uzog'dan ko'rinishgan otliqning ko'ziga chalingisi kelmay keksa emanzorga buriildi.

Leikin bu yerlarda nima ko'p – buralib kelib bir-biri bilan qayta-qayta tutashib ketaveradigan yolg'iz oyog' yo'llar ko'p. Narroqqa borib otliq yana ro'baro'sidan chiqib qoldi. Bu yo'llar olga o'rganish bo'lib qolgan ekanmi, ang'iz bo'yab tikka kelaverdi. Boshog' terib yurgan bolalar ham, o'tkinchi mujiklar ham uni ko'rishlari bilan boshlaridan qalpoqlarini olishar, egilib ta'zim qilishar edi. Yaqiniga kelib qolganida musofir ham o'zini chetga olishni ep ko'rmay, qo'lini ko'ksida qovushitirdi. Otliq bu yoqlar uchun begona odamni ko'rib tikilib qoldi.

Otliq oppoq soqoli ko'ksiga tushgan keksa odam bo'lsa ham, ot ustida qomatini tik tutib turar edi. U pastakkina otdan yengil sakrab tushdi. Shunda musofir xuddi Xizrga' duch kelib qolgandek, bu bukhaygan, kichkinagina qariya oldida o'zini yo'qotib qo'ydi. Oyog'ida eski mahsi, boshida tuya junidan bo'lsa kerak, yumshoq qalpog', yelkasiga katta tivit ro'molni ikki buklab tashlab olgan, quloqlari katta, burni sergo'sht, oppoq barog' qoshlari ko'zlarini bosib tushgan bu odam uni ilgardan tanitigandek, u tomon yurdi. Musofir ham payqadiki, yo avliyo, yo bir buyuk siymoga duch keldi, chunki podshoh oliy hazratlariga ro'para bo'lganida ham, uni bu qadar salobat bosmagan

¹ Hazrat Xizr, Xizr buva – islom rivoyatlaridagi shaxs, taqvodor inson. Xizr Qur'onda tilgan olimmagan, lekin ulamolar Qur'onda «Allohnig quli» nomi bilan tilgan olingan shaxsni Xizr deb talqin qiladilar. Xizrga odamlarda Allohga bo'lgan e'tiqodni qo'llab turish uchun Iso, Ilyos va Idris singari abadiy hayot ato etilgan. U hayot bulog'idan o'chi hayot» ichgan va umri boqiy bo'lgan. O'ng qo'lining bosh barmog'i suyaksiz bo'lishi, to'pachonda yo'liqib, bir zumda ko'zdan g'oyib bo'lishi Xizrga xos belgi sanaladi. Rivoyatlariga ko'ra, Xizr orollarda yashaydi, osmondan uchadi, dunyo bo'yab kezib yuradi, har yili haj qiladi, juma kunlari Makka, Madina va Qudus shaharlaridagi masjidlarda namoz o'qiydi. Dengizda suzuqchilarga homiylik qiladi, maxsus duolar bilan chiqarilsa, yordamga keladi: suvga cho'kayotganlarni qutqaradi, yong'inni o'chiradi, o'g'irlar xurujidan, jinlarning hiylalaridan, ilon chiqishidan asraydi. Chol, savori yoki yo'lovchi ko'rinishida paydo bo'ladi, dehqon dalasiga yoki xirmonga nazar tashlasa, hosil barakati bo'la'i va hukozo. So'fiyalar Xizrni avliyolar piri sifatida e'zozlaydi. Islom an'anasida Xizrning umri boqiy deb talqin etilganiga qatnmay, musulmon namozlari Xizrning bir qancha qabri bor va ular musulmonlarning ziyoratgohlariga aylantirilgan.

edi.

— Salom alaykum, — dedi qariya qo'lini uzatib. Qo'li katta, sertomir, issiq edi, — graf Tolstoy Lev Nikolayevich¹.

Uzoqdan yaxshi ko'rmas ekan, shekilli, u musofirga yana boshdan oyoq razm soldi. Keng manglayidagi, qonsiz yuzidagi dag'al ajinlari yana ham chuqurlashdi, paxmoq qoshlari osida shiddatli ko'zlari po'latdek yiltilladi.

— Men Abdulahad qori degan kimsaman... — dedi musofir hayajondan tili bazo'r aylanib.

U buyuk adib haqida ko'p eshitgan, uning imeniyesi² shu atrolda ekanini bilar, ba'zi hikoya va ertaklarini o'qigan ham edi.

— Siz turkmisiz yoki eronlik?

— Men Turkistondanman, taqdir, o'zbekman.

— O, ajab qiziq. Qani, o'tiraylik-chi. — Tolstoy keksa emanlar orasidan o'tib, ikki-uch to'ngak qaqqayib turgan sar-g'ish pichanzorga boshladi. U uzilmay so'lgan bu kuzgi moye-chaklar orasida tez-tez dam olsa kerak, to'ngaklar siliqlanib, yiltillab ketgan edi.

Lev Nikolayevich avval indamay, anchagacha nafasini rostladi. Mulla Abdulahad ham o'zini o'nglab, bu buyuk odam yoniga dadilgina kelib o'tirdi.

— Sihat-salomatingiz durustmi, muhtaram Lev Nikola-yevich?

— Yaxshi. Yaxshi. O'limga har dam yaqinman. Bu ham yaxshi. «Katta maraka»ning ham mavridi yetdi, axir... Uning tovushi yo'g'on, xotirjam. Gapirganida tishsiz jag'i bilan birga keng, sergo'sht burni ham qimirlar edi.

— Otingiz esli ekan, — dedi mulla Abdulahad, choling shafqatsiz, xunuk gaplaridan chalg'itmoqchi bo'lib, Qo'ygan joyingizda turdi qoldi-ya, jonivor.

Yollari uzun-uzun pastakkina bo'z biya chindan ham to'xtagan joyida qimir etmay turar, har zamonda pahmoq dumini

¹ Lev Nikolayevich Tolstoy (1828-1910) — rus yozuvchisi, «Inson kamolotining to'rt davri» (avtobiografik asar), «Sevastopol hikoyalari» (to'rt plan), «Kazaklar, Ivan Ilichning o'limi» (1886), «Kreyser sonatasi», «Ehtojimurod» (qissalar) «Urush va tinchlik» (roman-epopeyas) «Anna Karenina», «Tirilisht» (romanlar) «Agromoma» va «E'tiqodim nimada?» (publistika), «Zulmat hokimiyati» (drama) «Ma'rifat mevalari» (komediya) kabilar asarlar muallifi.

² Imeniye — pomeshchiklar, dvoryanlar yer-mulki.

silkib qo'yar edi. Tolstoyning ko'zlari jonlanib, yuziga muloyim tabassum yoyildi.

— Delir... Fe'li odamlarlikiga o'xshaydi. Sechlangan shahzoda shu bo'lmasa, deb o'yab qo'yaman goho... «Ming bir kecha»dan¹, yodingizdami?

— Ha, — dedi mulla Abdulahad, uning so'zida va ko'zida jonlanish paydo bo'lganidan quvonib. Graf, haqiqatan ham, birdan jonlandi:

— Qayoqlardan so'raymiz, mulla, nechuk bu tomon-lardasiz?

Mulla Abdulahad qariyaning ko'zlaridan payqadiki, u bilan gaplashganda hamma gapni ochiq aytish, o'z vijdoning bilan gaplashgandek samimiy bo'lish kerak. Aks holda, bartbir, inonmaydi.

— Podsholik tomonidan bu yerga badarg'a qilinganman, Lev Nikolayevich.

— Shunday deng! — Lev Nikolayevich oppoq baroq qosh-larini chimirdi, bo'g'inlari tugilib ketgan qo'pol barmoqlari tivit to'molni besaranjom paypaslab qo'ydi. — Meni sira badarg'a qilmadilar. Riyozat cheksam edi, tashnaman. Atrofmda sizdek odamlar, minglab, yuz minglab mazlumlilar azobda. Meni esa qamogga yo ta qibga arzitishmadi. Men ham podsholikka zarar-liman sizga aytisam. Men haqorat qilmagan podsho qolmagan, ha... Bir riyozat chekkim keladi.

— Orzu qilmang, Lev Nikolayevich.

— Bilaman, og'ir. Ammo erkinlikda undan yengil emas.

Xo'sh, qanday tirkchilik qilyapsiz?

— Bir nav... Bu yerda oz bo'lsa ham musulmon urfdosh-larin bor. Qorachoylar, cherkeslar.. marosimlariga taklif qilisha-di, yosin o'qiyman, qur'on tilovat qilaman...

— O, juda qiziq, xo'sh, xo'sh?

— O'z yurtimda domla, ya'ni muallim bo'lganman.

— Muallim? Qani, gapiring, gapiring, qanday gunoh-laringiz uchun bu yerga badarg'a qilishdi? Yo siz osiyovliklar ham endilikda din-u ibodatni yig'ishtirib qo'yib, o'zlaringizni siyosat-

¹ «Ming bir kecha» (arabcha: «Aliflayla va laylo») — o'rta asr arab adabiyoti yodgorligi. Asosani, XV asrda arab tilida turkib topgan ertaklar to'plami (qo'lyozmalari XVII-XIX asrlarga munosib).

ga urganimisizlar?

Mulla Abdulahad kulib qo'ydi. Cherkov olamga suron solib la'natlagan bu buyuk qariyaning so'ngi so'zlarini kinoya yoki hazil deb tushundi. So'ngra, o'zining Davlat dumasiga a'zolik vaqtida ba'zi deputatlarning qutqusi bilan podshohi a'zanga arznoma yozishga bosh qo'shganini so'zlab berdi. U arznomada ikki narsa talab qilingan edi. Birinchisi – mol-dunyo-ga mukasidan ketib, haddidan oshgan ba'zi boylarga ortiqcha davlatlarini o'zgalar bilan baham ko'rishni taklif etish...

– Menga qarang, mulla...

– Abdulahad.

– Mulla Abdulahad, bu g'oyat to'g'ri talab! – Lev Nikolayevichning qonsiz, dag'al barmoqlari uzun soqolining kumush to'lqinlari orasida qalitrab keza boshladi, yuzi nurlandi. – Bu ayni muddao! Siz Genri Jorjni bilasizmi?

– Yo'q, Lev Nikolayevich.

– Ha, mayli. Biroq talabingiz juda to'g'ri. Keragidan ortiq boylikka chang solib yotish – ashaddiy axloqsizlik! – uzoqqa tikilgan kichik chuqur ko'zlari xiralashib, unda qandaydir unutilgan bir dard yitiladi, tovushi pasaydi Tolstoyning. – Qiziq, siz bilan biz maslakhod chiqib qoldik. Bunday talabni oliy hazratlariga o'z vaqtida men ham izhor etgan edim. Ammo oqibati bo'lmadi. A'zivat chekdim, og'ir dardga chalindim. Hatto bir ingliz gazetasida ta'ziya ham chiqdi. Qabr uchun yer ham sotib olgan edik... – Qariya xayoli uzoqlarga ketib qolganini payqab, mavzuga qaytdi:

– Xo'sh, ikkinchisi-chi?

– Ikkinchisi shuki, Lev Nikolayevich, janob Stolipinning¹ buyrug'i bilan mahalliy aholining yerlari tortib olinib...

– Ha, qisqasi, arznomaning javobi mana shu badarg'a bo'ldi, deng?

– Shunday, taqdir.

Lev Nikolayevich xayolining allaganday chivalgan

¹ Pyotr Arxandevich Stolipin (1862-1911) – Rossiya davlat arbobi. Stolipin tashabbusi va uning ishrofiga tayyorlangan islohotlar Stolipin islohoti sifatida mashhur bo'lgan. Unga ko'ra, dehqonlarga ajratilgan chek yerlarni sotib olish va sotishga ruxsat berildi. Islohot davomida yer tuzish ishlarida asosiy e'tibor dehqonlarning chek yerlarida xutorlar tashkil etishga qaratilgan.

rishtalari bilan chalg'ib borib, Yasnaya Polyana'dagi bir yasovul¹ haqida gapirib ketdi. «Yoningda osilib turgan nima, pichogmi?», – desa, «Yo'g'-'e, qilich!» – debdi yasovul. «Uni nima qilasan? Non kesasanmi?» «Qanaga non?» – «Bo'lmasa, seni bog'digan mujikni chopasanmi?» – desa, «Nima, chopasan chopaverman-da», – dermish. «Axir, o'zing ham mujikan-ku, uyat emasmi o'z bironingni qilich bilan chopasang?» – desa, «Mening xizmatim shunday», – dermish. «Bunday yomon xizmatga kirib nima qilarding?» – desa, «Qanday qilay, o'zimning bahom o'n olti so'm, bu xizmatda esa menga o'ttiz ikki so'm to'lashyapti», – dermish. Yasovulning bu gapi mening ancha chigal narsalarni tushunishimga yordam qildi, – deb davom etdi Lev Nikolayevich. – Mana, o'sha siz ayrgan Stolipinni olaylik. Otasini yaxshi bildim, o'zini ham bolaligida tizangga o'tqazib erklaganman. Hozir u ham odamlarni osyapti, chopyapti. Chunki xizmati shunaga. Bu xizmatga shuning uchun kirganki, o'zining bahosi sarq chaga, xizmatda esa yiliga sakson ming o'lyapti. Oliy tabaga deb atalgan bu jamiyatning hammasi shunaga, mulla. Podshoh ham mustasno emas. Agar u axloqi komil odam bo'lsa, men undan ilmos qilardim: odamlararo mehr-u muhabbat hukmronligini joriy eting, deb...

Abdulahad qori quloqlariga ishonmayotgandek bezovtalaniib, nima deyishini bilmay qoldi, lekin e'tiroz bildirgisi kelardi.

– Muhtaram Lev Nikolayevich...

Lekin Tolstoy, suhbatni sal yengillatgisi keldimi, payrovni buzib, to'stadan boshqa savol berdi:

– Aytganday, siz bu dalaga qayvoqdan kelib goldingiz?

Mulla Abdulahad ham suhbatdoshining chigal o'yalar dunyosidan «qaytib», oddiygina savol bilan murojaat qilganidan yengil tortdi:

– Men bu yerdan uzoq emas, Kozlova Zasekada isitqomat qilaman, Lev Nikolayevich. Bu o'tmonlar, rus kuzi ko'nglimga o'tirishib qoldi. So'nggi marta yana bir ko'rsam, ko'zlarim to'yarmi deb, aylanib chiqqan edim.

– So'nggi marta?

¹ Yasovul – O'rta Osiyo xonliklari davrida yuqori mansabdagi amaldorlarga xizmat qiluvchi qur'olli soqchi, poshon.

– Ha. Yana ikki oydan keyin «muddatim» tugaydi, Lev Nikolayevich.

– Shunday deng? Undan keyin qayoqqa borasiz?

– Yurtinga qaytaman, nasib bo'lsa, bolalarim qoshiga.

Oltita farzandim bor, Lev Nikolayevich.

Ular har biri o'z o'yi bilan bo'lib, ancha jim qoldilar.

Naritoqda, tillarang o'rmon etagida pastakina seryol Delir to'n-gaklar soyasida qolgan yashil o'tni qirishlar edi. Bulut soyasi o'tib ketdi. Surmadek qora kartoshka polizida lapanglab uchgan qar'alar, uzodagi g'aram tepasida sichqon poylab yerga sho'n-g'igan miqqiy, yakkam-dukkam qolgan kungaboqlar, dala-tuz, quvoqzor jarliklar quyoshga chiqdi.

– Dilbar tabiat, – dedi Abdulahad qori.

– Bu yerlarni men ham yaxshi ko'raman. Yasnaya Polyana mening onajonim...

– Bizda bo'lsa bu go'zallik... Yuzlab shoirlar g'azal, doston yozishar edi.

– Ha, Sharq, Sharq... Bir zamonlar men ham unga qattiq ko'ngil qo'ygan edim, – Lev Nikolayevich mayin, hazin tovush bilan hikoya qildi: – Dekabristlar davri haqida roman yozish niyatim bor edi. O'sha vaqtda general Perovskiyning¹ Xivaga yurishi, Xorazm haqida ko'p narsa o'qidim. Ajab o'likalar, ajab shoirlar... Hozir hammasi yodimdan ko'tarilib ketibdi. Shoirlar-ingizdan o'qing-chi menga, mulla Abdulahad.

Abdulahad qori o'ng'aysizlanib, barmoqlarini qirsillat-gancha, bir nimalarni eslashga urindi. Qiyn ahvolda qolsa ham-ki, cho'ziq, qotma yuzida hayajonli quvonch shu'lasi o'ynardi.

– Sizga ma'nosini tushuntirib berishga qurbim yetmaydi-da, Lev Nikolayevich.

– Mayli, o'z tilingizda o'qing, tinglab ko'ray.

Abdulahad qori ko'ngliga kelgan bir g'azaldan o'qidi.

– Attang, men tushunolmas ekaman, – dedi aruzning musiqiyligiga mafun bo'lgan Lev Nikolayevich. – Ammo nima-sinidir anglayapman. Bilasizmi, men Qozonda o'qiganimda

¹ Perovskiy Vasily Alekseyevich (1795-1857) – rus harbiy arbobi, general-ad'yutant, kavaleriya generali. U Rossiya tomonidan Xiva xonligini boshib olish maqsadida uyushtirilgan harbiy ekspeditsiya 1839-1840 boshchilik qilgan. Lekin muvaffaqiyatga erishmagan.

turkiyini ancha o'zlashtirib olgan edim. Yoddan ko'tarilibdi. Siz menga boshqasini, soddarog'ini o'qiy olmasizmi?

– Xo'p bo'ladi. Soddarog'i mana bu – Yassaviy, – mulla qiroatbilan «Hikmat»ga tushib ketdi:

Oqil bo'lsang, g'arblarning ko'nglin ovla,
Elmi kezib yetimlarga mehr bog'la,
Nafsi yomon najislardan bo'yin tovla,
Ko'ngli butun xaloyiqdan qochdim mano.

Boshim tuproq, o'zim tuproq, jissimim tuproq,
Haq vaslig'a yetarman, deb ruhim mushtiq,
Kuydim, yondim, bo'lolmadim hargiz oppoq,
Shabnam bo'lib yer ostig'a kirdim mano.

Qulni ko'rsam quli bo'lib xizmat qilsam,
Tuproqsifat yo'l ustida yo'li bo'lsam,
Oshiqlarning kuyib uchgan kuli bo'lsam,
– Deya zor-zor yer ostig'a kirdim mano.

Zolimlarni shikva qilma, zolim o'zing.
Ul yuzingga agar ursa, tut bu yuzing.
Dunyo molin to'la berdim, to'ymas ko'zing,
Bu nafs uchun xor-u hayron bo'ldim mano.

Zolim agar zulm qilsa, mango yig'la,
Yoshing sochib, mango sig'imib, diling tig'la,
Harom shubha tark etibon, yurak dog'la,
Zolimlarga o'zim rivoj berdim mano.

– Ajab, bu buyuk mutafakkir-ku! U sizda mashhurmi?

– Mashhur, qadimiy shoir.

– Otini nima dedingiz?

– Yassaviy, taqdir.

– Qiziq, nega men bilmayman bu odamni? Konfutsiy¹!

¹ Konfutsiy (ch)lik (xitoylik Konfutsiy (Kun-tsz) – axloqiy-diniy ta'limot asoschisi (humildan) – Xitoyda tarqalgan uch asosiy axloqiy-diniy ta'limot (drosizm va buddizm

bilaman, Gandini¹ bilaman... Buni esa... Yassaviy dedingizmi? – Tolstoy yana butun vujudi bilan jonlanib, ko'zlarida savol alomati paydo bo'ldi: – Mana endi siz menga ayting: nima uchun bu ta'limotni hamma zamonlarning buyuk donishmandlari bu qadar zo'r berib targ'ib qilishadi? Hamma dinlarda, barcha xalqlarda nima uchun bular muncha ko'p: Krishna², Budda³, Lao-tsz⁴, Sokrat⁵, Epiklet⁶, Mark Avreliy⁷, Russo⁸, Kant⁹, Emerson¹⁰, Channing, yana Yassaviy... Chunki, bu isoning¹¹ ta'limotigina emas, bu umumbashariy qoidalar. Axloqiy haqiqat bilan diniy haqiqat – ikkisi bir haqiqat. O'zaro mehr-u muhabbat – insonning

bilan birga)dan biri (asosiy tushunchalari: insonparvarlik, odob qoidalari hamda insondagi ijobiy fazilatlar).

¹ **Moxandas Karamchand Gandi** (1869-1948) – Hindiston milliy ozodlik harakati rahbaridan biri, tanilgan mutafakkir. Hind xalqi uni «Mahatma» («Buyuk qalb») deb ataydi.

² **Krishna** – hinduizmda ma'buda Vishnuning himsolariidan biri sifatida e'tiqod qilinadi. **Budda** (*sanskritcha* – xotirjam, nurlangan, oliy haqiqatga erishgan) – 1) buddizmga bir necha bor qayta tug'ilishlar jarayonida mullaq haqiqatga yetishgan va buddaga diniy majit yo'lini ko'rsatishga qodir zot; 2) buddizm asoschisi, bu dunyo tashvishlarini tark etib, «oliy haqiqatga erishgan» Siddhartha Gautama (miloddan avvalgi 623-544) ning ismi.

⁴ **Lao-tsz** (*xitoycha*: aynan – keksa ustoz) (miloddan avvalgi 604-yilda vafot etgan) – xitoy faylasufi Li Erning faxriy nomi. U dostonimga asos solgan. Konfutsiy bilan bir qatorda turadigan buyuk xitoy mutafakkiri hisoblanib, uni yo'1 va yaxshi fazilatlar haqidagi qadimiy xitoy risolasi – «Lao-tszzi» («Daro de tszin») muallifi deb biladilar.

⁵ **Sokrat** (miloddan avvalgi 470/469-399) – yunon faylasufi.

⁶ **Epiklet** (taxminan 50-138) – qadimgi Rim faylasufi.

⁷ **Avreliy (Avlyo) Avgustin** (354-430) – xristian dini ilohiyotchisi, «cherkov otalaridan, adib, faylasuf. Katolikisizm aqidalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Gippion shahri uskurfi (yepiskopi) martabasiga erishgan. Diniy-falsafiy rihdagi qator va'z va risolalari saqlanib qolgan. Ulardan mashhurlari: 1) «Tavba» (400 y.); 2) «Illohiy shahar haqidun».

⁸ **Jan Jak Russo** (1712-1778) – fransuz faylasuf ma'rifatparvari, yozuvchisi, kompozitori. Fransuz sentimentalizmining yirik vakili. «Emil, ya'ni Tarbiya to'g'risida» romani, «ifitimoiy shartnoma to'g'risida» siyosiy risolasi va «Fanlar va san'atlar haqida mulohazalar», «Odamlar orasida tengsizlikning kelib chiqishi va asoslari haqida mulohaza», «Harbiy asirlar», «Yuliy, ya'ni Yangi Eloviz», «Iqtidor», «Dili izhor», «Yolg'iz xayolparastning sayri», «Qishloqlik jodugari», «Ignation» (metodnamaning ilk namunasi hisoblanadi) kabi asarlar muallifi.

⁹ **Immanuel Kant** (1724-1804) – nemis faylasuf. Nemis klassik falsafasining asoschilaridan biri. «Osmoimning umumiy tabiiy turtki va nazariyasi», «Sof aqlning tanqidi», «Amaliy aqlning tanqidi», «Mulohaza qobiliyatining tanqidi», «Axloq metafizikasi asoslari», «Inson tabiatidagi azaliy yomonlik» kabi asarlari bor.

¹⁰ **Ralf Uoldo Emerson** (1803-1882) – amrikalik shoir va faylasuf.

¹¹ **Iso Masih** – Qur'onda tilga olingan payg'ambarlardan biri. Islomda Muhammad (s.a.v.) dan oldingi payg'ambar sifatida alohida e'zozlanadi. Qur'onda, shuningdek, «al-Masih» («Xudo yarlagaqan»), Ibn Maryam («Maryanning o'g'li»), Abdulloh («Allohnig quli»), Rasululloh («Allohnig elchisi»), Allohnig muqarrabi (yaqini), «Haqni so'zlovchi», deb ta'riflanadi. Unga Injil noziri qilingan.

birdan bir oqilona faoliyati. Inson davlat qonunlari bilan emas, muhabbat qonunlari bilan yashab, o'z axloqiy kamolotini tinmay o'ylashi kerak. Podshoh hokimiyati buzuk, yaramas hokimiyat. U xalqni inqilob jariga itarmoqda. Dahshatli, qoni inqilob bo'ladi. Bu juda katta jimoyat, mulla.

Abdulahad qori subbardoshini taniyolmay qolgandek, bezovta javdiray boshladi, nimadir aytgisi, e'tiroz bildirgisi kelar, ammo qariyaning so'zini bo'lolmas edi. Lev Nikolayevich to'xtamay davom etdi:

– «Jamiyat manfaat» degan gap bor. Odamlar u haqda qanchalik kam o'ylasalar, o'z ruhiiy holatlari, axloqiy kamolotlari haqida o'ylashlariga shunchalik ko'proq vaqt qoladi va zulm, qull, qon to'kishlar shunchalik kamayadi. Odam o'zi tufayli odam o'ldirmaydi, yor-u birodarlari tufayli o'ldirish osomroq, «jamiyat manfaat» uchun esa minglab odamlarni qirishadi!

– Lev Nikolayevich...

– Hozirgi jamiyat faqat zulmga asoslangan. Undan qanchalik uzoqlashsangiz, shunchalik yuksak va sof bo'lasiz.

– Siz mening fikrimni tushumadingiz, Lev Nikolayevich.

Lev Nikolayevich unga qulok solmasdan Buddaning o'z bolalarini ochdan o'layotgan yo'lbarsga yedirgani haqidagi afsonani gapira ketdi.

– Lev Nikolayevich, men sizga... Men unday emasman, Lev Nikolayevich, dumadagi paytim... Yassaviyni ham tasodifan... Endi men butunlay...

– Siz qur'oni yod bilasiz, lekin siyosatga chalg'ib ketmang. Yevropa odamni shunday buzadi. Bilimdon odam ekansiz, subhatingiz menga yodgi... Sizing bahonangizda bekorchi muxlislardan sal dam oldim, rahmat – deb kuldi Lev Nikolayevich va negadir birdaniga charchagandek o'rindan turib, bosh barmog'larini belbog'iga tiqdi-da, yengil xo'rsiniib, qayishgan belini rostladi. Yumshoq odimlab biyasi tomon yurdi.

– Aytganday, – dedi yana birdan to'xtab, – siz Tulada professor Rumyanseving kutubxonasidan foydalaning. Bilimdon odamning kitobga zor bo'lishdan yomoni yo'q, – u uzun jun ko'yagining katta cho'ntagidan daftar oldi-da, yogasiga osig'liq pufakti ruchkasi bilan bir parcha xat yozib, mulla Abdallahadga

uzatdi. – Qo'ramga keling, yana subhatlashamiz. Hozir juda toliqdim. Xayr.

Mulla Abdulahad hech narsa deymasdan joyida turib qoldi. Yoldor pakana ot zamonning buyuk odamini butun fojiasi bilan birga asta olib ketib borardi. Mulla Abdulahad ichidagini ayto olmay, unga intilganicha qoldi. «U nima deb o'yladi meni?» – derdi quvonchdanni, alamdanni yoshlangan ko'zlarini artib. Yuragida esa, afsus, armon, faryod qoldi: «Men unday emasman, Lev Nikolayevich! Siz yangilishyapsiz, men endi siz o'ylagan odam emasman, nima desangiz deng!»

Rumyansev kutubxonasiga graf Tolstoy tavsiyasi bilan kelgan mehmoni birinchi kundanoq yaxshi ko'rib qolishdi. Ayniqsa, professorning qizlari. Ular mulla Abdulahadni hazillashtirib «shahzoda» deb ataydigan bo'lishdi. «Shahzoda» kitobga juda changoq chiqib qoldi, Xudoning bergan kuni eldan butun hozir-u nozir, kechgacha bosh ko'tarmay mutolaa qiladi. Bu ikki qavatli yog'och uy, uning rus uslubida yasalgan qandilli shinam zallari, ayniqsa, keksa, xushmuomala shveysari bilan ko'pdan ko'p yosh-qari ayollari unga juda yoqib tushdi. Xazinaga yo'liq-qan kishidek, butun vujudi bilan kitobga sho'ng'ib ketdi.

U Tolstoy asarlaridan boshlagan edi, shundan chiqolmay qoldi, kuniga kelib Tolstoyni so'rab oladi-da, oqshomda xayolchan uyiga qaytib ketadi. Kunlar, haftalar shu zayida, atrofida hech narsani ko'rmagandek, tamoman o'ziga olamda sechranib qolgan singari yuraverdi.

Qor uchqunlagan kechalari loy yo'llardan Zasekaga qaytarkan ko'z o'ngida o'sha o'zga olarning manzaralari jonlanar edi. Goh Austerlits dalalarida chalqancha yotgan yarador Andreyning shivirlashlari qulog'iga chalinadi. Yuksak-yuksak, cheksiz, sof osmon... Tiniq, sokin, ulug'vor! «Nima uchun ilgari yuksak tiniqlikni payqamagan ekanman?» – deydi knyaz. – Hozir unga to'yib-to'yib tikilganimdan naqadar baxtiyorman! Ha! Shu bepoyon osmondan boshqa hammasi puch, hammasi yolg'on. Undan o'zga hech narsa, hech narsa yo'q... Shunga ham shukur!»

Goho «Shahzoda»ning ko'z o'ngida go'zal Natasha paydo bo'ladi. Yosh, sho'x, erka, oshiq qalbli qizaloq... Uni ba'zan xafa qilishsa, «Shahzoda»ning ko'ngli ozor tortadi.

Ertalabki g'ira-shirada yana o'sha yo'ldan loy kechib

Tulaga kelarkan, uning qulog'ida Oleninning tovushi yangraydi: «Hamma yogni o'rgimchak uyasidek muhabbat to'rlari bilan ehlulg'ab tashlayman...» «Uzilib ketadi, Dmitriy Andreyevich, o'rgimchak to'rlari uzilib ketadi». Bunisi ajoyib qariya Yerofeyning ovozi. Domo chol Yerofey. To'g'ri-da, hammani yaxshi ko'rib bo'ladimi! Yo'q, g'azab ham kerak.

Shunday o'ylab ketayotganida mulla Abdulahad bir kuni o'zidan o'zi qichqirib yubordi:

– Yo'q, Lev Nikolayevich, siz ham unday emassiz! O'zingiz aytganday emassiz! Unday emassiz!

Baroq qoshlari oppoq, ko'zi po'laidek yitillagan ulug'vor qariya ko'z oldiga keldi, uning tomlari o'ynab chiqqan, dag'al, bo'g'in-bo'g'in barmoqlari sogolini paypaslardi. «Ha ayyor, meng'amir chol, – deb jilmaydi mulla Abdulahad ko'nglida, – hontkorlik, mehr-muhabbardan gapirasiz-u, o'zingiz bir umr hayon ko'tarasiz, qahr-g'azab sochasiz! Nexlyudov inqilobchilarga ixlos qo'yadi. Simonson bo'lsa – nur, yorug'lik, kuch! Yo'q, Lev Nikolayevich, nima qilasiz, dilingizdagi quyoshni mendan yashirib!»

O'sha kuni Tula yo'lidan bexos Yasnaya Polyanaqa qarab burildi. Lev Nikolayevichni ko'rgisi keldi. Ko'rishmasa, bo'lmay qoldi, buni dildan sezib turibdi. U bilan boshqadan gaplashmasa yoritib ketadigandek, hovliqib, hansirab, shoshib borardi.

– Yo'q, siz unday emassiz, Lev Nikolayevich! – deb pichirlardi ichki hayajonini bosolmoq. Go'yo olamshumul bir kushfyotni Tolstoyga tezroq yetkazgani shoshardi.

...Yasnaya Polyanaqa hamma narsa oppoq: dalalar ham, kumush qirov ingan o'rmonlar ham, qo'shqavatli darvozaning qubballi ustunlari ham, qo'radagi hovuzlar, uy'lar ham. Qitishlab kuralgan yo'llarning ikki cheti baland qor, chorrahalarda chiroyli turantalar, otlari tumshug'iga kiygizilgan to'rvadan suli chaynayapti. Ayvoning zinasida, shiyponlarda to'p-to'p odamlar gurg'aypti. Runglashtirib turshardi. Mulla Abdulahad tushundiki, bular hammasi uzogdan kelib ertadan beri grafning qabulini kutishyapti.

O'h-ho', Lev Nikolayevichning «muxlislardan qochib dam olaman», deganicha ham bor ekan-da, endi nima qilish kerak? Qori asta natiroq borib shiyponga kirib o'tirdi. Kunning

ko'zi ko'rinay deb, osmon yoritib kelayotgan bo'lsa ham, qor uchqunlamogda edi.

Burchakdagi kreslodagi tulki po'stinga o'raltib oq piyma kiygan qalam mo'ylovli yoshgina boyvachcha kerilib o'tirar, kimgadir uqtirar edi:

– Graf o'zining «Dushanba» degan asarida...

– «Dushanba» emas, taqdir...

– Ha, «Dushanba» emas, «Chorshanba» degan romanida fohishalar hayotini tasvir etadi. U buni... haligi, qhi-qhi... qayoqdan biladi deb o'yaysiz? – boyvachcha yana bir nima deb katiqqa qiqirlab kuldi.

Mulla Abdulahad bu shilqim nodonning yonidan ketib, ko'k skameykani narigi boshiga borib o'tirdi. Skameykani suyanchig'iga, shypinning yog'och ustunlariga pichoq bilan o'yib, qalam bilan har xil yozuvlar qoldirilgan edi. Qori ernak topib oldi, shu xatlarni o'qiy boshladi:

«O'lim jazosi yo'q qilinsin!» Imzo.

«Buyuk dahoga shon-sharaf! Studentlar».

«Kurashda tolganlar, shu dargohga kelib, orom oling...»

Mulla Abdulahadning orqasida boidiriga qizil charrm qo'ng'ir – kraga kiygan novcha bir muhojir g'azablanar edi.

– Mayn gotti! Qanday tartibsizlik! Men Kyolindan shu yoqqa naqd pul to'lab kelganman. Kecha kuni bilan kutdim. Bugun ham mayn gotti!

– Shuncha zarurmi, janob?

– O, ma'lumki, Rossiyada ikitagina... haligi, nima edi... remarkable places – diqqatga sazovor narsa bor. Vasily Blajeniy butxonasi-yu graf Tolstoy. Ko'rmay qaysam, do'stlaringa nima deyman?

Qori ensasi qotib teskari qaradi-da, yozuvlarni o'qishda davom etdi:

«Butun dunyo proletarlari, birlashingiz va inson dahosiga ta'zim qilingiz! Yosh Rossiya».

«Men, xokisor darvesh oyog'ingni o'paman».

«Gigant mutafakkir, rahmat!» Professor (imzo).

Sal narida eski chakmon ustidan belini arqon bilan tang'i-gan shilpiq ko'zli bir bukri cho'lining xotinchalish ovozi eshitilardi:

– Haq taolo o'zi guvoh, bu dunyoda neki savob o'rtirgan bo'lsam, hammasi muhtarim graf sharo'fatlari tufayli. U kishining ta'limlari... – Bukrimi yo'tal tutib gapi bo'lindi.

Saldan keyin yana tovushi chiqdi: – Chumoliga ozor bergan emasman. Go'sht, tuxum yemayman, tarki dunyo qilganman, Xudoga shukur...

Bu vaqt ayvonga yana shveysar chiqib, Lev Nikola-yevichning bugun qabul qilmasligini e'lon qildi. Yana shovqin bo'lib keldi.

– Mayn gotti!

– Grafga aytasangiz, men birinchi gildiya...

– Menga qarangi! Meni ayttingizmi?

Biroq shveysar kirib ketgan edi.

Mulla Abdulahadning keksa, darmomsiz Lev Nikola-yevichga rahmi keldi. Bu odamlar unga nima uchun kerak? Qorining o'zi-chi? U nima qilib turibdi? Yonidagi og'zi shaloq boyvachcha, nodon ajnabiy, shilliq darveshni o'yib, birdan xo'rliqi keldi, yuzini ikki qo'l bilan to'sib birpas o'tirdi-da, jo'nab qoldi. Qor astoydil gupullab yog'ib ketgan edi. Yo'llarni darrov yana qor bosibdi, oyog' tagi g'irch-g'irch qiladi.

Yo'q, kelib uni bezovta qilish kerak emas. Dam olisin. U muna bu boylikdan quturgan bekorchilardan juda bezor bo'lsa kerak. Bu olffa «muxlis»lar «falonchini ko'rdim» deb kerilish uchungina bu yerga kelib, eshigining turumini buzyapti. Yuzsizlar!

Mulla Abdulahad yana bir haftacha ikkilanib yurdi, Tolstoy ko'z o'ngidan ketmas edi. Butun vujudi bilan unga intiladi, ertalab «albatta, boraman», deb o'rindan turadi-yu, keyin o'yib niyatidan qaytadi.

Kunlardan bir kun stansiyadagi do'konga non olgani borsa, o'sha kungi bukri shilpiqni qovoqxonada ko'rib qoldi. Bir mujlik bilan o'traga yarimtani qo'yib o'tirib, qovurilgan cho'chqa go'shtini tushirib yotibdi. Og'izlari iflos, kayfdan ko'zlari yumilib ketibdi, qo'lida katta suyak, itday mujyidi! Obbo ablah-ey, et yemasmi, tarki dunyo qilganimshi!

Nafirat turtki bo'ldi-yu, mulla Abdulahad shu yerning

¹ Gildiya (nemischar: Gilde – savdogar uyushmasi) – 10-15 kishidan iborat savdogar uyushmasi.

o'zidanog yana Yasnaya Polyanaga jo'nadi. Ornadi kelib Lev Nikolayevich bilan uchrashish nasib qilisa, nima deyishini hali bilmaydi-yu, lekin nimadir uni o'qday uchirib borar edi.

Osmon bulut Kech kirmagan bo'lsa ham, qorong'i, o'rmonlar bulutdek qorayib turardi. Qori tanish yo'llardan dadil yurib darvozadan kirib bordi. Uni hech kim qarshi olmadi. «Preshept»ning qori kuralmagan, qo'ra bo'm-bo'sh edi: na muxlislar, na izvoshtlar, na xizmatchilar. Qori yaqinlashishi bilan tanish shiypun oldidagi ot tezigidan bir gala olagarg'a ko'tarildi. Hammayog huvillab yotar edi. Mulla Abdulahadning yuragi orqaga tortib ketdi...

Uni kimdir qo'ltiqlab darvozadan tashqariga olib chiqib qo'ydi.

– Ketdi, boyaqish, axir, ketdi, – dedi o'sha kishi. Qori uning kim ekanligini bilmadi. Naritogda mujiklar hasratlashib turishardi:

– Kechasi qochibdi, yo rab, oxiri baxayr bo'lsin...

– Yasnaya Polyanadan bosh olib ketibdi.

Mulla Abdulahad o'sha kuni Zasekada ham, Kosaya Gorada ham o'zini qayogga qo'yishni bilmay, maqsadsiz kezib yurdi, qayerga borsa odamlar to'planib «qochish» voqesini gaplashishar edi. Qori notanish odamlarning subhalariga aralashib ketdi, siri voqea gapirgan sari chuvallib, afsonaga aylanib borar edi. Lekin mulla Abdulahad bir narsani aniq biladi: bir Tolstoy bor! Buyuk isyonkor, mag'rur, baxtsiz Tolstoy bor!

Kechqurun bir gurgungda qulog'iga chalindi:

– Tarki dunyo qilib butxonaga ketibdi.

– U dunyoliqini o'ylash vaqti ham yetdi-da, axir.

– Cherkov bilan yarashmoqchi emish.

Shunda Mulla Abdulahad o'zini tutolmay to'dani yoritib kirib, baqirib yubordi:

– Yo'q, u unday emas! Bilmaysizlar, u unday emas!

To'dadagilar buni tushunadigan odamlar emas edi, yelkalarini qisib, tarqab ketishdi.

– Hozir devona ko'payibdi... – dedi bittasi ketayotib.

Mulla Abdulahad hujrasiga holdan toyib qaytdi, qani endi, uxlay olsa. Cho'yan zavodining idorasida xat ko'chiruvchi bo'lib ishlaydigan o'ta halol, kangaq Matveyning hujrasi chog'-

rog bo'lsa ham, issiqgina, yorug', shinan edi. Mulla Abdulahad hukumatning beradigan bir so'm yigirma tiyindan to'qson tiyinni to'lab, uch yildan beri shu yerda turadi.

Uch yil. Keyingi kunlardagi hayajonli voqealar bilan andamon bo'lib, Mulla Abdulahad surgun muddatining tamom bo'lib qolayotganini o'ylamadi ham. Ilgarilar bu kunlarni qachon kelar ekan deb zoriqib kutar edi. O'sha kunlar yaqinlashib ham qoldi. Hademay ona yurtiga qaytdi. Quvonchi terisiga sig'masligi kerak edi. Ketishiga bir hafta qoldi-ya!.. Lekin negadir u osoyishta, butunlay boshqa narsalarni o'ylaydi. Uyg'a qaytganda nima ish qiladi? Bola-chaqasini bag'riga bosadi, undan keyin-chi? Qozilik, qorilik endi zamonga ham, o'ziga ham erish tuyulsa kerak. Lev Nikolayevichning kitoblarini tarjima qilishga urinib ko'rsa qanday bo'larkan? Eplagancha, baholi qudrat...

Mulla Abdulahadning o'ylari «qaytish» mavzuyida astoy-dill qaror topolmay, yana chetga burilib ketdi. O'tgan uch yil ham bir bo'ldi-yu, so'ngi bir oy ham bir bo'ldi-da o'zi. Uch yilning qunchalik behuda, ma'nosiz o'tib ketganini o'ylasa, endi o'zi ham hayron qolardi. Keyingi kunlar uning hayot haqidagi barcha tushunchalarini o'stin-ustun qilib, o'zgartirib yubordi.

Yarim kecha bo'lganda joy solib yotdi. Ertaga juma edi.

Juma namozini ular Abdurahmon qori degan bir boshqirdning hujrasiga to'planib o'qishar edi. Abdurahmon bu yerda yapon urushidan keyin surgun qilingan, boshqalari qorachoylar, no'g'oylar, chechenlar – o'n ikki-o'n uch kishi. Ko'pchiligi quvg'indi. Ular Abdulahad qorini Hazrat deb atashar, qiroatini yaxshi ko'rishar edi.

Endi sujudga¹ bosh qo'yganlarida eshik birdan ochilib, g'o'rillagan qahraton sovg'i bilan Gvozdkov kirib keldi. Kirdi-yu, eshikka orqa o'girgan namozxonlarni ko'rib, burchakdagi kursiga o'tirdi, mo'yloviga qotgan muzlarni terib, qulog'ichini etagiga qo'yib kuta boshladi.

Uning kirib o'tirganini hamma sezdi, ko'rmasa ham taniydi, bu yerdagilar uni sharpasidan tanir edilar. Jandarmeriyada²

¹ *Sujud (arabcha)* – sajda, ibodat.

² *Jandarmeriya (fransuzcha)* – gendarmerte – qurollangan kishilar) – ayrim nomlakkantardar: siyosiy muhofaza, tinuv ishlari olib borish; davlat tuzumiga zid ish olib

bularni har oyda ro'yxatga oladigan shu Gvozdkov. O'z ishiga berilgan, qotma, ko'zi o'lik qo'yning ko'zidek jonsiz, forma kiyimay, po'stin bilan quloqchin¹ kiyib yuradi. Uning kelishida bir gap bor. Namoz zohiran davom etsa ham, aslida allaqachon gazo bo'lgan edi. Namozxonlar «omim» deb yuzlariga qo'l tor-tishlari bilan Gvozdkov o'midan turib:

— Janoblari! — dedi. — Men sizlarga ministr janobi oliy-larining yangi buyrug'ini yetkazish uchun keldim. Bugundan boshlab uchdan ortiq kishining bir joyga to'planishi qat'iyan man etiladi. Hozir tarqalingslar va bundan buyon bunday to'planishni qonunga xilof deb hisoblaymiz.

Namozxonlar kigiz ustida paypoqchan tikka turadilar, shuning uchun derazalar to'silib, uy qorong'i bo'lib qolgan edi. Qorong'idan mulla Abdulahadning ovozi chiqdi.

— Janob Gvozdkov, biz bu yerga toat-ibodat uchun to'planamiz, xolos. Har gal kelib quloq solishingiz mumkin...

Gvozdkovning mo'ylovi uchdi:

— Ministrlarning buyrug'i qonun! Mulla, sizga alohida gap bor, sizlar tarqalingslar! — Boshqalar chiqib ketgach, Gvozdkov qorini qo'lliq lab oldi:

— Gap bunday, mulla, siz anov imonsiz chohnikiga qatnab yurganmishsiz. Ehtiyot bo'ling, yaxshilikcha maslahat beraman. Besh kunlik muddatingiz qolibdi. Agar qonun-qoidani buzadigan bo'lsangiz, yana rosa shuncha va'da qilaman, — u qo'lqopini yechib, uch barmog'ini Abdulahad qorining burni tagiga olib kelib ko'rsatdi. — Yana, boshqadan shuncha, — deb ko'ziga ma'noli qaradi. — Ayniqsa, mana bu so'nggi buyruq — bilib qo'yning. — Gvozdkov shartta burlib, gurs-gurs yurib chiqib ketdi. U turgan joyda halqob bo'lib iflos qor suvi qoldi.

Uch kundan keyin, ertalab, mulla Abdulahad derazaning taqillashidan uyg'ondi. Derazani guldor qirov qoplagan edi, kim taqillatganini ko'rolmadi. Eshikni ochsa — Matvey. Rangli oqarib ketibdi, undan uzr so'ragandek ming'illadi:

— Na chora... Shunday bo'lishi kerak ekan, shekilli-da... Katta-kichik deb o'tirmas ekan... Astapovo stansiyasida.

boruvchilarga qarshi kurash uchun xizmat qiladigan siyosiy politsiya. Jandarm — jandarmet'ya tashkilotining xodimi.

¹ Quloqchin — tushirib qo'yiladigan qalpoqlari bor issiq telpak.

Matvey yana allamimlar deb, po'ng'illaganicha nari ketdi. Mulla Abdulahad bu orada apil-tapil kiyimib bo'lgan edi, telpagini bostirib kiyib, choponini hilpiratgancha yugurdi, badani sovuq ter bosgan, ko'kragi ochiq, izg'irin sovuqni sezmas edi.

Xabarning butun dahshatini Tulada poyezdga chiqib o'tirganidagina idrok etdi: «Tolstoy o'lgan! Lev Nikolayevich yo'q...» Ko'z o'ngi qorong'ilashdi. Vagonlarda ham, peronlarda ham odam tirband, lekin shov-shuv yo'q, ibodat paytidagidek. Mulla Abdulahad buni endi payqadi. Nahotki hamma Astapovo-ga ketayotgan bo'lsa? U yerga hamma sig'adimi, Peterburg bor, Moskva bor, hammasi Astapovoga sig'adimi? Tolstoy o'zi qanday sig'di ekan? Uni olib ketishmasmikan? Mamlakat bo'y-lab, jahon bo'y-lab yelkalarida ko'tarib olib ketishmasmikan?

Mulla Abdulahadni qandaydir alam, xo'rlik ezar edi, Tolstoyning jonsiz jasadini ko'z oldiga keltirishga qo'rqadi. Bu odam uning huvillab yotgan ko'nglini allaganday umidlarga to'ldirgan edi. U hali bilmaydi: yaxshi ko'rarmidi bu odamni yoki yo'qmi? Faqat bir narsani sezardi, bu odam hamma vaqt gahdayir buyuk narsalar bilan bog'liq edi: bashariyat bilan, o'lim, dahshat, baxt, inqilob bilan, taqdir, inson qadri bilan, hayot bilan, Xudo bilan... Endi bo'lsa... Endi nima bo'ladi?

Vagonda kimdir yig'lar, kimdir uh tortar, onda-sonda jandarmlar ham ko'rinish qolar edi. Lekin mulla Abdulahadning o'ylarini hech nima chalg'itilmadi. Alam qiladi, alam! Bir umr qabihlikka qarshi kurashib, shunday bir buyuk zot yana shu qabihlik qurshovida o'lib ketisa...

Tushdan keyin poyezd Astapovoga yetmasdan to'xtadi. Hamma tap-tap o'zini tashlab yugura boshladi. Oldinda ham sostav turar edi. Mulla Abdulahad eshikdan turib faqat ikki rangni ko'rdi: oq-u qora. Oppoq qorda tumonat odam qop-qorabulutdek silijib borardi. Qandaydir bir to'da mulla Abdulahadni ham oyog'ini yerga tegizmay, surib olib ketdi. Tizzadan qor kechib, yalang'och daraxtlar orasidan o'ldilar, cho'yan panjaradan sakradilar. Stansiya binosi uzogdan ko'ringanda olomon taga-taq to'xtab qoldi. Mulla Abdulahadning oyog'ida kavush-mahsi bo'lgani foyda qildi, chipra kavushliklar allaqachon qorga botib qolib ketgan edi. U bo'lsa olomonni yoritib oldinga o'tib oldi. Bir joyga borb jandarning keng yelkasiga

tagaldi. Ular bu yerda ko'p edi, o'nlab, yuzlab... qo'l ushlashib maydonni zanjirday qurshab, olomoni qaytarib turishibdi. Olomon zo'r beradi, zanjir uzilay-uzilay deydi. Lekin naritqoda nayzasini o'qtaganlar ham turardi. Odamlar baqira boshlashdi. Kimlarningdir oyoqlari muzlab yiqilib qolgan, oyoq ostida bola-chaqa, xotin-xalaj chinqirar edi. Norozilik orta bordi, orqada kimdir jandarmi haqorat qildi, kimdir muzlab qotgan ot tezagi bilan birining basharasiga tushirdi.

Shu vaqt «zanjir»ning yonginasida turgan mulla Abdulahad o'ng yelkasida kimningdir qo'lini sezdi. O'g'irilib qarasa — Gvozdkov.

— Va'dani bajarishga to'g'ri keladi, mulla... — dedi qo'lini uning elkasidan olmasdan. Bu «qamoqqa olindingiz», degan ishora edi.

Mulla Abdulahadning qop-qora soqoliga qaynoq yosh yumalab tushdi. Qahraton buning qanday yosh ekanligini bilmasdi, tasbehnining sadafday qilib soqolida qotirdi-qo'ydi.

Samolyot tushga yaqin qo'ndi. Keng dalada bir qavatli ko'rimsizgina aeroport ekan, muxbir yigit zir yugurib zo'rgra bir mashina topib keldi. O'n minut deganda ular guvillab turgan suronli shahar ko'chasiga kirib bordilar. Son-sanoqsiz platformalik mashinalari shaldirab o'taverdi, samcoat markazi ekan, shekilli, lekin katta, ko'rkam, yangicha, planli shahar. Ko'chat qilingan sada, lipa qatorlari suratdagidek tekis, mashina yo'llarigina emas, ikki chekkadagi ariqlar ham betondan. Bayroq, gullar bilan bezangan maydonlar uchradi, saf tortgan bolalar, maykasida nomeri bor estafetachi qizlar o'tib keldi.

— Cho'lga boramiz, demovdingizmi, bobo? — deb so'radi Azimjon.

— Cho'l eski nomi. Odamlar yangisiga ko'nikisholmayapimi yoki osonroqmi — hali ham «Cho'l» deyishadi. O'zi shahrimizning oti Cho'lobod, — deb tushuntira ketdi sergap muxbir.

Montyor simyog'ochga rang-barang lampochkalardan marjon taqayotgan joyda mashinani to'xtatib, bosmaxona oldida tushib qoldi.

— Sizniki narigi ko'chada, — deb xayrlashdi, olib borib qo'yishni haydovchiga tayinlab, zinaga sakradi.

Yo'ldoshniki gastronom tepasida, uchinchi qavatda edi. Eshigi berk ekan. Buva nima qilishni bilmay, xurjun ustiga o'tirib irg'ay tayovqqa iyagini tiragan edi, zinadan burnini torta-torta bir bola kuchugini ko'tarib tushib qoldi.

— Yo'ldosh anakimmi kalitlari namatti tagida, dedi u.

Ochil buva oyoq artadigan namatni ko'tarsa, kalit yitillab yotibdi. Obbo, zap ishonchli joyda ekan-ku. Eshikni ochishdi.

Uch xona. Kitob to'la ish kabinetidan boshqalari ancha qarovsiz, betarib, ammo issiq-sovuq suvlari, sovun-u atirlari-piacha tayyor ekan, egalari kelguncha maza qilib yuvinih-taranib olishdi. Azimjon anchadan beri soqolini olmagan edi, yasharib keldi.

— Men bir narsaga hayromman, bobo, — dedi u o'zini oynaga solib, — shunday uyli-joyli nevaralarigiz, jiyanlaringiz, o'nlab-yuzlab jigarbandingiz bor ekan. Birini bir yil ko'rmabsiz, birini to'rt-besh yil. Ular ishdan bo'shamaydi, shekilli, siz pensiyadasiz... Iloji bo'lsa aylanib hammalaridan xabar olib yursangiz bo'lar ekan...

— Qaydam... Qarindoshdan xabar olmagan bo'lsam, no-qarindoshdan xabar olgandirman. Yashayverganingdan keyinchi, bolam, farqi qolmas ekan. Insonki bor, bari qarindoshday.

— Shunday oilaga bosh bo'lib, kattaroq bog'-rog' ham qilmabsiz, Chinordagi hovlingizni qarang, — dedi Azimjon.

— Hovlimiz chog'roqmi? Buni payqamagan ekanman. Uydada emas, bir umr el ichida yashadim. Bir zamon katta xonadon edik. Poloponlarim uchirma bo'lib har tomonga oshyon qilib ketishdi. Bog'-rog' xayolimga ham kelmabdi.

Ammo toleim butun, Azimjon. Farzandlarimning tashvishi ko'p, hammasining yelkasida elning yuki. Men ularni shuning uchun o'stirganman. Yana nima kerak men keksa odamga?

Azimjonning bobosiga tikilib turgan quvnoq ko'zlari yana o'ychan bo'lib qoldi. U ba'zan bobosini endi ko'rib turgandek, unga tikilib qolar, uni sira tushunib yetolmaydigandek bo'lar edi.

Yo'ldosh hovliqib uch-to'rt yigit bilan kirib keldi. Hammasining yogalari oppoq, bo'yinda galstuk, egnida bashing kastum. Ko'rishishdi, tanishishdi.

Yo'ldosh xursand bo'lib mehmonlarni o'tgazdi, hol-ahvol

so'radi, lekin bilinib turardiki, vaqti ziq, o'rtoqlari ham shoshib turishdi.

– Zap kelibsiz, Ochil buva! Zora poyqadamingiz yoqib...
– Nima gap o'zi, hammayoq yasan-tusan, biron marosim bormi? – so'radi Ochil buva.

Bugun kombinatning yigirma yilligi ekan.

– To'ying ustidan chiqdingiz, Ochil buva, – deysindi. – Katta marosim, mehmonlar, shu kombinatni qurgan, o'z kollektivimizdan chiqqan yor-birodarlari keladi. Ular orasida hatto kosmonavtlardan ham bor. Ichimizdan chiqqani!

– Uni-buni qo'yinglar, mening xotinim qayoqda qoldi? Sen bilasanmi, injener? – dedi nima qilishni bilmay shoshib qolgan Yo'ldosh.

– Aziza o'sha yerda, Ra'noning oldida, – dedi injener.

Yo'ldosh iymonibgina o'tirgan, o'zidan kattaroq do'stiga qaradi. Bu Ra'no deganning eri ekan, shekili.

– Ra'noni tug'unuqxonada qoldirib keldim, o'rtoq direktor. – dedi u.

– Qalay ahvoli?

– Bugun kutishyapti, chamananda...

Yigitlar bir-birlariga qaradilar. Yo'ldosh qattiq o'ylab qoldi.

Bu vaqt yana bir odam kirib salom berdi. Bu keksha, katta ko'zoynakli odam edi, mehmon kelganini eshitib kiribdi, Ochil buva bilan keksalarcha uzoq so'rashib ko'rishdi.

– Nima qilamiz? – dedi Yo'ldosh, keyin o'z qarorini aytdi: – Tantanali majlisni bugundan qoldiramiz.

– A?

– Gap shu! – Yo'ldosh Ra'noning eriga murojaat qildi. – Master, siz o'sha yerda bo'ling, biz boramiz!

So'ngra u novcha gavdasini ko'tarishi bilan, hamma shetliklari o'millaridan turib, gurra chiqib ketishdi.

– Dada, siz mehmonlar bilan gaplashib o'tiring! – dedi master chiqib ketayotib haligi keksha odamga.

– Choy piltada! – deb qichqirdi Yo'ldosh ham chiqib ketayotib.

Ular chiqib ketganlaridan keyin Ochil buva yangi tanishidan so'radi:

358

– Nima bu, bironing ko'zi yorir ekan, deb butun shaharning bayramini kechiktirishyaptimi?

Ko'zoynakli chol avval choy damlab kelib, mehmonlarning ro'parasiga o'tirdi-da, shoshmasdan javob berdi:

– E, bularni bilmaysiz, taqsir, bir-birini desa, majlis ekan-ku, undan kattasini ham kechiktiradi. – Choyni qaytarib, choy-nakni sochiq bilan yopgandan keyin davom etdi: – Kechiktiradi, kechiktiradi. Qatordan bittasi to'lg'ogda yotadi-yu, bular majlis-da o'tiradi deysizmi? Yo'q, taqsir, bular unday bolalar emas, bir-birini desa, Alimning tig'iga uradi o'zini! Shunday tarbiyalanishgan, men bilaman bularni. Biri direktor, biri master, biri injener, biri partorg¹ bo'lgan bilan, bari shu kombinatning bolalari. Qani, nonga qaranglar. Oling, mehmon o'g'lim, oling, taqsir, tortimang... Xo'sh, – deb xushbo'y choy quydi qariya. – Ha, men bilaman bularni... Urushdan keyingi yillar edi, desangiz...

QISSA

Faqat tepadan qarab o'rgangan odamgagina pastdagilar to'da bo'lib ko'rinadi, aslida esa pastda ham alohida-alohida odamlar yashaydi, har birining o'z aqli, o'z istagi bor, har qaysisi bir dunyo.

Andrey Platonov

Kakra gullagan payt. Hali yerning nami qoqmagan. Cho'l havosidan allaganday achig'i hidi keladi.

Qurilish kombinatining oppoq gardga qoplanib yotgan chala korpuslari ham, qurum purkab, biqish turgan xundon mo'rilar ham, o'zining dim, g'uborli havosi bilan orqada qoldi. Silyrak yanloq ustidan yangi tushgan past-u-baland yo'lda yelib ketayotgan shaprolq mashina har sakraganda kuzovidan kulrang sement to'zoni to'zg'ib, yo'lining o'sha yeri choyshabdek oqarib qoladi. Kuzovda esa yasanib olgan yetti-sakkiz yigit tikka tungancha ketayapti. Ko'plari bosh yalang, cho'l havosini shimirib, mastona ko'zlarini uzozqlarga tikadilar, pidjaklarining bari qanot-

¹ Partorg – partiya vakili.

dek yoyilgan sari zavqlari oshib, yana ham tezroq uchgilari keladi, kabinaning tomini do'mbira qildilar:

— Qanchila qirchang'ini, hoy Pakana Paki!

Kepkasining soyabonini orqaga qilib kiyib olgan Said ularning qo'lidan ushladi:

— Bas qilinglar! Xafa bo'ladi, zo'rg'a ko'ndirganimiz.

Sirkasi suv ko'tarmaydiganroq koreys shofyor — uni «Pakana Pak» deyishardi — avval bormayman deb rosa noz qildi. Lekin yigitlar gapni shunday aylantirib olib kelishdiki, kuyov Pakka «oftobda qat'iy yalashgan» uzoq bir qarindosh chiqib qolib, axiri ko'ndi. Mashinasi shaloq bo'lsa ham, haytovur, pilyoda qolishmadi. To'y qilayotgan cho'pon og'aynilarini ellik chaqirim yo'l axir.

Saidjon hammadan ham Azizaning o'sha yerda bo'lishidan xursand. Cho'ponga turmushga chiqayotgan uning egachisi ekan. To'y bahona, diydor g'animat Saidjon bu xayolidan huzur qilib jilmayib qo'ydi. Bir mashina do'stlari bilan tushib boradi, Aziza yugurib chiqishga uyaladi, albatta, bir chekkada qarab turadi. «Qoch, bolalar, kimsan Saidjon keldi ulfatlari bilan!»

Ulfatlar orasida Yo'ldoshvoy ham bor. U jo'raboshi. Bu ham obro' Saidjonga. U hozir Saidjonning yelkasidan mahkam ushlab, bo'ydor g'avdasini shamolda zo'rg'a tutib ketyapti. Yo'ldosh naynov lo'li bashararoq, qoshlari quyuq, qotma chayir yigit sogol-mo'ylovini har kuni ertalab rosa qirtirlasa ham, ikki soatdan keyin yana chiqaveradi. Said esa uning aksi — semirishga moyil yum-yumaloq g'avdasi kuzovning eng oldida, mixlab qo'yilgandek, qimir etmay ketyapti. Yuzida bir tuk yo'q, tirsiyab turibdi.

Cho'l havosi dengiz suvidek tanga yoqadi, ufqlarga qarab uchgan saring uchging keladi. Orqada kimdir taroq tishiga suv qog'oz o'rab, «surnay» chalaradi. Yo'ldosh naynov qo'tlig'idagi kitobni childirima qilaman deb, ag'darilib tushdi. Qiy-chuv, kulgi ko'tarildi. Yo'ldoshning tagida qolgan ikki yigit o'midan tura-yotganda, birdan ko'zlari g'alati bir manzaraga tushdi.

¹ Egachi — 1) bir ota-onadan tug'ilgan qizlardan kattasi. Kichigiga nisbatan shunday murojaat qilgan, taxian va ba'zi shevalarda o'g'il ukaga nisbatan ham qo'llanildi; 2) ayol kishining o'zidan katta yoshdagi, shuningdek, hurmat yuzasidan kichik yoshdagi ayolga murojaat shakli.

Yo'l chekkasidan ikki yuz metrcha narida ikkita katta mashina turibdi, biri ochiq, biri yopiq. Ochiq mashina yonida uch kishi nima haqdadir qizg'in bahslashyapti. Hatto bir-birlariga musti ko'tarib o'dag'aylashadi, agar biron ajratmasa, yoqalashishgudek.

— Hoy, qani, qaysi biring zo'r'i! — deb qichqirdi Said.

Haliglar qaytilib ham qarashmadi. Janjal ancha jiddiyga o'xshab qoldi. Pak mashinasini sal sekinlatishi bilan avval Yo'ldosh, Said, keyin boshqalar tap-tap sakrab, o'sha yerga qarab yugurishdi.

Janjallashayotganlar to'satdan paydo bo'lgan bu olifta yigitlarni ko'rib, angrayib qolishdi.

— Otalarining molini talashyapsizlarmi? — dedi hamsiraganicha Said.

Haliglardan keksarog'i etagidan mahkam ushlab turgan sherigining qo'lini siltab tashladi-da, «sen oliftalar yetishmay turuvding-da!» degandek Saidjonga bir xo'mrayib, yopiq mashina tomon yurdi. Sherigi bo'lsa Yo'ldoshga yolvorgannamo qarab, siporog'i shu ekan dedi, shekilli, yig'lagudek zorlana boshladi:

— Bunga bir narsa denglar, axir, jon birodarlar, qaytib ket-yapti, endi men nima qilaman, qayotdagi qo'rqoq odamni yuborishbdi...

— Gapirib nima qiladi, nodon, ana ko'rishsin, ko'rishsin! — dedi keksa kishi mashina yonida to'xtab, qo'rqoq emishman-al!

Yigitlar naritogdagi tuproq uyumi orqasida bir nimaning vishillayotganini endi payqashdi. Yugurib o'sha yerga borishdi. Magistr gazoprovod darz ketib, kuchli portlash yerni o'pirtib tushlagan, katta o'pgon tepasida hovur jimirar edi. Burunlarini ushlab, orqaga tisarilishdi.

— Nimadan bo'ladi bu, a? — dedi kimdir boshqa gap topolmagandek.

Bo'yagi yordam so'rab, yalimib turgan odam tushuntirdi. O'zi trassada obxodchik ekan, avariya xizmatiga xabar qilsa, «mana bu qo'rqoqni» yuborishbdi. «Qo'rqoq» esa sal narida: «Ha, gapir, gapir, shu tirmizaklar sening dodingga yetadi, gapir!»

¹ Tekshiruvchi.

— degandek iljayib turardi.

— Quvurlarning qalin-yupqaligi har xil, shundan bo'ladi bu, uka, — dedi obxodchik kuyinib, — zavoddan chiqqan brak.

— Gaz bo'g'ildimi axir? — so'radi Said.

— Bo'g'ildi. Kompressor¹ bilan tortildi ham.

— Hali ham sizib yotibdi-ku?

— Hammasini tortib olib bo'lmayapti, masofa uzoq, sirqindi qoladi.

— Hali bu sirqindisimi? — Pak tuproq uyumi orqasida jimirib turgan havoni ko'rsatdi.

— Ana, ko'rdinglarmi? — dedi avariya xizmatidan kelgan chuyakkina keksa ishchi bularga yaqinlashib, uning soqoli o'sib ketgan, yuzlari burushgan. — Bu nodon bo'lsa meni payvand olovi bilan ana shuning ichiga tushasan deydi. Meni kavob qilib nima qilasan, tishing o'tmaydi, chandirman!

Bu hazilga hech kim kulmadi. Yo'ldosh Saidga qarab qo'ydi. Said uning nima demogchi ekanini sezdi-yu, indamadi.

— Behuda janjal ekan, yuringlar, to'yga kech qolmaylik, — dedi orqada kimdir.

Lekin unga ham hech kim javob bermadi. Shuncha odam qimmatbaho zangori to'liqlarning tuproq ichidan vishillab chiqib, havoga uchayotganiga o'z qarab turar, nima qilishini bilmas edi. Tajribali payvandchi Said ham kallasini sarak-sarak qildi: gorelka² u yoqda tursin, gugurt bilan ham yaqinlashib bo'lmaydi.

— To'yingdan qolma, bolalar! — dedi «avariyachi» shaftoli qoqidek burushgan yuzini kir qo'li bilan siypab. — Gazi chiqib tugaganda o'zimiz kelib yamab beramiz.

Yigitlar bir narsa deyolmay asta orqaga qaytishdi. Pak motorni yurgizib yuborgan edi.

— Qanchada chiqib bo'ladi? — deb so'radi Yo'ldosh.

— Qaydam, — obxodchik yelkasini qisdi, — bir oy, ikki oy...

Kimdir hayratdan hushlak chalib yubordi. Yo'ldosh to'xtadi. Kombinaning yangi ishga tushgan yuz metri sement p-

¹ Kompressor (lotincha: compressus — siqishi; o'rta, qamrab olish) — dam beradigan, yuqori bosim ostida havo, gaz, bug' kabllarni siqib beradigan mashina.

² Gorelka (russcha: roperts — yommoq) — suyuq yoqilg'i yoki gazni ma'lum maqsadda yoqish uchun mo'ljallangan moslama.

shirish pechlari ko'z oldiga keldi. Ular gaz bilan ishlar edi.

— Ungacha kombinat..

— Kombinatan ham, yana etakdagi to'rt-besh korxona ham to'xtab turadi, akt qilinadi...

«Akt...» Yo'ldosh yana sheriklariga ergashib, beixtiyor yurib ketdi. Shu payt Said to'xtadan chiqib, shoshganicha negadir avariya xizmatining yopiq mashinasi tomon yurdi. Borib mashinaning eshigini ochib ichkariga qaradi. Uzoq qarab turdi. Mashinaning xo'jayini — chol anqayib qolgan edi.

Said o'ylab turdi-da, hech narsa demasdan qaytib keldi. Yo'ldoshning yelkasiga qo'lini tashlab, o'z mashinalari tomon yurdi. Bolalar kuzovdan oshib chiqishayotgan edi. Saidga ham kimdir qo'li uzardi. U og'ir, baquvvat gavdasini bordan yengilgina oshirib chiqib oldi, keyin Yo'ldoshga qo'li cho'zdi. Yo'ldosh uning qo'lini oldi-yu, ko'z ko'zga tushib to'xtab qoldi. Ular nima qilishlarini bilishmas, lekin ikkalalarining ham ko'zlarida «ketaveramizmi?» degan savol bor edi. Yo'ldosh sherigining qo'lini qo'yib yuborib, kuzovga peshanasini taqagancha jim qoldi. Hali eshitilmagan gaz oqimi endi qattiq vishillab qulog'ini tindirar, asabiga tegar edi.

— Yigitlar, muncha imillaysizlar, borasizlarmi, yo'qmi? — deb qichqirdi Pakana Pak startyorni bosib. Yo'ldosh yurib ketgan mashinaga osilib chiqib oldi.

Endi kuzovda boyagi xushchaqchilikdan asar qolmagan edi. Yo'ldosh qopmi, brezent palatkani — burchakda uyilib yotgan iflos bir narsaga cho'qqayib o'tirib, taxi buzilmagan yangi kustumidan uyalgandek, boshini quyi soldi. Said bo'lsa yana «sumay»ini vizillata boshlagan sariq bolaning qo'lidani tarog'ini urib tushirdi. Hammalari jim bo'lib qolishdi. Mashina g'izillab ketib borar, lekin, Yo'ldoshning nazarida, u orqaga qaytib ketayotgandek edi. Sigilib ketib o'rtidan turdi, atrofga qaradi.

— Nega indamaysizlar? Nega?

Yana hech kim indamadi, ko'zlarini olib qochishdi. Nima ham deyishardi? Said hammaning yuziga bir-bir qarab chiqdi.

Mashina yelib boradi. Jimlik chidab bo'lmaydigan darajaga yetgach, Said birdan kabinaning tonini buzib yuborgandek, ikki qo'llab mushlay boshladi. Pak ham, bironi bosdimmi, degan xayolda alanglab, tormozni shunday tortdiki, Saidning yu-

malolq gavdasi orqadan kelib urilganlarning zarbidan ezilib ketay dedi.

— Qayt, Pakanal! — deb baqirdi u.

Bu ovoza qarshilik ko'rsatish qiyin edi, mashina orqaga qaytdi.

Avariya sodir bo'lgan joyga yetib kelishlari bilan Said ham, Yo'ldosh ham mashinadan sakrab tushib, to'y kiyimlarini yechib iring'itdilar. Ular bir-birlarining niyatlarini tushungan edilar.

Haliqi sariq «sumaychi» orqalaridan norozi ovoz bilan po'ng'illadi:

— Nima qilishmoqchi bu o'pkasi yo'qlar? Hayda, to'ydan qoladigan anoyi yo'q! Qolganlar qolaversin. Baribir, uddalasholmaydi.

Keksa ishchi bilan birga yopiq mashinadan gaz payvand apparatining balonlarini, shlanglarini tushirayotgan Said bu gapni eshitmadi.

— Yechin, bolalar! Belkuraklar anov mashinada! Hoy, sen, sumaychi, palatkani sudrab tush! — deb qichqirdi u yonidagi choling o'g'illariga qulog' solmasdan.

— Yoshlik qilyapsan, uka, — deb ming'illardi choling gapimga ishon, o'n to'qqiz yildan beri shu ishdaman. Ovozini eshitayapsanmi? Lop etsa besh metr dan jingitib qiladi...

— Otingiz nima? — dedi Said uning gapiga javob berish o'rniga.

— Zokir...

— Zokir aka, nasosga qaysi mashinani yuboramiz? O'zingiznikini yubora qoling, tez topadi.

Zokir aka yelkasini qisib, sho'forni qidirib ketdi.

Bu vaqt Yo'ldosh boshliq yig'itlar belkuraklar bilan quvurning eski transheyasini¹ ocha boshlagan edilar. Faqat «sumaychi» yechinmagan, «I o'ydan qolgandan keyin, baribir emasmi?» deb yangi pidjagining bari bilan burnini to'sar, bir kurak tuproq otmassdan o'zini gazdan chetga olib qochar edi.

— Boshim aylanyapti...

¹ Transheya (fransuzcha: tranchee — chuqur, xandaq, zovur; tranche — qitirmoq) — jang olib borish, dushman zarbalaridan saqlanish, yashirin harakat qilish uchun moslashtirilgan, atrofi tuproq ko'tarmali tor, uzun, chuqur zovur, xandaq.

— Kurakni otma, quvurga tegib o't chagmaydi! — deb ogohlantirdi Said.

Bu vaqt uning oldiga kelib to'xtagan Yo'ldosh o'ychan, tashvishli tovush bilan yerga qarab gapirdi.

— Said... qanday bo'larkin...

— Bilmayman. Bilmayman! — dedi Said. Darhaqiqat, to'sardan ahd qilgan ishi to'g'rimi, yo'qmi — o'zi ham bilmasdi. Lekin endi orqaga qaytib bo'lmaydi. Said qalin brezent palatkani arigga botirdi, atsetilen¹ zapasini, keyin gorkelarni qayta ko'zdan kechirdi.

Nasos yetib kelganda darz ketgan quvur ustidagi o'pcon keng puxta transheyaga aylangan, gaz hididan gangib qolgan yig'itlar badanlarini oq ko'yлак bilan artib, narroqda belkurakka tuyangancha turishar edi.

Yo'ldosh muqul Saidning izidan ergashib yuribdi:

— Sen... hech bo'lmasa, asabingni bosib ol.

Said indamas, o'z ishi bilan band, chohing tor kombinezonini kuchanib-kuchanib oyog'iga tortar, temir qalqonining oynalarini latla bilan artar edi.

Yarim soatdan keyin uni og'ir nam brezentga o'rab transheyaga tushirishdi.

— Hoy yig'itlar, men rozilik berganim yo'q, men yo'q dedim, hammang eshitting, — deb javvardi haligi choling. U bilan «sumaychi»ni narroqda turishsin deb, arig bo'yiga, nasosga qo'yishdi. Brandspoytmi? Yo'ldosh o'zi qo'lga olib, shaylanib turdi.

Qo'li bo'shlar bir chekkaga chiqib, damlarini ichlariga yutib turganlarida bir necha quloqch joyda havoni lov etib o't oldi. Said tushib ketgan transheyaning ustini ko'm-ko'k alanga qoplad, atrofdagi o't-o'lan bir zunda qovjirab, qumli tuproq mazut to'kilgandek qorayib qoldi. Yaqin turganlar allanimalar deb baqirib, yuz-ko'zlarini to'sib tisarilishdi, lekin ovozlari eshitilmas, lovuillagan o't, nasosdan sharillagan suv, payvand apparatining vishillagan tovushi quloqlarni qomatga keltirar edi. Yo'l-dosh brandspoyt bilan o'tga yaqinroq bormoqchi bo'ladi, qo'rqqa-

¹ Atsetilen — rangsiz, hidsiz yonuvchi gaz.

Brandspoyt (gollandcha: brandspuit — o't o'chirish nasosi) — o't o'chirishda, bog' dorchilikda, kema va parovozlarda ishlatiladigan suyuqlik pufkovich moslama, asbob.

nidan rangi dokadek oqarib ketgan chol bilan «sumaychi» yig'itga «Bos!» deb baqirdi, hamma tipirchilab qoldi, yuzlarini qurum bosgan yalang'och «to'ychilar»: «Nima qilib qo'ydik? Said qani?» degan vahimada o'ti atrofida zir yugurishar edi.

O'ti quvurdan yarim metrcha tepada zangori rangda loy yonardi. Yo'ldosh chuqurda qorayib yotgan brezentni ko'rdi, xolos. Said tirikmi, yo'qmi, bilib bo'lmaydi. Havo qizib ketgan, yaqinroq borish amri mahol. Qancha vaqt o'tdi o'zi? Soatga ham qarashmagan ekan, umuman, hech narsani shartlashishmabdi ham, qanday xabarlashish, qanday yordam berish, qachon... Pishiqroq reja tuzib olishmabdi. Bolalarcha ish bo'ldi, Zokir aka haq. Said sulayib yotgan bo'lsa yoki kuyib ketgan bo'lsa nima bo'ladi?

Yo'ldoshni vahima bosdi, oddiy qo'l nasosidan tizillab otilayotgan suv o'yinchoqdek tuyulib ketdi, uni o'ti yamlab yutib yuborayapti...

Qancha vaqt o'tdi – bir minutmi, bir soatmi – bilib bo'lmaydi, bir payt transheyning yo'lqin yamlab turgan bir chetida qora narsa qimirlab, tuproq o'pirilib tushdi. Brezentga burkangan Said o'rnatlab chiqib kelmoqda edi. Hamma o'sha tomonga yugurdi. Nasosni bug'lanib turgan brezentga to'g'rilashdi, ikki-uch yigit suv ostiga kirib Saidni dast ko'targancha o'tidan olib chiqishdi. Ko'targanda noquvay keilib qo'li lat yeganni, ishqilib, Said brezentdan chiqib qalqonni boshidan olib irg'itdi-da, yonidagi yig'itning ko'krigidan itarib yubordi: «Qo'pol! Ho'kiz!»

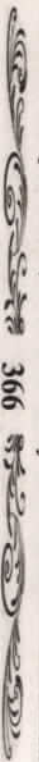
Gandiraklab orqasiga yiqilib tushayotgan «ho'kiz» Saidning tovushini eshitib quvonib ketgan edi, iljaydi. Said brezentga o'zini tashlab, chalgancha yotdi-yu, tiniq osmonga tikildi. Hushidan ketishiga sal qolgan, ko'kragi temirchining damidek tez-tez ko'tarilib tushar, vujudi suv bo'lib oqar edi. Uning filek baquvat ekanligini sheriklari endi tan olishdi. Sof havo uni birpasda o'ziga keltirgan edi. Yotgan yerida ko'zi bilan izlab Yo'ldoshni topdi.

– Qalay? – Yo'ldosh cho'kka tushib uning yelkalarini ushlab ko'rdi.

– Arqon kerak, – dedi Said sekin.

Hamma jim bo'ldi.

– Arqon kerak, – dedi Said yana. Ba'zilar nimadandir

shubha qilib bir-birlariga qarashdi. Lekin Yo'ldosh uning rejasini tushungan edi.

– Said...

– Bir yarim, ikki minut chidash mumkin. O'ti tepada.

– Said... Sen shoshma, o'ylab ko'raylik. Hazil emas.

– Sen gorelkaga urna, boshni mo'ljalla, boshni. Havo yetishmayapti.

– Menga qara...

Said o'rmdan turdi. Olib kelingan arqonni beliga bog'ladi.

Brezentni ariqqa botirib, yana burkandi.

– Esini yebdi, bola... jinni bo'libdi, – deb chol testkari quradi.

– Arqon qimir etdi – tortasanlar! – dedi Said qichqirib, uning tovushi endi ancha tetik edi. – Ikki minutdan ortiq qolsam, qimirlamasam ham – vira!

U og'ir bo'l palataga o'talgancha ayiqdek lapanglab borib o'tga kirib-yu, shu zumdayoq chuqurga sho'ng'idi. Hamma o'z postiga yugurdi. Yana guvillagan tovush, boshni aylantiradigan gaz hidi, yuzni yalaydigan yo'lqinli havo... Arqondagilar soatdan ko'z uzmay, yer bag'irlab o'tga yaqinroq borishdi.

Ikki minut bo'lar-bo'lmas arqon qimirladi, shoshib torta hoshlashdi. Loy, suv oqib turgan brezent ko'rindi.

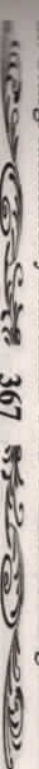
Bu safar Saidning ahvoli og'irroq edi. Ustidan paqirlab suv sepihsa ham, anchagacha hushiga kelolmay yotdi. Besholti minutdan keyingina ko'zini ochib, to'yib-to'yib nafas olgach, atrofdagilarga jilmayib ko'z qisdi:

– O'yilamanglar tag'in... kalla ishlab turibdi. Faqat yurak dosh berolmayapti, – dedi u yana turib. Uning yuzi ertalabkidek tarrang emas, biroz siniqgan, paylari bo'shashgan edi.

O'n minutichadan keyin yana tushdi. Birozdan so'ng chuqur ustida olovning kamaygani sezildi. Endi reja aniq, har kim o'z ishini biladi, natija ham ko'rinish qoldi. Hamma jonlanib ketgan edi. Lekin Saidni bu safar mutlaqo hushsiz tortib olishdi. U ingrar edi.

Biroq hushiga kelishi bilan yana o'tga, transheyaga ko'z tikdi...

Shu xilda uni yetti marta tushirib, yetti marta tortib olishdi. Oxirgi tushishida yarim minut o'tar-o'tmas olovning uni o'ch-

di. Hamma chuqur tomonga yopirildi, lekin quvurlarga hamon yaqinlashib bo'lmadi, bitum¹, izolyatsiya qoldiqlari tutab yotar edi. Pastda hovar chiqib turgan ko'lmak suvda loy brezentga o'raltib g'ujanak bo'lib yotgan Saidni yana arqon bilan tortib olishdi. U keyingi yarim minutda qalqonsiz ishlaganga o'xshaydi, qalqon naritqda, quvur ostida yumalab yotardi. Nega unday qildi ekan, qosh-kiprigi kuyib ketibdi, ko'zi omon bo'lsa bo'lgani.

Lekin sof havoga chiqarib yotqizishlari bilan o'pkasi yana temirchining damidek ishlash boshladi. Uning bahodirlarcha hansirab hushsiz yotishiga o'rtoqlari havas bilan tikilib turishardi. Avariya xizmatidan kelgan keksa ishchi bilan obxodchik o'z ko'zlariga ishomagandek, dam quvurning u yog'iga o'tishardi, dam bu yog'iga.

— Must-makkam yamabdi azamat! — deb, chol soniga shapatlaganicha transheya yonidagi balchiqqa o'tirib qoldi. Boshda ancha sergap ko'ringan obxodchik endi minnatdorchilik bildirishga gap topolmasdi. Yigitlar ham «hozir gap ortiqcha» degandek, jim edilar. Saidning uyquga ketganini ko'rgach, tuproq uyumiga o'tirib, papiros tutatishdi. Shabada kuyuk islarini ham targatib yubordi. Kun yarmidan og'gan, atrof jimjit edi. Allaqayoqda, osmonda to'lg'ay sayradi. Yoz kiryapti.

Said bo'lsa qo'llarini yozgancha chalqanchasiga yotibdi. Yerning bolasidek...

Shu yotgancha rosa bir soat uxlab, ancha tetik tortib turdi. Hammalari xursand bo'lib, hol-atvoh so'ray ketishdi. Zokir aka ham oldiga kelib, qo'llarini silkiy boshladi, qo'yib bersa, qo'llarini ko'ziga surtadigan.

— Menga qarang, — dedi Said uning minnatdorchiligidan o'zini biroq noqulay sezib, — transheyani ko'rmay turinglar, yamoqni yana bir tekshirish kerak, bitum bilan izolyatsiyalar ham yonib ketdi...

— Xo'p, uka, xo'p, hammasini aytganingday qilamiz... — dedi chol qo'lini ko'ksiga qo'yib. Obxodchik ikkalasi Saiddan ko'z uzolmasdi. Yigitlar yangi kastumlarini qo'llig'ga urib, mashinaga yopirishdi. Pakana Pak motorni yurgizib yuborgan edi.

¹ Bitum — uglevodorodan iborat smolali moddalarning, masalan, neft, gudron, asfalt va shu kabilarining umumiy nomi.

— Hoy, uka, aqalli, otingni ayt, oting nimadi, kimsan? — deb qichqirardi Zokir aka. Lekin uning tovushi motor shovqini, sho'x qiyqiriq, suron orasida, o'zi bo'lsa to'zon ichida qolib ketdi. Shafaq qizartirgan keng ufqlarga qo'shiq taraldi:

*Hay-hay o'lan, jon o'lan,
O'lan ko'pdir, yor-yor.
O'lan aytgan tilingdan
Menga o'pdir, yor-yor...*

Mashina, orqadan tun quvlab kelayotganini sezgandek, tinmay yelar, kuzovdagi yigitlar bir-birlarining yelkalariga qo'l tushlab, tebratib borishar, oldinda Said bilan Yo'ldoshning kir ko'ylak ustidan yelvagay¹ tashlagan pidjklari hilpirar, «Yor-yor» esa hamon yangrar edi:

*Seni desam ichim to'lib,
Olov yonar, yor-yor.
Lablaringdan to'yib o'psam
Mehrim qonar, yor-yor.*

Bularning kayfiyati motorga ham, butun tabiatga ham o'tgan edi. Ko'kimtir qorong'i osmon, olamda faqat shularni ko'rayotgandek, tepalarida jaranglab gir aylananar, qip-qizil shafaq esa xuddi bayroq singari oldinga chorlar, cho'l bag'rida go'yo bir mashina quvonch, bir mashina g'urur uchib borar edi.

Kombinat posyolkasining ko'chalarida ularni «To'ydan kelishdi, hammalari shirakayf», — deb kutib olishdi. Hech kim bo'lgan vogadan gap ochmadi, ko'zlari yonib, uchragan tanishlar bilan sho'x-sho'x gaplashib, uy-uylariga tarqalishdi.

Said bilan Yo'ldosh ham yelkalariga qo'l tashlashib, yotoqlariga jo'nashdi.

Bu ko'chalarda kombinatning allaqaysi sexida doim vi-shillab turadigan bug'tovushi kecha-yu kunduz payvast eshitilardi. Shuning uchun bemaol gaplashib bo'lmaydi, baqirib gaplashish kerak. Said ariq bo'yida yonboshlab o'sgan yosh qayra-

¹ Yelvagay — yengil kiyimlarni rostmana kiymay, o'tamay, yelkaga yoki bo'shga tashlagan holda.

g'och shoxiga bir sakrab nihol sindirib oldi, tishladi. Bo'rtib turgan kurtakning nordon shirasi og'ziga yoqdi.

— «To'y» yomon bo'lmadi-ya? — dedi Yo'ldosh qichqirib, Said hozir o'z hayotida qandaydir yuksak bir palla ekanini his qilari, bu favqulodda mardlik unga munosib shuhrat olib kelishini, ertadan boshlab hamma joyda duv-duv gap bo'lishini ham bilari, yuragida yongan yorqin mash'alni yashirgisi yo'q, o'rtoqlik, yig'itlik hislarini oshkora qilgisi kelar edi.

— Menga o'ptir, yor-yor, bitta o'ptir... — deb kuylab yubordi u. Keyin do'stining qulog'iga cho'zilib dedi:

— Azizani o'pgan emasman, ishonasammi?

— Yo'g'-e, — bu Yo'ldoshga ham qiziq edi. Shu vaqtgacha uning yuradigan qizi yo'q.

— Bugun butun umrim birdan yalt etib yorishganday ko'zinga ko'rilib ketdi. O'shanda shu yodimga kelibdi.

— Ishonmayman, — dedi Yo'ldosh chin ko'ngildan.

— Ishonaver. To'ydan qaytib keldimikan? — Saidning ko'zlari yonar, u baxtiyor edi. Shu payt Yo'ldoshning ko'ngli sal xira tortdi. Said hozir, albatta, Azizani qidirib topadi, dildagi qonuniy g'ururni, quvonchini, baxti hisni u bilan o'rtoqlashadi. Bugun topmasa, balki, ertaga Azizaning o'zi gazeta ko'tarib yugurgancha kelib qolar. Said uni bag'riga oladi, ilgari o'pmagan bo'lsa, endi...

Yo'ldosh yotog'iga qaytarkan, boshini quyi solgan edi. U hozir kimni, nimani o'ylashini bilmay, xayollarini eplolmay qoldi. Kombinaning tungi shovqini, goho xira, goho ko'zni oladigan chiroqlari osmonni tutgan edi. Bu kombinat hali cho'lda yolg'iz, xuddi qoya-oroldek qaqgayib turibdi. Kelgusida bu yer cho'lining poytaxti — katta shahar bo'ladi, atrofda o'nlab sovxoz shaharchalari qad ko'taradi. Qurilish kombinati bu yerga shuning uchun tushgan, juda ko'p sement, g'isht, asbest, plitalar, yirik panellar¹, quvurlar, temir-beton karkaslar², yig'ma konstruksiyalar³, bloklar kerak. Hozir yangi-yangi sexlar

¹ Panel — devorlarning pastki qismini yog'och-taxta bilan qoplash yoki bo'yab qo'yish uchun ishlatiladigan material.

² Karkas — bino, inshoot yoki qurilmaning metall yoki yog'och sinchilari.

³ Konstruksiya — murakkab inshoot, mexanizm va shu kabirlarning yoki ularning tayyor murakkab qismi.

ochilayapti, birining havozalarida elektrpayvand dugalarining ko'zni qamashitiradigan shu'lalari charaqlab turibdi, birining hali ko'llovani¹ ham binnagan. Yo'ldoshning o'zi avvallari temir-beton konstruksiyalarni omborga uzatadigan kranda yordamchi bo'lib ishlar edi. Hozir bloklarni pechga tashiydigan vagonet-kuchlarning brigadiri. Asbest² quvurlar konveyerida³ ishlaydigan Aziza bilan shu yerda tanishdi. Bu g'alati qiz avvallari Yo'ldoshga, hammaga aql o'rgataveradigan, kerak-nokerak yetirga suqilaveradigan, hayosizroq qizdek ko'rindi. Yo'ldosh unga Said bilan yuradigan bo'lgandan keyingina qiziqib qoldi. Razm solsa, juda ajoyib qiz ekan, ko'ngli sof, to'g'ri so'z, mulohazali. Lekin endi kech edi.

Shunday qilib, «og'zidagimi oldirgani»ga ichi kuyib yurganida, mana bugun bu voqea yuz berdi. Shu kungacha ko'ksida qandaydir umid o'ti miltillab turgan bo'lsa, hozir Aziza undan butunlay uzochlashib ketgandek tuyuldi.

Kombinat posyolkasida kam kiyiladigan atlas ko'ylagi qorayib turgan daraxtlar orasida mil-milt ko'rinar, ibohasiz⁴ hovlilarni bosib o'tganida iltar vovullab qolar edi.

Yotoqxona yo'ltagiga kirgach, Saidning eshigi oldida to'xtab, kalta qirg'ilgan to'lqini sochlarini tuzatdi, keng yonoqli yuzida to'yda ichilgan jindak vinoning qizilligi hali ham balqib turar edi. Eshik ochilishi bilan qizni ko'rib yuz-ko'zi charaqlab ketgan Said uni darrov ostonadan ichkariga tortdi. U Azizani kutgan edi. Vannadan chiqib oppoq ko'ylak kiygan, yog'alari ochiq, illiq vujudi unga talpinib, ichki bir haroratdan lovuillab turar edi.

Aziza kirishi bilanog'unga g'alati tikiilib qoldi.

— To'y yaxshi o'tdimi? — deb so'radi Said. Aziza uning bezovta yuziga tikilgancha:

— Ha, yaxshi o'tdi, — deb bosh igr'adi, keyin. — Said, hummasini eshitdim, — dedi Saidning yo'g'on bilagidan mahkam

¹ Ko'llovani (ruscha: котлован — poydevor uchun qazilgan chuqur, idish, tog'oracha) — poydevor qurish uchun qazilgan chuqur.

² Asbest — o'tga chidamli, kislota va ishqor ta'sir qilmaydigan, issiqlik va elektrni o'tkazmaydigan to'li mineral toshpaxta.

³ Konveyer — yuk tashish mashinani butlab yig'ish yoki ishlamayotgan narsalarni bir ish joyidan ikkinchi ish joyiga ketma-ket uzluksiz yetkazib berish uchun to'xtovsiz yoki davriy ravishda aylanib ishlab turadigan lentasimon maxsus transport qurilmasi; transportyor.

⁴ Ibohaz — himoya.

ushlagancha.

Shoshib qolgan Said qizni birdan o'ziga tortib, bag'riga bosdi, butun vujudini o't olgandek, uzog o'pdi. Bo'shashib ketgan Aziza sal gandraklab, darrov o'zini qo'lga oldi-da, yerdan ko'z uzmay, yigiting g'ijim bo'lgan ko'yalak yoqasini tuzatdi.

— Ammo-lekin hovliqib ketmang... — dedi u. Ancha jim turgandan keyin: — Ertaga klubda uchrashamiz, — deb shartta chiqib ketdi.

Said proyektor shu'lasiga tushib qolgan parvonadek o'zini yo'qotib, «To'xta, sabr qil» ham deyoilmadi, orqasidan yugurib chiqmadi ham. Ajab, labini kuydirdi-yu, ketdi-qoldi. Xuddi tushadidek...

Said quvonchini ichiga sig'dirolmay, quloq kerib borib o'zini karavotga otdi. Kutilmagan baxti hayajon uning so'nggi darmonini olib qo'ygan edi. Toshday qotib uyquga ketdi.

Ertasiga gazoprovod trassasida bo'lgan voqea hamma-ning og'ziga tushgan edi. Ko'chada ham, sexda, idorada, uyda ham, qayerda ikkita odam to'plansa — shu gap. Birov qo'shib-chatib, ko'pirtirib, afsona darajasiga olib borib qo'ygan, birov bo'lsa, to'ydan kelayotganlarning mastlik bilan qilgan ishi, deb yerga urgan... Faqat uchinchi kuni, gazetada xabar bosilib chiqqandan keyingina mish-mishlar sal bosildi.

Gazetani bir quchiq qilib ko'tarib kelgan Salim edi. Bu o'sha sarif «sumaychi». Platformadan sement tushirardi. Qoshkiprigi doim chang. O'zi qo'rqoq bo'lsa ham, o'lgudek baqiroq, vahima.

— Hoy, gazetaga tushibmiz! Mana: «Fidokor yoshlar!» — deb qichqirgancha kirib keldi u nonusha vaqtida sexga. Bu sex hali bitmagan, tomi ochiq, deraza romlari yo'q, burchaklarda taxta, g'isht uyulib yotardi, ertalab yoshlar shu yerga to'planihilab, biri derazada, biri g'isht ustida o'tirib, biri taxtaga qiyig'ini yoyib, nonusha qilar edi.

— Mana, «Fi-do-kor yosh-lar!» Uqdingmi? Shuni bittasi akang bo'ladi. Navbat bilan ol, shoshma, yirtasan. Shuning bittasi akang bo'ladi, ha! Nasosning lo'kidonini bosib turganman!

Salim bir dasta gazetani bir zumda ulashib chiqdi. Hamma qatig'ini, termosini, yong'og'-u tushagini bir chetga qo'yib,

gazetaga yopishdi. Lekin jimlik, gazetaning shitir-shitiri uzogga bormadi, hamma hech narsa bo'lmagandek, yana nonushasiga tushib keldi. Xabar kichkinagina, intervyu tariqasida berilgan edi.

— Vahimangni qara, mallavoy!

— Shugina gap ekan-ku.

— Lo'kidonini bosganimish.

— Shunaqalar targatadi-da...

Yana o'zlarining gaplari bilan bo'lib gazeta ham unutildi. Faqat novcha Yo'ldosh taxta ustida oyog'ini oshitirib hamon gazetaga tikilgancha o'tirar edi. O'qiyotgani yo'q, lekin ko'zini ololmayapti, rangi sal ogarinqiragan, do'stlarining gaplariga zimdan quloq soladi. Atrofga bir qarab, yana gazetaga ko'z tashlaydi. Intervyuni Farnonov bergan edi. Unda ongli, g'ayratli yoshlar haqida gap boradi. Kombinat kollektivi, bir guruh yoshlar... Dam olish kuni... Yo'ldosh qayta-qayta o'qib, Saidning nomini qidirdi. Yo'q, Saidning ham, boshqa birona yigiting ham nomi tilga olinmagan xabarda. Bu qanday bo'ldi? Yo'ldosh atrofga qarab Saidni qidirdi-yu, lekin uni ko'rib qolishdan qo'r-qarddi. Xuddi bunga o'zi aybdordek... Badani qizib ketdi. O'sha kungi o't-olov, brezent ichidan chiqib kelgan hushsiz Saidning sinigqan yuzi, kuygan qoshlari ko'z oldiga keldi. Chindan ham u hozir Saidning oldida o'zini gunohkor seza boshladi, unga ro'para kelganda nima deydi, yuziga qanday qaraydi? Bu adolat-sizlik-ku, axir! Hayotini xavf ostida qoldirib...

Shu payt yuzidan temir qalqonini manglayiga ko'tarib, bir qo'ltig'ida elektrod quisi, bir qo'ltig'ida gazeta, Said kirib keldi.

— O'qidingmi? — dedi u Yo'ldoshni ko'rib. Uning yuzidagi xotirjamlikni payqab, Yo'ldosh biroz o'ziga keldi. Xayriyat Yaxshi yig'it-da. Boshqa odam bo'lganda... Said taxtaga suyanib o'tirib, papiros tutardi.

— Chekmas eding, shekili?

— Bekorchilikdan.

— Bekormisizlar?

— Elektrod! yo'q, omborda zaxlatib qo'yishibdi.

Elektrod (elekt. + yunoncha: hodos — yo'q) — suyuqlik yoki gazga elektr o'tkazish uchun ishlatiladigan, plastinka, sterjen, shar va shu kabilar shaklidagi o'tkazgich.

– Befarosatlar, – dedi Yoʻldosh anchadan keyin gʻijimib.
– Gazetadagini aytaman, – deb qoʻshib qoʻydi.

– E, qoʻysang-chi...

– Yoʻq, qoʻymayman, Farmonovga kiraman. Bilmagani koʻrmagan narsasiga aralashmasin.

– Jinni boʻldingmi? – Said etagini qoqib turib ketdi. – Men xalqimga ketdim, kollektivimga¹! – dedi u derazadan sakrab. Ammo Yoʻldosh sezdi, uning artistligida jindak alamzadalik bor, oʻzini xursand qilib koʻrsatishga urinishi yasamaroq edi. Bu tabiiy. Uni qattiq xafa qilishi. Said ekan-ku, Yoʻldoshning oʻzi ham, ichida nimadir uzilib tushgandek, koʻnglidagi chiroyli oʻtib oʻchgandek, boʻshashib, hamma narsaga befarq, hafsasiz boʻlib qoldi. Adolatsizlik unga doim shunday taʼsir qilardi.

Farmonov uni oʻz idorasida xushchahqak kutib oldi.

U Yoʻldoshning otini bilmaydini, unutil qoʻyadimi, xullas, doim shunday deb chaqirardi, Yoʻldosh bundan xafa boʻlmaydi. Faqat, hozir xushchahqaklikning xonasi emas, Yoʻldosh jiddiy masalada astoydil gaplashgani kelgan.

– Mening ismim Yoʻldosh, – dedi u jiddiy turib. Keyin boʻsh stullardan biriga oʻtirib gap boshladi. Kuzovning burchagidan tasodifan brezent palata chiqib qolgani, yuzlari ajin Zokir aka toʻgʻrisida, Saidning oʻzini gaz oʻpogʻiga urib, uni yetti marta argon bilan behush tortib olganlarida koʻzlariga oʻlib qolgandek koʻrinib, hammaning yuragi orqaga tortib ketganini, yana allaganday ikit-chikirlarni gapirdi.

Bu voqeani birovga birinchi hikoya qilishi boʻlganidami, batafsilroq gapirgisi keldi. Farmonov eshitib oʻtirar ekan, dam stoldagi press-papeni², dam bloknotlarni u yoddan-bu yoqqa olib qoʻyar, dam tirsagi ostidagi oynani kuh-kuhlab gʻijim qoʻz bilan artib qoʻyar edi.

– Hammasini eshidim, qoyilman! Eshidim, gapirib berishdi, – deb oʻrmdan turib ketdi Farmonov. Serbar kamariga qoʻllarini tirab, ikki qadam nari-beri yurdi. U elliklardan oshgan

² elektr bilan payvandlash, eritish yoki kesishda ishlatiladigan detalgalar elektr oqimini oʻtkazadigan moslama.

¹ Kollektiv – jamoa.

² Press-pape (*fransuzcha*) – stoldagi qogʻozlar tangalib, yoyilib ketmasligi uchun solib qoʻyiladigan maxsus moslama. Odatda, u taxtadan, toshdan yoki temirdan yasalgan.

boʻlsa ham, koʻsaroq oqish yuzi yosh koʻrinadigan, yumshoq sochi doim mashinkada olingan, katta koʻzoynakli, gap ham, keyimi ham puxta, ishechan kishi edi. – Ishchi sinfining haqiqiy sifatlari bu. Koʻpdan quyvon qochib qutulmas, deb shuni aytadi. Ajoyib kollektiv. Toʻgʻrisi, katta kollektivning kichik boʻlagi! – dedi u gʻurur bilan.

– Bu gaplaringizni biz intervyuda oʻqidik.

– Xoʻsh, biron narsadan norozimisiz?

– Axir, bu oʻziga yarasha qahramonlik edi, oʻrtiq Farmonov.

– Ha, ha, albatta! Xoʻsh?

– Buni ayrim, konkret odamlar qildi. Jumladan, Said...

Toʻgʻritrogʻi, asosan, Said. Oramizda u birdan bir payvandchi edi.

Agar u boʻlmasa yoki Saidning oʻrnida boshqa odam boʻlganida, balki...

– Nima gap oʻzi, nima demoghisiz?

– Gazetaga Said haqida yozish kerak edi. Sizing klubingizda, aqalli, biron familiya ham yoʻq. Bu...

– E-ha, gap bu yoqda deng? Nima, kollektivdan ayrim shaxslarni ustun qoʻyish kerakmidi sizningcha? – Farmonov stolga engashib, boshini qiyshaytirib, Yoʻldoshga kulimsirab tikildi.

– Bu adolatsizlik-ku, u qildi hatma ishni, u jonidan kechib...

– Qolganlar-chi, siz-chi, yana bir mashina yoshlar-chi? Paraz qilaylik, u qahramoningiz yoʻlgʻiz oʻzi boʻlsa, qoʻlidan nima keldi?

– Axir, aqalli, nomini tilga olish...

– Menga qarang, kim dedingiz, oʻsha... mabodo oʻshaning oʻzi yuborgani yoʻqmi sizni mening oldingiz? Ehtimol, u gazetaga tushish uchun oʻtga kirgandir?

Yoʻldosh shunday keskin oʻrmdan turdiki, tagidagi kursi tartaqlab, nartiroqqa surilib ketdi.

– Nega haqorat qilasiz, oʻrtiq Farmonov! – dedi u boʻzarib.

Farmonov stol ortidan chiqib, asta kelib Yoʻldoshning bilagidan ushladi:

– Oʻzini pesh qilgan odamni yomon koʻrman. Lekin maʼlumki, undaylarning davri oʻtgan. Kollektivni, ommani oyogʻ

osti qilishga endi yo'l qo'ymaymiz, akasi! — Farmonov uni bilagidan ushlagancha eshik tomon yetakladi. — Yakka qahramonlik bizga yot markura, bizda alohida, tanlangan zotlar yo'q, omma bor, kollektiv bor...

Qabulxonaga eshik ochilishi bilan, Yo'ldosh to'xtab qoldi. Eshik yonidagi divanda boshini ikki qo'li orasiga olib, tizzasiga egilgancha Said o'tirar edi.

— Said? — dedi bunga hayron bo'lgan Yo'ldosh. «Hamma gapni eshitibdi!» — degan fikr miyasiga kelib urildi.

Said sakrab o'tidan turdi. Uning ko'zlari g'alati, yuzida allaganday shubhalar aralash yetilib kelayotgan qat'iyat ifodasi bor edi.

— Ha, yigit, sizmidingiz o'sha... — Farmonov qiziqish bilan Saidning g'avdasini ko'zdan kechirdi. Keyin qansharidan katta ko'zoynagini olib, hafsala bilan artarkan: — Tuzuk, tavakkalchi ekan siz, — dedi.

Uning Saidga aytgan gapi shu bo'ldi. Maqtab aydini, qoralabni — bilib bo'lmadi.

Yo'ldoshning fikricha, Saidning o'zgarishi ham, fojiasi mana shu kundan boshlangan edi. Odanning shu qadar keskin o'zgarishi mumkinligini haligacha aqliga sig'dirilmaydi. Saidning yurish-turishi ham, o'ylari, gaplari ham o'zgarib ketdi, o'zi ham tushunib bo'lmaydigan, g'alati bo'lib qoldi. Gap uqitirib bo'lmaydi, qavsar. Na do'stlikni, na yaxshilikni tan oladi. Yo'ldosh uning soyasi bunchalik yuqalgini bilmas ekan. Hammani tashvishga solib qo'ydi. Ayniqsa, Aziza bechorani.

Bir haftadan keyin Yo'ldosh xunuk gap eshitti: Said kombinatdan ketish haqida ariza berganmish. Yo'ldosh munchaligini kutmagan edi. Shunchaki ketish bo'lsa mayi edi, har kim ham ketishi mumkin. Said ham, boshqasi ham. Lekin Saidning arizasi o'sha voguega bog'liq-da. Bunga hammaning ham aqli yetadi. Yo'ldoshning ko'ngli g'ash tortib ketdi. Axir, u bu qilmishi bilan o'ziga ham, sheriklariga ham, dog' tushiradi-ku unda. Farmonovning gapni bashorat bo'lib chiqadi: nomim gazetada chiqsin, deb o'tga kirgan bo'ladi.

Ammo Yo'ldosh Saidning unday emasligiga ishonadi. Uni hozir topish kerak. Balki, uydadir. Keyingi vaqtlarda kech-quruntlari u klub-mlubga ham chiqmay qo'ygan. Gaplashib ko'-

lish kerak, o'zi nima gap?

Borsa, payvandchi karavotda yarim yalang'och bo'lib papiros burqsitib yotgan ekan. Chirog'ini ham yoqmadidi. Qorong'i uy tutunga to'lgan. Yo'ldosh do'sti bilan salomlashib, chiroqni yoqdi, derazani ochib yubordi. Said bagaloq g'avdasini asta ko'tarib, shimini kiydi, oldi ochiq ko'ylagini yelkasiga tashladi. Uning bir xonalik uyi ancha fayzil, polga cho'g'dek g'ilam to'shalgan, bu atrofning magazinlaridan topilmaydigan alomat to'sher¹, hatto bufetida arzongina serviz ham bor edi.

Said stoldan allaganday oldi-qochdi fantastik kitoblarni surib tashlab, ryumka, stakan qo'ydi.

— Almisogdan qolgan choraktam² bor... — dedi u.

Yo'ldosh o'zi kursini olib, stolga o'tirdi.

— Buning uchun kelganim yo'q... Menga qara, ariza berilgan rostim³?

— Bersam nima bo'пти? — Said ryumka bilan stakanini ivozatsiz to'ldirdi. — Birov ketadi, birov keladi, har kimning ixtiyori o'zida. Qozonchining erki bor qaydan quloq chiqarsa, degan gapni eshitmagannisan? Boshqa joyda ham bir ishlab ko'raylik. Yo' buning aybi bormi?

Yo'ldosh oldidagi ryumkani urishtirmasdanog, yakka o'zi suvdek ichib yubordi.

— O'zingni go'llikka solib nima qilasan, Said, — dedi labini yengil bilan artib, — men bilaman-ku, do'stlaringni, kollektivni o'zongina tashlab ketadigan odam emassan. Esingni yig', devona arazlasa, to'rtvasiga ziyon, deysishadi, qaytib ol arizangni. Odamlar nima deydi?

Said araguni ichmay, yana papiros olib karavotga cho'zildi. U o'zi ham haligi yotishda shu gaplarni o'ylab yotgan ekan chog'i.

— Buni araz deb o'ylasang, sen ham jo'n ekanсан. Qaytib olmayman, ko'p o'yladim, — dedi u birozdan keyin.

— Qayotqaga borasan?

— Boshim oqqan tomonga. Shaharga, — Said birdan o'timidan turib qizishib ketdi, papirosni kuldonga bosaman deb, bar-

¹ To'sher (fransuzcha: torchere < torchre — masht'ala) — tik taglikka baland qilib o'rnatilish, polga qo'yiladigan tunchitroq.

² Aroq.

mog'ini kuydirdi: — Men pulga qiziqmayman, o'ylama...

— Bilaman.

— Men qadringa yig'layman. Bormanni, yo'qmanni? Mana sen ham Farmonovga o'xshab, ikki gapning birida «kollektiv», «omma» deydigan bo'libsan. Axir, kollektiv mendaqalardan iborat bo'lsa, yomonmi? Nega buni tan olmaysizlar?

Ana, endi yorildi, deb o'yladi Yo'ldosh. U Saidning ariza berish sababini taxminan shunday deb bilar edi-yu, bu sababni o'zicha tahlil qilishga negadir cho'chib yurardi.

— Nega tan olmas ekannimiz?

— Tan olganlaring shumi? — Said qo'limi bigiz qildi: — o'ylab qara, axir, bu yerda sen bilan bizning hatto o'timiz ham yo'q.

— Bu bitta odamning odati. Uni sen... kollektivga tiqma, dedi Yo'ldosh, — undan keyin, sen bu so'zga osilma! Yo'l qo'y-mayman. Qudratli so'z bu. Men uni Farmonovningday bekorga ishlatayotganim yo'q. Kollektiv! U odamni qadrlaydi. Sen o'zingni yetimcha qilib ko'rsatmay qo'ya qol, diydanimiz qattiq, yig'latolmayсан. Bizda ilg'orlar ishiga yarasha hurmatdiligini yaxshi bilasan.

— Ha, o'tgan yili sen bilan biz olti oygacha hurmat taxtasida osilib turdik, — dedi Said. — Esingdami, darvozadan kiraverishda oltinista ilg'orning katta-katta fotosuratlari osib quyilgan edi. Osilib turaverdik, turaverdik... Asla sarg'aydik. Yomg'irda bujmayib, shamolda yirtildik. Sening suratning yirtilib, mening suratimni to'sib qoldi. Meni sezmani deysanmi: har o'tganda zimdan ko'z qirgini tashlab qo'yading, tuzatib qo'yay desang — noqulay, tuzatmasang yana yaxshi emas. Axiri, yarning uzilib tushdi, men uning loyda yotganini ko'rdim, kimdir bilmay bosib olibdi. Kuzgi shamolda men ham yirtilib tushdim...

— Hamma gap shunda degin?

— Yo'q, gap bunda emas. Shunchaki esimga tushdi.

— Bo'lmasa nima demogchisan? O'zinga alohida e'tibor kerak, demogchisan? Sal kamtarroq bo'lishi kerak odam. Kollektivda barcha barobar.

Said do'stining yuziga tikilib kuldi.

— Tag'in faqat Farmonov shunday, deydi deysan. O'zing ustozingdan o'tib ketibsan-ku...

So'nggi gap Farmonovnikiga o'xshab ketganini Yo'ldoshning o'zi ham fahmladi-yu, lekin aytib bo'lgan edi. Saidning ochiq kulib qarashidan yuzini chetga oldi. Said davom etdi:

— Kollektivda barcha barobar deysan, qani, ayt-chi, nega? Nega hamma barobar bo'lishi kerak? Yo' shunday qonun bormi? Aksincha, «har kimning ishiga yarasha, qobiliyatiga yarasha» emasmi prinsipi?

Yo'ldosh indamadi. U karavolda uzala tushib yotgan Saidga teskari qarab o'tiribdi. Go'yo har qaysisi o'ziga-o'zi gapirayotgandek edi. Bir bo'sh ryunka bilan lim to'la stakanda turgancha qolaverdi.

— Biron kishining nomi sal tilga tushib qolsa, «Shaxsga sig'inish bu!» deb baqiradigan «demokratlar» chiqibdi. «Ommaviy ilg'orlik» «ommaviy qahramonlik». Ommaviy bo'lgandan keyin nimasi ilg'orlik? Kimlarga nisbatan ilg'orlik? Qahramonlik ham ommaviy bo'lishi mumkin emas, Yo'ldoshvoy. Agar ommaviy bo'lsa, u qahramonlik deyilmaydi.

— Kechirasan-u... Vatan urushidagi g'alabamiz-chi?

Vatan urushining qahramonlari bo'lmaganmi? Castelloni tilga olmay qo'yishgani bilan, baribir, u bor edi, axiri! — Avvalo, tilga olmay qo'yishdi, deganing xato, — dedi Yo'ldosh, — ikkinchidan, birovlarini hadab gapiraverib, bu yoqda-g'ol million-million noma'lum soldatlarni unutish ham xato bo'lar-din.

— «Noma'lum soldat» deyshining o'zi unutish emasmi?

— Said o'rindan turib ketdi. — Yo'q, men bu iborani tushummayman. Unda achchiq bir alam bor, odamning qadriga yig'lagini keladi. U o'zi yo'q... nomi ham yo'q. Nimasi bor? — U Yo'ldoshning ro'parasiga kelib o'tirib, asta o'ychan davom etdi. — Eshitganmisan, Afrikada bir xil chumoli bo'lar ekan. To'da-to'da bo'lib siljiganda ikki-uch tanob yer qop-qora bo'lib ketarkan. Agar yo'lda chuqurlik uchrasa, oldindagilar o'zini chuqurga tashlayverarkan, keyindagilar uning ustiga, undan keyin yetib kelganlar yana uning ustiga, ishqilib, chuqurni o'z gavdalar bilan to'latib, ko'prik hosil qilmaguncha bir-birlarining ustiga tashlayverar ekanlar. Bordi-yu bu chuqur emas, tubsiz jarlik

¹ Nikolay Fransevitsh Castello (1907 — 1941) — Sobiq itufloqning mashhur harbiy rahbari.

bo'lsa-chi, Yo'ldoshvoy? Ma'lumki, chumoliardan birontasi buni bilmaydi ham, o'ylamaydi ham. Ular faqat birin-ketin yurish kerakligini, halok bo'lganda ham birin-ketin halok bo'lish kerakligini biladi. Milliardlar o'z jasadidan ko'prik yasaydi, orqadagi milliardlar shu ko'prikdan hech narsa bo'lmaganday o'tib ketadi. Men jarga o'zinni tashlamay orqaga qaytsam-chi, men chumoli bo'lishni istamasam-chi, shunga nima deysan?

— Menga qara, dahshat-ku bu! — dedi Yo'ldosh sherigini hozir ko'rib turgandek tikilib. — Kollektivchilik to'g'risidagi bunday mash'um tasavvurni sen kimdan ortirding?

Said yelkasini qisdi:

— Men hech qayerga borganim yo'q, oralarinda yuribman...

— Oramizda yurganing bilan begona ekanсан. Bundan ham uzoqlashib ketсан, holing nima kechadi? O'ylab ko'r, ko'pga kesak o'tib, ro'yobga chiqolmaysan, barnog'ingni tishlab qolasan. Kollektivning eng yomoni ham yolg'izlikdan afzal, bilib qo'y. Muddaong nima, gapir?

— Menga hech nima kerakmas! — dedi Said stakandagi aragni derazadan sepiб tashlab. — Men odamman, men borman, o'zinga yarasha bir dunyoman, ishim, nomim, tuyg'ularim bor, moyday erib, yon-atrofimga singishib ketishni istamayman, — dedi u ko'kragiga urib, — istaymanki, o'zligimni, o'z shaxsiyatimni his etsam.

— Bu istaging ashaddiy xudbinlikka aylanib ketibdi! Maydonga chiqib o'zingni os, hamma ko'rsin! O'zinga o'zim xo'jayimman, deb baqir! O'zligingni ko'rsat! — Yo'ldosh yo'lidagi kursini oyog'i bilan taraqlatib surib, sharta chiqib ketdi. U qorong'ida turtilib-surinib shoshib borarkan, o'ylari chalkashib ketganidan peshanasini ter bosgan edi. Mana, nihoyat, Said dilida borini tiliga chiqardi. Chindan ham o'zi bir olam ekan. Ammo uning bunday past-u baland o'ylari borligi Yo'ldoshning xayoliga ham kelmagan edi. Bir chekkasi, Yo'ldosh uning qaysarligini angelayotgandek bo'lib turibdi. Bu to'dachilikka, qiyofasizlikka qarshi isyon edi. Ammo unda kollektivga bunday qarash qayogdan paydo bo'ldi?

Bu vaqt yo'lkada Aziza ko'rindi. Yo'ldosh uni g'irashtirada ham darrov tanib, ariqlardan sakrab, ro'parasidan chiqdi.

— Aziza, men Saidnikidan chiqib kelyapman.

— Salom.

— Avzoyi buzuq. Siz ham o'sha yerga ketyapsizmi?

Aziza qarab turdi-da, indamay jo'nab qoldi. Yo'ldoshga bu o'lganning ustiga tepgandek og'ir bordi. Juda xafa bo'lib, xiyobonga o'tib, skameykaga o'tirdi. Ko'rinish turibdiki, Yo'ldoshning bu ishlarga aralashuvini Aziza o'zicha tushunib, ma'qul ko'rmay yuribdi. Saidning o'zgarib qolishida Yo'ldoshning qo'li bor, deb o'ylasa ham ajab emas. Aslida-ku, Saidning daf bo'lishi Yo'ldoshga bir omad, chunki Aziza uning izidan ergashib ketmaydi, albatta, qoladi. Ammo Yo'ldoshning ko'nglida bunday reja yo'q. Agar bo'lsa, bu g'arazgo'ylik, do'stga nisbatan insofsizlik bo'lardi.

Shunday qilib, Yo'ldosh Azizaning oldida aybsiz aybdor bo'lib turibdi.

Oradan sal vaqt o'tmay qayrag'och tagidan tanish ovoz eshitildi. Yo'ldosh Said bilan Azizani ovozlardan tanib, mushkul ahvolda qoldi: turib ketay desa, ularga yana ko'ringisi kelmasdi, indamay o'tiraveray, desa, gaplariga beixitvor quloq solishga to'g'ri keladi. Shu o'ylar bilan bir qarorga kelolmay, ancha o'tirib qoldi. Narigi skameykadagilarning tovushi oqshom tinligida baralla eshitilardi. Azizaning qumri ku-kusi singari ko'krakdan chiqqan shirali ovozi «Seni olib qolishga o'zining kuchim yetadi, birovlar aralashmasin», degandek ishonchli, dam past, dam baland, ehtirosli eshitilar edi.

— Men sevgimdan uyalmayman, Saidjon aka, o'tinaman, qoling. Meni bilmaydi deysizmi, ko'rib-bilib turibman — tengi yo'q usta mutaxassisiz. Qani endi, men ham shunday bo'lsam. Siz qilgan ishini hamma ham qiolmaydi. Biroq...

— Siz xato tushunibsiz, popuk... — Saidning yo'g'on ovozi eshitildi. (Ularning gaplashib o'tirgani mayli-yu, mana shunaga «popuk-mopugi» yuragidan o'tib ketadi Yo'ldoshning.) — Xato tushunibsiz. Men o'zinni o'ylayotganim yo'q. Axir, odamlarni bir yerga jamlab, keyin barobar taqsim qilib, o'raniyona bir narsa hosil qilib bo'lmaydi. Kollektiv bir kaft mayiz emas. Unda odamlar bor, odamlar ichida yaxshi-yomoni, puchak-saragi bo'ladi...

— Sizning, albatta, boshqalardan farq qilib turgingiz kela-

dimi? Imtiyoz...

– Qo'ying, eshiddim bu gaplarni. Hozirgina Yo'ldosh bir soat javrab ketdi.

Bu zardadan Azizaning ko'ngli ranjidi, shekilli, anchadan keyingina tovushi chiqdi:

– Begona bo'lib qolibsiz...

– Til birlitib olganmisizlar, nima balo! – Saidning ovozi balandlashdi. – «Boshqarlardan hech farq qilma, hamma yurgan izdan yur, chapga qarama, o'ngga qaytirma, oldinga o'tma, orqada qolma, yerga kima, osmonga chiqma, to' dadan ajralma, bo'lmasa begona bo'lib qolasan!» Shunaqami?

Aziza piq etib yig'lab o'tmidan turganicha yugurib ketdi.

– Aziza, popuk, popukjon! – deb Said ham gursullab chopdi orqasidan, – axir, men shaharga sizni, seni...

So'ngra shu yerda birpas mashmasha bo'ldi, buning nimaligini Yo'ldosh taxminlabgina bilishi mumkin edi: Said quchmoqchi bo'ldi, shekilli, ammo qiz yulqindi, tarsaki tushdimi, novda sindimi, xullas, nimaningdir qis etgani ham eshitildi, keyin biri qolib, biri jo'nadi. Qaysinisi?

Baribir emasmi...

Yo'ldosh bu yerda pusib o'tirganiga o'zidan juda norozi edi, buning ustiga hozir dilida bir qil uzilgandek, g'ashligi ortdi, iliq bahor oqshomida vujudi qaltirab, junjika boshladi. Azizadek dilbarning o'z qizlik g'ururini shunday yerga urganiga xo'rtiligi keldi...

Bu uch kishining ko'nglini to'ldirnatgan muammolardan ko'pchilik bexabar edi. Kunlar o'taverdi. Kombinaning sement gardiga botgan darvozalaridan xomashyo ortgan platformalar kiritib, priseptlariga yirik temir-beton konstruksiyalar yuklagan avtomashinalar to'xtovsiz chiqib turar, yangi sexlar asla qad ko'tarat, mo'tlardan burjigan tutun, xumdon va pechlardan ko'tarilgan bug'cho'l osmonini kulrang bulutlarga to'ldirar edi.

Yakshanba kuni Yo'ldoshni Farmonov chaqirtirib qoldi. U dam olish kunlarini ham idorada o'tkazardi.

Yo'ldosh uning qanday kutib olishi, nima deyishlarigaicha oldindan biladi. Farmonov uncha murakkab odam emas edi.

Uning otini hech kim bilmaydi. Faqat «Farmonov» deyishadi. Otini bilishga ehtiyoj ham yo'q, shekilli. Chunki Farmonov

nov tom ma'nosi bilan «ijtimoiy odam» bo'lib, butun hayoti kollektivda, idorada, majlisda, minbarda o'tgan. «Falonchiyon!» deb yaqin olib, yo erkalaib chaqiradigan jigari, ulfati yoki qudrdonlari ham yo'q. Bitta-yu bitta qizi bor, deyishadi, u ham qayerdadir o'qishda.

Farmonov bo'ydoqlar yotog'ida, kichkina bir xonada turadi. «Turadi» deyish ham uncha to'g'ri emas, u yotoqqa yotgani boradi, xolos. Qolgan vaqi idorada, ko'proq majlislarda o'tadi. Har majlisda uni qayergadir saylaydilar, bir zamonlardagi Osoviyaxim, MOPR¹ uyushmalaridan tortib, kasaba, jamoat tashkilotlarigacha, nuqul saylab qo'yiladigan martabalarda, bu'zan bir nechtasida barobariga ishlab keldi.

Hozir u zavkom² raisi. Lekin kombinat direktori unga ko'proq yoshlar bilan ishlashni topshirgan, hatto shu masalada o'ziga muvoin qilib olgan desa ham bo'ladi Negaki hozir kombinatda yuzlab yoshlar bor, ko'plari urush vaqtida, og'ir sharoitda, FZODA³ o'qigan bolalar. Yangi sexlar qurilishi munosabati bilan deyarli hammasi yordamchi ishlariga qo'yilgan. Ular bilan ishlashga alohida e'tibor berish kerak edi.

Farmonov juda ishchan odam. Eski gimnastyorka ustidan bog'lagan serbar kamariga bosh barmog'ini tiqib, katta, yumaloq ko'zoynagi ostidan talabchan nazar bilan tikilganida, Yo'ldosh ayniqchi bo'lgan gapini ham yo'qotib qo'yadi. U Yo'ldoshni ko'pincha yoshlar bilan ishlash masalasida chaqirardi.

Yoshlarning ishdan tashqari vaqlarini qanday «uyush-tirish» to'g'risida gaplashishar, kundalik grafik, ish planlari tuzishar edi. Farmonov bu ishga katta ahamiyat beradi. Yosh ishchilarning har soat vaqti uchun g'am uyeydi. Bu safar ham Yo'ldoshning kelishiga katta rangdor jadvallarni, grafiklarni sholga yoyib tashlagan edi.

– Xo'sh, – dedi u murakkab jadvallarga xuddi jangovar kartlarni o'rganayotgan komandirdek tikilib. Keyin bir bo'sh grafikka barmog'ini nuqdi. – Mana bu soatda nima ish qilishadi, nuyting-chi?

¹ МОРР (ruscha: Междупрофсоюзная организация помощи борцам революции) –

hujjatlov kutubxonalarga yordam beradigan xalqaro tashkilot.

² Zavod qo'tilishi.

³ FZO (ruscha: фабрично-заводское обучение) – fabrika-zavod ta'limi.

Yo'ldosh o'rgimchak uyasidek bo'lib ketgan jadvaling o'sha katakaga goh u yoqqa o'tib, goh bu yoqqa o'tib qaradi-yu, javob berolmadi.

– Mana bu soatda-chi? – deb shoshirdi yana Farmonov va javob kutmay, ko'rsatma berdi: – Leksiya!¹ Leksiya qo'ying!

– Bu haftada leksiya juda ko'p bo'lib ketdi, o'rtog' Farmonov, biroz bo'sh vaqt.. biroz o'z ixtiyorlariga ham qo'ysak... – dedi Yo'ldosh.

Farmonov katta qizil qalamni qo'lida o'ynatib, stol atrofi-da aylanardi.

– Bekorchilik...

– Bekorchilik emas, har kimning o'z ishi ham bor-da.

– Gapni chalg'itmag. Bekorchilik – har qanday no-ma'qulchiliklarning onasi! Ichkilik, bezorilik, buzilish, odobsizlik – hammasi bekorchilikdan kelib chiqadi. Yo'q, komсомol!² Siz band qiling ularni, ijtimoiy ish bilan band qiling, – Farmonov qizil qalamni yana o'sha katakka niqtadi: – Klubda bo'lishsin! Kollektivda. Leksiya bo'lmasa, tansa belgilang, tansa.

– Xo'p...

Keyin kecha va o'tgan kungi klub mashg'ulotlariga kel-magan «ba'zi shaxslar» haqida gap boshlandi. Farmonov ular-ni ro'yxatini, kelmaganlarining sababini bugunog' aniqlab, chora ko'rishni topshirdi.

– Kollektivda intizomni, birligni buzishga yo'l qo'ymay-miz, ha. Hoziroq shu bilan shug'ullaning, shunday bo'lsin.

– Hozir? O'rtog' Farmonov... – deb chaynaldi Yul-dosh, keyin ochig'ini aytib qo'ya qoldi. – Hozir juda qorim och... keyin, bir shaxsiy ishim bor edi.

Farmonovning bilinar-bilimas siyrak qoshlari chimirlilib ketdi. Yo'ldoshga, xuddi ro'parasida qanotli tuya turgandek, hayrat bilan tikilib qoldi. Ajabo, gap kollektivning tarbiyasi haqi-da ketayotgan bo'lsa-yu, bu qorni ochligini gapiradi. Shaxsiy ish? Qanday shaxsiy ish bo'lishi mumkin?

– Menga qarang...

Lekin Yo'ldosh uning fikrini ko'z qarashidan tushundi.

¹ Ma'nua.

² Комсомол (ruscha: «Коммунистический союз молодежи» birlikmasining qisqartmasi) – Sobiq Ittifoq davrida kommunistik Yoshlar uyushmasi a'zosi.

Davom ettirishning hojati yo'q edi.

Yo'ldosh avval To'lagannikiga bordi. Yirik bloklar sexi-da takelajchi¹ bo'lib ishlaydigan bu pismiqrog' yigit bir keksa masternikida ijarada o'tirardi. Lekin ijaraga olgan xonasi qolib, butun vaqtini chordodga o'tkazar, yoz kunlari o'sha yerda uxlar, o'qir, ishlar edi. Bir vaqt masterning armiyaga ketgan o'g'liga kaplarxona bo'lgan bu chordog'ni To'lagan kengaytirib, deraza ochib, o'zicha jihozlab olgan. Radio havaskorlik ustaxonasi ham shu yerda, taraqqiylar qo'shnilarga eshritilmaydi, tomida besh-olti xil antenna.

Yo'ldosh kaplar tezigidan oqarib ketgan yog'och zinadan chiqib borganida, maykachan o'tirgan To'laganning chehrasi yoritilib ketdi. Pismiqning sal kayfi bor edi, quvonganidan buqirib yubordi, quchoqlab oldi. Yo'ldosh uni hech vaqt bunday kushchagaq ko'rmagan edi. Bir zunda yapaloq shishada bolgar konyagi ham paydo bo'ldi. To'lagan mashhur bir rassom-niing jiyani. Unda bunangangi anvoysi narsalar bo'lib turardi.

– Yo'q, Tolya, qorim och... – deb Yo'ldosh kelishining sababini aytmoqchi edi, To'lagan gapirtirmadi.

– Menga qara, klub-mubingini qo'y, gap bor, – dedi To'lagan. Bugun uning kayfi juda chog' edi. – Qorinni bo'lsa hozir to'y² azamiz! Sen avval mana buni ko'r! – u qandaydir qizil daftarchani qo'ynidan olib, taq etib stolga qo'ydi, g'urur bilan Yo'ldoshga qaradi. – Ol, ol! Qara, qo'lingga olib ko'r!

– Nima bu? – Yo'ldosh daftarchani qo'lga oldi.

– Efirga chiqishimga ruxsatnomal! – To'lagan unga stakan tutqazdi, qattiq urishtirdi. – Ol! Arzimaydimi? Hammaga ham berravermaydi, yiliga ikki yoki uch kishi oladi. Radioklubga yetti yil qatnab yetishdim bunga. Ich! – Ichisdi. – Kecha shaharda, musobagada edim.

– Musobagada?

– Belgilar qabul qilish bo'yicha respublika musobagasi. Chakkil bo'lmadi, ko'rib turibsan. Sen bo'lsang tansa, klub deysan.

– Bu nimaga kerak? – dedi Yo'ldosh hamon qizil daftarchani qo'lida aylantirib. To'laganning kayfiyati unga ham

¹ Такелаж – yukni ko'taradigan yoki bir joydan ikkinchi joyga ko'chiradigan mexanizm.

ta'sir qilgan edi.

— Bu degan so'zki, endi efrida mening o'z to'liqim bor. Yer yuzida, tog'larda, sahralarda, okeanlarda minglab do'stlarim bo'ladi, men ular bilan istagan vaqtida gaplasha olaman.

To'lagan daftarchasini avaylab ko'krak cho'rttaga soldi-da, Yo'ldoshning qo'lga buterbrod tutqazib, chordoqni aylan-tirib, ustaxonasidagi «xo'jaligi»ni tushuntira ketdi. Bu yerda jo'ngina ishlangan radio priyomniklar, plastmassa qutida radio telefon trubkasi, qo'lbo'la peredatchik¹, almisoqdan qolgan Morze² apparati, xilma-xil lampalar, akkumulator, batareyalar, yana allaqanday elektr asboblari, o'ram-o'ram simlar, kichik stanokcha, tokarlik³ asboblari, bitmagan shassi⁴ taxtalari qalashib yotar edi.

Quvonchi ichiga sig'may uzoz gapirgandan keyin To'lagan kuygan rezinka va yelim hidi kelayotgan qadoq barmoqlari bilan faqat yonib turgan lampalardan iborat ochiq priyomnikni burab, qandaydir shovqin va hushaklar orasidan birtikki signal tutib, yozib oldi.

— Vaqtini beryapti... Bularning hammasi bilan tanishib olaman hali! — dedi u, go'yo endi butun osmon, hamma shahar-u qishloqlar o'z qo'lida, degandek. Chindan ham, Yo'ldoshning ko'ziga u hozir fazo sirlarini qo'lga olgan, allaqanday mo'jizali bir til biladigan sehrgardek ko'rinish ketdi. FZOda sovuq qish kunlari doimo burnini tortib radio havaskorlari to'garigiga qatnab yurganida To'laganni hech kim pisanad qilmasdi. Endi bo'lsa u, chindan ham, o'zi bir olam. «Vira!» «Mayna!» deb qichqirish-dan boshqani bilmaydigan oddiy takelajchi deb kim aytadi uni!

Yo'ldosh zavqi oshib turgan do'sti bilan xayrlashib chiq-qach, shularni o'ylab kelarkan, Farmonovning topshirig'i xayo-lidan ko'tarilib ketganini esladi. Ha, mayli, To'laganning ko'ng-liga unaga gap sig'armidi hozir!

U Ergashnikiga qarab yo'l soldi. Ergash ham keyingi

¹ Peredatchik — xabarlarini qabul qiluvchi yoki uzatuvchi moslama.

² Morze alfabeti (Morse (S. Morze) — amerikalik ixtirochi nomidan) — harf va raqamlar nuqta va tirelar bilan ko'rsatiladigan shartli telegraf belgilari tizimi.

³ Durnagorlik.

⁴ Shassi — samolyotning aerodromda yurishi, uchishi va qo'nishida xizmat qiladigan g'ildirakli qismi.

haffada klub mashg'ulotlariga qatnamay qo'yganlardan biri edi.

U oilalik bo'lgani uchun kommunal uydan¹ ikki xonali meksiya olgan. Yo'ldosh kirib borganda u o'n bir-o'n uch yoshli ikki o'g'li bilan ovora edi. Kichigiga ko'zgu ushlatib, kattasini kursiga o'tqazib, mashinka bilan sochini olyapti. Kattasi bo'yini-ga sovuq mashinka tekkani sari qitig'i kelib qiyqirarkan etagiga to'plangan uyum-uyum malla soch oyoq ostiga to'kilar, unisi bo'lsa akasidan qitirlab kulib oynani eplab to'g'ritolmasdi. Aka-uka ikkalasi ham ko'k ko'z, malla rang, jajji bolalar. Yo'ldosh ostonada to'xtab, Ergashning bo'lajonligiga, bolalari sho'xlik qilgan sari zavqlanishiga birpas mahliyo bo'lib turti.

Ergash bolaning sochini olib bo'lib, yogalarini qoqdi-da, ikkalasiga javob berdi. Bolalar hirlinglashganicha chopqillab ichkariga kirib ketisharkan, ortlaridan ma'yus qarab qoldi.

— Kel, uka, — deb Yo'ldoshning yelkasiga bir qo'lini tash-ladi-yu, bolalar kirib ketgan eshikdan ko'zini olmadi. — Bilasan-mi, uka... ketishyapti, — dedi u sekin. Charaqlab turgan ko'zidan bir tomchi yosh yumaladi. — Mariya Nikolayevna o'z tengini topibdi...

Ergash silikat² g'ishtlari pishirish pechida master yordam-ehisi. U Yo'ldoshdan uch-to'rt yosh katta, bir oyog'i oqsab, o'zi sal bukchayib yuradigan, shirin suxan, odamoxun yigiti Hozir Yo'ldosh uning qattiq xafaligini payqadi.

— Butunlay ketishyapti... — deb takrorladi Ergash, — shuncha yildan keyin, birdan. Birdan yolg'iz qolaman...

Bu achchiq fit'gon edi. Bu gapdan Yo'ldoshning ham eti jumirlab ketdi.

Mariya Nikolayevna bilan Ergashni ko'pchilik er-u xotin deb bilar, ularning totuvligiga havas qilar edi. Ishchilar tushlikka chiqqanda savat yo'tugun ko'targan yumaloqgina, o'tra yashar, chiroyli rus xotin ikki bolasi bilan kombinat darvozasi oldida puydo bo'lar, bolalardan birining qo'lida bir shisha sut, birining qo'lig'ida issiq non, otalarini ovqatga kutishar edi. Ergash ularni uzozdan ko'rib yugurar, bolalarni bitta-bitta osmonga otib erka-ligach, ariq bo'yidagi maysaga o'tirishar edi. Cho'l keng, ariq

¹ Kommunall uy — shahar kommunal xo'jaligiga qarashli uy.

² Silikat (latinch. silicis — chiqmoqost) — tarkibida silikan (kremniy) kislotasi tuzlari bo'lgan dala shpati, silyuda va shu kabi mineral.

bo'yi shabada, lovvullagan pech oldidan chiqqan Ergashning teri qotib, ishtahasi ochilib ketadi. Mariya Nikolayevna uning yarim yalang'och bo'lib ariqda yuvinishini, maysa ustida yonboshlab ishtaha bilan ovqat yeyishini, atrofda bolalarning chug'ullashi, qudratli kombinat shov-shuviga jo'r bo'lib yovvoyi o'tlar orasida ariqning ingichka shildirab oqishini yaxshi ko'radi.

Bir necha yildan beri shunday. Bu ajoyib oilani hamma hurmat qilardi. Hatto xotin-xalaj Mariya Nikolayevnaning o'z eridan sakkizmi-o'n yosh kattaligini tilga olib qolgudek bo'lsa ham, buni qoralash ma'nosida emas, oilaning totuvligini ta'kidlash uchunгина eslashardi.

Oiladagi asl munosabatlarni esa Ergashning yaqin do'stlarigina bilishardi.

1942-yili Berdichev shahri evakuatsiya qilinayotgan kunlari yosh leytenant Ergash qiy-chuv, to'polon ustidan chiqib qoldi. Vaqt ziq, transport yetishmaydi, sarosimada tartib-intizom buzilib ketgan, ayniqsa, uyushmagan aholi o'rtasida vahima, yig'i-sig'i, faryod, har oila o'zi eplaganicha o'ta, pivoda kol-yaskasini sudrab qochmoqda, it egasini tanimaydi. Ergash turadigan uyniing bekasi – yunaloqgina, chiroyli beva xotin to'rtta kichkina bolasi bilan chinqirib ko'chada qoldi, tugunini tugib, go'dagini ko'ksiga bosgancha, qolgan uchtasini yetaklab ko'chaga chiqqan-u, qayoqqa yurishi, nimada ketishini bilmaydi. Ergash u yoqqa yugurdi, bu yoqqa yugurdi, qani endi, bir maslina yoki aravaga o'tqazib yuborishning iloji bo'lsa! Transport, so'nggi ot-ulovgacha tashkiotlar, korxonalar, muassasalarga taqsimlab bo'lingan edi. Vaqt oz qolyapti, yana bir necha soatdan keyin shahar to'pga tutiladi, yong'in lovvullaydi, yirtqichlar bos-tirib kiradi.

Ergash yugurganicha qaytib kelib bolalarni uyga qamadda, ko'ksidagi go'dagi bilan Mariya Nikolayevnani ZAGSga¹ yetakladi. Ergash sudragan tomonga yelib ketayotgan Mariya Nikolayevna hansitar, qoqinar, qayoqqa ketayotganini bilmas edi. Ro'parasida ZAGS viveskasi paydo bo'lgandagina tushundi: ofisierlarning oilalariga benavbat transport berilayotgan edi. Mariya Nikolayevna avval gangib, o'ng'aysiz ahvolda qoldi,

¹ ZAGS (ruscha: Записи актов гражданского состояния) – fuqaro huquqlariga dalolatnoma yozish.

qaytib chiqmoqchi bo'ldi, lekin Ergash uning bilagidan mahkam ushlagan edi: «Mariya Nikolayevna! Kolya, Irina, Misha haqi... Vitya uchun!» dedi va bekasining qo'lidan go'dakni oldi.

Keyin idoraning jilhozlarini ortish bilan ovora bo'lgan registratorni topib keldi, registrator ulardan tezroq qutulish uchun apil-tapil qog'oz qilib berdi.

Shunday qilib, ular «er-xotin» bo'lib qolishdi. Mariya Nikolayevna O'zbekistonga evakuatsiya qilingan edi, urushdan keyin Ergash ularni mana shu kombinat qurilishidan topdi. Kolya o'qishda, Irina o'n yetidayoq erga chiqib ketdi, Misha bilan Vitya Ergashning qo'lida o'sdi.

– Birdan bo'lsa qiyin bo'larkan... Bo'lmasa o'zim ham bilardim, o'zim aytganiman Mariya Nikolayevnaga, – derdi Ergash ostonada Yo'ldoshning yelkasiga qo'lini qo'yib xomush turarkan. – O'zim aytganiman, erga teging, deb. U meni qistardi: «Uylan, axir, men sening qo'lingni bog'lab turganday qiyalayaman, gachon uylanasan», – derdi. Men qanday qilib uylanaman, bolalarni tashlab, o'zing o'yla... – u ma'yus ko'zlari bilan bolalar kiritib ketgan eshikni imlab ko'rsatdi.

Ergash bilan Yo'ldosh uzoq dardlashib o'tirdilar, Ergash juda ezilgan, cho'kkan edi. Qo'shni xonadagi bolalarning har qiyqing'i, har kulgisi uning vujudini larzaga solardi. Shunday totuv oila, o'z farzandidek bo'lib qolgan bolalar, ularning mehriqubati, sho'xliklariga o'rganib qolgan, shularni deb yigiltik davrini o'tkazib yuborgan odam endi bular huvillatib ketadigan uyda so'ppayib yolg'iz qolsa, chindan ham, og'ir. Buni eshitib Yo'ldoshning ham yuragi ezilib ketdi.

Shu kayfiyat bilan ko'chaga chiqdi. Nima qilib yuritibdi o'zi dam olish kuni? Ergashga ham na tasalli beroldi, na gapini o'yloldi. Hozir shartta uyga borib o'zini karavotga tashlagisi, alaminini uyqudan olgisi keldi-yu, lekin Farmonovning aytganini bularmasa bo'lmaydi, ertaga so'raydi.

Hafsalasi pir bo'lganicha, sudralib Temir bilan Po'latnikaga ketdi. Ularni birga eslaganiki, yo Temir Po'latnikada bo'ladik, yo Po'lat Temirnikida. Ikkalasi ham yangi sex kotlavanida akroper¹ haydaydi, ikkalasi ham bokschi, kombinadagilar ularni,

¹ Akroper – tog' ishlari va qurilishlarda ishlatiladigan tuproq tashiydigan, yer tekislaydigan mashina.

go'yo bir kishidek, doim birga «Temir-Po'lat» deb atashadi, klubda boks bo'lsa afshada ham «Birinchi juft Temir-o'lat!» deb yoziladi. «Bugun Temir-Po'lat ekan!» deb klubga ham bola-baqra yopirilib ketadi.

Shunday bo'lsa ham, Yo'ldosh bularning biron minut bahslashmay turishganini ko'rmagan. Na ajralisha olishadi bular, na kelisha olishadi. Bu safar ham Yo'ldosh Po'latning eshigiga yaqinlashishi bilan ikkalasining ovozi eshitildi. Ba'zilar bu bahslarni mensimay, mahmadonalik deb qarashadi: «Ha, bularga treneri¹ papirosni, araqni man qilgan, ichmasa, chekmasa, nima ham qiladi, gap sotadi-dal!» – deydishadi. Yo'ldosh esa boshqacha fikrda. Masalan, Po'latni olsa. U bundan bir necha yil muqaddam shaharda yoshgina bir vrach qizni yaxshi ko'rib qolib, o'shandan beri meditsinani² o'ziga Xudo qilib olgan. Ibn Sinonimi yoki boshqa biron tibbiy kitobni o'qib o'tirgan bo'lsa, uni na to'yga, na azaga surgab bo'ladi.

Yo'ldosh kirganda Po'lat deraza rafida tizzasini quchoqlab o'tirar, stolda, yostig'i ustida meditsina ensiklopediyasining tomlari sochilib yotar edi. Temir bo'lsa ikki qo'lini cho'nakka tiqib, u yoqdan-bu yoqqa yurardi.

– Inson avlodidan avlodga o'sib, yuksalib borishi kerak. Har avlod – bir bosqich. Sen aytyanday, o'zi bilan o'zi ovora bo'ladigan bo'lsa... – Temir Yo'ldoshga qo'l berib so'rashdi-yu, gapini to'xtatmadi, – agar o'zi bilan o'zi ovora bo'lsa, u yuksak ongli mavjudot bo'lib qayoqqa bordi?

– Kecha kechqurun qayerda edinglar? – deb so'radi Yo'ldosh oraga sugilib.

– Kecha ham shu yerda edik, – dedi Po'lat. – Gap shunda-da, yuksak ongli mavjudot deb atalamiz. Biz o'zga olamlarga intilsag-u, o'zining tuproq tarkibini bilsag-u, o'z qonimiz tarkibini bilmasak, jigarimiz qayerdaligini, uning nimaga kerakligini bilmasak unda yuksak mavjudot deb atalishimizning qanosi qayerda gildi? – Po'lat bir nafas tinganda Yo'ldosh yana tiqilinch qildi:

– Oldingi kuni-chi?
– Oldingi kuni ham shu yerda edik, – Po'lat yana to'xta-

¹ Murabbiy.

² Tibbiyot.

masdan davom eidi, – inson dastavval o'zini mukammal bilishi kerak. U hayotning toji – kishiga umr bir marta beriladi. Balki, butun olamda eng bebaho narsa inson hayotidir. Inson aqli so'nsa olamni zulmat qoplaydi... Ammo aql nima, miya nima – bilimimizmi? Inson hamma narsadan avval o'z fiziologiyasini¹: o'zining yashash sirini, tuzilishini, asab, qon, miya, yurak qonuniyatlarini yaxshi bilishi kerak, toki...

– Buning uchun alohida ixtisoslar, jumladan meditsina bor, – dedi Temir hamon u yoqdan-bu yoqqa yurarkan.

– Balli, har bir odam avvalo vrach bo'lishi kerak, – yana ilib ketdi Po'lat, – ammo birovlarini davolash uchun emas, o'zi uchun, o'z ongi, davri saviyasida bo'lish uchun. Inson nomi bo'la turib, o'zini bilmasa – uyat, axir, mana sen yerdan olti milliard nur yili chamasi uzoqda uchib yurgan Kazarlar² to'g'risida gapirib, biroq hozir qorning og'rib qolsa, kimgadir muhtojсан, o'zidan, kimdir o'ziningdan so'rab-so'rab senga taxminiy tashhis qo'yadi. Aslida esa organizmningni o'ziningdan yaxshiroq biladigan, vujudingda nimalar bo'layotganini sendan yaxshiroq sezdigan odam yo'q. Diagnostika³ sen qo'yishing kerak, vrachlar esa davolasin. Meditsina alohida, katta, murakkab soha, har bir ongli kishi, aqalli, u bilan gaplasha olish uchun tilini bilishi kerak.

– Boshqa ishlarni kim qiladi?

– Inson bo'lmasa boshqa ishlar ham yo'q. Shunga ko'ra inson uchun inson fiziologiyasi – yashashning alibosi bo'lib qolishi kerak. Boshqa ishlar – alibodan keyin...

– Sen xudbinlikni targ'ib qilyapsan, o'zing uchun o'li yetim... – dedi Temir. – Hali o'zing ayding: insonga umr bir marta beriladi, deb. Umr esa qisqa. Shunday bo'lgandan keyin o'zgalar uchun, kelajak uchun, avlodlar uchun yashash kerak. Biz ilmini, texnikani qaysi darajaga ko'tardik, olam sirlarini o'riganisiga qanday hissa qo'shдик – kelajak bizdan shuni so'raydi. Yo'q, aka, yashashning qizig'i, tub ma'nosi – yaratish, yangiliklar olish, mo'jizaning o'zagiga sanchilib, yulduzday chaq-

¹ Fiziologiya (yunoncha: physis – tabiat va... logos – ta'limot, fan) – organizmlar va ular qismlari, sistemalari, organlari, to'qimalari va hayot faoliyatini o'riganadigan fan.

² O'rganish ob'ektiga binom, odam, hayvonlar va o'simliklar fiziologiyasiga bo'linadi.

³ Kazarlar – ko'zoqning uzoq joyidagi kuchli radionaviyatsiya munbati.

⁴ Tashxis.

nash... Ana o'shanda yashadim, desang arziydi. Hali sen Kazarlarni esga solding. Kazarlar – koinot bolaligining guvohlari. Ularning milliard yillar avval yo'lga chiqqan nuri, radio to'liqlari kosmosimizning qaysi bir galaktikasiga¹ endi yetib kelibdi. Ular yerga yetib kelganda ne-ne dunyolarning tarixini so'zlab berarkan! Ular so'zlaganda biz tilini anglay olamizmi?... Sen bo'lsang ichburg² dan kelasan.

Po'lat sherigiga «bachkana bo'lma» degandek, achchiq bilan qarab, derazadan tushdi, stoldagi kefir²dan² shimirdi. Ikkinchining bo'y-basi ham teng, o'zlari o'ratepalik. Sochlari jingalak, yag'rindor yigitlar. Yo'ldosh ularning bahsida o'ziga mustaqil yo'l topolmay, qaysini gapirsa o'shanisining fikriga qo'shilib uzoq o'tirdi. Lekin subatlari tugaydigan o'xshamasdi. Qorong'i tushib qoldi. Hali Azizankiga ham borishi kerak. Shuning uchun sekin o'rindan qo'zg'aldi...

Aziza kombinat shaharchasining uch-to'rt qavatli binolar tusha boshlagan yangi qismida turadi. Bu yer kombinatdan chetqoq bo'lgani uchun, eski odat bo'yicha uni hali ham «cho'l» deyishadi. Kelgusida shahar shu yerga qurilar ekan, hali nomi ham yo'q, faqat gazetachilar uni har zamonda maqolalarida «Cho'lobod» deb atashadi.

Eshikni Azizaning o'zi ochdi. Ochdi-yu, Yo'ldosh ostonani hatlab o'tishi bilan, boshini uning ko'ksiga qo'yib yig'lab yubordi. Qiz bosh yalang, yoqasi ochiq keng burma ko'yilakda, yalang oyoq edi. Uning yumshoqina, pastak gavdasi yig'ining ko'ksida titrab turibdi, aitr aralash allaganday sehtli bo'y dimog'iga urildi. Bu yig'iga tushumay turgan Yo'ldosh battar esan kirab qoldi.

– O'rtog'ingiz ketib qolibdi. Avval bola bechorani umidvor qilib, keyin hech narsaga qaramay... Mana endi... – Ona yengini tushirib, teskari burildi.

Demak, Said axiri ketibdi-da. Yo'ldosh o'shanda uning ketaman deganiga ishongan edi, xozir bo'lsa ishonolmay turibdi. Ochig'i, Aziza buni shunchalik og'ir olar, deb o'yamagan edi.

¹ Galaktika (G – katta) *yumnoncha*: galaktikos – sutli, susimon) – Quyoshni va Quyosh sistemasi²dagil boshqa sayyoralar²ni ham o'z ichiga olgan, o'zaro umumiy tortishish kuchi bilan bog'langan 200 milliarddan ortiq yulduzlarning ulkan gravitatsion sistemasi.

² Kefir – maxsus ivitilgan qatiq.

– Qiz boshingni xor qilma, yalima, dedim. Yo'q, mana ko'rib turibsiz... – Qizning yig'isidan yurak-bag'ri ezilgan ona kursiga behol o'tirib qoldi.

Yo'ldosh ham o'tirib, ona-bolani yupatgan bo'ldi: qayog'ga ham ketardi: qaytib kelar, kelmasa, xat yozar, yaxshi o'rmashtirar, chaqirtirar, kombinatdan bo'lak joy yo'qmi, dunyo keng... Mehr-oqibat bo'lsa bo'lgani...

Yo'ldosh shu topda Azizaning ezilishini ko'rib, do'stidan voz kechishga ahd qilvordi. Saidning qizda jindak ko'ngil bo'lsa, bunday qilmasdi. Ishqilib, Aziza izzat-nafisini oyoq osti qilib orqasidan izlab ketmasin-da...

Yo'ldosh xayrlashayotib o'zi ham kutmagan ishni qildi: qizning yig'idan qizargan yonoqlariga kaffini tegizdi. Aziza buni qanday qabul qilganini bilmaydi-yu, o'zi uchun bu katta voqea edi. Qizning yal-yal yongan yonoqlari yo'l bo'yi ko'z o'ngidan ketmadi, kaffi esa o'tdek qizir edi...

Yo'ldosh bugun yana qolipchi Normat, laborant Olga, kundondagi Zarif degan bolalarnikiga borishi kerak edi. Bormay qo'ya qoldi. Baribir, ish chiqmaydi: Normat hozirgi rassomlar²ning suratlarini kolleksiya² qiladi, botinka ipiga puli bo'lmasa ham, so'ngi chagasiga borib surat oladi. Har dam olish kuni ahvarda. Olga bo'lsa... Uni qandaydir general yaxshi ko'rib qolgan. Uning hozir klub-mlubing bilan ishi yo'q.

Generalga nima deb javob berish kerak – qarindosh-urug'ini yig'ib shuning maslahati bilan andamon. Zarifi hozir o'tirgan joyidan bigiz bilan cho'qilib ham chiqarib bo'lmaydi: u kombinatning tarixini yozyapti...

Lekin Farmonov o'z topshtirig'ini unutmagan edi. U ertalig'yoq smenadan so'ng Yo'ldoshni chaqirtirib, bosh barmog'ini ayliday keng, sarig' kamari ostiga suqdi. Bu uning «Xo'sh?» degani bo'lardi. Yo'ldosh chaynalibroq gapirdi, lekin hamma hujda bir-bir to'xtab, klub mashg'ulotlariga kelmaslik sabablarini batafsil aytib berdi.

– Bu deymen, ularni oqlagani keldingizmi, nima balo? – dedi Farmonov, uning gap ohangidan norozi bo'lib, – yo ular sizni dalil qilib yuborishdirmi?

¹ Kolleksiya (*lotincha*: collectio – to'plash, yig'ish) – bir xil, bir turdagi ayrim narsalarning (masalan, tanga, marka, kitob va shu kabilar) tartibga solingan to'plam.

— Yo'q, nega, men bo'lgan gapni gapiryapman. Har birining o'z g'ami, o'z quvonchi, olam-olam tashvishi, manfaati...

— Men sizni shaxs manfaatini emas, kollektiv manfaatini himoya qiling, deb yuborgan edim, — Farmonov xafa bo'lsa ham, o'ziga gapirdi, u kamdan kam qizishar edi. — Yo'q, bu gaplaringizning bironasini ham uzrli deb hisoblab bo'lmaydi. Ro'yxat qilib bering, chora ko'rish kerak.

— Siz ularning qanday odamlar ekanini bilsangiz edi, o'tiq Farmonov... — dedi Yo'ldosh yalinganday.

— Bilgin ham kelmaydi, intizomidan ko'rinish turibdi kimligi. Ularning har qaysisi: men boshqalarga o'xshamayman, men alohidadaman, deb o'ylaydi. Yo'q, biz hammaniz birimiz, yakdlimiz, biz kollektivimiz, ha!

— Shunday-ku, lekin har birining qalbiga kirib, qo'yniga qo'l solib ko'rsangiz...

Farmonov o'tirgan joyida ko'zini katta ochib, yosh bolani erkalaganday kulimsirab qaradi.

— Bilasizmi, mening qo'limga ikki ming, uch minglik kollektivlar ishlagan. Agar men har bir odamning qalbiga kirib chiqaversam, butun umrim kirdi-chiqdi bilan o'tardi. Rahbar degan hech vaqt har bir shaxsni alohida tartiblay olmaydi, akasi, buning uchun qudratli kollektiv bor. Kollektiv bizning qo'limizda katta qurul.

«Qurul emas, bu sizga niqob!» deb yuborishiga sal qoldi Yo'ldoshning. Keyinroq o'zini bosib, o'ylasa: yaxshi ham aytmagan ekan, naq Saidning gapi bo'lib chiqardi. Yo'ldosh endi Saidni nafratsiz yodga olmaydi. Shuncha savlat, shuncha chiroyli gaplar bari puch ekan, uning kollektiv yuziga oyoq qo'yib ketishi Farmonov oldida Yo'ldoshning tilini qisib qilib qo'ydi.

— Har biri bir olam emish-al... — davom etdi Farmonov. — Har kim o'zini alohida olam, deb hisoblasa, jamoa nima bo'ladi?

Yo'ldosh Farmonovning nima demogchi ekanligini tushunmay, kiftini qisdi. Garangsib chiqib ketdi.

Farmonovning yoshlar bilan ishlash ishtiyogi har zamon-pasaydi, shekilli. Yo'ldoshni chaqirtiray qo'ydi. Aytishlariga qaraganda, qandaydir xo'jalik ishlari bilan juda qattiq band

emish.

Yo'ldosh ham boshqa narsa ko'ngliga sig'may, Azizani kuzatish bilan band bo'ldi. Uning oldiga borolmas, tayyorlab qo'ygan gaplarini aytolmas, faqat zindan kuzatar edi: Saidni izlab shaharga tushyaptimi, yo'qmi? Yo'ldosh uchun hozir eng muhim narsa shu edi.

Bahor o'tib, yoz quyoshi cho'lni shafqatsiz qovjirata boshladi. Oqshomlari istirohat bog'ida havaskor duxovoy¹ orkestr² hammaga tanish bo'lib ketgan kuyilarni chalar, yosh-yalang o'zining siri ishlari bilan band, faqat Yo'ldosh yolg'iz, Azizaning derazasi tagida aylanar edi. U qizni uchratib gaplasholmasa ham, ko'ngli ancha tinchib qolgan edi. Azizaning shaharga tushganini ko'rmadi ham, eshitmadi ham.

Bu orada kombinatda ham keramziti sexi ishga tushib, ancha o'zgarishlar, yangiliklar yuz berdi. Yangiliklarning muhim shu ediki, kombinatga xomashyo tashiydigan yangi yo'llar olish uchun yoshlardan brigadalar tuzila boshladi. Shunday brigadalaridan birini tuzish Yo'ldoshga topshirildi. Yangi, notalash yerlarga ko'chish, o'z tengi yosh-yalang bilan dala-dashtda cho'ldir qurib yashash, katta pul ishlash hammani qiziqitirar, «Meni yoz!» Meni yoz!» deyidiganlar ko'p edi. Ammo Yo'ldosh ko'proq To'lagan, Ergash, Temir, Po'lat, Salim-vahima, Normat, Zarif singari o'z tanishlarini ro'yxatga oldi.

Hammalari ich-ichidan jonlanib, «Qachon ekan?» «Qayog'ga?» «Kim boshliq bo'ladi?» — deb bir-biriga ming xil savol berib, shaylanib yurganlarida, birdan ma'lum bo'ldiki, tog'dagi oiliklar konlariga yo'l ochadigak bu brigadaga Farmonov boshliq bo'lib borar ekan. Boshda hamma birdan gangeib qolgandek qosh chilmirdi-yu, lekin mulohazaga vaqt yo'q edi — jo'nash muddatlari tezlashib ketdi. Faqat Yo'ldosh o'ylanib qoldi: Farmonov u tuzgan ro'yxatni ko'rib nima deydi? «Uni o'chir — buni yoz»ga tushib ketasa, ishni boshdan boshlashga, balki, do'stlardan ajratilishga ham to'g'ri keladi-ku?

¹ Duxovoy — puflama va urna cholg'u asboblari.

² Orkestr (fransuzcha: orchestre — teatrdagi o'tirish joyi yoki orkestra — raqs maydonchasini yunon teatrida sahnaning old maydonchasini) — 1) musiqa asarini birgalikda ijro etadigan turli xil cholg'u asboblari yig'indisi va shu asboblarni chaltiruvchi musiqachilar jamoasi (bu yerda shu ma'noda); 2) teatr sahnasi oldida musiqachilar tomonidan qilingan maxsus joy.

Xayriyalki, Farmonov shaxslar bilan qiziqmadi, ro'yxatdagi barcha birontasini tanimadi ham, familiyalari ham yodida yo'q, u Yo'ldoshning o'zini ham ba'zan tanimay qolar edi.

– Kollektiv tayyormi, – dedi u ishechan xushchahchaqlik bilan. – Necha bo'ldi? – deb ro'yxatning oxiriga qaradi-yu, kasblarini surishtirib, olib qoldi. Yo'ldosh xursand edi. Farmonov ham bu safar unga yoqdi: «Yomon odam emas bu, Xudo haqqi!», – dedi ichida. Zinadan yugurib tusharkan, yalt etib esiga keldi: Azizaga borish kerak!

Ketishga ikki kun qoldi, har kuni borishi kerak. Xayrlashish bahona, balki, dildagini ham aytib olar. Ketishdan oldin aytib olsa yaxshi bo'lardi, taraddudda qiyalib yurishdan yomoniy yo'q. Yangi boradigan joylarida hali ish qanaga bo'ladi, sharoit qanday bo'ladi – har qanday og'ir paytda ham ko'nglingda bir umid bo'lsa, mushkullik oson ko'chadi.

U hech yerda to'xtamasdan Cho'lobodga yugurdi. U yer-ga endi tik yo'llar tushgan, Cho'lobodning nomi ham rasmiylashib, undan kombinatga avtobus qatnaydigan bo'lgan edi. Odam ko'z o'ngida yuz bergan o'zgarishlarni sezmaydi. Yo'ldosh Azizalarning uyi ko'rkamgina suvoqdan chiqib, eshik oldida gulzor paydo bo'lganini, ariqlarga shildirab suv kelganini ham payqamabdi.

Tanish tugmani bosganida eshikni Azizaning onasi ochdi. U qiziga juda kuyunsa ham, unga gap o'tmagani bilan zori tanuvchi mushitpar.

– Ketdi, – dedi, ko'ziga yosh olib, – o'shani izlab ketdi.

Yo'ldoshning yuragi orgaga tortib, rangi quv o'chdi. Ilgarilari shunday bo'lishini kutsa ham, bu safar sira xayoliylari, hislari, tayyorlagan o'ti so'zlari ham birdan soviq, mulzam kelmadigiz? – derazadan onaning tovushi eshitildi, lekin Yo'ldoshda javob qilgudek majol yo'q edi. Haqiqatan ham, qayoqda Saidning ketishiga ham shu sabab bo'lgan edi. Said-ku go'rga, qurilishga jo'nash oldidan...

Yo'ldosh yotoqxonaga qaytib, ichkariga kirgisi kelmay,

hovlidagi gulpechak chirmashgan sersoya so'ri ostidagi chorpo-yoga cho'zildi. Dam qayoqgadir shoshib ketayotgan Aziza, dam kamuriga qo'lini tiqib tikilib turgan Farmonov ko'z oldiga kelar, goh vagonetkalarining tovushi, goh sershovqin do'stlari to'la mochinaning cho'llarda yelib borishi qulog'iga eshitilar edi. Nimani o'ylashni, nimada to'xtashni bilmaydi. Qandaydir o'tibdan iljaygan Saidning basharasi ko'ziga ko'rinish, o'ylashga soliq beradi. Indinga ketishi kerak. Azizani ko'rmay ketadimi? Yuragidagi dardini aytmay ketadimi? Nahotki... Nahotki...

Bu payt Aziza shaharda Said ijara turgan uyni eshigini taqillatmoqda edi. «Hovlida qopag'on it bor», – deb yozilgan tuncuka lavhadan vahimaga tushib, nariroqqa borib turdi. Eshik ochilavermadi. Yana oyoq uchida borib asta taqillatdi-da, undan ham nariroqqa qochdi. Muyulishda bozorcha bor ekan, ko'cha g'ijum edi. Ertalabdan beri shahar kezib shu hovlini qidirgan Aziza sumkasini dam u qo'lga, dam bu qo'lga olib, oyog'ida so'rg'a turar, g'uborli havoni oftob qizitgandan qizitar edi.

Nihoyat eshik sekin g'irchillab ochildi. O'rta yoshlardagi, do'imboqgina, istarasi issiq ayol eshikdan boshini chiqarib, u yolg'u yoqqa alangladi. Aziza «Ayacha, ayacha!» deb yugurib borinsa, eshikni yopib kirib ketadigan. Aziza Saidni so'radi. Shu yerda turarkan, lekin hozir ishda ekan.

– Siz kimi bo'lasiz, aylanay? – deb so'radi shirin so'z ayacha» qizning boshidan oyog'igacha razm solib.

– Men... Men u kishining ilgari ishlaydigan joylaridan...

Singil qatori...

– Ha-a... – dedi ma'noli qilib ayacha. – «Singil»laringizni olib kelmaysiz, deb shartlashgan edik-ku u kishi bilan?

U semiz gavdasi bilan bir to'lg'amib, ingichkagina ikki o'rim sochini yelkasiga silkitib tashladi.

– Shunaga shart ham bo'ladimi? – deb so'radi Aziza.

– Ho! Bu ijara-chilarni ko'p ko'rganmiz, oyim qiz. Ayniqsa, bo'ydoqlari... – ayachaning ko'zlari moylanib, Azizaga: «Tushunib turibsan. Xo'sh, o'zing qanagasisdansen?» – degandek quddatib turardi. – Shart qo'ymas bo'ladimi, o'rgilay.

Bu ayolning g'alati tagdor gaplari Saidning sha'niga dog' tushirayotgandek tuyulib, Azizaning orini keltirdi.

– U kishini ko'rishim kerak edi. Uzoqdan kelganman.

Qachon qaytarkin?

– Kira qoling, – dedi uy bekasi zarfa qilgandek, burtilib ichkariga yurdi.

Aziza vahima bilan o'ng-u so'liga alangladi:
– It-chi? It qayerda?

– It yo'q! – dedi xotin orgasiga qaramay. Eshikdagi it surati solingan tunuka esida ham yo'q ekan, chog'i. Aziza uning izidan so'ri tomon yurdi.

Bu ko'rimsizgina bir hovli edi. Devorlari nuragan, ikitin qarib qolgan olma soyasida, zax, go'ngli tuproqda uch-to'rt jo'yak ola chiqqan qulupnay, besh-olti tup atirgul. Uzun ayyonga tutashtan uch xonaga uch eshik. Beka past poshina amirikon tufisini g'archillatib, shu eshiklarning dam unisi, dam bunisiga kirib chiqar, nima qilayotganini bilib bo'lmay edi.

– Uzuklaringiz biram chiroyli ekan! – dedi Aziza. Beka. ning qo'lidagi qo'shaloq oltin uzukka boyayiq ko'zi tushgan edi.
– Qayerda ishlaysiz, ayacha?

– Voy, siz tomonga odatni deymen, Saidjon ham meni avvallari «ayacha» deb yurdi. Nahoki shunaga qarib qolgan bo'lsam? Oltin Malohat, o'rgilay.

– Yolg'izmisiz, Malohat opa?

– Yolg'iz bo'lmayman mana bu yer yulgurlarga cho'ri bo'lib yuramdim, aylanay! Bularning tashvishi oz deysizmi?

– Harachilaringiz ko'pmi?

– Uchala uyimda ham odam. So'qqabosh bo'lsa go'rga-yu, kampir-sampirliqi ham bor, jonimdan to'yib ketaman.
– Said aka qaysi uyda turadi?

Malohat imo bilan ko'rsaldi. Boyagi uch xonadan biri ekan.

– Ko'rsam maylimi? – Aziza Said turadigan xonaga kirdi. Bu katta xonada avvalo devordagi katta qizil gilam lov etib yuziga urildi. Polda ham kattaligidan ikki buklab solingan xitoy gilam. Toshoyatli gardero¹ tepasida chinni vazalar, Berlinda chiqadigan qimmatbaho garnitur yilt-yilt etadi, baxmal pardalar, televizor, magnitofon... Azizaning og'zi ochilib qoldi, hech kimning uyida bunaga dahmazani ko'rmagan edi.

¹ Gardero^b (fransuzcha: garderober; garde – saqlash + robe – ko'ylak) – kiyim-kechak qo'yiladigan shkaf, kiyim javoni.

– Muncha chiroyli! – dedi u ko'zlari o'ynab.

– Voy, topganiga yarasha-da, o'rgilay, qandini ursini!
Kimson gorgazning² kontrolyori³ turadi bu uyda, sal kam injener-
mi?

– Shularning hammasi Saidjonikimi!

– Voy, meniki bo'larmidi? Men bir beva bechorada
bunaga narsalar qayogdan bo'lsin, aylanay? Bozor-o'charimga yetib tursa bo'lgani.

Aziza jilhozlardan hamon ko'z uzolmay, kursiga omonat-
gina o'tirdi. Malohat yilt-yilt qilib turgan servanti³ dam yengi
bilan, dam etagi bilan artib gapirardi.

– Said akamning oyiligi shunaga kattami? – deb so'radi

Aziza.

– Voy, o'rgilay, tushumagan odanday gapirasiz-a. Kim
hozir oyilikning o'zi bilan turadi? Bunaqangi avliyolar qayogda
deyarl!

– Bo'lmasa qayogdan...

– Ajab soddada ekansiz! Shu shahri azimning nechtaki
o'chog'i bo'lsa bari shu kishining qo'lida-da, o'rgilay. Yon desa
yonadi, o'ch desa – o'chadi. Undan keyin, bularning hamma-
sining ruxsati bor deysizmi? Biri o'g'richa, biri texnikaga xilof,
deyanday... Men sizga aytaman, gaz plita qo'ydirish bir dunyo
tashvish: navbat deysizmi, plani deysizmi, ruxsati, balloni dey-
sami! Bir yillab navbat kutib yurganlar bor. Shunaqalar Saidjon-
ning qalovini topsami – bir kunda tappa-tayyor-da: ruxsati ham,
akamasi ham, plitasi ham, hammomida ham, oshxonasida ham!
Imo-jimda, tushundingizmi?

Azizaning yuragi o'ynab, yuzlari oppoq oqarib ketdi.

«Tuhmat! Tuhmat! G'alamis ayol ekansiz!» – deb
qo'qchirib yubormaslik uchun tishini tishiga qo'yib o'tirardi. Said
hunday bo'lishi mumkin emas. Yo'q, yo'q!...

Malohat jilhozlardan orasida lapanglab yurib davom etardi:

– Pulini qo'yning, martabasini ayting, o'rgilay, nima
deyaringiz ham, ishi savob ish-da, hozir shaharda eng tanqil odam

¹ Shulalar garz boqligimasi.

² Tak shirovchi, muzonatchi.

³ Servant – idish-tovoq, sochiniq, dasturxon va shu kabilar qo'yiladigan, yuqori qismi
erimaydigan shkaf, bufet.

kim desangiz, shu Saidjon. Ha, aytganday, ochiqroq aytmadingiz, kimi bo'lasiz, o'rgilay?

Buning unga nima qizig'i bor? Saidjonga butunlay begona bo'lsa. Birovning ishiga aralashib nima qilargan.

Ayol Azizaning ko'ziga birdan sovuq ko'rinish ketdi. Shubha bilan qarashi, baq-baqaloq barmoqlaridagi katta olin uzuklari, didsiz kiyinishi, yosh bo'lib ko'rinishga urinishi kulgi-sini qistardi.

Bir vaqt Said kelib qoldi. Uyda birov borligini payqadi, shekilli, shoshib kirdi. Dik etib o'rtidan turgan Azizani ko'rib to'xtab qoldi. U yana ham to'lishgan, yuzi shaharliklarnikiga Asbob ogarinqiragan, ustida yangi chiqqan lavsan¹ kostyum, tikilib turgan Malohatga o'qayib qaradi. Ayol buni tushunib, zarfa bilan tufisini g'irchillatib chiqib kirdi. Shundagina Said Aziza tomon intildi, ammo Aziza ilgirigidek quchoq²ga tashlanmay, sekin bosh egdi.

– Endi xat yozay deb turgan edim... – dedi Said chaynalib, o'zingizni oqlamang.

– O'zimni nega oqlarkannan, biron jinoiat qilibmanni? – Said Azizaga yoqadigan odadagi muloyimligini qilib suykilib kelaverdi: – O'zingiz tuzukmisiz, popuk, kelganingiz juda yaxshi bo'пти-da. Og'aynilar qalay, nima yangiliklar bor? Aziza yon berdi, yuzidan o'ptirdi. Said ham shu bilan savoliga javob olgandek, boshqa gapga o'tdi. Choy damlab keldi, hashamatli bufetdan qimmatbaho konfetlar bilan tuzalgan kumush patnis oldi.

– Qachon keldingiz, yo'lda xo'p charchagandirsiz?.. U ko'p gapirar, ko'p so'rar edi, lekin Aziza payqadiki, javobiga uncha qiziqmayapti.

Sajjigina yiltiroq stolchada o'tirib choy ichishdi – Issiq, – dedi u yengil hansirab. Sal qalqib chiqqa boshlagan qorning past-u baland tebrangani bilinib turardi.

– O'zingizdan juda mamunsiz deymen? – so'radi Aziza choy bo'play turib. Said iljaydi. Jiringlagan telefonga o'tirgan joyidan qo'l uzardi.

¹ Lavsan – neft mahsulotini qayta ishlash yo'li bilan olinadigan sintetik tola turi.

– Qo'yishmaydi, – dedi gaplashib bo'lgach.

Sal o'tmay telefon yana jiringladi. Said qo'ng'iroq qilgan odam bilan pisand qilmay, hafsalasiz gaplashar edi.

– Qayoqdan izlab topishadi-ya? – dedi trubkani qo'yib. – Bilishadi, ishqilib. Hurmat qilishadi.

– Ishlaydigan kollektivningizdami?

– Kollektiv... Aytganday, Yo'ldoshlar yurishbidimi «kollektiv, kollektiv» deb? – beozor jilmaydi u. Keyin savoliga javob kutmay davom etdi: – Bizda kollektiv bor-yo'g'i o'n uch kishi. Bir-birimizni ko'rmaymiz ham. Bu telefon qilgan ular emas, xalq.

– Maqsadingizga erishib-siz-da? – Aziza yer tagidan qarab so'radi: – Kollektivdan ozodsiz, mustaqilsiz, xalq orasida mashhursiz.

Said iljaydi. Ayabki, u ilgirigidek ehtiros bilan subhatlashmas, pichinglarga ham parvo qilmas, umuman u bilan gaplashish ancha zerikarli edi.

– Bu mol-u mulkni darrov qayoqdan o'rtira qoldingiz? – dedi Aziza atrofga imo qilib.

– Be, mening bu yerda hech narsam yo'q. Mana, maginitofon oldim, bu menki.

– Qolgan-chi?

– Qolgan bari Malohatniki, bularga ham pul oladi.

Azizaning boshi qotib qoldi. Qaysi biriga ishonish kerak.

– U qayerdan oladi? Ishlamasa..

– E, u usta xotin, – dedi Said. Maqtay aytdimi, qoralabmi bilib bo'lmadi.

– Menga qarang, Saidjon aka... – Azizaning keng yonoqlari qizardi, qisq ko'zlari chaqnaib, shaddodligi tutdi: – O'zgarib ketib-siz. Tashlab ketgan uch ming kishilik kollektivingizni eslaysizmi? Do'staringizni-chi? Klubdagi, bog'dagi oqshomlarni? Anov o'ti ichiga kirgan kuningizni-chi? Siz unda ko'rkam edingiz, qalban ko'rkam edingiz, eslaysizmi?

Said Azizaning tovushni o'zgariganidan sal cho'chidi-yu, hayajonini bildirmadi.

– Eslayman, nega eslamas ekanman, – dedi sovuqgina.

– Yo'q! Eslamaysiz. Siz so'la boshlabsiz. Pechak chirmashtirib boshlabdi sizga. Hamma narsaga loqayd, befarqsiz. Qayoqqa

ketayotganingizni...

– Men sizni... axir, popuk, meni ko'rgani kelibsiz, deb xursand bo'lsam... Siz tashviqotga kelgan ekansiz.

– Hal – deb qichqirdi Aziza. – Sizni ko'rgani kelish kerak, ziyorat qilish kerak sizni, siz buyuk shaxssiz! Alohiida, benazir, noyob shaxs! Maxsus ekskursiya uyushtiramiz! Maydonga borib, pedestalga¹ chiqib turing!

– Bo'lnasa, mayli, qiling tashviqotingizni, nima deysiz?

– Biz sizni odam deb, qutqazamiz, yo'lga solamiz, deb yuribmiz. Essizgina... Lekin yo'q, baribir, qo'ymaymiz, deb g'ingizdan tortib chiqaramiz bu botqoqdan! Hali Yo'ldoshlar bilan kelamiz! – Aziza sumkasini olib shartta chiqib ketdi.

– Azizal Popuk, menga qarang...

Aziza chiqishi bilan hovli eshigi taraqqitib yopilib, zanjiri orgasidan Saidning chaqirgan tovushi eshitilmay qoldi.

Umidlari puchga chiqib, qattiq iztirobga tushgan Aziza ko'chada it surati solingan muzdek tunukaga peshanasini tirab, ho'ngrab yig'lab yubordi.

«Hali Yo'ldoshlar bilan qaytib kelamiz», – derdi u yig'lab. Azizaning birdan bir umidi shu edi.

Yo'ldoshlar esa bu mahol kombinatdan ikki yuz o'ttiz kilometr uzoqda, tog'-toshlar orasida yangi ish joylarini ko'zdan kechirmoqda edilar. Negadir Dovepa deb ataladigan bu joylar qadimda ham karvon yo'li o'tmagan, yovvoyi dasht ekan. Bir tomoni yalang'och yassi tog'lar bilan o'ralgan, bir tomonidan pastlab nafsiz daryo oqib o'tardi. Kombinatga bu yerdan birdan bir yo'l – shu daryo. Agar tog'dagi konlardan daryoga tikka yo'l ochildisa, silikat ma'danlari qariyb tekinga tushadi. Yo'ldoshlar Dovepaga mana shuning uchun kelib o'tirishibdi.

Ularni barjalarga olib, o'n besh-o'n olti kun degandagan ikki chayla yoniga uchta yotoq-vagon, oshxona bilan omborlar uchun yana bir nechta brezent tonli taxta palatalar o'rnatildi. Tabiiy pristanday qulay qirg'oq ekan, skreperlar, ekskavatorlar barjadan «o'z oyoqlari» bilan yurib chiqaverishdi. Birinchi hafta-

¹ Pedestal – haykal o'rnatilgan supa.

dayoq dvijok ishga tushib, huvillab yotgan qirlarga jon kirdi. Yulq tushish, joylashish, loyihani o'rganish, grafik tuzish, smenalarga bo'lish ishlarining hammasi bilan Farmonov shaxsan o'zi shug'ullandi. U oshxona ichkarisidagi kichkina taxta katalakni idora qilib olgan, kechalari bilan chirog'i o'chmas edi. Ish ko'pligidanmi, bu yerda vazminligi yo'qolib, tez-tez asabiylashadigan bo'lib qoldi. Yo'ldoshni idoraga chaqirib, panjasini kamari orgasiga sug'ib, ko'zoynak tagidan savol nazari bilan uzoq qarash uchun vaqtham, sharoit hamyo'q edi. Qayergaborisa Yo'ldosh ham, boshqalar ham yonginasida, yaxshi-yomon qilqlari, sulq-atvorlari bilan – hammasi ko'z o'ngida, tovushi, suroni, hazili, qo'shig'i hamisha qulog'ida. Yoshlar tenglaridek bo'lib ketdi.

«Mana buni ko'tarishib yuboring, o'rtiq Farmonov!» deb murojaat qiladi kimdir ba'zan sherik yetishmay qolganda. Farmonov ham u bilan xoda ko'tarishga majbur bo'ladi. O'zini qanday tutishini bilmaydi, ba'zan huda-behudaga jahli chiqadi, hamma ham gapiga jim turib qulog' solavermaydi-da, axir, majlis emas, keng dala.

Xullas, u hali sira bunday ahvolga tushmagan edi. Ochiq havoda birga yotib, birga turib, birga nonusha qilgandan keyin, katta-kichik farqi qolmas ekan. Farmonov uch-to'rt kunning ichida yigitlardan ba'zilarining ismlarini ham bilib oldi.

Texnika zapas qismlari bilan portlovchi moddalar kelgan kuni aksiga olib yomg'ir savalay boshladi. Qorong'i tushmasdan tashitib olish tashvishida turgan Farmonov yashik, qog'oz qop turganda uch-to'rt bog'lam kitob ko'tarib o'tayotgan yigitni ko'rib joni halqumiga keldi.

– To'xta, gayer! Nima bu? – deb qichqirdi Farmonov, yomg'irdan paltosi shalabbo bo'lib ketgan, sal qaltirar edi.

– Kitob bu, kitob, o'rtiq Farmonov, men hozir! – Kitob ko'turgan yigit etigini loydan sug'urib, to'xtamay yuguraverdi.

– To'xta deymani! Oting nima?

– Otim Po'lat! Po'lat! – dedi to'xtamay, yomg'irda iyib bergan kitobiga achinib, qirg'oqdan tikka yo'l soldi. – Men bir zunda quyaman!

Lekin vajohati o'zgargan Farmonov uning ro'parasidan to'lab chiqdi, yelkasiga qo'l tegizishi bilan, Po'latning oyog'i

toyib ketib, bir bog'larni kitob yelkasiidan tushib ketdi. Yomg'ir shibbalab yog'ar, yoshlar: «Po'sht! Po'sht!» deb baqirib-chaqirib, loy so'qmoqlardan yiqilib-turtnib yuk tashishar, ivib ketgan Farmonov g'azablanib «vijdonsizlik», «shaxsiy lash-lushlar» haqida allanimalar deb qichqirar, Po'larning esa qulog'iga gap kirmas, loyga qorishib yotgan kitoblarga yig'lagudek bo'lib tikilib turar edi.

Nihoyat, u Farmonovga qarab o'qrayib, kitoblarni yig'ishtirib oldi-da, vagoncha tomon ketdi. Farmonov uning ism, familiyasini surishtirib, yozib qo'ydi. Endi u bu ismi unutilishi mumkin emas edi.

Ertasiga u Po'larni chaqirishni buyurdi. Lekin Yo'ldosh yugurib chaqirib kela qolmasdan, ostonada depsinib turaverdi.

– Endi, o'toq Farmonov, ishini shundan boshlamasak, dedi u odatdagidan dadilroq turib.

– Nimadan?

– Shu... chaqirib koyishdan-da. Uning o'zi shunaga, kitobsiz turolmaydi.

– Kitobni men ham yaxshi ko'raman, akasi. Yana ancha-gina narsalarni yaxshi ko'raman, lekin ko'pchilik davlat ishi deb jon fido qilib turganda, shaxsiy manfaatimni ustun qo'yib, o'sha o'zim yaxshi ko'rgan narsalarim bilan mashg'ul bo'lolmayman. Bu xudbinlik, intizomsizlik! Birinchi kundanoq kollektivni to'ziyib yubormoqchimisizlar?

Farmonovning kamari'ga tayanib turishi bu yerda yarash-mabdi. Gimnastyorkasi g'ijim, hujra tor, qorong'i, tepadagi tselluloid' tynukchadan xiragina nur tushib turibdi, xolos, stol yo'q, pol yo'q, burchakda yupungina yig'ma karavot..

Yo'ldosh juda charchagan. Buning ustiga-ustak tomog'i shamollagan edi. Namakob bilan g'arg'ara qilib yurib, kechagina zo'rg'a tuzatib oldi. Bugun kuni bilan trassaga parna² tishlari, burg'u to'qmoqlarini tashib, hozirgina qaytib keldi. Po'lat ham o'sha yerdan kelib hansirab o'tiribdi. Yo'ldoshning uni chaqirib bergani ko'ngli bo'lmadi.

¹ *Selluloid* (fransuzcha: *cellulose* yoki *lotin cellula* – hujayra va yomoncha *elida* – ko'rinish) – 1) shaffof plastik material; 2) tarkibida plastifikator va bo'yagichlar bo'lgan kollotsilin (sellyuloza nitrat) asosidagi plastmassa.

² *Parna* (forxcha: *taxta*, yog'ochni teshuvchi asbob) – aylanna harakati qilib, tig'i bilan narsalarni teshadigan asbob.

– Po'larni o'zimizga qo'yib bering, rahbar odam hech vaqt har bir shaxsning tarbiyasi bilan alohida shug'ullanmaydi. Huning uchun kollektiv bor, – dedi Yo'ldosh.

– Bekor gap!

– Bu o'zingizning gapingiz, o'toq Farmonov.

Farmonov uni tanimay qolgandek, ko'zlarini pirlpiratdi.

– Ammo o'sha gapingizning joni bor edi: agar sizga o'xshash rahbar tarbiya ishiga kirisha, Po'larning ham kollektivni tashlab ketishi hech gap emas. Said nima bo'lganini...

– Gapirmang menga u shuhratparasini! Bilasiz-ku uning buzdun nima talab qilganini! Siz kimlarning tarafini olmoqchisiz, akasi?

– Akasi demang, otim bor. Aslida Said nima-yu, siz nima! U kollektivni mensimay ketib qoldi. Siz-chi? Siz mensisizmi? Siz hech qaysimizni tanimaysiz, bilmaysiz. Said-ku dilidagini, har holda, ochiq-oydin bildirdi. Siz bo'lsangiz mensimas-hingizni yashirmoqchi bo'lasiz, «kollektiv», «omma» og'zangizdan tushmaydi, ashaddiy «demokrat»siz. Shoshmay turing hali sizni ham tarbiyalab olishga kuchi yetadi kollektivning. Tarbiyalay olmasa ham, esingizni kiritib qo'yadi.

Yo'ldosh taxta eshikni taraqlatib yopib chiqib ketdi. Farmonovning rangi o'chib g'ujanak bo'lib qoldi. U birinchi marta o'zini bunchalik ojiz sezishi edi, xo'rliqi keldi. Qanday adolat-sizlik? Bular nega uning yuziga oyoq qo'yishadi? Nega bunchalik yomon ko'rishadi? Bu sovuqlik ilgari ham bormidi, yoki shu yerga kelganlaridan keyin paydo bo'ldimi? Ilgari ham bor edi, shukilli. Bor edi-yu, lekin u vaqtlarda Farmonovning bu haqda o'ylashga ehtiyoji yo'q edi. Mana endi o'ylanib qoldi. Nega bunday?

Nahotki boshliq bo'lsa-yu, o'z kollektivi bilan bo'lgan munosabati o'zi belgilab berolmasa? Yo bu unga bog'liq emas-mi? Nega?

Nega? Nega? Nega? Qo'l ostidagi odamlar bilan yuzma yuz yaqinlashgan sari, Farmonov o'chakishganday nizolarga ilikka qarab boraverdi. Bu uning asabini buzar, ayni choqda zavq ham bejar, qiyinar, ming xil savollar tug'dirar edi.

Oradagi munosabat tobora tarang tortmoqda edi. Yo'ldosh bu zan o'zining Farmonovga qilgan shaddodligidan pu-

shaymon bo'lar, lekin boshliq ba'zan yoshlar bilan qatig' olishib qolsa ham, idoraga chaqirtirmay, o'sha yerning o'zida ishini bir yoqlik qila boshlaganini ko'rganda esa, munosabatlarning man shunday tarang turgani ma'qulmikan, deb o'ylab ham qo'yar edi.

Bu vaqt hamma jabhalarda ish boshlanib ketgan edi. Qirlarning orqasidan skreperlarning ovozi eshitila boshladi, qiyalikdagi tandirda chirsillab archa yonadi, daryo sohiliga yangi so'qmoqlar tushdi, smenaga chaqiruvchi rels jarangi quloqlarga sinashta bo'lib qoldi. Trassaning o'zi uzun emas, lekin ishning qiyini bo'lg'usi yo'lni to'sib turgan ikki yassi tepalikni qirib olib tashlash edi. Ayniqsa, narigisi, tog' etagidagisi devor kabi tikka, uzozlarga cho'zilib ketgan, go'yo bu yerdan yo'l o'tmasin deb ataylab yasab qo'yilgandek. Dovtepa degan nom ham, ehtimol, shu bilan bog'liqdir. Bu tepa nuqul qoya toshli tog' jinslaridan iborat bo'lib, uni portlatishdan boshqa chora yo'qligi loyihadayog ko'rsatilgan edi. Shuning uchun bu tepada hozirdan o'nlab qiya quduqlar, shurflar¹ kovlash zarur deb topilib, asosiy kuch o'sha yerga tashlandi, cho'kichli parma stanoklari o'rnatila boshladi.

Farmonov, bolalarning ishidan mamnun bo'lsa ham, muomalalarini hazn qilolmasdi. Ularning muomalalari juda jo'n, sodd, «boshlig'imiz» deb hayiqish yo'q, go'yo o'z teng qurlaridek. Aslida hech kim boshliqning obro'sini tushirishga urinayotgani yo'qdir, lekin Farmonovga ularning har bir qiligi shunga qaratilgandek tuyular edi.

Bir kuni portlatish tarmoqlarining montaji haqida instruk-taj bo'ldi. To'lagan bilan yana bir-ikki yigit «bilamiz» deb, kelishmabdi. Farmonovning qattiq g'azabi keldi: «Bilsa bilar, axir, boshliq aytgandan keyin kelish kerak-da!» Kechga yaqin Farmonovning o'zi yotoqqa borib, o'zboshimcha To'laganning adabini berib qo'yishga qaror qildi.

Tajang bo'lib borib eshikni ochsa, yotoqda hech kim yo'q. Lekin g'ira-shira qorong'i puchmoqdan ovoz chiqdi:

— Nega so'roqsiz kirding, yo'qol! Nega so'roqsiz kirding, yo'qol!

Farmonovning sochi tikka bo'lib ketdi: bu qanaqa

¹ Shurf — yer qatlamlarini o'rganish yoki portlatish ishlari uchun qazilgan quduqlarimon chuqurlik.

muomala? Ichkariroq kirdi. Karavot sarajom, darpardalar tu-shirilgan, hech kim ko'rinnaydi-yu, haligi ovoz yana takror-landi:

— Nega so'roqsiz kirding, yo'qol!

Farmonov burchakka qarasa, butun boshli ustaxona — usit-shliq radiopriyomniklar, telefon trubkalari, antennalar, chuvallib-yotgan simlar, g'altak, bolg'a, qisqich... Bularning hammasi To'laganniki edi. Mana u nima bilan band!

Farmonov buni o'ylab ulgurmay, haligi ovoz yana eshiti-l-

— Nega so'roqsiz...

Farmonov payqadiki, bu magnitofon ekan. Jahl bilan shurtta tugmasini bosib, ovozini o'chirdi. Biroq shu payt boshiga toq etib kaltak tushdi. Boshini ushlab tepaga qarasa, shifida lapanglab o'qlog'i osilib turibdi. Qayirib olib tashlayman deb joo-jahdi bilan ushlab tortgan edi, ustiga qayogdandir shuvillab qum to'kildi, oyog ostida mushak portlab, ko'zi tindi.

Qoni miyasiga urib, darg'azab bo'lib ketganidan na ko'zi-ni ugulash, na ust-boshini qoqish xayoliga kelar, atrofga alanglar

— Bezorilar! — deb baqirib, telbalarcha borib burchakdagi qumduydir asboblarni tepib ag'dardi, ustiga chiqib yana tepkiyadi, nima balolar tarq-turug ag'darilib, lampalar chil-chil sindi. Farmonov otilib eshikdan chiqqanida, hamma yog'idan shuv-shuv qum to'kilar, ust-boshi iflos, ko'zi tingan edi.

Vujudi g'azabdan lovullab turgan bo'lsa ham, ko'zlarida: «Hech kim ko'rmadimikan vajohatimni?» degandek savol bor edi.

Xayriyat, atrofda deyarli hech kim yo'q ekan, faqat boshliqni uzogdan ko'rgan oshpaz xotininga: «Voy o'lay!» dega-ni ha uyning panasiga o'tib ketdi.

To'lagan bilan og'aynilari ishdan qaytishganda oshpaz xotindan bu gapni eshitib, avvaliga qotib-qotib kulishdi, keyin eshikni yig'ib, «Yaxshi bo'lmabdi, borib uzr so'rash kerak», — degan qarorga kelishdi. Axir, To'lagan bu hazil «exnika»ni qur-ganda, vagonga boshliq kirib qolar, deb xayoliga ham keltir-magan edi-da. U buni hazilkashi Temir uchun qilgan. Temir: «Ochiq to'liqni radiopredatchik orqali qizlar bilan tanishamiz»,

deb To'laganlarning vagoniga kelaverdi. Kechasi ham, kunduzi ham. To'laganning borida ham, yo'g'ida ham kelib, apparatlarga ruxsatsiz tegaverdi. Ma'lumki, ruxsatsiz, parolsiz efriga chiqish mumkin emas. Shuning uchun To'lagan haligi «texnika»ni o'ylab chiqarib, Temining adabini bermog'chi edi. Bu «qop-qon»ga kelib-kelib Farnonov ilinibdi. Yo'q, undan borib uzr so'rash kerak. Ya'ni shundoqshundoq edi, o'troq Farnonov, kechirasiz, deb...

Biroq vagonga kirib, apparatlarining pachqoq-pachqoq bo'lib yotganini ko'rgach, To'laganning fig'oni falakka chiqib ketdi. Bu insofdan emas, hazilni tushunish kerak, axir, boshliq bo'lmay Xudo bo'lsang ham! Axir, bularni bunyodga keltirguncha...

To'lagan yig'lagudek bo'lib, majaqlanib ketgan peredat-chigining qoldiqlarini yig'ishtira boshladi. Chilparchin bo'lib ketibdi-ya apparat. To'lagan uzr so'ramadi, boshliq ham chaqirtirmadi. Ko'ngilsiz voqea shunday qilib bosdi-bosdi bo'lib ketgandek edi-yu, biroq oradagi munosabat borgan sari keskinlashib borardi.

Xuddi shu kunlari Dovtepaga Farnonovning qizi keldi-yu, ahvol o'zgardi-qoldi. Qiz rassom edi. Yo'zgi kanikulini cho'lida o'tkazmog'chi bo'lib, kombinaga kelgan ekan, otasining Dovtepadaligini eshitib, yo'lni bu yoqqa solibdi. Esankirab qolgan dadasini darrov tinchitdi: «Xuddi men qidirgan manzaralar shu yerda ekan: tog', daryo, toshkesarlar!»

Farnonovning oilaviy, qatindosh-urug'lik muomalalarini sira ko'rmagan yoshlar bu uchrashuvga juda qiziqib qolishdi. Ajabki, sira o'ylamagan joyda Farnonovning otalik mehri jo'sh urib, yurishi, tovushida, yuz-ko'zida muloyimlik paydo bo'ldi. Qizi yolg'izlanib, qiyalib yurgan kunlarda keldi, shekilli, qayerga borsa, Ra'nosini yonidan uzozlashitmas edi.

Ra'no – cho'pdekina, ozg'in, qoracha. Ko'rimsizgina bo'lsa ham, ancha esli, bama'ini, hunariga juda berilgan qiz ekan. Shuning uchun avvallari faqat Farnonovning qizi sifatidagina diqqatni tortgan Ra'no ko'p o'lmay yigitlarning tinchini o'g'irlab qo'ydi. U hamma joyda o'zi haqida gap bo'layotganini, yigitlarning ataylab u ishlayotgan so'qmoqlardan yurishga harakat qilishini, serashula bo'lib, kechroq yotadigan bo'lib qolishganini sezar, lekin buni o'z jozibasidan deb bilmay, kollektivda boshqa

qiz zoti yo'qligiga yo'yar edi. Yigitlar esa uning bunday gaplarini eshitganlari sari atrofida battar parvona bo'lar edilar.

Ra'no etyudlarini¹ oshxona devoriga suyab qo'yardi. Yigitlar bo'lsa etyudlaridan ham ko'ra, ko'proq o'zini ko'rish poyidan edilar. Uni har kim o'zicha tasavvur qilib, o'zicha fazilat qo'shar, har qaysisi ko'nglida o'z Ra'nosini ardoqlar edi. Uylalish pallasi o'tinquirab qolgan Ergash bir kuni unga qarab turib ochiqdan ochiq uzun uh tortib qo'ydi. Buning ma'nosini o'zi biladi-yu, Xudo biladi.

Ish vaqtida Ra'no ko'k bluzkasi² bilan jigarrang cholvartini kiyib, dam u tepalikda, dam bu tepalikda paydo bo'lar, ba'zan portlashlarning gard-g'ubori ichida, qoya tosh ustida kun bo'yi o'tirib, smena bilan birga qaytar edi. Uning molbertini³ ko'tarib qaytayotgan yigitlar yangi etyuddagi manzaralarni tanib tasvirlar edilar:

– Mana bu bizning uchastka, orqadagi tog'ni ko'rdingmi?

– Mana bu chang buluti – bizniki. Parma-stanok ham.

– Ra'noxon, yaqinda biz tepani portlatamiz, ellik trotit⁴, ikki yuz atmosferal! Ana shunda ko'rasiz chang bulutini, o'n minutgacha tosh yog'adi, ajoyib manzara! Borasizmi?

Yigitlar Ra'no qurilishda bir kun ko'rinnasa, zertikdigan bo'lib qolishdi, ilgari usiz qanday ishlashganiga endi o'zlari ham hayron. Bir kuni jindek tobi qochib, hujrasidan chiqmay qolgan ekan, ishlagandek bo'lishmadi. Buning ustiga o'sha kuni Farnonov ob-havoni eshitib, ko'ngli g'ash bo'lib yurgan edi, ish suratin ko'rib battar tutuni chiqdi. Taxminga ko'ra, tog' rayonlarida kuchli yomg'ir, sel kutilar ekan. Agar bu tosh quduqlarga zaryad⁵ berilish vaqtiga to'g'ri kelsa, butun ish, bir necha oylik mehnat olipputka chiqadi. Quduqlarga suv to'lib, portlovchi moddalar quriladi, oqib ketadi. Selgacha zaryadlarni portlatib ulgurish

¹ Etyud (fransuzcha: ayruan masbu, o'rganish) – tasviriy san'atda borliq (natur)dan uni ifodalash maqsadida yaratilgan asar.

² Bluzka – xotin-qizlarning yengil materiallardan tikilgan, yubka yoki shim bilan birlashtirilgan ko'ylakchasi.

³ Molbert (nemisch: Malbrett – rassom taxtasi, surat o'rnatiladigan taxta) – rassom asar ishlab chiqarishda kartina, rasmi va shu kabirlarni o'rnatadigan, odalada, yog'ochdan tayyorlangan uch oyog'li moslama, taglik.

⁴ Trotit yoki trinitrotolol – sariq rangdagi qattiq kristall modda. Juda qattiq portlash jismlariga ega.

⁵ Kuchlanib.

uchun sur'atni yana ham oshirish lozim edi... Bular bo'lsa...

Bular bo'lsa mana bugun ham kechki ovqatdan keyin oshxonada stollarni bir chetga surib, yarim kechagacha tansa qilishdi. To'lagan bisotidagi magnit lentalarini ikki martadan aylantirib chiqdi. Ra'no hali u yigit bilan, hali bu yigit bilan aylantirib pildirar, hansirab, yuzlari olmadek qizarib ketgan edi. U bugun kaltarok, keng yubka kiygan, bir yigiti quchoq'idan uchib, ikkinchisiga otilganda etaklari hilpirab, o'zi qiyqirib kular, Temir yoki Po'latdek baquvatlari esa uning yengil gavasini aylantirganda ko'tarib-ko'tarib tashlashar edi. Ra'no faqat Ergash quchoq'iga tushganda sal damini rostaydi, chunki Ergash bosiq, boshini egib, boshqalardek qizning yuziga tikilmay, unga ozor bermay salmoq bilan aylantiradi. Oshxonaning tuprog'i o'ynab, changi chiqib ketdi.

Shunday qilib, o'sha kechasi brezent tom tagida rosa to's-to'polon, qiy-chuv, o'yin-kulgi bo'ldi. Shuncha yigit bilan barobar o'yinga tushgan Ra'no oxirida juda holdan toyib, yigitlarning tungi daryo sayri haqidagi takliflariga ham umamadan, rangi oqarinqirab otasining hujrasiga kirib ketdi. Yigitlar ham bu kecha dong qotib uxlashdi.

Ertasiga havo shunday sarin, shunday mayin ediki, navqiron kun xuddi hozirgina, xuddi shu yerda. Dovtepa etaklarida tug'ilgandek, endi esa uzoq safarga otlanayotgandek edi.

U chindan ham hozir, jahon bo'yab keza boshlaydi, chang yutadi, tutunga to'yadi, havoning bu qadar shirin ekanligini bilmaydigan odamlar yoniga boradi, charchaydi, qariydi...

Qirida bong urdi, tinch ufqlarda temir sadosi uzoq yangrab turdi. Trassada smena tugagan edi.

Yigitlar yuviniib-taranib endi ishga otlanganlarida Salim-vahima xunuk xabar topib keldi: Ra'no to'stadan qatiq kasal bo'lib, yotib qolganimshi!

Yo'ldosh soatiga qaradi:

– Birov kirib ko'rib chiqamiz!

Bu gap hammaga ma'qul tushdi. Farnonovning hujrasiga oshxona orqali kirilar edi. Yigitlarning ko'ngli so'ragani kelishganini ko'rib qizining boshida o'tirgan Farnonovning ko'zidan yosh chiqib ketdi. Ra'no burchakdagi yig'ma karavolda yuzigacha burkanib yotardi. Uning avzoyidan hamma qo'rqib keldi!

kechagi loladek yonib turgan Ra'no qayog'da-yu, bu qayog'da! Yuzini sovuq ter bosgan, yallig'lagan mijjalari nam, ko'zlarining oq sarg'aygan, isitmadan qaltirar, nafas olishi og'ir, har zamonda ko'ngli behuzur bo'lib, turishga intilar, lekin qayt qilmay azoblanar edi. U kelganlarni tanimadi, shekilli, ingrab to'lg'andi.

Kelganlar Po'latga yo'l berib, oldinga o'tkazishdi.

– Ra'no, Ra'noxon! – dedi Po'lat qizning yonidagi kursiga o'tirib. Qiz kipriklarini zo'rg'a ochib, uni tanidi. Po'lat uning issig'ini o'ljahadi, tomir urishini ko'rdi.

– Tilimgizni ko'rsating-chi, Ra'noxon.

Keyin Po'lat o'rtoqlariga:

– Chiqib turinglar, havoni to'smanglar... – dedi qo'l siltab. Ra'no bilan yolg'iz qoldi. Ota eshik oldida turardi.

– Anov kuni kasal bo'lganingizda ham ishtiangiz barmidimi?

– Ha, – dedi qiz zaif tovush bilan.

Po'lat uzoq o'ylanib o'tirdi-da, tasalli beradigan bir so'z aytmay, o'rtoqlari oldiga chiqdi. Hammalari oshxonada kutib turlahardi.

– Hech nima biloldingizmi? Tuzalib ketarmikan? – deb so'radi Farnonov. Bu savol hammaning ko'zida bor edi. Po'lat javob bermasdan bir zum indamay turdi-da, yana kasal oldiga kirib ketdi. Hamma eshikka yopirilib, quloq soldi. Oradagi omonatgina taxta eshik yaxshi yopilmas, xunuk g'irchillar, uning horidan yo'g'i durust edi, barbir, hamma gap eshitilib turibdi.

– Ra'no... nima bo'ldi sizga? Qayeringiz og'riyapti?

Qiz ingrab bosh silkidi:

– Bilmayman...

Po'lat sochiq bilan uning manglayini artib, yana so'radi:

– Menga qarang, portlatilgan toshlar orasida yurganingizda, qoyada o'tirganingizda sezmadingizmi... biron narsa chaqmadimi?

Ra'noning ko'zlari katta ochildi. Ko'z qorachig'lari vahimada yillillar edi. Keyin bosh qimirlatib, sekin: «Ha, chaqqan eshik», – dedi. Dedi-yu, «Siz qayog'dan bilasiz!» degandek savol nazari bilan tikilganicha qoldi. Po'latning peshanasi tirishdi.

– Qachon? Eslay olasizmi?..

Qiz o'pkasi og'ziga kelgandek, nafari bo'g'ilib, gay qilolmay, to'lg'ana boshladi. Tomirlari bo'rtib, yuz-ko'zi birpasda jigga suv bo'lib ketdi.

— Nima edi? Nima edi. Po'lat aka?

— Mayli, gapirmang, hech gap emas. O'zingizni uritir-mang, charchaysiz...

Po'lat oshxonaga chiqdi. Farmonovni imo bilan kasal yoniga kiritib yuborib, o'zi eshik tomon yurdi. U atrofdagi o'rtog'larini ko'rmayotgandek, besarjom, parishton edi. O'rtog'lar undan javob kutishardi. Nima gap? Xavfli emasmi?

Buni bu yerda Po'latdan boshqa kim ham bilishi mumkin? Po'lat eshik oldida to'xtadi. Yo'ldosh bir nimani sezgan-dek xavotirda u tomon yurdi.

— Xo'sh? Bir nima devolasanmi?

Po'lat indamadi, u allaganday sarosimada o'rtog'larini zimdan kuzatar edi.

— Qani, bo'lmasa tashqariga chiqaylik, o'sha yerda bir maslahatga kelamiz, — dedi Yo'ldosh soatiga qarab. Hamma qo'zg'aldi.

Shu payt Po'lat ildam yurib borib, eshikni o'rgasi bilan to'sdi. Shu turgancha o'rgada qo'li bilan paypaslab, oldin temir tambari tushirdi.

— Nima qilypasan? Bu nimasi?

Po'lat indamay, eshikni ichkaridan qulfladi-da, kalini cho'ntagiga soldi.

— Iye, ha?!

— Och eshikni!

— Mumkin emas! — dedi Po'lat, xuddi bunga o'zi aybdor-dek, pastva keskin ovoz bilan.

Yigitlar bir-birlariga qarab, oz vaqt jim qolishdi-yu, yana g'ala-g'ovur ko'tarildi.

— Nima qilmogchisan, nima gap?

— Gapir axir!

— Eshikni och!

— Ochmayman, — dedi Po'lat va o'z gumonini tushuntirib boshladi. Uning gumonicha, Ra'ning kasali og'ir, yuqumli kasal bo'lishi mumkin. Chunki uni ag'darilgan g'or tuprog'i orasida yomon kana chaqqan. Po'latga aniq ma'lumki, bunday

kasallarning ba'zilar jazirama cho'l sharoitida tabiiy epidemiyalarning bo'lib, chaqqanda badanga spiroxeta² degan xavfli infektsiya tarqatadi.

— Mening diagnoz qo'yishga hech qanday haqqim yo'q, ilg'animni aytyapman, kasalning barcha belgilari shundan dalolat berib turibdi... — dedi Po'lat boshini egib. U birdan majol-ahvot bilan eshik tagidagi yog'och skameykaga o'tirib qoldi. Yo'ldosh ham o'tirdi, boshqalar lol, tikka turishar edi. Qizining yonidan chiqqan Farmonov ichkari eshik ostonasida bu g'alati holikdan xavotir olib, qotib qoldi, katta ko'zoynagi g'ira-shirada g'alati yillatlar edi. Anchadan keyin Ergashning vazmin ovozi eshikni buzd:

— Bu tushunarli... Ra'no, afsuski... — dedi u Po'latga ya-qinlashib, — xo'sh, bu eshikni qulflaganing nimasi? Bizlar...

Po'lat ortiqcha tushuntirishni, negadir, ep ko'rmasdi, ko'ngliga kelgan fikrdan o'zi cho'chidimi, yo o'z gumonlariga ichkari komil emasmu, xullas, bejo ko'zlari bilan do'stlariga yolg'anday qaradi-yu, indamadi. Gap o'zi tushunarti edi, kecha, bular hammasi yarim kechagacha Ra'no bilan o'yinga boshladi, bugun xonasiga kirishdi... Hamma jim edi. Kimdir vovillayotgan hali ham miyasiga singdirmay norozilik bildirish uchun, qizilashib, nafari tezlashib, so'z qidirar, kimdir tuzoqqa tushganini o'lgandek, fikrni bir joyga to'plash uchun o'ziga o'zi: «Xo'sh, o'ha...» der, kimdir bosh eggan, kimdir vahimada bagrayib qolgan edi. Bu yerda butun bir smena, boshliq bilan to'g'iz kishi, to'g'iz smenadagilarning hali bu voqeadan xabari yo'q, ular eshikdan ishdan kelib uxlab yotishibdi.

Birdan Farmonov o'zini eshikka urib qoldi. Voqeaning jiddiyligini endi tushundimi, yoki hech narsani tushunmaganimi, birdan qo'llarini siltab, qizishib ketdi:

— Qani, oching! Oching deypman! — deb qichqirdi u Po'latga. — Sizga kim huquq berdi? Kim huquq berdi!

Yo'ldosh borib eshikni to'sdi.

— O'rtog' Farmonov... — keyin u ham ovozi bali-bali bo'lgan majbur bo'ldi: — O'rtog' Farmonov!

¹ Epidemiyalar (gumoncha: epidemia — yalpi, keng tarqalgan (kasallik)) — yuqumli kasalliklarning muayyan hudud uchun g'ayritabiiy tarzda yalpi, keng tarqalishi.

² Spiroxeta — ba'zi kasalliklarni tarqatuvchi, spiral shaklidagi bakteriya.

– Oching deypman! – Farmonov yana eshikka intildi.
Kim boshliq bu yerda? Kim boshliq? Sizdan so‘rayapman!
– O‘rtog‘ Farmonov...

– Axir, axir... – Farmonovning tovushi o‘zgardi, ayanchliq eshitila boshladi, – axir, kasalga doktor chaqirish kerakmi, yo‘qmi? Erta-erdin sel kelyapti, quduqlarning zaryadini tugatib kerakmi, yo‘qmi? Men bu yerda boshliqmanmi, yo‘qmi? Nima qamab qo‘ymog‘chimisizlar! Oqibati yomon bo‘ladi, bilib qo‘y! – O‘rtog‘ Farmonov, – Yo‘ldosh uni chetroqqa boshla mog‘chi bo‘ladi, – nahotki tushumasangiz... ahvolini?!

– Taxmin! Gumon!

– Bunaqa ishda taxmin bilan gumonning o‘zi yetarli. Tashqarida odamlar bor... Bizning haqimiz yo‘q.

Farmonov shashidan sal qaytdi.

– Nima qilmog‘chisizlar?

– Maslahatlashaylik.

Hamma bularning atrofiga g‘uj bo‘lgan edi.

– Birinchi vazifa... – Bu vaqt ichkaridan Ra‘noning ingiragan ovozi eshitildi. Po‘lat gapini bo‘lib, bemor oldiga kirib ketdi. Yo‘ldosh davom ettirdi:

– Birinchi vazifa o‘valdi: kasal va u bilan munosabatlarda bo‘lganlar alohida ajratildi, – u eshikka ko‘z tashlab qo‘ydi, sarosima bo‘lmasin. Ikkinchi vazifa – tezlikda vrach chaqirishning yo‘lini topish...

Shapkasini g‘ijimlab burchakda sportsmen haykalidagigotib turgan Temir shart kesdi:

– Buning yo‘li yo‘q.

– Yuk barjasi qachon keladi?

– To‘rt kundan keyin.

Yana jimlik cho‘kdi. Har kim har qayerga joylashib o‘tirib oldi. «Ana xolos, pishdi gilos», – deb qo‘ydi ustunga suyanib o‘tirgan Ergash.

Birdan shovqin ko‘tarib o‘rtidan turgan Salim-vahima Yo‘ldoshning yogasiga yopishib qoldi:

– Eshikni ochasan! Menga yuqgan emas! Men soppa sog‘man! Haqing yo‘q, ochasan! – deb chinqiradi u. Do‘ppidan boshidan tushib, sochi to‘zib, og‘zidan ko‘pik sachradi – Ochi deymen! Menga yuqgan emas! Kim aytdi? Kim doktor? Qani,

doktor aytisni! Ochi!
Uch kishi bo‘lib zo‘rg‘a joyiga o‘tqazishdi.

– E, juda ingichka ekansan-ku, xumpar, – dedi Ergash kashfi qoqib.

Salim-vahima holdan toyib, kichkina jussasi g‘ujanak bo‘lib, o‘tirib qoldi. Ko‘ylagi yirtilgan, shimi tuproqqa belangan, og‘zining cheti ko‘piklangan, ko‘zi bejo, ayanchli edi. Farmonovning unga ko‘zi tushib rangi so‘lib ketdi, o‘zi ham boyagina dan tutqanoqqa o‘xshab dag‘daga bilan baqrganini esladi, she-

lekaridan Po‘lat chiqdi.

– Istimasi tushyapti. Menimcha, har kim uning oldiga baxtverishi shart emas. Mana men... bundan keyin ham faqat.

– Kelishdik, – dedi Yo‘ldosh. – Aytib qo‘yay, intizomni bo‘lmaslikning xonasi keldi. Gap boshqalarning hayoti haqida ketyapti. Ehtiyotsizlik qilishga haqimiz yo‘q...

– Gap o‘zimizning ham hayotimiz haqida ketyapti. Bir yo‘l topishimiz kerak, – dedi Po‘lat. Uning bu gapi hammamni boshiga keltirib, o‘ylatib qo‘ydi: yo‘l yo‘q edi.

Bu orada Yo‘ldosh tashqariga chiqib, oshxonadan naribog‘lab ustunga boshqalarni ogohlantiradigan qog‘oz yopishirib ketdi.

– Qani, nima qilamiz?

Hech kim indamadi.

Ouyosh ham tikkaga kelib, o‘tovdek yumaloq brezentning tepa tuyenliklaridan tushgan yolqini shu‘la oshxonaning barosini dim qilib yubordi. Birov taqdirga tan berib, skameykaga cho‘zilgan, yana birov hamon nima bo‘layotganiga aqli bovar qilmay, sonini shappatlab o‘kinar, uh tortar edi. Birdan Ergashning hovliqgan ovozi eshitildi.

– Menga qaranglar! – dedi o‘rtidan sakrab turib. – To‘lajimning peredatchiki-chi? To‘lajimning peredatchiki qutqazdi! Unga xabar qilish kerak.

O‘tirganlar turib, yonboshlaganlar o‘tirib, hamma qimir- bosh qoldi, shovqin ko‘tarildi. Ammo shu vaqt Temirning bur-shakdan kelgan ovozi hammaning hafsalasini pir qildi:

– Dabdala bo‘lib ketgan. Peredatchik yo‘q, – dedi u.

Uu gapdan keyingi jimlik Farmonovga cho‘yandek og‘it

tuyuldi. U o'tirgan joyida g'ujanak bo'lib qolgan, ko'zi yerda bo'lsa ham, atrofdagilarning nazarini sezardi. Shu payt u boshli ekanligini ham, obro'si tushishini ham unutib, ko'ziga yosh oldi.

— Jon ukalar, bolani quqazish kerak... Ra'noni quqazish kerak, jon birodarlar, Yo'ldosh, Po'lajon, inim...

«Ajabo, otlarimizni bilib olibdi!» — deb o'yladi Yo'ldosh hayron bo'lib. Farmonov unga hozir shu do'stlaridek sodda yaqin tuyulib ketdi. «O'zining ismi nima ekan-a?»

Kun og'ib qoldi. Hali hech qanday chora topilgani yo'q o'ylab o'ylariga yetisholmadi. Hamma nimanidir kutar, nima ekanligi ma'lum emas edi. Yuk barjasinimi? Xo'sh, undan keyin chi? Unda ham vrach yo'q-ku? Tashqaridagilarning biron tadbir topishiga umid bog'lash ham behuda. Ular nima qilishi mumkin? Buldozer bilan yo'lga tushsa necha kunda yetadi, yo'l topoladimi? Yo'q, hamon o'sha yuk barjasini kutish qoladi.

Hamma ko'nglida bir iloj qidirar, lekin sirtidan buni bilish maslikka urinib, o'zi bilan o'zi band, boshqa, ahamiyatsiz gaplar bilan o'zini chalg'itib o'tirar edi. Yaxshi ham oshxonada qamallab qolishgani. Bu yerda suv ham, oziq ham bor. Burchakda Ra'noning suratleri, qandaydir temir-tersak, buzug' priyomnik. Gohi Ra'noning bezovta alahlashi eshitiladi, Po'lat uning oldiga kirib chiqib otasini yupatgan bo'ladi. Keyin u bir chekkada shumha-yib o'tirgan Salimning peshanasini ushlab ko'rdi. Ishtiasi yo'q edi.

— Xafa bo'lma, vahima, — deb qo'ydi kulib. Borib Yo'ldoshning yoniga o'tirdi.

— Nimani o'ylayapsan?

— Ahvolimizning bema'niligini-da, — dedi Yo'ldosh pul ovoz bilan. — Har narsada ham qandaydir ma'ni bo'lishi kerak. Yashashda ham, o'lishda ham...

Nariroqda Ergash, yana bitta qora bola, Farmonov o'tirib shibdi. Qora bola juda kamsuqum, kamgap, doimo qandaydir darsliklar qo'ltiqlab yuradi. Shu yerda ham «Fizika»ni varaqlab o'tiribdi. Xuddi ertaga imtihonga kiradigandek. Ergash, bekor chilikdan, avval boshliqqa murojaat qildi:

— Mana shunaga, o'rtiq Farmonov, kelajagingiz porloq, — U qo'llarini yoydi. Boshliq achchiq kinoyasiga javob qilmagach, qora bolaga qaradi:

— Shu yerdan eson-omon chiqsam, shartta uylanaman. Men-chi, akasi? Sen nima qilasan?

Bola yelkasini qisib, darsligiga tikilib o'tiraverdi. Uning o'rniga nariroqdan boshqa yigit javob qildi:

— Menni? Men omon chiqsam, odamlarga qo'llimdan kelganicha yaxshilik qilaman. O'ylab qaragam, umrimda hech kimga bir tuzukroq yaxshilik qilmagan ekanman.

Bu gap qorong'ida ko'ngillarga cho'kib ketdi. O'qituvchi gap, gurgung eshittilib qolardi. Farmonovning diqqati Ergashda: boshliq uni xotin, bola-chagalik, deb o'ylar, Yo'ldoshning bir vaqtlar u haqda aytgan gaplariga ishonmagan edi. Hozir subhatiga quloq solsa, hammasi rost ekan. Boqib olgan bolalari onasi bilan ketib qolibdi. Ularni deb uylanmay o'tayozgan Ergash bolalarni sog'inganini yig'lagudek bo'lib gapirib o'tiribdi. Farmonov birdan so'rab qoldi:

— Menga qarang, inim, sizning otingiz Ergash-a?

— Ha, o'rtiq Farmonov.

Farmonov boshini sarak-sarak qilib, yerga qaradi, indamay qoldi.

Tepa tynuk tagida o'tirgan Temir yonidagilarni nuqul omonni falak haqidagi aql bovar qilmaydigan hikoyalari bilan band qilgan edi. Tynukdan Somon yo'li ko'rilib turibdi. Yonidagilar Temirni savolga tutishadi.

— Hammasi yulduzmi? — dedi kimdir jimir-jimir etgan Somon yo'liga qarab.

— Hammasi, soni-hisobi ham ma'lum.

— Be, sanab bo'larmidi?

— 150 milliard yulduz! — dedi Temir.

— Biri-biri bilan urishib ketishi mumkinmi?

Temir yulduzlarning to'qnashish imkonlari haqida gapga tushadi.

— Taxminan bir necha milliard yilda bir marta to'qnashish ehtimoli bor. Masalan, bizga eng yaqin Sentavr¹ yulduzini olmaylik. U bizdan atigi 4,2 nur yili uzoqda. Quyosh bu masofani yuz ming yilda bosishi mumkin. Bordi-yu, agar u tikka Sentavrga qarab yursa ham, uni quvib yetib to'qnashishi uchun besh

¹ Sentavr — osonning Janubiy yarim shartidagi katta yulduz turkumi.

milliard yil kerak...

Ichkaridan Ra'noning qattiq alahlab ingragani eshitildi. Po'lat skameykaga cho'zilib uxlab qolgan edi. Uni chaqirishdi, turtishdi, uyg'otisholmadi – juda toliqqan ekan. Farmonov o'midan turib atrofga bejo alangladi, Po'latni yana silkitib ko'rdi. Qizining tovushi uning yuragini tilmogda edi. Shu vaqt Ergash shartta turib, to'zg'igan sochlarini tuzatdi-da, taxta eshikni g'irchillatib kasal oldiga kirib ketdi.

– Ergash! Ergash!.. – deb chaqirgancha qolishdi.

U qaytib chiqqanda Po'lat uyg'onib, ko'zlarini ugala-yotgan edi.

– Uxlayver, uxlayver, hech gap yo'q, suv ichirdim. Nega odam ko'p, nima qilib o'tiribsizlar deyapti...

Po'latning uyqusi tammom qochgan edi, Ergashga afsuslanib qaradi:

– Chakki qilibsan...

Keyin kursini ko'tarib borib, Ra'noning eshigi tagiga o'tirdi.

– Ergashvoy... – dedi Farmonov sekin.

Ergash uning yoniga o'tib o'tirdi.

– Yotib dam olsangiz bo'lardi... Ra'nodan xavotirlolmang, xabardor bo'lib turamiz.

Farmonov bir nima demogchi-yu, aytolmay qiyalayapti.

– Kechirasiz, o'troq Farmonov, ismingizni bilmaymiz...

– Ismin... Ismin Muhammadjon, – dedi Farmonov. O'zi yayrab ketdi. Xuddi shuni aytolmay qiyalayib turgan ekanni.

– Muhammadjon aka... Shunday iliq, sodda otingiz bog' ekan-ku, bilmas ekamiz, – dedi Ergash. Mudrab o'tirganlar ham bir yangilik topgandek, hushyor tortib, Farmonovning ismini takrorlashdi.

– Yigitlar sel o'tiguncha quduqlarni zaryadlamay turishsa edi, siz nima deysiz, Ergash inimi? – dedi Farmonov.

– Bizsiz, baribir, ulgurisholmaydi, butun ishimiz ham, tomona-tonna portlovchi materiallarimiz ham oqib ketishi mumkin.

Yo'ldosh ham ularning yoniga kelib o'tirdi.

– To'g'ri aytasiz, Muhammadjon aka, ertalab tongdayoq yetkazamiz buyrug'ingizni.

– Yetkazing, Yo'ldoshvoy.

– Xo'p, Muhammadjon aka.

Tong yaqin. Ko'pchilik pinakka ketgan. Tong oldi jimgligida uzoqdan daryo shovullashimi, qir shamolimi quloqqa chalinib edi. Shu payt qayteradilar bir nima taraqladi. Uyg'oq yotgan Ergash eshikka yugurdi, eshikda hech kim yo'q. Po'lat Ra'nodan xabar oldi, bemor ham isitma azobidan darmonlanib, tong salqinida uyquga ketgan edi. Yana jimglik cho'kdi. Lekin bir nafasdan keyin oshxonaning orqa tomonida yana bir nima qattiq taraqladi. Uyuqdan uyg'onganlar esini yig'ib ulgurmay, devorning ikki taxtasi gurs etib qayrilib tushdi-yu, teshikdan bironing hansiragani eshitildi, sharpa ko'rindi. Bir qo'lida bo'lib, bir qo'lida yana allanimalar, iljayib qarab turardi.

– To'lagan?!

Yo'ldosh, Po'lat, Ergash oyogga turishdi.

– Qayt orqangal!

To'lagan qaytish o'rninga, qayrilgan taxtani joyiga qoqib, yerdan yana allanimalarni ko'tardi-da, bular tomonga iljayib kelaverdi.

– Jimni bo'pbul!

– Tenak!

Lekin uyqusi qochgan yoshlar uni qurshab olishdi: «Nima gap?», «Biron chora ko'rdinglarmi?», «Yo'li topildimi?», «Xabar berildimi?»

To'lagan bo'lsa, hech narsa bilmadi. U voqeadan xabaribor bo'lgandan beri yigirma soat davomida vagonga qamallab ishlaydi. Ovqat yegani yo'q, suv ichgani yo'q.

U qo'lidagi qutichani avaylab yerga qo'yib, eshik tagidagi suv bakiaga bog'langan zanjirli krujkaga yopishdi. To'kib-sochib yutqoqib suv ichdi, qolganini yuziga sepdida, Po'latning yoniga holdi.

– Qani, nima deymiz?

Ergash bilan Yo'ldosh ham ularning yoniga kelishdi.

Yo'ldosh To'laganni quchog'iga olib:

– Bo'lar ish bo'ldi, molodes! – deb ko'kragiga mustahholdi.

– Ra'noning ahvoli qalay? – derdi To'lagan. Unga hech kim javob bermasdi.

– Lekin ahmoghlik bu, – deb Po'lat qutichadan peredatchikni oldi, – g'irt ahmoghlik, – dedi yana avaylab qo'lida aylantirarkan. – Buning uchun bu yerga o'g'rincha bostirib kirishing shartmidi?

– Eshikdan kelsam, kirgizarmidinglar? Sizlarsiz bunga nima deyishini qayodgan bilaman?

– Bu faqat peredatchik, qabuli yo'q, shundaymi?

– Ha, ko'p aylantiraverna, tushirib yuborasan. Bir marta pachaqlangan edi, yetar... – To'lagan naritogda hayajon ichida indamay turgan Farmonovni ko'rib, ko'zi ko'ziga tushdi. – Shuni ham zo'rg'a eplashirdim. – Peredatchikni ikki qo'llab ushlab devor oldidagi stolga olib borib o'rnatdi. – Qani, tezroq ber tekstingni, mening ishim bor.

– Qanaqa ish? Endi chiqib bo'psan bu yerdan.

– Mayli, ber tekstingni. Har o'n besh minutda takrorlay versam, biron havaskor, albatta, tutadi. Mening to'liqinim yaxshi Po'lat tekst yozishga o'tirdi.

– Qisqa, aniq bo'lsin! – dedi To'lagan, yengini shimarib. Uni hammalari qurshab olishgan, ularda umidvorlik paydo bo'lib, yuz-ko'zlari jonlangan, tinmay so'roqqa tutishar edi.

– Demak, javobini ololmaysan?

– Signalingni birov tutdimi, yo'qmi, qayodgan bilamiz?

– Kim buzgan o'zi, nega buzgan?

– Jim!.. Jim! Targalinglar, xalaqi bermanglar.

Yo'ldosh bilan To'lagan stolni to'sib o'tirishdi, Po'lat teksti olib kelib berdi.

«Biz Dovtepadamiz. Tibbiy yordam kerak. Tezda tibbiy yordam kerak. Vrachga yetkazing, kana chaqgan, deb taxminlanadi. Spirocheta Sogdiana! Yoki ornithodorus papillipes! Karan tindamiz».

To'lagan peredatchikning kaltini bosdi. Uzun-kalta, uzun-kalta «bi-bi, bi-bi-biyp»lar qator tizilib kumush g'ildirakchalarday efitrga singib ketdi. O'tirganlar bu ajoyib g'ildirakchalarning yumalashini ko'rgandek bo'ldilar, chehralariga nur qo'nib, bir-birlariga qaradilar.

Faqat Farmonovning chiroyi ochilmay, peshanasi terlab, nimagadir azob chekar edi. Bu yigitlarning har biri uning ko'zida daf'atan bir kashfyordek ochilib ketdi.

To'lagan degan shu ekan-da. Noyob hunari bor ekan-ku. Unday desa, boshqalari ham... Mana, Po'lat, Ergash, Temir... Yo'ldosh aytgandek, har biri bir olam deganicha bor. Anov hitnisi ham g'alati edi.

Farmonov birdan eslab, go'yo hozir eng muhim masala shudek, jiddiy so'rab qoldi:

– Yo'ldoshvoy, hov bir og'ayningiz bor edi, gaz trassasida o'lga kirgan-chi, keyin bizdan xafa bo'lib ham yurdi, oti nima hum edi?

– Said, – dedi Yo'ldosh. – U o'sha ketgancha ketdi, Muhammadjon aka. Nobud bo'ldi u.

– Nechuk?

Yo'ldosh Azizaning xatlaridan o'ziga ma'lum bo'lgan voqealarni ayrib berdi: Said borib-borib o'sha uy bekasi Malohatga uylangan edi. Malohatning o'zi kechasi bostirib kiribdi, deydimi – xullas, birga turadigan bo'lib qolishibdi. Ikki haftadan keyin esa orada muhabbat tugul, biron insoniy ilinj ham yo'qligi ma'lum bo'lgan. Said Azizaga tavba-tazarru qilib, yolvorib xat yozibdi. Aziza undan yuz o'giribdi. Shundan keyin Said tushkunlikka tushib, ichkilikka berilib ketibdi.

– Malohat bilan sudlashibdi, chog'i, o'zi ham militsiya hozoratida emishmi, nima balo... xullas, quridi, so'ldi bola... – dedi, Yo'ldosh yer chizib o'tirib.

– Attang-al! Ketmasa-ku, ko'pchilik yo'lga solib olardi.

– Albatta! Kimlarni hushiga keltirmaydi deysiz kollektiv!

Bu payt yana Ra'noning bezova tovushi eshitildi. U quchilmay qiyinalar, o'qin-o'qin hushidan ketar edi. Ovozi eshitilganda Farmonovning jussasi kichrayib, ko'zlari javdirab qoladi, Po'lat uni qizining oldiga kiritmaydi. Bu yozda peredatchikning ovozi tinmaydi. To'lagan har o'n besh minutda «bi-biyp»lab huribdi. O'zicha hijjalab qo'yadi:

– Spi-ro-che-ta Sog-di-a-na...

Salim-vahimaning tutqanog'i yana boshlandi. Asabi juda shatloq ekan bolaning. Kasalning ingrashlariga ham, jimmikka ham bardosh berolmaydi.

– Havoga ketyapti bari! Foydasi yo'q! – deb avval To'lagan bagira boshladi, keyin borib Yo'ldoshga yopishdi: – Och eshikni! Ketaman, piyoda jo'nayman! Bu do'zaxda qamalib o'lib

ketaveramanni! — Keyin borib Farmonovga osildi: — Sizga baribir, Eshmat o'ladimi, Toshmat o'ladimi, qirilib ketsin, sizga kollektiv qolsa bas! Bilamiz! «Kollektiv!» «Kollektiv!» og'zingizdan tushmaydi!

Qizining betob bo'lib qolganidan ezilib o'tirgan Farmonovga Salimning bu dag'dag'asi o'lganining ustiga tepgan bo'ldi. Choh bechora yosh boladek burchakka suqilib qoldi. Unga juda rahmi kelib ketgan Yo'ldosh Salim-vahimaning ko'pk sochayotgan og'ziga qarab bir mush tushirdi. Salim gandaraklab ketdi.

— Qo'ying, Yo'ldoshvoy... — dedi Farmonov yiqilayotgan Salimning bilagidan ushlab qolib. — Yaxshi emas. U to'g'ri gapiryapti. Oting nimadi, o'g'lim?

Salim yig'lamsirab otini aytdi.

— Salimjon. Kel, qizishmasdan gaplashaylik...

Ular ota-boladek bir yerga o'tirdilar.

Nariroqda To'lagan katta stolga quvisidagi barcha asbob-uskunalarini sochib tashlab, buzug radiopriyomnikning ham astar-avrasini ag'darib, goh kichkina stanokchasida sim g'alab o'rat, dam bir nimalarni ular edi.

— Menga qara, sen tekstga o'zingdan bir nimalarni qo'sh yapsan, shekili, — deb so'radi Temir uning yoniga kelib.

— Aloqa vaqtini tayinlayapman.

— Aloqa vaqtini? Qabulni ham yo'lga qo'ya olaman deb o'ylaysanmi?

— Bekorga terlab-pishyapmanmi?

— Faqat vaqt. vaqt yo'q. Kechgacha korrespondentimni tutolsaydim!

U yana peredatchikka borib, qo'lini kalitga qo'ydi.

Kun og'ib qolgan edi. O'tirganlar kechadan beri qotm ochganini endi sezib, birinchi marta non chaynashdi.

Temir yigitlarni atrofiga to'plab kosmosdagi allaganay portlashlar haqida safсата solayotgan edi, birdan yer qatig silkinib, tashqarida yer-u ko'ni tiratuvchi kuchli portlash yuz berdi. Hamma o'midan turib ketdi, quiloqlar ding bo'ldi. Portlashning guvillashi hamon tinmay, havoni zirillatib, osmonda mualliq turgandek edi.

— Biznikilar! — deb qichqirib yubordi Yo'ldosh.

Hamma Farmonovni qurshab, ko'zlarini katta ochganicha

undun gap kutar edi.

— Biznikilar portlatishdi, o'rtoq Farmonov!

— Ha-ha, ha-ha... — derdi boshliq hamon tashqariga qulog'ini. — Bu to'g'ri quduqning hammasi! Kuchli portlash. Eshitilganlarni? Lekin zaboyka qilishdimikan? Zaboykasiz portlatishgan bo'lsa chatoq bo'ladi, hammasi bekorga ketadi. Bilisharinkan?

Hamma jim bo'lib qoldi. Chindan ham bundan bexabar bo'lishsa-chi? Hovliqib bekorga portlatib qo'yishgan bo'lsa-chi?

— Zaboyka... Zaboyka, — deb pichirlardi Ergash u yooq-bu yooqqa usabiy yurib. — Yo'q, nahotki...

— Xavotir olmanglar, hammasi joyida! — bu bir chekkada o'z ishi bilan band bo'lib o'tirgan To'laganning ovozi edi. — Hammasi joyida, sizlarning bunday ahvolda qolganlaringni bilgandan keyin bir nafas ham tinch turishgani yo'q. Zaboykani ham bilishadi. Menga, aytmagin, deyshuvdi, o'rtoq Farmonov nima qiladi deb qo'rqib...

— Azamatlar... — dedi Farmonov sekin. Yuziga qon yugurdi. Vujudida yovqimni charchoq sezib, yonidagi kursga o'tirib qoldi. Ilgarilar uning ko'zi qayerda ekan. Nega bunchalik hissiz, avayqon bo'lib yashar ekan-a? Agar qizining kasali sabab bo'lib, bu yigitlari bilan mana bunday ikki kungina yuzma-yuz to'qnashmasa, bunday hayajon nimaligini bilmas, ularni ham bunchalik yaqindan taniy olmas edi. Bularning har biri bir olam, birgan-bitgani yangilik, voqea.

Kechga borib, haqiqatan ham, qissamizni shartta kesatilgan bir voqea yuz berdi. Qir, sohillarga mayin oqshom sokinligi cho'kib, kechki shabada yovvoyi o'tlarning namxush hidlari turta boshlagan bir paytda osmonda vertolyot parraginginguvillashi eshitildi.

Bu yooqdan qulog'iga qo'l bola naushnigini tutgan To'lagan baqira boshladi:

— To'xtanglar! Jim bo'linglar! Men korrespondentimni kutdim, jim bo'linglar, axiri!

Qani endi, jim bo'lishsa! Vertolyot go'yo bularning yuqurida vag'illayotgandek edi.

— Jim bo'linglar deyamman!

— Jim! — dedi Yo'ldosh. Biroz tinchishdi. — Qani, gapir

korrespondent nima deyapti?

– Oqmolmi, Oqshommi degan qishloqdan bir havaskor qozoq bola ekan, – deb kulib yubordi To‘lagan. – Meni ertalabdan beri eshitayotgan ekan. Erta bilanog rayonga xabar beribdi. Yrach bilan maslahatlashibdi. Karantin eng birinchi, eng to‘g‘ri chora, debdi doktor! – Yasha, azamat! Bundan keyingi shovqin suromni pastlab kelayotgan vertolyotning guvillashi bosib ketdi.

Qissamiz oxirlashga oxirladi-yu, lekin bir omadi-da bir uchrashuv haqida aytib o‘tmasak, tugallanmaganga o‘xshab qolyapti.

Dovtepadan qaytib kelgandan keyin o‘rtog‘ Farmonov to‘saidan pensiyaga chiqib ketdi. Undan buni hech kim kutmagan, o‘zi ham bu qarorga to‘saidan kelgan bo‘lsa kerak. Bir umr ko‘nikib, havosini olib olgan bu ishi endi o‘ziga ham vahimali ko‘rinib qoldimi, xullas, «Yo‘q, yo‘q, baholi qudrat ishlab keldik, endi javob beringlar», – deb turib oldi.

Pensioner bo‘lib olgandan keyin, zerikib, ko‘pincha shaharga borar, qadimiy xiyobonlarda sof havodan nafas olib o‘tirar edi. Shunday kunlardan birida u o‘tirgan skameykaga birov kelib o‘zini tashladi. Ko‘m-ko‘k, soya-salqin, ozoda xiyobonda har qanday begona hid darrov seziladi. Farmonov burnini jiyirdi: yonidagi qo‘pol odamni, gavdasini gurs etib tashlab, skameykani mayishitirib yuborgandan tashqari, hiqichog‘ tutib, og‘zidan sarimsiq bilan aroq hidi gupullab turar edi.

Farmonov ensasi qotib, turib ketmoqchi bo‘lib yoniga qaragan edi, haligi odam tanishga o‘xshab tuyuldi. G‘alati bo‘lib ketdi. Tungi yomg‘irdan paydo bo‘lgan xalqob yonida ikki musicha ku-kuvlab yurgan edi, mastning hiqichog‘idan cho‘chib, uchib ketdi. Farmonov peshanasini tirishtirib o‘ylar edi: bu o‘sha Said-kul! Yopiray, odam ham shunaga o‘zgaradimi!

Saidni, haqiqatan ham, tanib olish qiyin edi. U beso‘naqay qorin qo‘ygan, ust-boshi g‘ijim, iftos, kamarining to‘qasi uzulib ketay deb turibdi. Baqaloq yuzini soqol bosgan, ko‘zlarining tagi xaltacha bo‘lib osilgan, og‘zi, iyagi irkit, to‘shiga ham bir narsalar tomgan. Eng hayratda qoladigani: tanib bo‘lmaydigan darajada qarimsiq bo‘lib qolgan edi, ilgariqi Saiddan asar ham yo‘q...

Farmonov Yo‘ldoshning u haqidagi hikoyalarni eslatdi qandaydir o‘zidan katta xotin, shubhali tirkchilik, qaltis ishlar,

and, ichkilik...

Said yon-verida birovni tanimas, ba‘zan ko‘ngli behuzur bo‘lib ko‘zi olayar, atrofga alanglasa ham, hech kimni ko‘rmasdek yana ko‘zini yumib, har zamonda butun gavdasi bilan siltalib «hiq-hiq» qilari edi.

Farmonov muzdek bo‘lib ketdi. Turay desa, nimadir yelkasiidan bosib turgandek edi.

– Menga qarang... – deb qoldi Said qo‘pol, mast ovozn bilan, – hazar qilyapsizmi? Nega hazar qilasiz? Meni... meni kim yarattidi? Xudo yarattidi! Ha! Sizni ham, mejduprochim. Shuning uchun, nimalki aybimiz bo‘lsa, Xudodan! – U qo‘lini skameyka mayunchig‘iga siltab tashlab, ko‘zini yumdi. Shu bilan indamay qoldi.

– Sho‘rtlik... – dedi Farmonov shivirlab. Keyin o‘rtidan tortib, yogasini ko‘tardi-da, asta jo‘nadi. Xiyobon jimjit, havoning. Lekin Farmonov junjilib ketdi. Orgasidan haligi odam ko‘lanka singari sudralib kelayotgandek tuyulardi. Farmonov qoldimini tezlatdi:

«Xudo yarattidi...» Yo‘q, seni men yarattim. Lekin aslida sen nima-yu, men nimal Fargimiz faqat shundaki, sen ularni tashlab ketding, men ularning orasida qoldim. Oqibatda mana: men o‘zim haqida fikr qilishga qobilman. Sen esa...

Kimsasiz xiyobonda bukeyayib kelayotgan Farmonov o‘rticha shunday deb pichirlar, orgasida qadam tovushi eshitayotgandek shoshar, lekin qayrilib qaray desa, o‘zidan uyalar edi...

Tashqarida qosh qoraydi. Cho‘ljobodning prospektlarida! Chiroqlar yonib, kombinatning kunduzi eshitilmaydigan o‘ziga xos suromi oqshom sukunatida yana qalqib chiqdi.

Yonoqlari qizarib ketgan durkungina juvon hovliqib kirib kelganda, gissa tugagan edi. Juvonning ko‘zlaridan ko‘rinib tushib ketgan, lekin hayajoni ko‘ksini tebratardi.

– Assalom-alaykum...

Avval kim bilan ko‘rishishni bilmay, ostonada bir zum tortib qoldi, keyin ko‘zoymakli qariya oldiga yugurib borib, qo‘lini silqidi:

– Nevaracha! Muborak! Ra‘no qiz tug‘di...

Farmonov ko‘cha.

Ochil buva muyulishdagi temirchilikning bostirmasiga qarab burildi. Badandan sharros ter oqgan bo'z bola yomg'ir shabadasidan rohat qilib bo'lg'a urar, uchqun sachratar edi. Azimjon yukni qo'yib, ko'cha boshidagi chinorga tikildi, chinor bo'lib balandlikdan yaqiniga bo'lib ko'rinar, mayda yomg'irda ulug'vor tovlanib, bug'lanib turar edi.

— Zo'g'atasi bo'shab qolibdi sandonning, kundasini erinmay qaytib boshqa qil, — deb tushuntirardi buva temirchi bolaga. U bostirmaga yomg'irdan qochib emas, bolg'aning g'alatiroq ovozi uzoqdan eshitib, nasihat qilgani kirgan ekan, gapni aytib qo'chaga chiqdi, sevalab yomg'irga yotgan yomg'irni pisand qilmay ko'cha bo'ylab pastga, chinor tomonga yurdi.

Chinorning tagi qup-qurtuq, tosh so'rilarida cho'yxorlar u yoq-bu yoqdan suhbatlashib o'tirishar edi. Uzoqdan boboni ko'rishi bilan katta-kichik o'rindan turdi. Uni hamma qurshab oldi, boboning o'rni yo'qlanib qolgan ekan, biri quchoq olib ochar, biri qo'lini uzatar, xullas, har kim qo'lini olish paytida edi. Bobo hammasiga o'ziga yarasha gap topib, hamqish loqlarining diydoriga to'ygandan keyin, boshini ko'tarib chinorga ko'z tikdi, kumush soqolini siladi.

Xurjunni yerga qo'yib, natiroqda to'xtagan Azimjon qadim chinor bilan keksa boboning ko'rishuvini, so'zsiz so'rishlarini tomosha qildi. Chinorga qarab, baland bir shoxida lip-lip uchib yomg'irdan yashirimog'chi bo'lgan chittakni ko'rtdi. Tuxumdakkina qushcha tovlanib, ko'pirib, shovullab turgan yashil bulut qo'ynida ko'zga arang chalinardi. Bu qadimiy ulug'vor chinor, ehtimol, qachonlardir mana shunday kichkina gina bir qushchaning tumshug'ida olib kelgan bitta urug'dan unib chiqqandir...

Ochil buva bilan ko'rishish uchun chinor tagiga yomon to'da-to'da odamlar oqib kelaverdi. Odam odamga aziz. Azimjon bu yurtga kelganidan beri shuni ko'radi: ko'rishish, xayrlashish, ko'rishish, xayrlashish. U katta oilasining bir qismini bilan tanishib, Chinorga qaytdi. Bobosini qurshab olgan mana bu g'urug'dagilar ham o'sha oilaning odamlariga o'xshashadi. Har birining katta-kichik o'z qissasi bo'lsa kerak. Azimjon o'zini yangi bo'lgan olamga kirib qolgandek, undan qaytib chiqolmaydigandek his etdi.

Yomg'irda chinor hamon shovullar edi.

Guzardagilar bobo-nabirani hovligacha kuzatib qo'yishdi. Buvoza tagida unga Tolibjonning bolalari chug'urchuq galasibay yopirishdi, bir zundan keyin brigadirning o'zi paydo bo'lib, qoramyoga bo'yalgan qo'llarini shoshib artib qulochini yozdi. Qo'shniar tog'orada osh, savatda issiq non ko'tarib chiqishdi. Ochil buva o'zi ham o'yga toldi: endi astoydil qarib, hamqishloqlariga tabarruk bo'lib qolibdi, shekilli, safardan kuzatib marosimini har yildagidan ham uzoqroq, yarim kechagacha qolib zilib ketdi. Odamlar boboning suhbatini sog'inishgan edi.

Hamma jo'nab ketgach, kechasi Tolibjon jiyaniga bir xat yozguzdi. Ajnabiy markalar yopishtirilgan bu xatning kelganiga hech kim bo'lgan ekan.

Azimjon xatni olib chiroq ostiga keldi. Ochil buva uy to'rida o'tirib, uning oqarinqiragan yuziga, konvert yirtganida sal qolgan qo'llariga qarab turdi.

— Xayrli xabarni, bolam?

Azimjon xatni yana bir qayta o'qigandan keyin, bobosiga g'alati bo'lib qaradi:

— Ha...

— U yoqdanni?

— Ha.

— Tinchlikmi?

— Shirkatimizning bosh direktori vafot qilibdi.

— Attang... Yaxshi kishimidi?

— Dadamning do'sti, dadam o'rinda edi...

Ochil buva bilan Tolibjon yuzlariga fojia to'tishdi.

— Yaxshi bo'lsa, joyi jannatdadir. O'lim har birining ham boshida bor. Qolganlar omon bo'lsin. Qayg'urma, bolam.

— Bobo... — Azimjon anchadan keyin kelib bobosining to'parasida cho'kkaladi, — shirkatda eng katta ulush — dadamniki, ya'ni hozirda meniki. U yerim odaticha bosh direktor kursisi bo'lgan naslga meros qolar edi. Marhumning esa farzandi yo'q, o'rinni menga vasiyat qilib, xat qoldiribdi...

— Bu nima degani bo'ladi?

— Bu... avvalo, juda katta mol-dunyo, bobo, juda katta pull!

Buva bexosdan darmoni qurigandek boshini og'ir-og'ir qaytib qo'ydi:

– Unda jadal yetib borishing kerakdir?

– ...Shunday.

Keyin uyga vazmin jimlik cho'kdi. Tung'i bu jimlik ularning orasida qalin qora devordek o'sib chiqdi. Uning og'itilgan chigirtekalarining chirillashini ham, chiroq atrofidagi parvonalarining pipirashini ham bosib tushdi.

– Nima ham qilardik, – dedi bobo yerga qarab, – nasib bo'lsa o'sha yoqlarga sochilgan ekan. O'tlan, bo'tam, hayallama.

Azimjon chamadonlarini saranjomlay boshladi. Tizzasida o'tirib uxlab qolgan qizchasini ichkari uyga yotqizib chiqib Tolibjon ham unga qarashdi. Buva nevarasiga so'nggi o'g'itilgan ayatikan, tovushi uzozlardan zo'rg'a yetib kelgandek, sinib eshitilardi.

Ular tun yarimlab qolganda yotishdi.

Lekin Azimjon uxlayolmadi. Tong oldida sarpoyncha eshikka chiqib, oq tosh zinapoyada uzoz o'tirdi. Tun qorong' hatto chinor ham ko'rinnas, lekin uning gayerdadir shu atrofdagi osmonni to'ldirib turganligi sezilar edi. Ko'p o'tmay bir qushchi chiroq etdi. Kechagi chitaknikan? Xuddi shu zaif tovushini eshitgandek, ufqda bilinar-bilinnas ilk tong nuri chizildi. Azimjon birdan osmonni ko'rdi. Xuddi ro'parasida har joy-har joyda kuzgi bargi oltinsimon tovlanib turgan ulug'vor chinorni ko'rtdi. Kechagi xat bilan konvert hali ham qo'lida edi. Pul! Bu uni yon qanchadan qancha dushmanlarga, xavf-xatarlarga, nizolarga duchor qiladi! Ajab: bobosi bilan shuncha yo'l yurib, shuncha odamlarni, shuncha voqealarni ko'rtdi, ammo biron-tasi pul bilan bog'liq emas... Azimjon o'tirgan joyida xatni asla maydalab yotardi. Bobosi orgasida tikka turgan edi, shu payt o'zining yerdaligini bildirib qo'ydi. Nabirasi sapchib o'rindan turti. Ular bir-birlarining ko'zlariga tikilib qolishdi.

– Bobo, – dedi Azimjon hayajonda, – xatoni tuzatib uchun mardlik kerak, degan edingiz, esingizdami?..

Kumush soqoliga tong nurlari oralagan Ochiq buva nevarasining qarorini tushunib, boshini sarak-sarak qildi. Nevaraning yelkasiga qoqdi...

QIZ VA O'RTA MAXSUS TAJLIL VAZIRLARI
TOSHKENT VILOYATI
DAVLAT PEDAGOGIKA JAMIYATI
AXBOROT RESURSLAR MARKAZI

430

ILADIY BARRAHAYOT ASARLARI

ASQAD MUXTOR

CHINOR
(roman)

Mas'ul muharrir

Lolaxon QO'ZIBOYEVA

Nashrga tayyorlovchi

Ergashboy MATYOQUBOV

Qo'shimcha izoh va iqtiboslarni kirituvchi

Ergashboy MATYOQUBOV

Kompyuterda sahifalovchi:

Lolaxon QO'ZIBOYEVA

Dizayner:

Feruzbek VOXIDOV

Litsenziya raqami AI № 274. 15.07.2015 yilda berilgan.

Bosishga 2020 yil 20.01 da ruxsat etildi.

Bichimni 84/108 1/32.

Bosma to'bog'i 27 Shartli bosma to'bog'i 30

Garnitura "Times New Roman" ofiset qog'ozi.

Adadi 2 000 nusxa. Buyurtma № 2

Bahosi kelishilgan narxda.

"BOOK MEDIA PLUS" xususiy korxonasida tayyorlandi.

Manzili: Toshkent, Chilonzor tumani, Cho'pon ota ko'chasi, 6-uy.

"ADAB-PLUS" MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzili: Toshkent, "Bunyodkor" shoh ko'chasi 28-uy. 100097

QAYDLAR UCHUN

1640